

МУҲАҚҚИКИ ЧАВОН
ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
2020. №6

МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ
ТАДЖИКСКИЙ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
2020. №6

YOUNG RESEARCHER
TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
2020. №6

МАРКАЗИ ТАБЪУ НАШР, БАРГАРДОН ВА ТАРҶУМА
ДУШАНБЕ – 2020

**ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОЧИКИСТОН
МАҶАЛЛАИ ИЛМИИ «МУҲАҚҚИКИ ЧАВОН»**

Муассиси маҷалла:

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Маҷалла соли 2019 таъсис дода шудааст.
Дар як сол 6 шумора нашр мегардад.

САРМУҲАРРИР:

Хушвахтзода Кобилҷон | *Доктори илмҳои иқтисодӣ, ректори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

Хушвахт

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Сафармамадов

Доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Сафармамад

Муборакшоевич

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Исмонов Кароматулло

Номзади илмҳои филологӣ, дотсент, директори Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷумаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Бадридинович

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ

Шерматов Нурмаҳмад

Доктори илмҳои техникӣ, профессор

Солихов Давлат

Доктори илмҳои физикаю математика, профессор

Қуватович

Сатторов Абдуманон

Доктори илмҳои физикаю математика, профессор

Файзуллоев Эркин

Номзади илмҳои химия, дотсент декани факултети химия

Фатхуллоевич

Валиев Шариф

Доктори илмҳои геологӣ-минералогӣ, и.в. профессор, декани факултети геологии ДМТ

Файзуллоевич

Расулиён Қаҳҳор

Доктори илмҳои таърих, профессор

Кучаров Аламхон

Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи назария ва адабиёти навини форсии тоҷикӣ Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дӯстов Ҳамроҳон

Номзади илмҳои филологӣ, дотсент, мудири кафедраи забони адабии муосири тоҷикӣ Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Чумаевич

Нағзибекова

Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи забонишиносии умумӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Меҳриниссо Бозоровна

Муродов Мурод

Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи матбуоти ДМТ

Низомова Тухфамо

Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор

Давлатовна

Одинаев Фурқат

Номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент

Фарҳодович

Сотиволдиев Рустам

Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Шарофович

Сафарализода

Номзади илмҳои сиёсатишиносӣ, дотсенти кафедраи сиёсатишиносӣ

Хучамурод Қуддус

Рачабов Имомиддин

Номзади илмҳои сиёсатишиносӣ, дотсенти кафедраи сиёсатишиносӣ

Ширинович

Нуриддинов Раймалихон

Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор

н Шаҳбозович

Шарипов Фаридун

Доктори илмҳои педагогӣ, дотсент

Файзуллоевич

Устоев Мирзо

Доктори илмҳои биологӣ, профессори кафедраи физиологияи одам ва ҳайвонҳо, факултети биологияи ДМТ

Бобочонович

Маҷалла дар Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷумаи ДМТ барои нашр таҳия мегардад.

Нишонии Марказ:

734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон,
ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

E-mail: molodoy.issledovatel@mail.ru

Тел.: (+992 37) 227-74-41

ДМТ, 2020©

**ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ»**

Учредитель журнала:

Таджикский национальный университет

Журнал основан в 2019 г. Издается 6 раз в год.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР ЖУРНАЛА:

Хушвахтзода Кобилджон | Доктор экономических наук, ректор Таджикского национального университета (Душанбе, Таджикистан)
Хушвахт

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Сафармамадов | Доктор химических наук, профессор, проректор по науке Таджикского национального университета (Душанбе, Таджикистан)
Сафармамад
Муборакшоевич

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Исмонов Кароматулло | Кандидат филологических наук, доцент, директор Издательского центра Таджикского национального университета
Бадридинович

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Шерматов Нурмахмад	Доктор технических наук, профессор
Солихов Давлат Кувватович	Доктор физико-математических наук, профессор
Сатторов Абдуманнон	Доктор физико-математических наук, профессор
Валиев Шариф Нарзуллоевич	Доктор геолого-минералогических наук, и.о. профессора
Файзуллоев Эркин Фатхуллоевич	Кандидат химических наук, декан факультета химии ТНУ
Расулиён Каххор	Доктор исторических наук, профессор
Кучаров Аламхон	Доктор филологических наук, профессор
Дустов Хамрохон	Кандидат филологических наук, доцент
Муродов Мурод	Доктор филологических наук, профессор
Нагзибекова	Доктор филологических наук, профессор
Мехриниссо Бозоровна	
Абдусатторов Абдушукур	Доктор филологических наук, профессор
Одинаев Фуркат Фарходович	Кандидат экономических наук, доцент
Сотиволдиев Рустам Шарофович	Доктор юридических наук, профессор
Сафарзода Бахтовар Амирали	Доктор юридических наук, профессор
Раджабов Имомиддин Шириневич	Кандидат политических наук, доцент кафедры политологии
Сафарализода Хучамурод Куддус	Кандидат политических наук, доцент кафедры политологии
Нуриддинов Раймалихон Шахбозович	Доктор политических наук, профессор
Шарипов Фаридун Файзуллоевич	Доктор педагогических наук, доцент
Устоев Мирзо Бободжонович	Доктор биологических наук, профессор

Адрес Издательского центра:

734025, Республика Таджикистан,

г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

E-mail: molodoy.issledovatel@mail.ru

Тел.: (+992 37) 227-74-41

© ТНУ, 2020

**TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
SCIENTIFIC JOURNAL “YOUNG RESEARCHER”**

Founder of journal:

TAJIK NATIONAL UNIVERSITY

The journal was founded in 2019. It is published 6 times a year.

CHIEF EDITOR:

Khushvakhtzoda | *Doctor of Economics, Rector of the Tajik National University (Dushanbe, Tajikistan)*

Kobiljon Khushvakht

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Safarmamadov | *Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-Rector for Science of the Tajik National University*

Safarmamad

Muborakshoevich

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Ismonov Karomatullo | *Candidate of philological sciences, associate professor, director of the Publishing Center of the Tajik National University*

Badridinovich

EDITORIAL BOARD:

Shermatov Nurmahmad | *Doctor of technical sciences, Professor*

Solihov Davlat | *Doctor of physical and mathematical sciences*

Quvatovich

Sattorov Abdumannon | *Doctor of physical and mathematical sciences*

Fayzulloev Erkin | *Candidate of chemical sciences, dean of the chemical faculty*

Fathulloevich

Valiev Sharif | *Doctor of geological and mineralogical sciences, Professor*

Fayzulloevich

Rasuliyon Qahhor | *Doctor of historical Sciences, Professor*

Kucharov | *Doctor of Philology, Professor of the Department of Theory and New Persian-Tajik Literature of the Tajik National University*

Alamkhon

Dustov | *Candidate of philological sciences,*

Hamrokhon

Dzhumaevich

Murodov Murod | *Doctor of Philology, Professor of the Department of Printing of the Tajik National University*

Nagzibekova | *Doctor of Philology, Professor of the Department of General Linguistics and Comparative Typology of the Tajik National University*

Mekhrinisso Bozorovna

Nizomova Tuhfamo | *Doctor of Economics, Professor*

Davlatovna

Odinaev Furqar | *Candidate of Economics, assistant professor*

Farhodovich

Safaralizoda | *Candidate of Politics, assistant professor of the department of the political science*

Khudzhamurod Kuddusi

Sotivoldiev Rustam | *Doctor of law, Professor*

Sharofovich

Safarzoda Bakhtovar | *Doctor of law, Professor*

Amirali

Rajabov Imomiddin | *Candidate of Politics, assistant professor of the department of the political science*

Shirinovich

Nuriddinov Raymalikhon | *Doctor of politics, Professor*

Shahbozovich

Sharipov Faridun | *Doctor of pedagogical sciences, Professor*

Fayzulloevich

Ustoev Mirzo | *Doctor of Biological sciences, Professor*

Bobojonovich

Address of the Publishing center:

734025, Republic of Tajikistan,

Rudaki Avenue, 17. Dushanbe.

E-mail: molodoy.issledovatel@mail.ru

Phone: (+992 37) 227-74-41

© TNU, 2020

**ТАЪРИХ ВА АРХЕОЛОГИЯ – ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ – HISTORY AND
ARCHAEOLOGY**

ҲАМКОРИИ ТОЧИКИСТОНУ ЎЗБЕКИСТОН ДАР СОҲАИ ИЛМ ВА ФАРҲАНГ

Тоирова П.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Натиҷаҳои **илми** дар замони Истиқлоли давлатӣ ба дастовардаи олимони кишварамон аз устувор шудани мавқеи илм ва нақши он дар иқтисодиёт, иҷтимоиёт, маориф ва фарҳанги ҷумҳури гувоҳи медиҳанд. Дар маҷмӯъ, дар замони Истиқлоли давлатӣ аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёда аз 70 санади муҳими давлатӣ доир ба ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи илму техника ва тарбияи кадрҳои илмӣ қабул гардида, айни ҳол дар ин самт бо зиёда аз 30 кишвари хориҷаи наздик ва дур, ҳамкориҳои судманд ба роҳ монда шудаанд. Муҳим будани қабули санадҳои мазкур, пеш аз ҳама, аз он бармеояд, ки илми асри XXI дар ҳалли масъалаҳои рушди устувори иқтисоди ҷаҳон, кашфи кайҳон, ҳалли мушкилоти глобалӣ, аз қабили камбизоатӣ, хароб гардидани муҳити зист, амният дар соҳаи озуқаворӣ ва таъмини аҳолии кураи замин бо оби ошомиданӣ ва хусусан, масоили рушди инсон нақши муҳим ва бориз мегузорад [18].

Дар замони Истиқлоли давлатӣ соҳаи маориф низ таҳти парчами ормонҳои Истиқлоли давлатӣ рушд карда, симои худро ба кулӣ тағйир дод, низоми муайян аз дастовардҳои назаррас ва муҳиме буд, ки ноил гардид ва ҳамаи он аз баракати соҳибистиқлолӣ ва заҳматҳои аҳли маорифу шахрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ин марҳалаи сарнавиштсози таърихӣ мебошад.

Дар даврони Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон фарҳанг ҳамчун таҷассумгари симои маънавии халқ, муттаҳидсозандаи нерӯҳои ақлониву зеҳнӣ, баёнгари таърихи гузаштаву муосир, анъанот, одоби ахлоқи ҳамида ва дигар муқаддасоти милли дар ҷомеа мақоми арзанда касб намудааст.

Чунонки дар Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъкид шудааст "Раванди босуръати ҷаҳонишавӣ муносибатҳои наздики миллатҳо ва давлатҳоро тавсеаи бесобиқа бахшида, дастрасӣ ба комёбиҳои навину арзишманди башарӣ ва баҳрабардорӣ аз дастовардҳои тафаккури созандаи инсониро барои аҳли башар муяссар мегардонад. Дар баробари ин, мушкилоти моддиву маънавӣ ва ахлоқии башар низ хислати глобалӣ касб карда, ин амр боиси торафт афзудани фишор ба сохторҳо ва арзишҳои милли ва фарҳангии халқҳо ва ангезиши бархӯрди тамаддунҳо мегардад. Дар ин шароит яке аз авлавиятҳои сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон роҳандозии чунин дипломатияи фарҳангӣ ва башардӯстона аст, ки он бо дарназардошти тамоюлҳои мусбат ва манфии раванди ҷаҳонишавӣ ба таъмини ҳастии маънавӣ ва ҳифзу ҳимояи арзишҳои асили миллии фарҳангиву ахлоқии халқи тоҷик, муаррифии шоистаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар арсаи ҷаҳонӣ ҳамчун кишвари дорои фарҳангу тамаддуни қадима ва давлати муосири демокративу ҳуқуқбунёд, тавсеаи ҳамкориҳои самарабахши фарҳангӣ бо кишварҳои олам бо мақсади таҳкими шинохти мусбати Тоҷикистон ва мардуми он мусоидат намояд" [4].

Дар робита бо Ҷумҳурии Ўзбекистон муҳим ва зарур будани муносибатҳои баробар, мутақобилан судманд, беғараз ва устувор омилҳои муайянкунанда ба ҳисоб мераванд. Ҷумҳурии Тоҷикистон сиёсатширо бо ин кишвари ҳамсоя ҳамеша дар асоси эҳтироми мутақобил, ҳамкориҳои созанда ва хайрхоҳӣ пеш хоҳад бурд [18].

Барои тақвияти ин ҳадафҳо ба шарофати ғамхориҳои ҳамешагӣ ва тавачҷӯҳи хосаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар соҳаҳои гуногуни

фарҳанги миллӣ дигаргуниҳои назаррас ба вучуд омада, фарҳанг рушди бесобика пайдо кард. Бинобар фароҳам омадани фазои мусоиди густариши робитаҳои хориҷӣ Рӯзҳои фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон дар кишварҳои хориҷӣ, хусусан Ҷумҳурии Ўзбекистон ва Рӯзҳои фарҳанги Ҷумҳурии Ўзбекистон дар Тоҷикистон бо шукӯҳу шаҳомат баргузор гардид, ки хунармандон тавонистанд фарҳангу хунари воло ва ғании гузаштаву муосири хешро муаррифӣ намоянд [17].

Ҳамкориҳои кишварҳои ба ҳам дӯсту ҳамсол аз ҳамкориҳои эҷодӣ оғоз ёфт. Тайи зиёда аз шаст сол аст, ки асарҳои С. Айнию Ҳ. Ҳакимзода, Ғафур Ғулому М. Турсунзода, С. Улуғзодаву А. Қодирӣ, М. Қаноату Шукрулло, Л. Шералию А. Орифов, С. Турсуну С. Аҳмад дар ду ҷумҳурии ба ҳам дӯст ба забонҳои тоҷикию ўзбекӣ нашр мешаванд. Ҳатто дар ҳамин вазъи имрӯза чандин асарҳои шоиру нависандагони ўзбекӣ бо забони тоҷикӣ chop шуданд. Ба ин равобити фарҳангии ду миллат ханӯз А. Ҷомию А. Навоӣ ибтидо гузошта буданд ва он бо мурури солҳо мероси бузурги ду миллат гардид ва хусусан дар даврони Иттиҳоди Шӯравӣ хеле густариш ёфт.

Ҳамкориҳои фарҳангии мардумони тоҷику ўзбек таърихи кӯҳан дошта барои дӯстии ин ду мардум анъанай хуб гардидааст [14].

Дастоварди муҳимми фарҳангии кишварҳо ин баргузориҳои рӯзҳои фарҳангии Тоҷикистон дар Ўзбекистон аз 29 июн то 5 июли соли 1998 мебошад, ки дар баргузориҳои он зиёда аз сесад нафар аз ҷумлаи олимон, шоирон, нависандагон ва кормандони соҳаҳои мухталифи Ҷумҳурии Тоҷикистон ширкат доштанд. Қобили зикр аст, ки чорабинии номбурда як таконе буд дар наздикшавӣ ва густариши дӯстиву бародарии халқҳои ҳарду кишвари бо ҳам дӯст. Дар иртиботи ҳамкориҳои фарҳангӣ муносибатҳо дар ҳамаи соҳаҳо сурат гирифтанд.

Аз ҷумла дар соҳаи санъат соли 1998 гурӯҳи хунармандони мо дар фестивали байналмилалӣ "Шарқ тароналари" ширкат намуда, яке аз ҷойҳои намоёнро ишғол карданд.

Моҳи майи соли 2003 бо ташаббуси Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Ўзбекистон ва сарпарастии ЮНЕСКО фестивали байналмилалӣ "Баҳори Бойсун" баргузор гардид, ки дар қори он ансамбли тарона ва ракси "Баёзи кӯҳистон"-и ноҳияи Тоҷикобод иштирок намуда, сазовори ҷоизаи аввал ва дипломи махсус гардид.

Соли 2002 асари рассоми ояндадори 10-солаи тоҷикистонӣ Бахтигул Шерназарова дар озмуни 1-уми байналмилалӣ ба номи К. Бехзод дар шаҳри Тошканд бо дипломи махсус сарфароз гардонид шуд. Ба Бахтигул Шерназарова тӯҳфаи махсуси Кумитаи тадорукоти озмун ва сафорати Ҷумҳурии Ўзбекистон дар шаҳри Душанбе супорида шуд.

Мувофиқи "Шартномаи ҳамкориҳои эҷодӣ миёни Сиркҳои ҷумҳурии Осиёи Марказӣ" соли 1999 як гурӯҳи хунармандони Сирки давлати Ўзбекистон ба шаҳри Душанбе сафари хунари доштанд.

Тарафҳо инкишофи ҳамкориҳои дучонибаи фарҳангиро дар асоси мутақобилан судманд ба роҳ мондаанд. Ба ҳамин мақсад онҳо табодули ахбори ҳаёти фарҳангиро дар ҳар кадоме аз кишварҳо, бо гузаронидани фестивалҳо, сафарҳои хунари, табодули намоишгоҳҳои бадеӣ тавсеа мебахшанд.

Баъди пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ ташаккули муносибатҳои нав миёни Тоҷикистону Ўзбекистон дар ҷойи ҳолӣ ба вучуд наомад. Ҳар ду кишвар чанбаҳои пураарзиши солҳои гузаштаро дар равобити миёни тарафайн нигоҳ дошта, кӯшиш мекарданд, ки ҳамкориҳои мутақобилан судмандро дар соҳаҳои мухталиф давом диҳанд. Ҷунонки сарвари давлат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар суҳанронии хеш таъкид доштанд, "Барои мо тоҷикон равобити дӯстона, устувор ва давомнок бо Ўзбекистон зарурати таърихӣю халқист" [15].

Таъқиқи таърихи халқи тоҷик ба дарки решаҳои равобити анъанавии халқҳои Осиёи Марказӣ мадад мерасонад. Хусусан тоҷикону ўзбекон, ки асрҳои зиёд дар бари ҳам зиндагӣ мекунанд, зич алоқаманданд. Ганчинаҳои фарҳангии халқи тоҷик дастовардҳои ўзбекон буданд, ба мисле ки дастовардҳои фарҳанги ўзбек аз тарафи тоҷикон ҳамаҷониба қабул карда мешуданд: хусусияти фарҳанги моддӣ, анъанаҳо, санъати халқӣ – ҳамаи ин хешовандист ва баъзан фарқнашаванда. Таърихи қадимтарин, қадим ва аз бисёр ҷиҳат асримиёнагии ин халқҳо бисёр наздик аст, зеро дар як ҳудуд ба вуқӯъ омадааст [7].

Қадами аввалин барои барқарор кардани муносибатҳои дипломатӣ дар амалияи байналмилалӣ эътирофи истиқлоли ин давлат ба ҳисоб меравад. Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 25 декабри соли 1991 истиқлоли Ҷумҳурии Ўзбекистонро эътироф кард [1].

Тибқи созишномаи миёни Тоҷикистон ва Ўзбекистон сафорати Ҷумҳурии Ўзбекистон дар шаҳри Душанбе фаъолияти худро 15 майи соли 1998 оғоз намуд. Ҷумҳурии Тоҷикистон намоёндагии худро дар Ҷумҳурии Ўзбекистон соли 1993 кушод.[6]

Ҳамкорӣ миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ўзбекистон дар соҳаи маориф бо дарназардошти он мушкилоте, ки дар солҳои аввали истиқлол ба вуҷуд меомаданд, дар сатҳи паст қарор дошт.

Танҳо 4 январи соли 1997 дар шаҳри Тошканд миёни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Ўзбекистон созишнома "Дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи маориф" ба имзо расид [6].

Тибқи созишномаи мазкур тарафи Ҷумҳурии Ўзбекистон соли 1997–90 ҳазор китоб ва соли 1998–72 ҳазор китоб барои хонандагони мактабҳои ўзбекзабони Тоҷикистон фиристод. Тарафи Тоҷикистон дар навбати хеш, бо ташаббуси Вазорати фарҳанг дар солҳои 1999–2000 барои хонандагони мактабҳои тоҷикзабони Ўзбекистон 7 ҳазор китоб ирсол намуд [1].

Бояд таъкид намуд, ки ҳамкорӣ на танҳо дар соҳаи илму маориф, балки дар тамоми самтҳо бо Ҷумҳурии Тоҷикистон дар оғози асри XXI коҳиш ёфта, иқтидори воқеӣ ва имкони кишварҳоро инъикос наменамуд.

Ба имзо расидани созишнома "Дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи маориф", албатта аз ҳусни нияти ҷонибҳо роҷеъ ба инкишофи алоқаҳо дар ин замина дарак медиҳад. Дар он перомуни кӯмаки мутақобила оид ба такомули низоми омӯзиш, таҳияи китобҳои дарсӣ ва адабиёти методӣ ба забони тоҷикӣ дар Ўзбекистон ва ба забони ўзбекӣ дар Тоҷикистон сухан рафта, тарафҳо омодагии худро барои мусоидат ба тавсеаи тамосҳои мустақим миёни муассисаҳои омӯзишӣ, мубодилаи иттилоот оид ба масъалаи омӯзишу тарбияи бачагон ва ҷавонон, тайёр кардани кадрҳо изҳор кардаанд.

Имрӯз ҳамкориҳои ҷонибҳо дар соҳаи маориф ривоч ёфта, мувофиқи моддаи дуюми Созишномаи Вазорати маориф ва илми Тоҷикистон ва Вазорати маорифи Ўзбекистон тамоми саъю кӯшиши хешро ба самтҳои зерини ҳамкорӣ ҷалб менамоянд:

- мубодилаи таҷриба дар самтҳои муҳимтарини рушд, идоранамоӣ ва банақшагирӣ дар соҳаи маориф;
- омода намудан ва баланднамоии касбияти кадрҳои илмӣ-педагогӣ;
- гузаронидани таҳқиқоти илмӣ яқҷоя дар соҳаи илмҳои гуманитарӣ, табиӣ, техникӣ ва педагогӣ, ки дорои мановфеи мутақобилаанд, хусусан дар соҳаи таърихи гузаштаи ҳарду халқҳо;
- аз рӯйи зарурат таъминнамоӣ, омоданамоии тарҷумонҳои забонҳои тоҷикӣ-ўзбекӣ, ўзбекӣ-тоҷикӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии дахлдори Тоҷикистону Ўзбекистон;

- мубодилаи нақшаҳо ва барномаҳои таълимӣ, китобҳо ва дастурҳои таълимӣ аз рӯи ихтисоси тарҷумони тоҷикӣ-ӯзбекӣ ва ӯзбекӣ-тоҷикӣ, инчунин таърих, ҷуғрофия ва адабиёт.

Созишнома дар бораи ҳамкориҳо дар соҳаи илм, техника ва иттилоот инкишофи алоқаҳоро дар соҳаҳои гуногуни илм, технологияи пешқадам, кадрҳои илмӣ, ҳифзи моликияти ақлонӣ ва ғайра таъкид карда, заминаи хуберо барои тамосу қарордодҳо ва коргириҳои минбаъда миёни муассисаҳои илмию техники марбута ба вучуд овард.

Чунонки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд намуданд, "эҳсоси олии дӯстӣ, бародарӣ ва дастгирии яқдигар асосҳои таърихи муносибатҳои байни халқҳои мо мебошанд, ки тӯли асрҳо аз насл ба насл интиқол ёфтаанд. Яъне халқҳои мо садсолаҳои зиёд бо фарҳанги қухану ҳаммонанд ва одоби русуми яқсон дар фазои сулҳу дӯстӣ ва самимияту бародарӣ паҳлуи ҳам зиндагӣ кардаанд. Тоҷикону ӯзбекҳо ду халқе ҳастанд, ки тамоми арзишҳои ахлоқӣ, одоби рафтор ва чашну маросими онҳо ба ҳамдигар хеле монанд ҳастанд. Гузашта аз ин, дар кишварҳои мо ҳазорон оилаҳои зиндагӣ мекунанд, ки гувоҳи пайвандҳои хешутабории тоҷику ӯзбек мебошанд. Ниёғони шарафманди мо дар давоми садсолаҳо мероси беҳамтои фарҳангиву илмиро ба вучуд оварда, ба мо воғузур намудаанд. Ин мероси ниёғони мо сармои бузурги маънавие буда, ки ба мо имконият фароҳам меорад, ки имрӯз ва дар оянда низ дар фазои дӯстиву бародарии самимона қору зиндагӣ кунем. Эҷодиёти шахсиятҳои бузурги илму адабу фарҳанг, ки барои тоҷикону ӯзбекҳо мояи ифтихори муштарақанд, сармои воқеан пураарзиши маънавии халқҳои мо мебошад. Дар садри ин бузургон, албатта, Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ ва Мир Алишери Навоӣ қарор доранд". [16]

Президентҳои Тоҷикистону Ўзбекистон сатҳи баланди робитаҳои фарҳангӣ-гуманитарии байнидавлатӣ, инчунин тамоюли рушди мунтазам ва мутақобилан судманди ҳамкориҳоро байни ду кишвар бо қаноатмандӣ таъкид намуда, бо тақя ба принципҳои устувори дӯстӣ, ҳусни ҳамҷаворӣ ва эҳтироми ҳамдигар, инчунин бо дарназардошти умумиятҳои чандинасраи таърихӣ ва фарҳангии мардумони ду кишвари бародар ва ба роҳбарӣ гирифтани муқаррароти Аҳдномаи дӯстии абадии байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ўзбекистон аз 15 июни соли 2000, бо эътиқод бар он, ки баровардани муносибатҳои дучониба ба сатҳи шарикӣ стратегӣ барои ҳамкориҳои минбаъдаи созанда ва мутақобилан судманд байни Тоҷикистону Ўзбекистон барои дурномаи дарозмуддат тақони нав ва қавӣ хоҳад дод.

Сарони давлатҳо бо ишора ба умумияти бисёрасраи таърихӣ фарҳангии ду мардуми бародар ба тавсеа ва таҳкими ҳамкориҳо дар соҳаҳои фарҳангӣ-гуманитарӣ аҳамияти махсус медиҳанд.

Тарафҳо тамосҳои мустақим ва барқарор гардидани робитаҳоро байни доираҳои илмиву эҷодӣ ва муассисаҳои дигари соҳаҳои фарҳангӣ-гуманитарӣ, инчунин баргузориҳои чорабиниҳои зиёди тарафайнро бо иштироки ходимони фарҳанг ва санъати Ўзбекистон ва Тоҷикистон, ки ба ҳамдигарфаҳмии бештар ва наздиктар шудани мардуми ду кишвар мусоидат мекунад, бо қаноатмандӣ қайд намуданд.

Президентҳои ду кишвар бо тавачҷуҳи махсус ба масъалаҳои вусъат додани муносибатҳои тарафайн дар соҳаи маориф ва илм аҳамияти Созишномаи байнихукуматӣ оид ба эътирофи мутақобилаи ҳуҷҷатҳои намунаи давлатӣ дар бораи таҳсилотро, ки дар доираи боздиди давлатӣ ба имзо расидааст, таъкид намуданд.

Тоҷикистону Ўзбекистон минбаъд ҳам кӯшиш хоҳанд намуд, ки барои ӯзбекон ва тоҷикон дар ҳудуди онҳо суқунатдошта чихати ҳифз ва инкишоф

додани забони модарӣ, фарҳанги миллӣ ва расму анъанаҳо шароити мусоид фароҳам созанд.

Президентҳо ба ҳукуматҳои ҳар ду кишвар супориш доданд, ки оид ба масъалаи такмил додани омӯзиш ва омӯзонидани забони ўзбекӣ дар Тоҷикистон ва забони тоҷикӣ дар Ўзбекистон, тавсеаи шабакаи муассисаҳои таълимии таҳсилоти умумӣ бо забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ, ба тарзи матлуб ба роҳ мондани ҳамкориҳо доир ба мубодилаи китобҳои дарсӣ ва адабиёти бадеӣ, нашрияҳои даврӣ ва асарҳои илмӣ, инчунин дастгирии тарҷумаи осори адабии классикӣ ва нависандагону шоирони муосири ду кишвар, тадбирҳои амалӣ андешанд [2].

Қайд кардан зарур аст, ки зимни мулоқоти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон бо Президенти Ҷумҳурии Ўзбекистон Шавкат Мирзиёев рӯзи 24 апрели соли 2019 оид ба рушди ҳамкорӣ дар соҳаҳои барои ҳар ду ҷониб судманд, ҷиҳати тавсеаи робитаҳои фарҳангию гуманитарӣ, аз ҷумла баргузор кардани "Рӯзҳои фарҳанг" дар кишварҳо, таъмини шароити созгор барои рафтуомади шаҳрвандон, табодули андеша сураат гирифт [5].

Ҳамзамон, гуфтан ба маврид аст, ки боғи «Низомиддин Алишер Навоӣ» дар шаҳри Душанбе дар асоси Амри Президенти ҷумҳурӣ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз 5-уми март соли 2018 «Низомиддин Алишер Навоӣ» номгузорӣ шуда, дар он ҳамчун рамзи дӯстии халқҳои Тоҷикистон ва Ўзбекистон мучассамаи мутаффакирони барҷастаи ин ду миллати бо ҳам дӯсту ҳамсоя Нуриддин Абдурахмонӣ Ҷомӣ ва Низомиддин Алишер Навоӣ гузошта шудааст. Дар фазои тантанавӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо Президенти Ҷумҳурии Ўзбекистон муҳтарам Шавкат Мирзиёев рӯзи 27 сентябри соли 2018 аз рӯйи мучассама парда бардошта, ба хотири арҷгузорию эҳтиром ба гузаштаи хеш ва гиромидошти хотираи неки ин ду абармарди таърихӣ дар пояи мучассама гулчамбар гузоштанд [3].

Вобаста ба масъалаҳои мазкур миёни Тоҷикистону Ўзбекистон якҷанд созишномаҳо баста шуданд:

- Созишномаи байни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Ўзбекистон оид ба ҳамкориҳо дар соҳаи фарҳанг ва башардӯстӣ, ки 4 январи соли 1998 дар шаҳри Тошканд ба имзо расидааст;

- Аҳдномаи дӯстии абадӣ миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ўзбекистон, ки 15 июни соли 2000 дар шаҳри Душанбе ба имзо расидааст;

- Созишнома байни мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии вилояти Хатлони Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати вилояти Сурхандарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон оид ба ҳамкориҳои тичоратӣ-иқтисодӣ, илмӣ-техникӣ ва фарҳангӣ-гуманитарӣ;

- Созишнома байни мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати вилояти Самарқанди Ҷумҳурии Ўзбекистон оид ба ҳамкориҳои тичоративу иқтисодӣ, илмиву техникӣ ва гуманитариро фарҳангӣ;

- Созишнома байни Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Академияи илмҳои Ҷумҳурии Ўзбекистон оид ба ҳамкориҳои илмиву техникӣ;

- Созишнома байни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Ўзбекистон оид ба ҳамкорӣ дар соҳаи фарҳанг ва санъат ва Нақшаи чорабиниҳо барои солҳои 2018-2020;

- Созишнома байни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Ўзбекистон оид ба ҳамкорӣ дар соҳаи такмили ихтисоси омӯзгорон ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф;

- Ёддошти тафохум доир ба ҳамкорӣ миёни Ҷамъияти дӯстӣ ва робитаҳои фарҳангии Тоҷикистон ва Кумитаи муносибатҳои байни миллатҳо ва робитаҳои дӯстона бо кишварҳои хориҷии назди Девони вазирони Ҷумҳурии Ўзбекистон.

Хулоса, вобаста ба масъалаи мазкур баъзе пешниҳодҳоро гуфтан ба маврид аст:

- бояд дар соҳаҳои илм, маориф, тандурустӣ ва фарҳанг робитаҳои мунтазам ва наздик дошта бошем.

- зиёӣён, шоирон ва нависандагони мо бояд ёдгориҳои бойи адабию илмиро тарҷума ва паҳн намоянд;

- фарҳанг ва урфу одатҳои халқҳоямонро омӯзанд, чихати бештар наздик сохтани халқҳоямон дар заминаи арзишҳои нек ва созанда чорабиниҳои илмӣ, фарҳангӣ ва адабӣ доир намоянд;

- ухдадорем, ки дар асоси воқеияти таърихӣ дастовард ва арзишҳоеро, ки халқҳои мо тӯли асрҳо ҷамъоварӣ ва сохтаанд ҳифз намуда, онҳоро паҳн кунем ва баҳсҳои муҳокимаҳои бесамар нукта гузорем.

АДАБИЁТ

1. Бобозода Ф. Т. История становления и развития взаимоотношений Таджикистана и Узбекистана в период независимости (1991-2006 гг.). Дисс. на соис. уч. степ. кан. ист. наук. [Текст] / Ф. Т. Бобозода. – Душанбе, 2016. – С. 143.
2. Изҳороти муштараки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ва Президенти Ҷумҳурии Ўзбекистон Шавкат Мирзиёев [манбаи электронӣ] URL: <http://www.president.tj/node/18169> (санаи муроҷиат: 10.12.2020).
3. Ифтиҳои Боғи «Низомиддин Алишер Навоӣ» дар шаҳри Душанбе. [манбаи электронӣ] URL: <http://www.president.tj/node/18508> (санаи муроҷиат: 7.10.2020).
4. Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 январи соли 2015, № 332 тасдиқ шудааст [манбаи электронӣ] URL: <https://www.mfa.tj/tg/main/view/4255/konsepsiyai-sijosati-khorijii-jumhurii-tojikiston> (санаи муроҷиат: 12.12.2020).
5. Мулоқот бо Президенти Ҷумҳурии Ўзбекистон Шавкат Мирзиёев [манбаи электронӣ] URL: <http://www.president.tj/node/19959> (санаи муроҷиат: 12.12.2020).
6. Муносибатҳои Тоҷикистон бо Ўзбекистон [манбаи электронӣ] URL: <https://www.mfa.tj/tg/main/view/145/munosibathoi-tojikiston-bo-uzbekiston> (санаи муроҷиат: 12.12.2020).
7. Набиев М. С. Сотрудничество и роль общественно-политических деятелей и интеллигенции Таджикистана в развитии науки и культуры Узбекистана в предвоенные годы (1917–1941 гг.). Дисс. на соис. уч. степ. кан. ист. наук. [Текст] / М. С. Набиев. – Ходжент, 2004. – С. 12.
8. Назриев Д., Сатторов И. Республика Таджикистан: история независимости год 1992-й. [Текст] / Д. Назриев, И. Сатторов. – Душанбе, 2005. – С. 662.
9. Нуриддинов Р.Ш. Дипломатия. Китоби дарсӣ / Р.Ш. Нуриддинов, П.Р. Нуриддинов. — Душанбе: «ЭР-граф», 2017. — 576 с.
10. Нуриддинов Р.Ш. Дипломатияи иқтисодӣ. Китоби дарсӣ / Р.Ш. Нуриддинов, П.Р. Нуриддин. — Душанбе, 2020. — 258 с.
11. Нуриддинов Р.Ш. Назарияи муносибатҳои байналхалқӣ. Китоби дарсӣ / Р.Ш. Нуриддинов, П.Р. Нуриддин. — Душанбе: «ЭР-граф», 2018. — 340 с.
12. Нуриддинов Р.Ш. Сиёсати ҷаҳонӣ. Китоби дарсӣ / Р.Ш. Нуриддинов, П.Р. Нуриддинов. — Душанбе: «ЭР-граф», 2016. — 352 с.
13. Нуриддинов Р.Ш. Хадамоти дипломатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлатҳои хориҷӣ. Китоби дарсӣ / Р.Ш. Нуриддинов, П.Р. Нуриддинов. — Душанбе: «ЭР-граф», 2018. 388 с.
14. Раджабов З. Ш. О дружбе таджикского и узбекского народов. – Душанбе: Ирфон, 2006. – С. 19.
15. Раҳмонов Э. Таджикистан: четыре года независимости и национального самосознания. [Текст] / Э. Раҳмонов. – Душанбе, 1995. – С. 147.
16. Суҳанронӣ дар «Шоми дӯстӣ» ба ифтихори сафари давлатии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Ҷумҳурии Ўзбекистон [манбаи электронӣ] URL: <http://www.president.tj/node/18181> (санаи муроҷиат: 12.12.2020).
17. Фарҳанг ва маориф [манбаи электронӣ] URL: <http://www.president.tj/taxonomy/term/5/161> (санаи муроҷиат: 1.12.2020).
18. Эмомалӣ Раҳмон. Уфуқҳои Истиқлол. [матн] / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе: «Ганҷ-нашриёт», 2018. С. 285.

ҲАМКОРИИ ТОЧИКИСТОНУ ЎЗБЕКИСТОН ДАР СОҲАИ ИЛМ ВА ФАРҲАНГ

Эҳсоси олии дӯстӣ, бародарӣ ва дастгирии якдигар асосҳои таърихи муносибатҳои байни халқҳои мо мебошанд, ки тӯли асрҳо аз насл ба насл интиқол ёфтаанд. Яъне халқҳои мо садсолаҳои зиёд бо фарҳанги кӯҳану ҳаммонанд ва одоби русуми яқсон дар фазои сулҳу дӯстӣ ва самимияту бародарӣ пахлуи ҳам зиндагӣ кардаанд. Тоҷикону ўзбекҳо ду халқе ҳастанд, ки тамоми арзишҳои ахлоқӣ, одоби рафтор ва ҷашну маросими онҳо ба ҳамдигар хеле монанд ҳастанд. Гузашта аз ин, дар кишварҳои мо ҳазорон оилаҳои зиндагӣ мекунад, ки гувоҳи пайвандҳои ҳешутабории тоҷикону ўзбек мебошанд. Ниёғони шарафманди мо дар давоми садсолаҳо мероси беҳамтои фарҳангиву илмиро ба вучуд оварда, ба мо воғузур намудаанд. Ин мероси ниёғони мо сармои бузурги маънавии буда, ки ба мо имконият фароҳам меорад, ки имрӯз ва дар оянда низ дар фазои дӯстиву бародарии самимона қору зиндагӣ кунем. Эҷодиёти шахсиятҳои бузурги илму адабу фарҳанг, ки барои тоҷикону ўзбекҳо мояи ифтихори муштарақанд, сармои воқеан пураарзиши маънавии халқҳои мо мебошад. Дар садри ин бузургон, албатта, Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ ва Мир Алишери Навоӣ қарор доранд.

Калидвожаҳо: Тоҷикистон, Ўзбекистон, Эмомалӣ Раҳмон, Шавкат Мирзиёев, илм, фарҳанг, ҳамкорӣ, ва ғ.

СОТРУДНИЧЕСТВО ТАДЖИКИСТАНА И УЗБЕКИСТАНА В ОБЛАСТИ НАУКИ И КУЛЬТУРЫ

Историческую основу таджикско-узбекских отношений составляют высокие чувства дружбы, братства и взаимной поддержки, которые веками передавались из поколения в поколение. Наши народы, скрепленные древней и схожей культурой, едиными традициями и обычаями, многие столетия жили бок о бок в атмосфере мира, дружбы, искренности и братства. Таджики и узбеки – это два народа, чьи нравственные императивы, культура поведения, праздники и обряды сходятся во всем. Более того, в наших странах живёт не одна тысяча смешанных семей, которые являются примерами родственных уз таджиков и узбеков. Наши славные предки в течение минувших столетий создали и оставили нам уникальное культурно-научное наследие. Оно является тем бесценным духовным капиталом, который помогает нам сегодня и поможет в будущем жить и работать в атмосфере искренней дружбы и братства. Творчество выдающихся деятелей науки, литературы и искусства, которое вызывает общую гордость у таджиков и узбеков, по праву, является великим духовным достоянием наших народов. В этом ряду, конечно же, величественно стоят Мавлоно Джомӣ и Мир Алишер Навоӣ.

Ключевые слова: Таджикистан, Узбекистан, Эмомали Рахмон, Шавкат Мирзиёев, наука, культура, сотрудничество и т.д.

COOPERATION BETWEEN TAJIKISTAN AND UZBEKISTAN IN THE FIELD OF SCIENCE AND CULTURE

The historical basis of Tajik-Uzbek relations is high feelings of friendship, brotherhood and mutual support, which have been passed down from generation to generation for centuries. Our peoples, bound together by an ancient and similar culture, common traditions and customs, have lived side by side for many centuries in an atmosphere of peace, friendship, sincerity and brotherhood. Tajiks and Uzbeks are two peoples whose moral imperatives, culture of behavior, holidays and rituals converge in everything. Moreover, there are more than one thousand mixed families living in our countries, which are examples of the kinship ties of Tajiks and Uzbeks. Our glorious ancestors have created and left us a unique cultural and scientific heritage over the past centuries. It is the priceless spiritual capital that helps us today and will help us in the future to live and work in an atmosphere of sincere friendship and brotherhood. The creativity of outstanding figures of science, literature and art, which causes common pride among Tajiks and Uzbeks, is rightfully the great spiritual heritage of our peoples. In this series, of course, stand majestically Mavlonо Jomi and Alisher Navoi World.

Keywords: Tajikistan, Uzbekistan, Emomali Rahmon, Shavkat Mirziyoyev, science, culture, cooperation, etc.

Сведения об авторах: *Тоирова Парвина* – Таджикский национальный университет, магистрант кафедры международных отношений. **Адрес:** 734025, Таджикистан, Душанбе, пр. Рудаки, 17. E-mail: parishajan97@mail.ru

Information about the author: *Toirova Parvina* – Tajik National University, Master's degree of the Department of International Relations. **Address:** 734025, Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave, 17. E-mail: parishajan97@mail.ru

ТАЪСИРИ ОМИЛИ ИСЛОМӢ ДАР СИЁСАТИ ҶАҶОНӢ

*Абдуқодирзода А., Нуриддинов Р.Ш.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

Дар охири асри XX ва ибтидои асри XXI омили исломӣ дар рушди ҷомеаи ҷаҳонӣ, диққати муҳаққиқон, сиёсатмадорон, иқтисодчиён, ҷомеаи байналмилалӣ ва доираи васеи аҳолиро ҷалб мекунад, зеро имрӯз нақши он дар равандҳои сиёсии ҷаҳонӣ ба таври назаррас афзудааст [1].

Олимони шинохтаи тоҷик Нуриддинов Р.Ш ва Коваленко Г.В. ҳам ба афзудани таъсири омили исломӣ ба сиёсати ҷаҳонӣ ишора мекунанд. Ин муаллифон дар китоби худ «Ислом дар сиёсати ҷаҳонӣ дар ибтидои асри 21», дар асоси микдори зиёди маводи мавҷуда доираи васеи масъалаҳои рушди иҷтимоӣю иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии ҷаҳони исломро дар марҳилаи кунунӣ баррасӣ мекунанд. Муҳаққиқони зикргардида ба рушди бисёрсамтии давлатҳои исломӣ, таъсири омили ислом ба паҳлӯҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ ва сиёсии ҷомеа, муносибатҳои минтақавӣ ва сиёсати ҷаҳонӣ, инчунин масъалаҳои бунёдии марбут ба равандҳои ҷаҳонишавӣ ва демократикунории ҷаҳони ислом ишора менамоянд [2].

Ислом ва сиёсат дар давлатҳое, ки аҳоли пайравӣ ин динанд ё дар он давлатҳое, ки ислом дини давлатӣ аст ва ё уммати мусалмон зиёд аст бо ҳам алоқамандии зич доранд. Дар айни замон, дар ҷомеаи ҷаҳонӣ, омезиши муносибатҳо ва сиёсатҳои исломие, ки давлатҳои марбут ба уммати мусалмон амалӣ мекунанд, дар эҷод, ва фаъолияти ташкилотҳои мусулмонии ҳукуматӣ, ки ҳоло дар сатҳи минтақавӣ, субминтақавӣ ва байналмилалӣ ташкил ёфтаанд ва ё эҷод шуда истодаанд, ба таври возеҳ зоҳир мешаванд.[3]. Онҳо фазои васеи сиёсиро ташкил медиҳанд, ки дар он нерӯҳои гуногун ва мушаххаси сиёсӣ, институтҳои давлатӣ ва байнидавлатӣ ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ фаъолият мекунанд. Қувва ва таъсири аксарияти онҳо ба ҳаддест, ки онҳо ба тамоми ҷомеаи ҷаҳонӣ таъсир мерасонанд ва ба ин тариқ хусусияти сайёраи пайдо мекунанд.

Афзудани аҳамияти ислом дар қураи Замин ба он низ рабт дорад, ки равандҳои ҷаҳонишавии дар ҷаҳони муосир ба амал омада, дар бисёр кишварҳои ғарбӣ боис ба пайдоиши ҷамъиятҳои сершумори мусалмононӣ гардиданд. Онҳо ба расонидани таъсири назаррас ба ҳама ҷабҳаҳои зиндагии кишварҳои мизбон шурӯъ намуданд.

Ҷаҳони Ислом, ҳамчун як системаи ҷудонашавандаи тамаддунӣ ва иҷтимоӣ-фарҳангӣ баромад карда, бо ин вучуд гуногунии сатҳҳо ва нақши омили исломро, нишон медиҳанд, ки ба сохтори мураккаби ин дин ва гуногунвазифагии он вобаста аст. Далели дигари таъсиррасонии омили Ислом ба сиёсати ҷаҳонӣ ин аст, ки ин динро нерӯҳои гуногуни сиёсӣ ҳам барои тақвият додани мавқеи Ислом дар арсаи ҷаҳонӣ ва ҳам барои расидан ба ҳадафҳои хеле мушаххаси сиёсӣ, геополитикӣ, идеологӣ ва иқтисодӣ истифода менамоянд.

Омӯзиши нақши омили исломӣ дар сиёсати ҷаҳонӣ ба таври объективӣ боиси боиси пайдоиши масъалаи таъсири дин ба сиёсати хориҷии давлат гардид. Таърихи муносибатҳои байналмилалӣ шаҳодат медиҳад, ки ҷанбаи конфессионалӣ хангоми ҳалли (ё барангехтани) бисёр муноқишаҳо ба назар гирифта мешавад ва асосҳои идеологии сиёсати хориҷии ҳар як кишвар дар назди ҷомеа, дар назари ҷомеа, тобиши динӣ доранд. Ин вижагиро ҷаҳони Ислом, ки мансубияти як кишвар ба ислом дар раванди қабули қарорҳои сиёсати хориҷӣ зоҳир мешавад, равшантар нишон медиҳад ва кишварҳои ғайриисломӣ хангоми барқарор кардани муносибатҳо бо давлатҳои мусалмон ҳатман омили динро ҳам ба назар мегиранд.

Дар айни замон, асосан се равиши асосӣ ба диди ислом ҳамчун як актори ҷаҳонии геополитикӣ вучуд дорад. Ҷонибдорони равиши аввал муайян кардани ҷаҳони исломро ҳамчун як омили муттаҳидшуда дар сиёсати ҷаҳонӣ, ки ба он як актори дигари шартӣ дар симои кишварҳои Ғарб муқобил аст, комилан оқилона меҳисобанд. Ба онҳо пайравони нуқтаи назари муқобил зиддият нишон дода, ба парокандагӣ ва мустақилияти бозингарони исломӣ дар соҳаи сиёсати хориҷӣ ишора менамоянд. Дар доираи равиши сеюм, ҷаҳони ислом ҳамчун як минтақаи паҳншавии дини мусулмонӣ, як фазои махсуси тамаддунӣ баромад карда, саволро дар бораи он, ки оё ҷаҳони ислом як актори ҷомеаи ҷаҳонӣ аст, аз байн меравад, зеро равиши тамаддунӣ таҳлили равандҳои сиёсии муосири байналмилалиро душвор месозад [4].

Бо вучуди ин, дар замони муосир метавон аз як гуна консолидатсияи ҷаҳони Ислом дар соҳаи сиёсӣ сухан гуфт. Пеш аз ҳама, сухан дар бораи ҳузури созмонҳои сершумори байналмилалӣ мусалмонон меравад, ки ҳадафҳо ва фаъолиятшон ба ғояи ваҳдати динӣ асос ёфтааст. Инчунин тамоюли такрорёбии вазифаҳои созмонҳои байналмилалӣ дар сатҳи ҷаҳонӣ ба назар мерасад, аз ҷумла: СҶИ (аналоги исломии СММ), ҳаштгонаи исломӣ (алтернативаи G7), Бонки Исломии Рушд (ба ҷои Бонки Байналмилалӣи Рушд), Комиссияи Исломии Ҷилоли Аҳмар (аналоги Салиби Сурхи Байналмилалӣ), Ташкилоти исломии таҳсилот, илм ва фарҳанг (ISESCO, алтернатива ба ЮНЕСКО), Федератсияи исломии ҳамбастагии варзиш (такрори Кумитаи Ҷаҳонии Олимпӣ), Палатаи Исломии Савдо ва Саноат, Ассотсиатсияи Исломии киштидорон ва ғ. [5].

Тамоюли монандро дар таҳия ва қабули санадҳои байналмилалӣ низ мушоҳида кардан мумкин аст: Эълумияи исломии ҳуқуқи инсон (ба ҷои Эълумияи умумии ҳуқуқи инсон); Аҳдномаи зидди терроризми байналмилалӣ, ки аз ҷониби СҶИ мувофиқи шариат таҳия кардааст ва ғайраҳо. Системаи созмонҳои байналмилалӣи ҷаҳони мусалмон ва меъёрҳои роҳбарикунандаи онҳоро низ метавон ҳамчун муқоиса ё алтернатива ба низоми ба истилоҳ ғарбии ҳуқуқи байналмилалӣ ва муносибатҳои байналмилалӣ номид.

Имрузҳо созмонҳои "кишварӣ" ва созмонҳои минтақавии исломӣ низ даъвои таъсиррасонии байналмилалӣ ва ҳатто ҷаҳониро доранд. . Одатан, ингуна иттиҳодҳо бо ташаббуси як давлати мусалмон ҳамчун воситаи татбиқи сиёсати хориҷии худ сохта мешаванд; онҳо аксар вақт фаъолони ғайридавлатӣ, аз ҷумла хусусиятҳои радикалии экстремистиро низ дар бар мегиранд. Маъруфтарин ва бонуфузтарини онҳо Лигаи ҷаҳони ислом аст, ки соли 1962 бо ташаббуси Арабистони Саудӣ таъсис ёфтааст. Аз ҷумла: Конфронси халқии исломӣ (соли 1991 таҳти сарпарастии Эрон ва Судон т), Роҳбарияти Ҷаҳонии Ислом (соли 1989 бо ташаббуси раҳбари собиқи Либия М. Каддафи), Корпуси Посдорони Инқилобии Исломӣ (КПИИ) ва Қудс "(Воситаи фаъолияти сиёсӣ ва идеологии Эрон дар дохили кишвар ва берун аз он) ва ғайраҳо аз ҷумлаи ин гуна созмонҳоянд. Мавҷудияти чунин ташкилотҳо ба давлатҳои муассис имкон медиҳад, ки "мустақим ё ғайримустақим сиёсати муайянеро дар арсаи байналмилалӣ, аксар вақт бо вайрон кардани қонунҳои байналмилалӣ пеш баранд ва аз масъулият барои даҳлат ба қорҳои дохилии дигар давлатҳо саркашӣ намоянд" [6. 10-13].

Раванди босуръати шусташавии сарҳадҳо миёни минтақаҳои мусулмонии марказ ва канора, ки дар робита ба раванди ҷаҳонишавӣ суръат гирифтааст боис ба болоравии таъсири омили ислом ба сиёсати ҷаҳонӣ гардидааст. Масалан, дигар Индонезияи сераҳоӣ ва босуръат тараққиқунанда ё Аврупои да ҷаҳони ислом таъсиррасонро, ки дар он ҷо ислом аллақай аз ҷиҳати шумораи пайравон дини дуввум гаштааст канора шуморидан дигар ғайриимкон аст. Ғайр аз ин, Аврупо

бори гарони равандҳои шадиди муҳоҷират дар ҷаҳони Исломо ба дӯш мегирад, ки оқибатҳои дарозмуддати онро пешгӯӣ кардан душвор аст [7].

Ҳамаи омилҳои дар боло, вобаста ба таъсири омилҳои исломӣ ба сиёсати ҷаҳонӣ овардашуда имкон медиҳанд, ки ҷаҳони ислом ҳамчун як омил муттаҳидкунандаи сиёсӣ ва ба сифати актори таъсиррасон ба сиёсати ҷаҳонӣ шинохта шавад. Равандҳои ҳамгироӣ дар ҷаҳони ислом, гарчанде ки бисёре аз рӯйдодҳои асосии он дар сарзамини кишварҳои исломӣ ба амал меоянд, вектори асосии сиёсати муносири ҷаҳонӣ нестанд. Бо вуҷуди ин, дар заминаи тағирёбии назми ҷаҳонӣ ва ҷалби ногузир ба раванди ҷаҳонишавӣ ҷаҳони ислом хуввиати худро истодагарӣ карда, худро аз таъсири беруна муҳофизат менамояд, мекӯшад, ки посухҳои дастаҷамъии худро ба ҷолишҳо ва таҳдидҳои нав таҳия ва пешниҳод намояд. Ва новобаста аз он ки ин лоихаҳо то ҷӣ андоза шубҳанок ё ҳатто ғайривоқеъ ба назар мерасанд, ин лоихаҳо воқеияти фарҳангӣ, идеологӣ ва сиёсӣ мебошанд. Аз ин рӯ, интизор шудани шиддатёбии тамоюли изҳори мавқеҳои умумӣ дар муносибат бо Ғарб, Ҳимояи муштараки манфиатҳо, ташаккули системаи умумии ҳадафҳо ва афзалиятҳо дар доираи ҳамбастагии исломӣ комилан оқилона аст.

АДАБИЁТ

1. Сыздыкова А.А., Мен Д.В. Исламский фактор в мировой политике. Журнал: Вестник КазНПУ, Алматы 2016
2. Нуриддинов Р.Ш., Коваленко Г.В. Ислам в мировой политике в начале XXI века: учеб, пособие / пол ред. — 345 с. Д.2020
3. Наумкин В.В. Исламская концепция устойчивого развития // Ислам в современном мире, 2008, №1/11/.
4. Баранов О.Н., Голицын В.А., В.В. Терещенко. Глобальное управление. М.: из-во «МГИМО-Университет», 2006. —254 с.
5. Игнатенко А. Самоопределение исламского мира // Ислам и политика (взаимодействие ислама и политики в странах Ближнего и Среднего Востока, на Кавказе и в Центральной Азии). – М., 2001 // <http://www.i-gr.ru/page/stream-library/index-2453.html>.
6. Игнатенко А. Самоопределение исламского мира // Ислам и политика (взаимодействие ислама и политики в странах Ближнего и Среднего Востока, на Кавказе и в Центральной Азии). – М., 2001 // <http://www.i-gr.ru/page/stream-library/index-2453.html>.
7. Пузырев Д. Исламский фактор в мировой политике. Мировая экономика и международные отношения, 2011, № 3, с. 67-73

ТАЪСИРИ ОМИЛИ ИСЛОМӢ ДАР СИЁСАТИ ҶАҲОНӢ

Шояд имрӯз ҳеҷ як дине дар доираҳои илмӣ ва таҳқиқоти ҷаҳон монанди ислом мавриди таваҷҷӯҳ ва баҳсу мунозираҳои зиёд қарор нагирифта бошад. Исломо метавон аз динҳои пурқудрат ва қобилияти ҳаёти доштаи замони муосир қалам дод. Дар айни замон, аз тарафи доираҳои ғарбӣ пайваста ташвиқ тарғиб шудани хатарҳои «тероризми исломӣ» ва боло рафтани исломҳаросию исломситезӣ дар ин давлатҳо, бозори баҳсу мунозираро оиди нақш ва мақоми ислом дар ҷаҳони имрӯза, беш аз пештар гармтар месозад. Дар мақолаи мазкур муаллиф кӯшиш ба харҷ додааст то дар асоси омӯзиши адабиётҳои мавҷудаи вобаста ба мавзӯи таъсири омилҳои исломиро ба сиёсати ҷаҳони мавриди таҳлилу баррасӣ қарор диҳад.

Калидвожаҳо: омилҳои ислом, дин, сиёсати ҷаҳонӣ, равоҷи байналмилалӣ, тамаддун, барҳӯрди тамаддунҳо, ҷаҳони ислом, фарҳанг, муносибатҳои байналмилалӣ муосир.

ВЛИЯНИЕ ИСЛАМСКОГО ФАКТОРА НА МИРОВУЮ ПОЛИТИКУ

Вероятно, ни одна другая религия в мире сегодня не вызывала такого внимания и споров в научных и исследовательских кругах мира, как ислам. Ислам можно считать одной из самых сильных и жизнеспособных религий нашего времени. В то же время постоянная пропаганда угрозы «исламского терроризма» западными кругами и рост исламофобии в этих странах подогревают дискуссию о роли и статусе ислама в современном мире. В данной статье автор попытался проанализировать влияние исламского фактора на мировую политику на основе изучения существующей литературы по данной теме.

Ключевые слова: исламский фактор, религия, мировая политика, международные отношения, цивилизация, столкновение цивилизаций, исламский мир, культура, современные международные отношения.

INFLUENCE OF THE ISLAMIC FACTOR ON WORLD POLITICS

Probably no other religion in the world today has caused such attention and controversy in scientific and research circles of the world as Islam. Islam can be considered one of the strongest and most viable religions of our time. At the same time, the constant propaganda of the threat of "Islamic terrorism" by Western researchers and the growth of Islamophobia in these countries are fueling a discussion about the role and status of Islam in the modern world. In this article, the author tried to analyze the influence of the Islamic factor on world politics based on a study of the existing literature on this topic.

Key words: Islamic factor, religion, world politics, international relations, civilization, clash of civilizations, Islamic world, culture, modern international relations.

Информация об авторе: *Нуриддинов Раймали Шахбозович* – д.полит.н., профессор, зав.кафедрой международных отношений Таджикского национального университета: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Абдукодирзода А. – магистр первого курса факультета международных отношений Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17 Тел.: (+992) 989 03 87 87

Information about the author: *Nuriddinov Raimali Shakhbozovich* – doctor of political science, Professor, head of the Department of International Relations of the Tajik National University: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17.

Abdukodirzoda A. – first-year master, Department of International Relations, Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17 Rudaki Ave. Tel.: (+992) 989 03 87 87

ФЕМИНИЗМ ДАР РАВОБИТИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Носирӣ Ваҷма

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Феминизм маҷмӯи густурда аз боварҳое аст, ки барои дастбӣи занон ба ҳуқуқи баробар дар ҷаҳон шакл гирифтааст. Бо бовари феминизмҳо занон назар ба чинсияташон дар марази таъбиз ва сонсур қарор гирифтаанд ва аз биёрии ҳуқуқи инсонӣ маҳрум шудаанд. Таъбиз баробарии занон сиёсати ҷаҳонро дучори суғири чинсияти қардаст ба гунае, ки занон наметавонанд бо сабаби доштани чинсияти ҳос аз ӯҳдаи сиёсат ва хусусан равобиди байналмилал бароянд ва ин ришта муҳтаси мардон аст. Имрӯзҳо бо густариши боварҳои феминизмҳо дар сатҳи ҷаҳон ва муборизаи занон барои дастбӣ ба ҳуқуқи баробар, занон дар сатҳи байналмилал марида тавачҷуҳ қарор гирифтааст. Феминизмҳо талош қардаанд, ки занонро аз ҳошияи равобиди байналмилал вориди саҳна созанд то натиҷаи беҳтар аз ин равобид ҳосил гардад.

Вожаи англисии феминизм аз решаи feminine – ба маънои чинси зан, марбут ба чинси зан аст, ки дар асл аз забони Фаронса ва решаи лотинӣ Femine гирифта шудааст. [1, с.7].

Ин вожа нахустин бор дар соли 1893 тавассути Шоллер Фурия сотсиалисти фаронсаӣ дар дифоъ аз ҳуқуқи занон вориди забони фаронса шуд, аммо биёр пеш аз он, ки ин вожа вориди низоми вожағони шавад, бархе осор дар мавриди ҳуқуқи зан навишта шуда буд. Шояд битавон решаи зухури тафаккуроти феминистиро ба таҳаввулотӣ чун Ренсонс рӯйдодҳои пас аз асри рушангарӣ ва сипас инқилоби Фаронса ва инқилобӣ санҷатӣ дар англистон нисбат дод, ки муносиботи зан ва мардро дар баъзе ё тамоми ҷаҳон зерин савол қарор дод [9, с. 2279-2280].

Феминизм ба унвони як назарияи иҷтимоӣ дар қанони амали иҷтимоӣ, дар садаи тағйир ва таҳаввуле гутумонӣ дар арсаҳои муҳталиф аст то аз ин тариқ битавонад ба он чӣ андешаҳо ва гуфтумонҳои мардона тараққӣ мешавад, хотима диҳад ва бо ироаи гуфтумони бадил, роҳро барои тасаллоти шиноҳти мардона, ки каму беш дар зоти худаш сарқубғари зан аст, бикшояд [5, с. 321].

Феминизм маҷмӯи густурда аз боварҳое аст, ки дар қолаби ҷунбишҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ барои расидани занон ба ҳуқуқи баробар сурат гирифтааст. Феминистҳо бовардоранд, ки чинсият дар зиндагии инсонҳо омили таъинкунанда аст, ки ҷойгоҳи

ичтимой, сиёсӣ ва иқтисодии афрод ба асоси он шакл мегирад. Феминизм бештарин тамаркузи худро матуф ба таҳдиди нобаробарихои ҷинсиятӣ ва пешбурди ҳуқуқ, алоиқ ва масоили занон кардааст. Феминизм умтатан аз авохири асри 18 падида омадааст, замоне, ки мардон ба таври васеъ инъамро пазируфтаанд, ки занон дар ҷавомеъ мардмехвар сарқуб мешаванд [6, с.160].

Равобити байналмилал, ки ба мутолеаи равобитӣ ҷаҳонӣ, таъомулот, муносибот, иқдомоти мутақобили сиёсии кишварҳои дорои ҳокимият монанди ҷанг, ҷангҳо, иттиҳодҳо, эътилофҳо, равобитӣ дипломатик, музокирот, таҳдидҳо ва ба коргирии нерӯи низоми мепардозад [7, с.16], қабл аз рӯи қор омадани феминизм ба гунае буд, ки гӯё занон ҷузъи сиёсати байналмилал нестанд. Барағме муқовимати маҳофили сиёсӣ ва донишгоҳӣ дар муқобили ҳузури занон дар сиёсат дар солҳои охир феминизм вориди равобитӣ байналмилал яке аз мардонатарин риштаҳои улуми иҷтимоӣ шудааст. Феминизмҳо муътақиданд таърифи сиёсати ҷаҳонӣ ба асосӣ маҳоғим ва мавзӯҳоте монанди дарғирӣ, рақобат, амниятӣ кудрат низ ҷиҳатгирии ҷинсиятӣ дошта ва ба асоси вижағҳои фарҳангӣ ва табақоти тарсим шудааст [8].

Дар рӯйқарди феминистӣ ба равобитӣ байналмилалӣ омили аслии ихтилофот, ҷангҳо ва масоили байналмилал ба далели нигоҳи мардона ба ин равобит мебоша, ки бо додани нақши бештар ба занон воқеатҳои байналмилалӣ беҳтар дарк мешавад ва равобитӣ байналмилал шакли инсонитар ба худ мегирад. Ба эътиқоди Феминизмҳо бо пурраг шудани нақши занон дар равобитӣ байналмилалӣ ба масъалаи вобастагии байни давлатҳо ва ҳуқуқи башар бештар таъкид мешаванд ва ҳамчунон амнияти миллӣ бар асоси амнияти муштарак ба қор меравад [4, с.17].

Масъалаи занон ва нақши онҳо дар сиёсат ва ҳусусан равобитӣ байналмилал яке аз мавзӯоти танишзо ва бо аҳамияти ҷаҳон аст. Занон дар тӯли таърих таҳти султаи мардон ва тасмиоти ҷавомеъ мардсолороана зиндағӣ кардаанд. Пазируфтани ин ки занон вориди сиёсати байналмилал шаванд ва бо мардон рақобат кунанд баро ин ҷавомеъ саҳт аст.

Риштаи равобитӣ байналмилал бо вучуди аҳамияташ муддатҳо дучори сугирӣ сиёсӣ буда, бо вучуди ин пас аз мавҷи дуҷоми таҳарокоти Феминистӣ ки бунёдҳои назарӣ равобитӣ байналмилал, бунёдҳое, ки равобитӣ ҷинсиятиро тавҷеъ мекарданд мариди энтиқод қарор гирифтанд. Эстарҳ Босроп аз нахустин пужуғишғарони феминистӣ буд, ки хостори таваччу ва ғайбати занон дар баҳсҳои байналмилал шуд Босроп дар китобаш бо номи “Нақши занон дар тавсеъи иқтисодӣ” ин фарзро ба ҷолиш қашид, ки занон ба худии худ аз тавсеъи иқтисодӣ баҳраманд мешаванд ва ин ки ҳар сиёсатӣ дар ҷиҳати мудернсозӣ ки ба тари мушаххас ба занон таваччуҳ нақунад маҳқум ва шикаста аст. Феминистҳои дигар қори ўро дунбол қарданд аз ҷумла, Хелорӣ Чорлезурт, Крестин Чекен ва Шли Ройт дар мақолааш ба номи “феминизм ва ҳуқуқи байналмилал” истедлол меқунанд, ки соҳторҳо ва фароянди ҳуқуқи байналмилалӣ ба таври ҳисобшуда занонро ба ҳошия рондааст [3, с. 45].

Нақдҳое, ки феминизмҳо ба риштаи равобитӣ байналмилал ворид меқунанд он аст, ки мутаққиданд ҷинсият як мутағайр антири асли назарӣ ва маъқулаи шаклдиҳандаи маърифатӣ буда, ва мутақидан амали воқеӣ равобитӣ байналмилал аз фуқдони ин дидғоҳи ҷинсиятӣ ранҷ мебаранд. Дар идома низ феминизмҳо мувафак шуданд мафҳуми ҷинсият ва баҳс дар бораи маҷкеияти занон дар равобитӣ байналмилал вориди музокирот ва гуфтумонҳои он қунанд ва ҳатто дар баҳше аз адабиёти равобитӣ байналмилал, ки муталиқ ба ҷараёни аслии он таракқӣ мешавад, нависандағони дигар наметавонанд ба таваччуҳ бошанд [2, с.289-299]. Феминизм таъсироти амалӣ муҳим дар арсаи равобитӣ байналмилал бар ҷо гузоштааст. Масоили ҷонсихатии имрӯза ба хотири қори пажуғишғарон ва ҳомиёни феминист, дар барномаҳои ҳуқуқӣ ва ҳаттӣ машшӣ биёрии аз ниҳодҳои умуми ва ҳусусӣ байналмилалӣ зикр шудааст. Барои мисол, дар мусавубба Рум ё ҳамон паймони таъсиси девони қайғари байналмилалӣ, ба таври мушаххас ба аносири ҷинсиятӣ қуштори

чамъи, чинояти чангӣ ва чиноят алайҳи башарият ишора шудааст. Гунҷонидани як ваҷҳи чинсиятӣ дар тарҳҳои Созмони Милали Муттаҳид монанди аҳдофи тавсия ҳазораҳ низ то ҳади зиёди натиҷаи талоши пажӯҳишгарон ва ҳомиёни Феменист аст, ки шаклгири шабакаҳои мавзӯи сиёсатгузорию ба таври ихтисоси ба чинсият мутамаркиз ҳастанд, осон кардааст.

Густариш ва кори ин созмонҳо ва раҳнамуд ва чорчубҳои онҳо, низомеро ба вучуд овардааст, ки пажӯҳишгарон ва ҳомиёну сиёсатгузорон метавонанд дар он ба таомул бипардозанд, табодули иттилоот кунанд, эъмоли нуфуз кунанд ва дар бораи дастури кори якдигар назар бидиҳанд. Онҳо ҳамчунин аҳамияти бунёдии чинҷиятро дар равобити байналмилал ё ба ибораи дигар, ҳам нақши зан ва ҳам нақши мардро дар ҳидояти умури ҷаҳонӣ таъйид кардааст [3, с.56].

АДАБИЁТ

1. Исҳоққӣ Саидхусайн. Таъамули барпайкара ва паёмдҳои феминизми исломӣ. Фаслномаи дидор. Шумораи 22, саҳ.22-24, 1392.
2. Ленглел А., Барчел Э., Назарияҳои равобити байналмилал. Тарҷума : Ҳумайро Маширзода ва Рухулло Толибӣ. Техрон: Мизон. 1395
3. Локс Ч. Равобити байналмилал қаламрави мардонаву ғарбӣ. Тарҷима Раҳо Дусдор: Техрон: Заннагор. 1393.
4. Мачид Н.Н., Зиёи М., Насаб Ф.Р., Қойгоҳ ва нақши занон дар мудирияти ҷаҳонӣ. Ҳамаиши миллӣ. 1393.
5. Маширзода Ҳумайро. Таҳаввул дар назарияҳои байналмилал, Техрон: Самт. 1384.
6. Ондра Мешел. Чунбиши занон: Феменизм. Тарҷума Ҳумо Занҷонизода. Техрон: Неко. 160. 1383.
7. Саидҷалол Д. Ф., Усул ва мабонӣ равобити байналмилал. Техрон: Самт. саҳ 283, 1397.
8. Саидабдумачид Зуворӣ. Чинсият ва равобати байналмилал: маҷаллаи хонаву хонавода. Андешкадаи равобити байналмилал. 1399.
9. Valadbeigi, F. «a Review of French Feminist Approaches, Indian Journal of Fundamental and Applied Life». Sciences 5(S2): 2015

ФЕМИНИЗМ ДАР РАВОБИТИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Равобити байналмилалӣ, ки ба таҳлили равобити кишварҳои дорои ҳокимият мепардозад, қаблан чунин буд, ки занон ҷузъи ин ришта нестанд ва ин бахш ба мардон вобаста аст. Бо падидаи омадани феминизм ва боварҳои феминистӣ дар охири қарни 18 занон вориди яке аз мардонатарин риштаҳои улуми башарӣ шуданд. Ба бовари феминистҳо нобаробарии чинсӣ сабаби бисёре аз масоибҳои байналмилалӣ аст, ки ҷаҳон дар гирён аст. Феменистҳо риштаи равобити байналмилалро мавриди нақди ҷиддӣ қарор медиҳанд ва ибраз медиҳанд бо ин ки занон таҳти таъсири амики рӯйдодҳои байналмилалӣ қарор мегиранд, ҳеҷ нақше дар он надоранд ва дар равобити байналмилал ҳеҷ чой барои тарҳи масъалаи чинсият нест. Феминизм замоне шакл гирифт, ки мардум ба таври густурда ба ин бовар расидаанд, занон ба таври ғайри оддилона нодида гирифта мешаванд ва мардон тамоми арсаҳои амалӣ ва назарию дар ихтиёр гирифтаанд. Феминистҳо бо шикастани ҳанҷорҳое, ки солҳо бар зиндагии занон соя афканда буд ба мубориза бархостанд ва хоҳони ҳуқуқи баробар ва додани нақши бештар ба занон дар арсаҳои мухталиф аз ҷумла равобити байналмилал шуданд. Имрӯза занон бо талошҳои зиёд, ки дар тарвиҷи боварҳои феминистӣ сураи гирифтааст ва дар ҳоли густариш аст по ба равобити байналмилал гузоштан ва барои дастбӣ ба ҳуқуқи бештар дар ин ришта кор мекунанд.

Калидвожаҳо: феминизм, равобити байналмилал, ҳуқуқи занон, нобаробарии чинсият, феменистҳо, мардсолорона, сиёсати байналмилал, бовари феминистӣ.

ФЕМИНИЗМ И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Международные отношения, в которых анализируются отношения между суверенными странами, раньше были таковы, что женщины-это не что иное, как эта область, и этот раздел зарезервирован для мужчин. С ростом феминизма и феминистских убеждений в конце XVIII века женщины вошли в одну из самых мужественных областей гуманитарных наук. Феминистки считают, что гендерное неравенство является причиной многих международных страданий мира. Феминистки серьезно критикуют сферу международных отношений, заявляя, что, хотя женщины находятся под сильным влиянием иностранных событий, они не играют никакой роли и в международных отношениях нет места гендерным вопросам. Феминизм сформировался, когда люди широко верили, что женщины несправедливо игнорируются и что мужчины захватили все практические и теоретические области. Феминистки боролись за то, чтобы нарушить нормы, которые годами омрачали жизнь женщин, призывая к равным правам и большей роли женщин в различных областях, включая международные отношения. Сегодня женщины вступили в

международные отношения и работают над достижением более широких прав в этой области, прилагая много усилий для пропаганды феминистских убеждений.

Ключевые слова: международные отношения, феминизм, гуманизм, феминистки, женщины, пропаганда феминистских убеждений.

FEMINISM AND INTERNATIONAL RELATIONS

International relations, which analyzes the relations between sovereign countries, used to be such that women are no other than this field, and this section is reserved for men. With the rise of feminism and feminist beliefs in the late eighteenth century, women entered one of the most masculine fields of the humanities. Feminists believe that gender inequality is the cause of much of the international suffering of the world. Feminists seriously criticize the field of international relations, stating that although women are deeply influenced by foreign events, they have no role to play and there is no place in international relations for gender issues. Feminism was formed when people widely believed that women were being unfairly ignored and that men had taken over all practical and theoretical fields. Feminists struggled to break the norms that had overshadowed women's lives for years, calling for equal rights and greater role for women in various fields, including international relations. Today, women have stepped into international relations and are working to achieve greater rights in the field, with much effort being made to promote feminist beliefs.

Keywords: International relations, feminism, humanity, Feminists, women, promote feminist beliefs.

Сведения об авторе: *Носирӣ Ваҷма* – магистрант второго курса факультета международных отношений Таджикского национального университета. Тел.: 55 735 95 95

Information about the author: *Nasiri Vajma* – graduate student of the second course of the faculty of International relations of Tajik National University. Phone: 55 735 95 95

РУШДИ ИЛМУ АДАБ ДАР НИМАИ ДУВУМИ АСРИ XIV ВА ИБТИДОИ АСРИ XV ДАР АХДИ ТЕМУРИЁН

Қаландаров Х. Х.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Яке аз олимони маъруфи замони Темур, ки борҳо дар мувоҳисаҳои илмии дарбори ӯ ширкат намудааст, Саъдуддин Масъуд ибни Умари Тафтозонӣ (1332-1389) мебошад. Саъдуддини Тафтозони то охири умри худ дар Ғиждувон, Ҷом, Хоразм, Туркистон, Самарқанд, Ҳирот ва Сарахс ба дарсгуи машғул шуда, доир ба сарфу нахв, фикҳ ва илми баён рисолаҳои зиёде таълиф намудааст, ки ҳануз аз вақти дар қайди ҳаёт будани у ба қатори китобҳои дарси дохил гардидаанд.

Муаррихи барҷастаи он давр Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ (1392-1450) дар Димишқ таваллуд ёфта, аз синни ҳаштсолагии дар Самарқанд иқомат намудааст. Асари асосии у «Аҷоиб-ул-мақдур фи навоиби Темур» ном китобест, ки дар он хусусиятҳои манфии Темур ниҳоятдараҷа саҳт ва нисбат ба он замон хеле часуруна мазаммат мешавад [1, с.19].

Дигар аз муаррихони маъруф Низомиддини Шои соли 1404 бо унвони «Зафарномаи Темури» китобе навишт. Шарафиддин Алии Язди (ваф. 1454) дар соли 1425 бо номи «Зафарнома» асари машхури худро таълиф намуд, ки он ҳам ба аҳди Темур бахшида шудааст.

Дар асри XIV адабиёти бадеи низ тараққӣ карда, адибони барҷастае ба вучуд омаданд, ки дар байни онҳо классикони машхури назми форсу тоҷик Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозӣ (ваф.1389) ва Камоли Хучандӣ (ваф. тахминан 1400) мавқеи бузургеро ишғол мекунанд. Дар асарҳои онҳо бештар ғояҳои тараққиҷонаи замона инъикос гардидаанд.

Ҳофиз дар айёми кӯдакӣ хеле барвақт аз падар ятим монд. Модараш, ки имконияти хонондани фарзандашро надошт, ӯро ба тарбияти шахсе гузошт, лекин Ҳофиз ба зудӣ хонаводаи ин шахсро тарк намуда, ба нонвое шогирд шуд.

Чанд гоҳ дар мадраса ҳам таҳсил карда, як қадар маълумот ба даст овард. Баъдҳо вай зиндагонии дарвешона ба сар бурда, мунтазам ба касби дониш машғул гардид ва дере нагузашта ҳамчун шоир шуҳрат ёфт.

Шеърҳои Ҳофиз ханӯз дар айёми ҳаёти ӯ дар байни оммаи халқ хеле паҳн шуда, тадричан як қисмати онҳо ба фолклор низ дохил гардидаанд. Ҳоло ҳам Ҳофиз дар Тоҷикистон, Эрон ва Афғонистон аз маҳбубтарин шоирон ба шумор меравад, мардум ашъори дилнавози уро бо шавқу завқ мехонанд. Роли Ҳофиз дар таърихи адабиёти форсу тоҷик бағоят бузург мебошад. Вай шоирест, ки навъи лирика, яъне ғазалро ба дараҷаи олии тақомул расонида, ба он мазмунҳои тоза дохил кардааст. Ба ғазалиёти Ҳофиз дар баробари мавзуи ишқ ва май, зебӣ ва хушгилӣ, фикру андешаҳои ирфони ҷиҳати эътироз нисбат ба беадолатии иҷтимоӣ низ хос мебошад. Ҳофиз дар шароити асри миёна то ба дараҷаи мубориза барои шаъну шараф ва қадру қимати инсон расид. Вай аксар вақт ҳамаи он чизеро, ки дар тафаккури ӯ пайдо мешуд, изҳор карда наметавонист. Шоир, ки бо шароит ва муҳити тираи давр муросо намекард, ҷолибан ба худ ниқоби ринди кашиданро афзалтар медонист. Бо вучуди ин, мазмуни асосии назми Ҳофизро на шодиву хушҳолии лоқайдона ва на васфи зебӣ барои худи зебӣ, чи навъе ки шарқшиносони буржуазӣ вонамуд кардани мешаванд ва на андешаҳои сарбастваи тасаввуф, балки ҳисси норизоӣ нисбат ба беинсофиҳои иҷтимоии замона фароҳам овардааст.

Шеърҳои ошиқонаи Ҳофиз эҳсоси баланд ва шавқу рағбати бепоёни одамиро иброз намуда, дурӯғу риёро мазаммат ва писандидатарин хислатҳои инсонро талқин мекунанд. Ба тариқи намуна ин ғазали Ҳофизро, ки пур аз маҷозу кинояҳои ҳадафзан мебошад, меоварем:

Ман на он риндам, ки тарки шоҳиду соғар кунам,
Муҳтасиб донад, ки ман ин корҳо камтар кунам.
Чун сабо маҷмуаи гулро ба оби лутф шуст,
Қачдилам хон, гар назар бар сафҳаи дафтар кунам.
Лола соғаргиру наргис масту бар мо номи фикс,
Довари дорам басе, ё Раб, киро довар кунам?
Ишқ дурдонасту ман ғаввосу дарё майкада,
Сар фуру бурдам дар ин ҷо, то кучо сар баркунам?
Гарчи гардолуди фақрам, шарм бод аз ҳимматам,
Гар ба оби чашмаи хуршед доман тар кунам.
Ман, ки дорам дар гадои ганҷи султони ба даст,
Қай тамаъ дар гардиши гардуни дунпарвар кунам!
Ошиқонро гар ба оташ меписандад лутфи дуст,
Тангчашмам гар назар бар чашмаи Кавсар кунам.
Аҳду паймони фалақро нест чандон эътибор,
Аҳд бо паймона бандам, шарт бо соғар кунам...
Бо вучуди бенавои ру сияҳ бодам, чу маҳ,
Гар қабули файзи хуршеди баландахтар кунам!
Ман, ки имрузам бихишти нақд ҳосил мешавад,
Ваъдаи фардои зоҳидро чаро бовар кунам?!
Шеваи ринди на лоиқ буд васфамро, вале
Чун дарафтодам, чаро андешаи дигар кунам?...

Муосирони Ҳофиз мазмуни тасаввуфии ашъорашро ба назар гирифта, уро хануз дар вақти зиндагиаш «Лисон-ул-ғайб» номида буданд. Баъзе руҳониёни мутаассиб пас аз марги Ҳофиз шеърҳои соф аз нуқтаи назари динию тасаввуфи маънидод кардани шуданд. Масалан, онҳо иддао мекарданд, ки образҳои ғазалиёти ӯ гуё аслан маънии маҷозии доранд: «ёр» ишора ба Худост ва ғайра [4, с. 14].

Гётеи заковатманд ишорати Ҳофизро ҳамчун ифодаи эътирози зидди зуҳду риё дарк намуд. У дар «Девони ғарбию шарқи»-и худ китоби махсуси шеърхояшро бо унвони «Ҳофизнома» ба шоири бузурги форсу тоҷик бахшид.

Маҷозу кинояҳо дар ашъори Ҳофиз барои ифодаи ғояҳои инсондустии ин шоири бузург хизмат менамуд.

Камоли Хучанди: Айёми кӯдакии худро дар Хучанд гузаронида ва давраи таҳсилро дар Самарқанд ба итмом расонида, сипас ба Табрез рафт ва дар дарбори ҳокими он ҷо қарор гирифт. Вақте ки хони Олтин Урда- Тухтамишхон Табрезро забт намуд, Камол ба асири афтода, ба Сарой (пойтахти Олтин Урда) бурда шуд. У пас аз чанд соли маҳбуси ба Табрез баргашта, тахминан дар соли 1400 вафот кард.

Камоли Хучанди низ яке аз барҷастатарин устодони назм мебошад. Ғазалҳои у хеле раван ва хушоҳанг буда, баъзе аз онҳо бо мавзӯ ва мазмуни худ ғазалҳои Ҳофизро, ки Камол бо вай робитаи дусти доштааст, ба хотир меоранд. Ғазали зерин ғаму ҳасрати шоирро дар ёди ватан хеле хуб ифода намуда, бо як силсила ғазалҳои халқии тоҷик, ки ҳамчун шеърҳои «ғариби» маъруфанд, пайваст мешавад:

Дил мукими куи чонон асту ман ин ҷо ғариб.
Чун кунад бечораи мискинтани танҳо ғариб.
Орзуманди диёри хешаму ёрони хеш,
Дар ҷаҳон то чанд гардам бесару бепо ғариб?!
Чун ту дар ғурбат наафтоди, чи дониҳоли мо?
Меҳнати ғурбат надонад ҳеч кас, илло ғариб.
Ҳаргиз аз роҳи карам рузе напурсиди, ки чист –
Ҳоли зори мустаманди монда дур аз мо ғариб?
Чун дар ин даврон намеафтад касе бар ҳоли мо,
Дар чунин шаҳре, ки мебини, ки афтад бо ғариб?
Дар ғарибичон ба саҳти медиҳад мискин Камол
Во ғариби, во ғариби, во ғарибо, во ғариб!

Дигар аз шоирони он замон Носири Бухороист (ваф.1378), ки аз ҷиҳати услуб ва мазмуни эҷодиёти худ ба Ҳофиз ва Камол наздики дорад.

Дар ашъори бузургтарин шоирони асри XIV, ғолибан дар ғазал онҳо бар хилофи қасидасароӣҳои расми, кайфияти эътирозомези халқ, ки дар шуру ошубҳои он ба таври равшан ифода меёфт, дар шакли ба худ хос мунъакис мегардид. Қимат ва арзандагии махсуси ин ғазалҳо ва сабабҳои дар байни халқи тоҷик шухрат пайдо кардани онҳо дар ҳамин аст.

Илму адаб махсусан дар аҳди салтанати Улуғбек равнақу ривож пайдо намуд. Мо дар боло роҷеъ ба фаъолияти ҳамҷонибаи эҷодии Улуғбек сухан рондем. У, дар ҳақиқат ҳам, тавонист барҷастатарин намояндагони афкори илми нучум ва хандасаи замонро ба Самарқанд ҷамъ намояд.

Дар соли 1428 Улуғбек соҳтмони бинои расадхонаи бузургро ба итмом расонда, онро бо асбобу олоти мукамал мучаҳҳаз соҳт.

Ин расадхона дар тараққиёти илми нучуми он давра роли бағоят муҳиме бози кард. Дар ин расадхона нахустин бор вазъияти як қатор ситораҳоро муқаррар карда, тавассути он дар соли 1437 ҷадвалҳои нучумие, ки аҳамияти умумиҷаҳонии илми касб намудаанд, тартиб дода шуданд. Бояд қайд кард, ки ин ҷадвалҳо аслан ба забони тоҷики тартиб ёфта, баъдҳо ба забони араби тарҷума гардидаанд. Дар онҳо вазъияти беш аз ҳазор ситораи ба ҷашм аён ва мавқеи тақрибан ҳамаи шаҳрҳои шарқи исломи нишон дода шудааст [3, с. 220].

Ҷадвалҳои нучумии Улуғбек, ки дар шарқ ва ҷи дар ғарб, дар зарфи чандин аср ҳамчун китоби дарсии доир ба таҳқиқи авзои кавокиб хизмат намуданд.

Аҳамияти ин чадвалҳо боз дар ҳамин ҷост, ки онҳо барои омӯхтани вазъияти илми нучум дар миёнаҳои асри XV манбаи пурқимате мебошанд.

Улуғбек на фақат ба тараққиёти илму фан, балки дар айни замон ба пешрафти адабиёт ва санъат низ хеле аҳамият меод.

Дар ин вақт Самарқанд ва Ҳирот марказҳои бузурги маданияти шарқ гардида буданд. Ҳирот, ки ҳануз аз замони Шохрух ба пешрави оғоз карда буд, дар нимаи дувуми асри XV, яъне дар айёми ҳукмронии Султон Ҳусайн Бойқаро (1469–1506) ба калонтарин маркази илму маданият табдил ёфт. Аз тамоми гушаи канорҳои Мовароуннаҳр ва Эрон ходимони илму санъат ба Ҳирот ҷамъ омадан гирифтанд. Ба ин ҷиҳат, дар Ҳирот илмҳои тиб, ҳуқуқ, ахлоқ, инчунин адабиёт ва санъат низ тараққи карданд.

Бузургтарин намоёнҳои адабиёти ин давра шоир ва донишманди маъруф *Нуриддин Абдураҳмони Ҷоми* (1414-1492) мебошад. Ҷоми дар деҳаи Ҷом, наздикии Нишопур, таваллуд ёфта, таҳсили худро дар Ҳирот ба анҷом расонид ва баъдҳо фаъолияти илми ва адабиашро асосан дар ҳамин ҷо давом дод. У якҷанд дафъа ба Самарқанд низ сафар кардааст. Аз он қасидае, ки Ҷоми дар соли 1487 оид ба шарҳи ҳоли худ навиштааст, чунин маълум мешавад, ки вай илми шеър ва қофия, сарфу наҳв, мантиқ, ҳикмати шарқ ва Юнон, табиӣёт, риёзиёт ва илми ҳайъатро омӯхта, баландтарин дараҷаи дониши замонаро азхуд карда будааст. «Баҳористон» ном асари у, ки дар равияи «Гулистон»-и Саъди таълиф ёфтааст, аз бештарин намунаҳои насри асри XV маҳсуб мегардад. Ҷомидар асарҳои худ ҳамаи навъҳои адабиёти моҳирона такмил дод ва бо ҳамин ба тараққиёти минбаъдаи адабиёти тоҷик таъсири хосае расонидааст [2, с. 284-285].

Абдураҳмони Ҷоми дар тамоми таърихи адабиёти асри миёнаи тоҷик аз сермаҳсултарин шоирон мебошад. Муаллифи тазкираи «Миръот-ул-хаёл» Шерхони Луди чунин навиштааст: «Ҷоми наваду нух китоб тасниф намуд, ки ҳамаи онҳо дар Эрон, Турон ва Ҳиндустон назди аҳли дониш мақбул афтод ва ҳеҷ кас ангушти эътироз бар ину он натавонист ниҳод».

Аз асоситарин асарҳои манзуми Ҷоми «Ҳафт авранг» мебошад, ки аз ҳафт достони бузурги мисли достонҳои «Хамса»-и машҳури Низоми фароҳам омадааст (аз ҳафт маснави сетоаш: «Тухфат-ул-аҳрор», «Лайли ва Мачнун» ва «Хирадномаи Искандари» назира ба достонҳои «Хамса»-и Низомист). Дар бештарини асарҳои уғояҳои инсониятпарварона тараннум гардида, истибдоди ашрофи ҳукмрон танқид ва мазаммат карда мешавад. Вале эҷодиёти Ҷоми аз муҳолифатҳои фикри ҳоли набуда, дар қатори ғояҳои нисбат ба он замон тараққиҳоҳона ба асарҳои уғояҳои динию тасаввуфи низ роҳ ёфтаанд.

Ҷомӣ дар «Хирадномаи Искандари» ном яке аз достонҳои «Ҳафт авранг» дар пайравии Фороби ва Низоми кишвари ҳаёлиеро тасвир намудааст, ки сокинони он ҳама дар мусовот зиндаги карда, дар байни онон аз дорову нодор ва аз золиму мазлум асаре дида намешавад.

Дар аҳди салтанати Темуриён, ки давраи ташаккули адабиёти бадеии узбекизабон низ мебошад, протсессии таъсири мутақобили адабиётҳои узбек ва тоҷик беш аз пеш қувват мегирад. Фаъолияти даҳи адабиёти узбек – Мир Алишер Навоӣ (1441-1501) маҳз ба ҳамин давра тааллуқ дорад.

Навоӣ соли 1441 дар хонадони шахси соҳибмаърифате ба дунё меояд. Дар байни наздикони у шоирон, мусиқичиён ва хаттотон ҳам буданд.

У аз хурдсоли нисбат ба шеър майлу рағбат пайдо карда, ба тоҷики ва узбеки шеър гуфтан оғоз намуд ва аз синни понздаҳсолаги ба шоири шуҳрат ёфт.

Пас аз ба тахти Ҳирот нишастани Султон Ҳусайн Бойқаро (1469) Навоӣ мақоми ходими давлатро соҳиб гардид. У бо унвони амир олитарин мансаби давлатиро ишғол намуд. Навоӣқариб тамоми умри худро дар Ҳирот гузаронид.

Дар ташаккули даҳои Навои муносибати дустона ва алокаи эҷодии у бо Ҷомии бузургвор роли калоне бозидааст. Навои худро шогирди Ҷомихисоб мекард. «...Мулоқоти Навои ва Ҷоми, – менависад Е.Э.Бертелс, – дар воқеъ, дустiero ба миён овард, ки то охири умри Ҷоми давом намуд. Решаи ин дустии, албатта, на фақат бар чиҳатҳои фардӣ хислатҳои ин ду марди бузург, балки дар заминаи умумияти ҷаҳонбинӣ, мувофиқати комили ақидаву назарҳои онҳо ба мақсад ва вазифаҳои адабиёт қарор гирифтааст».

Дар солҳои 1483–1485 Алишер Навои ба забони узбеки «Хамса»-и худро эҷод менамояд, ки ин ҳам мисли «Ҳафт авранг»-и Ҷоми назираест ба силсилаи дostonҳои шоири бузурги асри XII Низомии Ганҷавӣ.

Бисёр суҳансароёни забардаст ба равияи Низомӣ «Хамса» навишта, дар офаридаи ин навъ асарҳо анъанавӣ шоистаеро ба вучуд овардаанд.

Навои дар ин силсилаи маснавиёти худ бисёр фаслҳоро ба танқиди зулму тааффи, хирсу оз ва ҷоҳталаби бахшидааст.

Вақте ки соли 1492 Абдурраҳмони Ҷоми вафот намуд, Навои ва дустони у як соли тамом азодори қарданд. Навои барои абади қардонидани хотираи дустии бузургвори худ «Ҳамсат-ул-мутаҳаййирин» ном асаре навишта, яке аз таълифоти Ҷомиро ба узбекии қадим тарҷума қард.

Дустии Алишер Навои ва Абдурраҳмони Ҷоми тимсоли дурахшони дустии ду халқи бародар – узбекон ва тоҷикон аст, ки таърихи он ба қадимтарин замонҳо рафта мерасад. [5, саҳ. 289].

Навои дар охири умри худ (ваф.1501) маснавиӣ «Лисон-ут-тайр» ва асари пандомузи «Маҳбуб-ул-қулуб»-ро, ки ба бисёр чиҳатҳои ҳаёти ҷамъиятии онруза дахл мекунад, инчунин асарҳои зиёди дигарро таълиф намудааст.

Алишер Навои яке аз бузургтарин шоирони асримиёнагии шарқ ва дар айни замон олим ва мутафаккири забардаст, мусикидон ва наққоши моҳир, инчунин арбоби намоёни сиёсӣ.

«Навои марди бузург аст. Истеъдоди гуногунҷанбааш уро ба қатори нобиғаҳои ҷаҳон мегузорад. Офаридаҳои у қайҳост, ки дастраси тамоми инсоният қардиданд. Роли онҳо махсусан дар инкишофи адабиёти туркизабон бағоят қалон аст.

Бузургтарин шоири озари асри XVI Фузули, шоирони туркман Андалеб, Маҳдумқули, Мулло Нафас ва дигарон аз офаридаҳои Навои илҳом гирифта, дар бисёр бобатҳо ба у пайрави намудаанд. Навои дар миёни шоирони Туркия низ шуҳрати зиёде дорад.

Хизмати Навои дар адабиёти узбек аз ин иборат аст, ки у ин адабиётро ба арсаи ҷаҳон баровард. Навои бо офаридаҳои барои халқи узбек имконияти ба забони модари тараққи додани маданияти худро фароҳам сохт.

Қувваи истеъдоди Навои дар он аст, ки офаридаҳои у асрҳоро паймуда, ба ёди мардум ҷой гирифтанд ва имруз ҳам ба онҳо руҳ ва илҳом мебахшанд».

Дар ин давра адабиётшиносии низ бисёр тараққи қарда, дар бораи қофия, вазн, мувашшаҳ, муаммо ва ғ. асарҳои зиёде ба вучуд омаданд. Масалан, Ҷоми бо унвони «Муаммои сағир» ва «Муаммои қабир», «Рисолаи қофия»; Қамолӣдин Ҳусайнӣ бо номи «Рисола фил-муаммо»; Сайфи бо номи «Аруз» асарҳо таълиф намуданд.

Дар соли 1486 яке аз муқаррабони дарбори Султон Ҳусайн Бойқаро Давлатшоҳи Самарқандӣ, ки ақсар вақт аз суҳбатҳои Ҷомива Навои баҳраманд меқардид, асари машҳури худ - «Тазкират-ул-шуаро»-ро ба вучуд овард. Ин асар дар бораи беш аз сад нафар шоир маълумот медиҳад.

Аҳамияти мактаби адабии Ҳирот ниҳоятдараҷа бузург аст. Махсусан бояд таъкид қард, ки ба яқдигар наздик шудани адабиёти ду халқи ҳамсоя–тоҷикон ва узбекон маҳз аз ҳамин давра сар қарда торафт қувват мегирад.

Дар ин чо баъзе хулосаҳои илми советиро доир ба давраи савуми тараққиёти назми классики, ки асрҳои XIII–XV, яъне давраи пас аз истилои муғулро дарбар мегирад, иҷмолан баён мекунем. Аз солҳои 50-уми асри XIII ба зулму истибдоди тоқатшикан нигоҳ накарда, дар марказҳои мадания баҷомонда ҳаёти адаби дубора ба раванқ даромад. Тадричан ҳамон гуногунии жанрҳо, ки ба давраи якум (асрҳои IX–XI) хос буд, хусусияти асосии адабиёти ин давраро ташкил дод ва равиҳои оппозитсионии гуманисти, ки дар давраи дувум (асри XI–ибтидои XIII) пайдо шуда буд, дар ин давра боз ҳам қувват гирифт.

Таҷдиди анъана нисбат ба асарҳои ҷамъбастанандаи «адабиётшиносии» (мисли тазкираҳои Авфи, Давлатшоҳ ва ғ.) зарурат ба миён овард. Мадеҳагуи ба насри таърихии пуртумтароқ, ки ба ситоиши Темур ва ворисони у бахшида мешуд, роҳ ёфт. Қасидаҳои мадҳия низ аз нав раванқ гирифтанд (Хусрави Дехлави ва диг.). Назирагуиҳам ба воситаи «Хамса»-и Хусрави Дехлави, «Ҳафт авранг»-и Ҷоми, «Хамса»-и Навои (ба забони узбекии қадим) умри дубораи худро шуруъ намуд. Дигаргуни дар назми тасаввуфи аз он иборат буд, ки шеърҳои шаклан (аз ҷиҳати луғат ва воситаҳои тасвир) суфиёна, вале аз ҷиҳати мазмун хеле гуногун ба вучуд омаданд.

АДАБИЁТ

1. Короглы Х. Р., 1968, с.63. Осори Алишер Навоӣ иборат аз 15 ҷилд дар Тошканд нашр шудааст.
2. Девони Ҳофиз, 1893, с. 284–285.
3. Брагинский И., 1966, с. 220–253.¹
4. Камоли Хучандӣ, 1955, с. 14.
5. Роҷеъ ба он ниг.: Айнӣ С., 1948; Бертельс Е. Э., 1965 а; Ҷомӣ, 1965. Нашри осори Ҷомӣ ва тарҷумаи онҳо: Ҷомӣ, 1964; Абдурраҳмони Ҷомӣ, 1964.

РУШДИ ИЛМУ АДАБ ДАР НИМАИ ДУВУМИ АСРИ XIV ВА ИБТИДОИ АСРИ XV ДАР АҲДИ ТЕМУРИЁН

Яке аз олимони маъруфи замони Темур, ки борҳо дар мувоҳисаҳои илмии дарбори у ширкат намудааст, Саъдуддин Масъуд ибни Умари Тафтозони (1332–1389) мебошад. Саъдуддини Тафтозони то охири умри худ дар Гиждувон, Ҷом, Хоразм, Туркистон, Самарқанд, Ҳирот ва Сарахс ба дарсгуи машғул шуда, доир ба сарфу наҳв, фикҳ ва илми баён рисолаҳои зиёде таълиф намудааст, ки ҳануз аз вақти дар қайди ҳаёт будани у ба қатори китобҳои дарси дохил гардидаанд. Муаррихи барҷастаи он давр Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ (1392–1450) дар Димишк таваллуд ёфта, аз синни ҳаштсолагии дар Самарқанд иқомат намудааст. Асари асосии у «Аҷоиб-ул-мақдур фи навоиби Темур» ном китобест, ки дар он хусусиятҳои манфии Темур ниҳоятдараҷа саҳт ва нисбат ба он замон хеле часурана мазаммат мешавад. Дар асри XIV адабиёти бадеи низ тараққи карда, адибони барҷастае ба вучуд омаданд, ки дар байни онҳо классикони машҳури назми форсу тоҷик Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозӣ (ваф. 1389) ва Камоли Хучандӣ (ваф. тахминан 1400) мавқеи бузургро ишғол мекунанд. Дар асарҳои онҳо бештар ғояҳои тараққиҳонаи замона инъикос гардидаанд. Шеърҳои Ҳофиз ҳануз дар айёми ҳаёти ӯ дар байни оммаи халқ хеле паҳн шуда, тадричан як қисмати онҳо ба фолклор низ дохил гардидаанд. Ҳоло ҳам Ҳофиз дар Тоҷикистон, Эрон ва Афғонистон аз маҳбубтарин шоирон ба шумор меравад, мардум ашъори дилнавози уро бо шавқу завқ мехонанд. Роли Ҳофиз дар таърихи адабиёти форсу тоҷик бағоят бузург мебошад. Вай шоирест, ки навъи лирика, яъне ғазалро ба дараҷаи олии тақомул расонида, ба он мазмунҳои тоза дохил кардааст. Ба ғазалиёти Ҳофиз дар баробари мавзуи ишқ ва май, зебоӣ ва хушгили, фикру андешаҳои ирфоничаҳати эътироз нисбат ба беадолатиҳои иҷтимоӣ низ хос мебошад.

Калидвожаҳо: Саъдуддини Тафтозон, Гиждувон, Ҷом, Хоразм, Туркистон, Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ, Ҳофизи Шерозӣ, Тоҷикистон, Эрон, Афғонистон, Шоир.

РАЗВИТИЕ НАУКИ И ЛИТЕРАТУРЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIV - НАЧАЛЕ XV ВЕКА В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ТИМУРИДОВ.

Одним из самых известных ученых времени Тимура, неоднократно принимавшим участие в научных дебатах его двора, был Сауддин Масуд ибн Умар Тафтозани (1332–1389). Ближе к концу своей жизни Сауддин Тафтозани преподавал в Гиждуване, Джаме, Хорезме, Туркестане, Самарканде, Герате и Серахсе и написал множество трактатов по грамматике, юриспруденции и науке о выражении, которые он написал при жизни. учебники включены. Выдающийся историк того периода Ахмад ибн Мухаммад ибн Арабшах (1392–1450) родился в Дамаске и с восьми лет жил в Самарканде. Его главное произведение - Аджайб-уль-Макдур фи Наваиби Темур, в котором сурово и смело осуждаются

отрицательные черты Тамерлана. Другой известный историк Низомиддин Шами написал в 1404 году книгу под названием «Победа Темура». Шарафиддин Али Язди (ум. 1454) в 1425 г. написал свое знаменитое произведение «Зафарнома», которое также посвящено правлению Тимура. В XIV веке развилась художественная литература, и появились выдающиеся писатели, среди которых известные классики персидской и таджикской поэзии Шамсиддин Мухаммад Хафиз Шерози (ум. 1389) и Камоли Худжанди (1400). Их работы в основном отражают прогрессивные идеи того времени. В условиях средневековья Хафез достиг уровня борьбы за человеческое достоинство и ценность. Он часто не мог выразить все, что приходило ему в голову. Поэт, не переносивший темных условий и обстановки того времени, предпочитал носить маску. Однако основное содержание стихов Хафеза - это не неопишуемая радость и не описание красоты ради самой красоты, как притворяются буржуазные востоковеды, и не расплывчатые представления о мистицизме, а чувство неудовлетворенности социальной несправедливостью того времени.

Ключевые слова: Сауддин Тафтозон, Гиждуван, Джам, Хорезм, Туркестан, Ахмад ибн Мухаммад ибн Арабшах, Хафиз Ширази, Таджикистан, Иран, Афганистан, Поэт.

DEVELOPMENT OF SCIENCE AND LITERATURE IN THE SECOND HALF OF THE XIV - EARLY XV CENTURY DURING THE TIMURID PERIOD

One of the most famous scholars of Timur's time, who repeatedly took part in the scientific debates of his court, was Sauddin Masud ibn Umar Taftozani (1332-1389). Towards the end of his life, Sauddin Taftozani taught in Gijduvan, Jam, Khorezm, Turkestan, Samarkand, Herat and Serakhs and wrote many treatises on grammar, jurisprudence and the science of expression that he wrote during his lifetime tutorials included. A prominent historian of that period, Ahmad ibn Muhammad ibn Arabshah (1392-1450) was born in Damascus and from the age of eight he lived in Samarkand. His main work is Ajaib-ul-Makdur fi Navaibi Temur, in which the negative features of Tamerlane are severely and boldly condemned. Another famous historian Nizomiddin Shami wrote in 1404 a book called "Temur's Victory". Sharafiddin Ali Yazdi (died 1454) in 1425 wrote his famous work "Zafarnoma", which is also dedicated to the reign of Timur. In the XIV century, fiction developed and outstanding writers appeared, including the famous classics of Persian and Tajik poetry Shamsiddin Muhammad Hafiz Sherozi (d. 1389) and Kamoli Khujandi (d. C. 1400). Their works mostly reflect the progressive ideas of the time. Hafiz was left an orphan by his father at an early age. His mother, who could not educate her son, was raised by a man, but soon Hafez left the man's family and became an apprentice baker. During the Middle Ages, Hafez reached the level of the struggle for human dignity and value. He often could not express everything that came into his head. The poet, who could not stand the dark conditions and surroundings of that time, preferred to wear a mask. However, the main content of Hafez's poems is not indescribable joy and not a description of beauty for the sake of beauty itself, as bourgeois orientalists pretend to be, and not vague ideas about mysticism, but a feeling of dissatisfaction with the social injustice of that time.

Keywords: Sauddin Taftozon, Gijduvan, Jam, Khorezm, Turkestan, Ahmad ibn Muhammad ibn Arabshah, Hafiz Shirazi, Tajikistan, Iran, Afghanistan, poet.

Сведения об авторе: *Каландаров Хайридин Хурсандкулович* – магистр 2-го курса кафедры истории древнего мира, средневековья и археологии факультета истории Таджикского национального университета. Тел: **907 77 39 76**

Information about the author: *Kalandarov Khayriddin Khursandkulovich*– 2-year graduate student of the Department of history of the ancient world, the middle ages and archaeology of the faculty of history at Tajik National University. Phone: **907 77 39 76**

АМНИЯТ ВА СУБОТ ДАР АФҶОНИСТОН: ТАЪСИРИ ОН БА МИНТАҚА

Охундозода Турёлай
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Афғонистон меҳвари пайвастаи чор минтақаи муҳим аст: интиҳои Ховари Миёна аст ва оғози Ховари Дур, пул ва маъбари пайвастаи Осиёи Ҷанубӣ ва Ҷанубу Шарқи Осиё ба Осиёи Марказӣ. Бо таваҷҷуҳ ба ин мавқеяи ҷуғрофӣ, на танҳо ба ҳамкорӣ, ҳамгирой ва ҳамбастагии минтақавӣ эътиҳод дорад, балки ҳамкорӣ ва ҳамгирой бо кишварҳои минтақа, унсуре асосии сиёсати иқтисодии он мебошад.

Чунонки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид намуданд: «...робитаи мо бо Ҷумҳурии Ислонии Афғонистон аҳаммияти

фавкулода дошта, тамоми самтҳои ҳамкориро дар бар мегирад. Мо ҷонибдори харчи зудтар барқарор гардидани сулҳи пойдор дар Ҷумҳурии Исломии Афғонистон буда, оромӣ, амният ва суботи сиёсии ин кишвари ҳамҷаворро ҷавобгӯӣ манфиатҳои миллии худ медемонем [22].

Мо дар ҳалли ҳамаҷонибаи қазияи Афғонистон ва эҳёи иқтисодии он дар марҳалаи гузариш пуштибонӣ мекунем ва густариши ҳамкориҳои гуногунсоҳаи мутақобилан судманд бо ин кишвари дӯсту ҳамсоя бар мабнои муштарақоти таърихӣ, забонӣ ва фарҳангии миёни ду халқро маҳакаи асосии сиёсати хориҷии худ меҳисобем» [22].

Ба баёни дигар, ҳамкориҳои минтақавӣ аз муҳимтарин ҳадафи стратегияи инкишофи миллии Афғонистон аст. Яъне сиёсати хориҷии Афғонистон бо тавачҷуҳ ба тақозои ояндаи низоми байналмилалӣ навин, иқтисодимехвар аст. Сиёсатгузориҳои амниятии Ҷумҳурии Исломии Афғонистон дар минтақа бояд «иқтисодимехвар» шавад. Як амниятии иқтисодбунёд, дастёфтани тарз аз «амниятии маҳз» аст бо тавачҷуҳ ба ин бовари воқеъгароёна, Ҷумҳурии Исломии Афғонистон узви созмонҳои КОРЭК, ЭКО, СОРК ва СОФТО аст [4].

Ҷумҳурии Исломии Афғонистон содиқона ва самимона бовар дорад, ки гирех хурдани одилонаи манфиатҳои кишварҳои минтақа, шомили сулҳ, субот ва тавсеаи минтақавӣ аст. Афғонистон ба унвони гузаргоҳи пайвастаи Осиёи Ҷанубӣ ва Ҷанубу Шарқи Осиё ба Осиёи Марказӣ метавонад нақши муҳим дар пайвастагӣ ва гиреххурдагии манфиати кишварҳо иҷро намояд. Интиқоли барқи Тоҷикистон, махсусан «КАСА-1000», ба Ҷумҳурии Исломии Покистон ва Ҷумҳурии Исломии Эрон, мафҳуме ҷуз гирех хурдани мановеи Афғонистон, Тоҷикистон, Покистон ва Эрон надорад. Ба ҳамон таносуб, интиқоли нафту гази Туркманистон аз тариқи Афғонистон ба Покистон ва Ҳинд метавонад муборизаҳои доимии Покистон ва Ҳиндро кам ранг намояд. Гирех хурдани мановеи Ҳинду Покистон сабаб мегардад, то аз роҳ баровардани бархурдӣ табдил ба ҳамгирой гардад.

Барқарор шудани сулҳу субот дар Афғонистон ба маънои оромиши марзҳо ва дар нитиҷа, густариши сулҳу субот дар ҳамаи кишварҳои минтақа, махсусан дар Осиёи Миёна аст. Зеро кишварҳои Осиёи Миёна аз тариқи Афғонистон метавонанд ба Осиёи Ҷанубӣ ва Ҷанубу Шарқи Осиё, ҳамчунин Эрон, Туркия ва саранҷом кишварҳои воқеъ дар Ховари Миёна ва Мағрибзамин пайваста гарданд. Роҳи оҳани Туркманистон, Афғонистон ва Тоҷикистон таҳаввули бузурги иқтисодиро ба армуғон хоҳад овард, ҳамчунин, пайвастагии роҳи оҳани кишварҳои минтақа аз тариқи Афғонистон, ин таҳаввули бузурги иқтисодиро дахчандон хоҳад кард. Бинобарин воқеият, ба расмият шинохтани геосиёсии Афғонистон ба маънои сиҳҳат гузоштан бар сулҳ, субот ва тавсеаи минтақавӣ аст.

Раиси Ҷумҳурии Исломии Афғонистон Ҳомид Карзай дар даҳумин Иҷлосияи сарони кишварҳои узви Созмони ҳамкориҳои Шанхай дар шаҳри Тошканд таъкид карданд: «30 сол ҷанг ва вайронӣ боиси ривож ёфтани маводи муҳаддир ва дигар мушкилот дар Афғонистон гардида, мушкилии Афғонистон замоне метавонад ҳал гардад, ки ҳамсояҳои Афғонистон дар ростии мубориза бо терроризм ва маводи муҳаддир тавачҷуҳи ҷиддӣ кунанд», яъне терроризм ва маводи муҳаддир ду рӯи як сикаанд, бояд ҳамзамон бо ин ду падидаи вайронгар мубориза намуд.

Раиси Ҷумҳурии Исломии Афғонистон барои мубориза бо терроризм ва қочоқи маводи муҳаддир борҳо хоҳони ҳамкориҳои байналмилалӣ, махсусан, ҳамкориҳои самимона ва ростини ҳамсоягонии Афғонистон гардида, се шартӣ асосиро рози муваффақият дар ростии ҷунин муборизае доништаанд:

- Таъмини амният ва субот.

- Мубориза бо шабакаҳои байналмилалӣ маводи муҳаддир.

- Пешгирӣ аз вуруди пешсозҳои кимиёӣ ба Афғонистон, ки мададкунандаи маводи муҳаддир ба героин аст.

Раиси Ҷумҳурии Исломии Афғонистон дар ҳамин иҷлосия бо барҷаста сохтани се шарти асосии фавқ, ба кишварҳои ҳамсоя боварӣ намудаанд, ки: «Ҳар гоҳ ҳамсоягони Афғонистон дар заминаи мубориза бо терроризм ва шабакаҳои байналмилалӣ маводи муҳаддир тавачҷуҳ ва ҳамкориҳои лозимро нанамоянд, мушкиле, ки имрӯз Афғонистонро таҳдид мекунад, метавонад домани минтақаро фаро гирад».

Собик Дабири кулли Созмони Милалӣ Муттаҳид Пан Ги Мун низ дар ҳамон ҳамоиш таъкид намуданд, ки «сахми кишварҳои Осиёи Марказӣ дар барқарорӣ сулҳ ва субот дар Афғонистон зарурати иҷтимонопазир аст. Дар сурати ҳамкорӣ накардани кишварҳои Осиёи Марказӣ, масъалаи маводи муҳаддир ва қочоқ дар Афғонистон ҳаргиз мутаваккиф нахоҳад шуд, ин фосилаи ҷиддӣ ҳамчунон боқӣ хоҳад монд ва осору тобеияти он домангири кишварҳои минтақа хоҳад шуд».

Чанд нуктаҳои калидии масъала. 1. Мардуми Афғонистон дар сайри таърих бо мутаҷовизон мубориза намуданд. Мубориза бо ғалабаи Британия дар асри XIX ду хусусият доштааст: (1) шикаст ва фурупошии императории Британия, (2) истиқлоли Афғонистон.

2. Мубориза бо Иттиҳоди Шӯравӣ дар асри XX низ ду хусусият доштааст: (1) шикаст ва фурупошии Иттиҳоди Шӯравӣ, (2) истиқлоли Афғонистон.

3. Мубориза бо терроризм дар асри XXI. Беш аз даҳ сол аст, ки мардуми Афғонистон бо ҳамёриҳои муттаҳидини байналмилалӣ алайҳи терроризм мубориза менамоянд ва ин мубориза идома дорад. Ҳамаи ҷаҳониён медонанд, ки паноҳгоҳи маркази тайёр кардани «Ал-Қоида», равандҳои экстремистӣ дар қучост.

4. Афғонистон камарбанди амнияти кишварҳои Осиёи Марказӣ аст. Терроризм ва мафияи байналмилалӣ қароргоҳ дар Ҷануби Осиё саъй менамоянд, то ғалабаи худро дар Осиёи Марказӣ паҳн намоянд. Ба далели чунин геосиёсӣ маҳкум ба мубориза мебошанд. Ҳамгироии содиқонаи кишварҳои воқеъ дар Осиёи Марказӣ метавонад ин кишварҳоро аз хатари воқеии терроризм ва равандҳои экстремистӣ ҳифз ва нигоҳ дорад.

5. Терроризм ва мафияи маводи муҳаддир ду рӯи як сиккаанд. Ҷараёнҳои мафиёӣ ва амниятӣ манбаи бедоркунии терроризманд. Ҷудо кардани ин ду ҷараёни кушанда як хатои ҷуброннопазири стратегӣ аст. Бо мубориза бо мафиёи маводи муҳаддир метавон бо терроризми байналмилалӣ мубориза кард.

То замоне, ки минтақа ва ҷаҳон муборизаи содиқона бо мафия нанамоянд, терроризм бедод мекунад, иқтисоди сиёҳ дар минтақа доман мегустаронад ва фазои мафиёӣ чизеро ба номи демократия ва ҳуқуқи башар ба ҷой нахоҳад гузошт.

Мутаассифона ба ҷойи бархурд ва мубориза бо мафияи маводи муҳаддир, фазои таомул дар ҳама ҷо мавҷ мезанад. Таомул ва мудирияти маводи муҳаддир омили ҳузури терроризм ва экстремизм дар минтақа аст. Муборизаи шаффоф ва доимӣ бо маводи муҳаддир, шарти асосии муборизаи муваффақ бо терроризм ва экстремизм аст.

6. Мардум ва давлати Афғонистон тасмим гирифтаанд, ки сулҳу суботро таҳким намоянд. Ҳамкорӣ ва ҳамёриҳои муттаҳидини байналмилалӣ қобили қадр ва ситоиш аст. Артиш, полис ва нерӯҳои амнияти Афғонистон дар ҳудуди ҷаҳорсад ҳазор аст. Урдӯ ва нерӯҳои низомии Афғонистон бо гирифтани масъулиятҳои амниятӣ аз шарикҳои байналмилалӣ, бо диroyаи тамоми тавонистаанд амнияти сартосари таъмин намоянд. Ба таносуби тавоноии Афғонистон ин ҳамкориҳои густурда бо таорифи нав маҳдуд ва маҳдудтар мегардад. Ҷомеаи ҷаҳонӣ як даҳаи дигар – «даҳаи таҳаввул», ёр ва ёвари мардуми Афғонистон хоҳанд буд. Кумаки даҳҳо млрд долларии ҷомеаи ҷаҳонӣ ба Афғонистон баёнгари ин воқеият аст.

Сулҳ ва субот як амри минтақавӣ аст. Иродаи мардумон ва кишварҳои минтақа метавонад бар фаъолиятҳои терроризм, экстремизм ва маводи муҳаддир

нуктаи поён бигзоранд. Этимодсозӣ ва ҳамгирии манофеи минтақавӣ, гавҳари ин ҳаракати бузург аст.

Ақсуламали манофеи миллии кишварҳои минтақа асос ва бунёни сулҳ ва суботи пойдор аст. Бо ин чашмандоз аз интиқоли барқи «КАСА-1000» ба Ҷумҳурии Исломии Покистон ва Ҷумҳурии Исломии Эрон ҳимоят мекунаманд. Интиқоли газ ва нафти Туркменистон аз тариқи Афғонистон ба Покистон ва Ҳиндустон мутаносиб бо манофеи миллии кишварҳо мебошад. Истиқболи Афғонистон аз пайвасти роҳи оҳани Тоҷикистон аз тариқи Афғонистон ба шабакаи роҳи оҳани Туркменистон, нишондиҳандаи авлавияти иқтисод дар дастгоҳи сиёсати хориҷии он мебошад.

Ҷумҳурии Исломии Афғонистон самимонатарин робитаи сиёсӣ бо Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҷумҳурии Қирғизистон, Ҷумҳурии Озарбойҷон ва Ҷумҳурии Туркия дорад.

Таомули манофеъ ва ҳамгирӣ дар тамоми арсаҳо, бунёди дӯстии Афғонистон ва Тоҷикистонро ба гунае пай афканда аст, ки «аз боду борон наёбад газанд». Раиси Ҷумҳурии Исломии Афғонистон дар сафари худ ба Тоҷикистон рӯзҳои 21-22 октябри соли 2013 таъкид намуданд, ки «Тоҷикистон хонаи дувуми мост, сулҳ, субот, рифоҳ, саодати мардуми Тоҷикистони азиз хостаи давлат ва миллати озодаи Афғонистон аст ва бо амният ва суботи Тоҷикистон пайванд ногустанӣ дорад».

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо таъкид бар дӯстии Тоҷикистон ва Афғонистон фармуданд: «Бо шинохте, ки аз тавони нерӯҳои низомӣ ва мардуми озодаи Афғонистон дорам, давлат ва миллати Тоҷикистон ҳеҷ нигаронӣ аз хурӯҷи нерӯҳои хориҷӣ надоранд. Террористҳо ва экстремистҳо дар баробари нерӯҳои низомии Ҷумҳурии Исломии Афғонистон тавон ва қудрате надоранд. Урду ва полиси Ҷумҳурии Исломии Афғонистон метавонанд аз тинҷӣ ва оромӣ ба хубӣ ниғаҳбонӣ намоянд. Ман ин дидгоҳи худро дар ҳамаи конфронсҳои минтақавӣ ва байналмилалӣ гуфтам. Ояндаи Афғонистон ояндаи равшан ва мутмаин аст».

Дар ниҳоят қайд кардан зарур аст, ки тайи солҳои зиёд Тоҷикистон ҳамчун сипар на танҳо амнияти худ, балки беҳатарии минтақа, кишварҳои пасошӯравӣ ва европоиро аз паҳншавии маводи муҳаддир, силоҳ, терроризму экстремизм ва муҳочирати ғайриқонунӣ таъмин карда истодааст.

Аз ин рӯ, Тоҷикистон чи аз тариқи минбарҳои байналмилалӣ ва чи дар доираи гуфтушунидҳо бо роҳбарони кишварҳои хориҷӣ ва созмонҳои байналмилалӣ пайваста даъват ба амал меорад, ки ба қазияи Афғонистон таваччуҳи ҷиддӣ зоҳир карда шавад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон кӯшишҳои Ҳукумати Афғонистони дӯст ва ҷомеаи ҷаҳонро ҷиҳати роҳандозӣ намудани раванди музокироти сулҳ дар кишвар, ба эътидол овардани вазъи сиёсӣ низомӣ ва таъмини рушди иҷтимоиву иқтисодии он ҳамҷонибаи пуштибонӣ карда ва ҳамзамон қазияи Афғонистон танҳо роҳи ҳалли низомӣ надорад.

Аз даст рафтани субот ва амният дар Афғонистон, маънии бесуботии кулли минтақаро дорад. Ақсар кишварҳои минтақа барои пойдории амният ва субот дар Афғонистон талош меварзанд, чун ки кишварҳое, ки бо Афғонистон сарҳад доранд, молҳои содиротию воридоти худро тавассути ин кишвар интиқол медиҳанд. Инчунин Афғонистонро метавон ҳамчун як «долони транзитӣ» барои кишварҳои минтақа ном бурд, аз ин ру ноамнӣ ва бесуботӣ дар ин давлат ба манфиати кишварҳои минтақа нест ва метавон гуфт, ки аз ин бесуботӣ кишварҳои минтақа миллионҳо зарар мебинанд.

Ҳарчи вазъият дар Афғонистон ноором гардад ҳамон қадар ба кишварҳои минтақа таъсири манфӣ мегузорад, ки қисми аз молҳои воридотияшро тавассути

Афғонистон ворид менамоанд. Аз ин ру вазифаи кишварҳои минтақа, созмонҳои минтақавӣ ва созмонҳои байналмилалӣ ин аст, ки нагузоранд ин кишвар дубора ба минтақаи даргирии гурӯҳҳо табдил ёбад.

Имрӯзо муносибати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Исломии Афғонистон дар сатҳи хуб қарор дорад.

Барои пойдории субот дар Афғонистон Тоҷикистон талош мекунад ва сахмгузор мебошад, чунки, субот ва амният дар ин давлат ба манфиати Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад ва муносибатҳоро дар ҳама самт бо ин кишвар тақвият мебахшанд.

Ҳамзамон бояд қайд намуд, ки **барқароршавии сулҳи комил дар Афғонистон** дар барномаи кишварҳои ғарбӣ нест. Баъзе гурӯҳҳои хурди экстремистию террористӣ дар ғушаҳои Афғонистон боқӣ монданд. Ҳукумати Афғонистон сарнагун намешавад, кишвар низ тақсим намешавад, аммо як навъе «нооромии идорашаванда»-ро кишварҳои ғарбӣ ва ҳамсоя дар Афғонистон идома медиҳанд. Ин «нооромии идорашаванда» барои татбиқи нақшаҳои баъзе кишварҳо бисёр зарур аст, онро ҳар вақте хоҳанд, кам ё зиёд мекунанд, ба ин ё он самт равона мекунанд, ба самти Хитой, Эрон, Покистон, кишварҳои Осиёи Марказӣ ва ғайра. Вале он ба таври умумӣ аз идора берун намешавад. Аз ин рӯ, мутаассифона, дар оянда низ гоҳ-гоҳ тарқиш ва гоҳ-гоҳ хучуми гурӯҳҳои хурди террористӣ дар Афғонистон дида хоҳад шуд, аммо ба таври умумӣ, ҳукумати марказӣ ва суботи умумӣ барқарор меистад.

АДАБИЁТ

1. Имомов Ш. З. Усул ва роҳҳои дастёбӣ ба сулҳ ва ризоияти умумимиллӣ дар Афғонистон. [матн] / Ш.З. Имомов. – Душанбе : Шарқ, 2000. – 35 с.
2. Искандаров А., Искандаров К., Сафранчук И. Новый этап кризиса в Афганистане и безопасность Таджикистана [электронный ресурс] URL: <https://ru.valdaiclub.com/files/12872/> (санаи истифодабарӣ: 25.10.2020).
3. Искандаров Қ. Афғонистон дар ибтидои қарни XXI. [матн] / Қ. Искандаров. – Душанбе: Ирофон, 2010. – 233 с.
4. Искандаров Қ. Афғонистони имрӯз: омилҳои дохилӣ ва хориҷии ҷангу сулҳ. [матн] / Қ. Искандаров., Р. Давлатов., Р. Абдуллоев. – Душанбе: Дониш, 2018. – 220 с.
5. Карзай Ҳ. Матни суҳанронии раиси Ҷумҳурии Исломии Афғонистон дар Шӯрои миллӣ, 4 саратони 1391 (24.01.2012) [манбаи электронӣ] URL: www.avapress.com/fa/report/43651/ (санаи истифодабарӣ: 25.09.2020).
6. Карзай Ҳ. Матни суҳанронии раиси Ҷумҳурии Исломии Афғонистон дар Ҷиргаи машваратӣ 4 қавси 1392 (25.11.2013) [манбаи электронӣ] URL: <http://www.bakhtarnews.com.af/dari/political-news/item/24545> (санаи истифодабарӣ: 25.09.2020).
7. Карзай Ҳ. Матни суҳанронии раиси Ҷумҳурии Исломии Афғонистон дар иҷлоси Техрон 10 ҷавози 1391 (30.05.2012) [манбаи электронӣ] URL: <http://www.afghanpaper.com/nbody.php?id=40779> (санаи истифодабарӣ: 25.09.2020).
8. Мирзоев Н. М. Робитаҳои Тоҷикистон ва Афғонистон. [матн] / Н.М. Мирзоев. – Душанбе: ТГНУ, 1997. – 103 с.
9. Мувофиқатномаи Паймони амниятӣ ва дифоӣ миёни Ҷумҳурии Исломии Афғонистон ва Иёлоти Муттаҳидаи Америка, 9 мизони 1393 (1.01.2014) [манбаи электронӣ] URL: <http://ufuqnews.com/archives/7870> (санаи истифодабарӣ: 19.10.2020).
10. Назаров Ҳ. Саҳми тоҷикон дар таърихи Афғонистон [матн] / Ҳ. Назаров. – Душанбе: 2002. – 656 с.
11. Назаров Ҳ. Ҳамкорӣҳои мутақобилаи Тоҷикистон ва Афғонистон [матн] / Ҳ. Назаров, Н. Назаров – Душанбе: Ирфон, 1991. – 101 с.
12. Нуриддинов П. Р. Политические партии и партийная система Афганистана. [матн] / П. Р. Нуриддинов. – Душанбе : Андалеб-Р, 2016. 304 с.
13. Нуриддинов Р. Ш. Идеальная борьба леводемократических и правоисламистских сил в Афганистане во второй половине XX века. [матн] / Р. Ш. Нуриддинов. – Душанбе : Шарқ, 2004. 208 с.
14. Паёми Пешвои миллат, Президенти Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 20 январи соли 2016 [манбаи электронӣ] URL: <http://www.president.tj/node/10585> (санаи истифодабарӣ: 21.10.2020).

15. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 апрели соли 2013 [манбаи электронӣ] URL: <http://www.president.tj/node/4318> (санаи истифодабарӣ: 20.10.2020).
16. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 апрели соли 2014 [манбаи электронӣ] URL: <http://www.president.tj/node/6598> (санаи истифодабарӣ: 20.10.2020).
17. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ аз 26 декабри соли 2018 [манбаи электронӣ] URL: <http://www.president.tj/node/21975> (санаи истифодабарӣ: 22.10.2020).
18. Расулиён Қ. Кишварҳои ҷаҳон [матн] / Қ. Расулиён. – Душанбе: Ирфон, 2001. 223 с.
19. Расулиён Қ. Таърихи муосири кишварҳои Осиё ва Африко [матн] / Қ. Расулиён. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 160 с.
20. Раҳнамо А. Афғонистон ва Осиёи Марказӣ: хусусиятҳо ва дурнамои таъсирпазирӣ. [матн] / А. Раҳнамо. – Душанбе: Ирфон, 2015. – 380 с.
21. Эмомалӣ Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён. Иборат аз ҷаҳор китоб. [матн] / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе: “Ирфон”, 2009. – 704 с.
22. Эмомалӣ Раҳмон. Уфуқҳои Истиқлол. [матн] / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе: «Ганҷ-нашриёт», 2018. – 436 с.
23. Ямо Шароф. Сулҳофарӣ дар ҳаёти сиёсии Афғонистон: мушкилот ва дурнамо [матн] / Шароф Ямо // Ахбори институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2018. № 4. С. 198-195.

АМНИЯТ ВА СУБОТ ДАР АФҶОНИСТОН: ТАЪСИРИ ОН БА МИНТАҚА

Мавзӯи Афғонистон барои кишварҳои Осиёи Марказӣ ҳамеша мавриди тавачҷӯҳи ҷиддӣ будааст ва равандҳои он низ аз тарафи кишварҳои минтақа бо диққат пайғирӣ мешавад. Дар чунин шароит ояндаи вазъияти минтақа ба мавқеъ ва сиёсати ҳар як кишвари он вобаста буда, маҳз талашҳои муштарак метавонад суботи амнияти минтақаро кафолат диҳад. Ҷумҳурии Тоҷикистон кӯшишҳои Ҳукумати Афғонистони дӯст ва ҷомеаи ҷаҳонро ҷиҳати роҳандозӣ намудани раванди музокироти сулҳ дар кишвар, ба эътидол овардани вазъи сиёсӣ низомӣ ва таъмини рушди иҷтимоӣ иқтисодии он ҳамаҷониба пуштибонӣ карда ва ҳамзамон қазияи Афғонистон танҳо роҳи ҳалли низомӣ надорад. Аз даст рафтани субот ва амният дар Афғонистон, маънии бесуботии кулли минтақаро дорад. Аксар кишварҳои минтақа барои пойдории амният ва субот дар Афғонистон талаш меварзанд, чун ки кишварҳое, ки бо Афғонистон сарҳаддоранд, молҳои содиротию воридотию худро тавассути ин кишвар интиқол медиҳанд. Инчунин Афғонистонро метавон ҳамчун як «долони транзитӣ» барои кишварҳои минтақа ном бурд, аз ин ру ноамнӣ ва бесуботӣ дар ин давлат ба манфиати кишварҳои минтақа нест ва метавон гуфт, ки аз ин бесуботӣ кишварҳои минтақа миллионҳо зарар мебинанд. Ҳарчи вазъият дар Афғонистон ноором гардад ҳамон қадар ба кишварҳои минтақа таъсири манфӣ мегузорад, ки қисми аз молҳои воридотияшро тавассути Афғонистон ворид менамоянд. Аз ин ру вазиёи кишварҳои минтақа, созмонҳои минтақавӣ ва созмонҳои байналмилалӣ ин аст, ки нагузоранд ин кишвар дубора ба минтақаи даргирии гурӯҳҳо табдил ёбад.

Калидвожаҳо: Афғонистон, амният, субот, терроризм, минтақа, Тоҷикистон.

БЕЗОПАСНОСТЬ И СТАБИЛЬНОСТЬ В АФГАНИСТАНЕ: ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА РЕГИОН

Проблема Афганистана всегда была актуальной проблемой для стран Центральной Азии, и за ее процессами будут пристально следить страны региона. В этих условиях будущее ситуации в регионе зависит от ситуации и политики каждой страны, а именно совместными усилиями можно гарантировать стабильность и безопасность региона. Республика Таджикистан полностью поддерживает усилия правительства дружественного Афганистана и международного сообщества по налаживанию процесса мирных переговоров в стране, стабилизации военно-политической обстановки, обеспечению ее социально-экономического развития, а афганскую проблему невозможно решить военными вмешательствами. Потеря стабильности и безопасности в Афганистане означает нестабильность во всем регионе. Многие страны региона стремятся укрепить безопасность и стабильность в Афганистане, поскольку страны, граничащие с Афганистаном, передают свой экспорт и импорт через эту страну. Афганистан также можно назвать «транзитным коридором» для стран региона, поэтому отсутствие безопасности и нестабильность в этом государстве являются негативными для стран региона, и можно сказать, что страны региона страдают от этой нестабильности. Ситуация в Афганистане все больше затрагивает страны региона, которые импортируют часть своих импортных товаров через Афганистан. По этой причине задачи стран региона, региональных организаций и международных организаций состоит в том, чтобы не допустить, чтобы эта страна стала нестабильной по отношению к региону.

Ключевые слова: Афганистан, безопасность, стабильность, терроризм, регион, Таджикистан.

SECURITY AND STABILITY IN AFGHANISTAN: IMPACT ON THE REGION

The issue of Afghanistan has always been a serious issue for Central Asian countries, and its processes will be closely monitored by the countries of the region. Under these conditions, the future of the situation in the region depends on the situation and policy of each country, and it is through joint efforts that the stability and security of the region can be guaranteed. The Republic of Tajikistan fully supports the efforts of the government of friendly Afghanistan and the international community to establish the process of peace negotiations in the country, stabilize the political and military situation, ensure its socio-economic development, and also has no way to solve the Afghan problem. The loss of stability and security in Afghanistan means instability in the entire region. Many countries in the region seek to strengthen security and stability in Afghanistan, as countries bordering Afghanistan transfer their exports and imports through that country. Afghanistan can also be called a "transit corridor" for the countries of the region, so the lack of security and instability in this state is not negative for the countries of the region, and it can be said that millions of countries in the region suffer from this instability. The situation in Afghanistan is increasingly affecting countries in the region, which import some of their imported goods through Afghanistan. For this reason, the mission of the countries of the region, regional organizations and international organizations is to prevent this country from becoming secondary to the group accounting region.

Keywords: Afghanistan, security, stability, terrorism, region, Tajikistan.

Сведения об авторе: *Охундозода Турёлай* – магистрант второго курса факультета международных отношений Таджикского национального университета. **Адрес:** 734025, Таджикистан, Душанбе, пр. Рудаки 17.

Information about the author: *Okhundzoda Turyolay* – the second-year master's student at the Faculty of International Relations of the Tajik National University. **Address:** 17 Rudaki ave., Dushanbe, Tajikistan, 734025.

АҲАМИЯТИ ГЕОПОЛИТИКИИ АФҶОНИСТОН ДАР МИНТАҚА ВА СИЁСАТИ ИЁЛОТИ МУТТАҲИДАИ АМРИКО НИСБАТ БА ИН КИШВАР ДАР ДАВРОНИ ҶАНГИ САРД

Моманд Аҳмад Шакиб
Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон

Аҳамияти геополитикии Афғонистон дар минтақа ва сиёсати Иёлоти Муттаҳидаи Амрико нисбат ба Афғонистон дар даври ҷанги сард дар ҷаҳон ба таври зер мавриди баҳс ва баррасӣ қарор медиҳем:

1 . Бахши аввали сиёсати Амрико нисбат ба Афғонистон (1945 то 1979):

То соли 1933 мақомоти Амрико Афғонистонро кишвари тараққӣ накардаву сарзамини хушк бе ҳосил медонистанд. Курнелюс Вен Ич Ингирти Амрико дар дидор аз Афғонистон дар моҳи майи соли 1922, гузориши муфассал дар бораи Афғонистон ба Амрико ирсол кард ва аз Амрико хост бо ин кишвар равобити дипломатӣ барқарор кунад. Амрико ба далели ҷампаймонӣ бо Англия ки муҳолифи истиқлоли Афғонистон буд, ба ин гузориш аҳамият надод [8, с.101-103].

Далели он набудани хоҳиши Англия Шуравӣ ба истиқлоли Афғонистон буд, ки нишондиҳандаи аз аҳамияти ҷуғрофӣи Афғонистон барои қудратҳои қарн мебошад то нуфузи худро бар хоки Афғонистон ҷиғз кунанд. Бинобар ин бе тавачҷӯхӣ Амрико ба Афғонистон аз сабаби набуди манобеъи маъдани арзишманд, монанди нафт, ихота будан дар хушкӣ ва ихтилофоти қавмӣ баён кардаанд. дар ҳоле ки дар ин замон аҳамияти геополитикии Афғонистон барои Шуравӣ ва Англия равшан буд [7, с.76-75].

Дар замони ҳукумати Зоҳиршоҳ ва ба қудрат расидани Рузвелт, Афғонистон дар соли 1935 ба расмият шинохта шуд. бо ҷанги ҷаҳонии дувуму нуфузи дувал меҳвар дар Афғонистон, аҳамияти стратегӣ Афғонистон ба унвони як кишвари

ҳамсоя бо иттиҳоди Шуравӣ ва Ҳиндустону Бритониё барои вазорати дифои Амрико возеҳтар шуд [8, с.104-105].

Дар асари рақобатҳои ҷанги сард ба вижа пас аз солҳои 1954, дар замони садротӣ Муҳаммад Довудхон сели кумакҳои низомии Шуравӣ ба Афғонистон сарозер шуду қарордодҳои ҷамаҷонибаи ҳам бо Шуравӣ ба имзо расид. Лизо Амрико дар асари фишори ҷанги ҷаҳонии дувум дар соли 1943 намоёндагии доимӣ дар Кобул боз карду тайи солҳои 1950 то 1971 кӯмакҳои билоивазу қарзаҳои ба Афғонистон болиғ бар 286 миллион доллар эъто шуд ки маблағи ночиз буд [6, с. 111]. Бо ин вучӯд, авҷи тавваҷуҳи Амрико ба Афғонистон ба соли 1979у ҳамлаи Шуравӣ бармегардад. Дар докторини Трауман Афғонистон як кишвари бетараф буд. Афғонистон аввалин кишваре буд ки аз Амрикоу Шуравӣ кумак ғайринизомӣ дарёфт мекард. Амрикоиҳо дар ин давраи фаъолиятҳои маҳдуд монанди эҷоди ҷодаҳои аз Кобул ба Чалолободу Турхум ва аз Кобул ба Қандаҳору як фурудгоҳи низомӣ дар Қандаҳор анҷом доданд [10, с. 112].

2 . Мақтаби дувуми сиёсати Амрико нисбат ба Афғонистон (1990-1979):

Дар соли 1979 таҳаввули дар муносибати Амрико нисбат ба Афғонистон эҷод шуд. Афғонистон ки, дар амал намуди камранги дар сиёсати хориҷӣ Амрико дошт, бо ҳамлаи Шуравӣ мавриди тавваҷуҳи вазорати дифоу хориҷаи Амрико қарор гирифт. Дар замони ҳамлаи Шуравӣ баъди он, то раиси ҷумҳур Роиған, Амрико моил ба ҷанг дар Афғонистон буд аммо кантроли воқеъӣ бар он надошту аз тариқи ISIи Покистон шароитро кантрол мекард [2, с.74]. Як моҳ баъд аз таҷовузи Шуравӣ, Картер раиси ҷумҳур ишғоли Афғонистонро таҳдиди аз ҷониби Шуравӣ барои маномеъаи Амрико эълон намуду эътилофи аз Покистон, Чин, Арабистон, Мисру Англия дар баробари Шуравӣ ташкил дод [6, с. 210].

Бражинский мушовири амнияти миллии Амрико дар солҳои 1981-1976, ошкоро тафаккуроти Макиндарро намоён месозад. Вай ҷанги сардро ба унвони ситез байни иттиҳоди Шуравӣ ба унвони қудрати заминӣ иёлоти муттаҳидаи Амрико ба унвони қудрати дарёӣ тасаввур мекунад ки, байни онҳо дар мавриди перомунҳои Авруосиё (ки дар чорҷӯбаи се ҷибҳои марказӣ дар Аврупо, Ховари миёна ва Осиёи шарқӣ матраҳ мешаванд) ситез вучуд дорад [16, с.34]. Бар асоси Оинномаи низомии давлати Федератсияи Русия дар соли 1993 Маскав ба аҳамияти манотиқи стратегӣ, ки Ҳортланд хонда мешаванд, тавваҷуҳи вижа дорад ки Афғонистон Ҳортланди Осиё аст [9, с.104]. Лизо дар сояи фазои дуқутбӣ низоми байналмилал, аҳамияти геополитикии Афғонистон барои Амрико ошкор шуд.

Ин дидгоҳ сабаб шуд, ки Амрико худро дар Афғонистон ворид кунад. Замоне ки Иттиҳоди Шуравӣ Афғонистонро ишғол кард, Амрико аз ҷанд маврид нигаронӣ дошт: Афғонистон дар наздикии Ховари миёна ва Халиҷи Форс ба унвони манотиқи муҷовири обҳои озоду дорои захираҳои нафти қарор дораду Иттиҳоди Шуравӣ то ҳудуди 500 километри халиҷи ҳаётӣ ва стратегии Форс пеш омада буд. Ҷамҷунин гузаргоҳи барои дастрасӣ ба обҳои гарми Уқёнуси Ҳинд ба шумор мерафт. Афғонистон бо Эрон ҳам марз буд ки бо Амрико сари ситез дошту эҳтимоли иттиҳоди ин ду маномеъаи Амрико дар минтақа бо хатар мувоҷеҳи сохт. Покистон яке аз муттаҳидини Амрико дар минтақаи амалан мавриди таҳдид қарор гирифта буду ишғоли Афғонистон метавонист мавҷиби густариши муҷаддади Коммунизм шавад [9, с.102-101].

Элии Крокески маъмури вазорати дифои Амрико ва масъули бахши Афғонистон дар даҳаи ҳаштоди милодӣ мегуяд: « Афғонистон дар тақотуъи роҳи қарор гирифтааст ки қалби дунёро ба қорраи Ҳинд пайванд медиҳад. Ин кишвар аҳамияти хешро аз муқеъияти худ касб мекунад. Муқеъияте, ки дар марзи хушкӣ ва

дарё қарор гирифтаву нуқтаи таллоқӣ қудратҳои ҷаҳонӣ таърих будааст. Муғулҳо ва Искандари Кабир аз ҳамин роҳ гузоштаанду бозии бузурги Русҳову Англисҳои қарни нӯздаҳум ҳам дар ҳамин ҷо сурат гирифт. Дар қарни бистуми милодии ҳам, Афғонистон марзи ду қудрати бузург ҷаҳонӣ буд. Бо озодии ҷумҳуриҳои Осиёи миёна ки ҳамаи онҳо дур аз обҳои гарм воқеъ шудаанд, Афғонистон меҳвари стратегии минтақа шуд.» (8, с. 113)

Аз ин рӯ, Амрико бо ҳимояти Покистону Арабистон иқдом ба эҷоди мадориси динӣ дар Покистон намуду мучоҳидинро барои мубориза алайҳи давлати коммунисти Шуравӣ тарбият кард ки бо муборизаи омӯзиши дидагони ақидатӣ низомӣ, Шуравӣ шикаст хурду дар соли 1990 Афғонистонро тарк кард.

3. Мақтаби сеюми сиёсати Амрико нисбат ба Афғонистон (1991-2001):

Бо фурӯпошии Шуравӣ, минтақаи Осиёи марказӣ ва Қафқози ҷойгоҳи вижае дар нақшаи ҷуғрофиёии ҷаҳон ёфт. Дар ибтидо навъи сардаргумӣ дар мафоҳими геополитикӣ падида омад. (15, с.240) Чаро ки, то ин замон вижагиҳои геополитикӣ Афғонистон дар сояи рақобати шарқу ғарб ҷилва пайдо карда буд. Аз ин рӯ, бо ақаб нишинии Шуравӣ аз Афғонистон, Амрико ки, дигар манофеъи худро дар Афғонистон ҳаётӣ наметод, ин кишварро тарк гуфт. (8, с.109) Бо даргирӣҳои дохилӣ дар Афғонистон дар соли 1991, Русияу Амрико тавофуқномае имзо карданд то ҳар як ҳимояти низомии худро аз гурӯҳҳои шӯришӣ дар давлати мутаваққиф созанду аз он пас вазорати хориҷаи Амрико тамоми тамосҳои худро бо умӯри Афғонистон магар дар заминаи тавсеъа кумакҳои молӣ бо мақосиди башардӯстона қатъ кард. Бо ин ҳол ҳампаймонони Амрико яъне Арабистону Покистон дар Афғонистон озодона амал мекарданд. (10, с.168) Агарчи Амрико баъд аз хуруҷи Шуравӣ минтақаро тарк кард аммо тамоюл надошт кишвари бо вижагиҳои геополитикӣ вижаи монанди Афғонистон дар нуфӯзи Эрон ё Русияи дарояд. Лизо аз тариқи ISIи Покистон ки бар толибон нуфӯз дошт, Афғонистонро кантрол мекард. (2, с.78) Аз ин рӯ, ба қудрат расидани толибон дар Афғонистон аз сӯи СИА ба сабот расидани Афғонистон таъбир шуд ки ба унвони нойиби Амрико аз манофеъи ин кишвар пуштибонии хоҳади крд.

Тарҳи мафҳуми «саҳнаи шатранҷи бузург» тавассути Биржинский абъоди сиёсати Амрико дар Афғонистонро равшантар сохт. Вай дар китоби худ таҳти унвони «сафҳаи шатранҷи бузург» дар соли 1997 менависад: “ҳар кишваре, ки, битавонад бар Осиёи марказӣ ва Қафқоз тасаллут пайдо кунад тавоноии мавриди таҳдид қарор додани муқеъияти Амрико дар Халиҷи Форсро хоҳад дошт. Вай Русияву Чин ду кишвари қудратманду дорои марзи муштарақ бо кишварҳои Осиёи марказӣ ва Қафқозро ба унвони кишварҳои шиносӣ мекунад ки, эҳтимол дорад манофеъи Амрико дар ин минтақа ба хатар андозад. Стратегияи Амрико ин аст ки, агарчи бо фурӯпошии Шуравӣ хатари коммунизм аз байн рафтааст, аммо набояд аз ёд барад ки, Русия бузургтарин кишвари ҷаҳон ҳамчунон бар қалби замин мустақар аст” [1, с.196]. Чудо аз ин, Амрико комилан ба муқеъияти геостратегӣ ва геополитикӣ Эрон воқиф аст. Бинобарин, муҳимтарин ҳадафи Амрико дар Осиёи марказӣу Қафқоз ҳузуру нуфӯзи сиёсӣ, иқтисодӣу амниятӣ дароз муддату муқобила бо нӯрӯҳои мебошад ки дар таъориз бо манофеъи Амрико қарор доранд. [13, с.16] Пеш аз ин низ, Ричард Никсон дар китоби Фаросуи сулҳ дар соли 1994 навишта аст : « Афғонистон аҳамияти стратегӣи худро ба унвони омили сарнавишт сози Осиёи миёна аз даст надода аст. Британиа аҳамияти ин кишварро дар қарни нӯздаҳум бозшинохт, чунон ки Шуравӣ дар соли 1979, ба Афғонистон ҳамла кард нишон дод ки аз ин аҳамият ба хубӣ огоҳ аст.

Имрӯз ҳам бояд воқеъияти ин геополитикӣро дарёбем. Калӣди фатҳи Осиёи миёна ба дасти касе аст ки, бар Афғонистон сайтара дошта бошад. [6, с.94-95] Бо ин вучуд, кобинаи Клинтон қаблу баъд аз ба қудрат гирифтани толибон музокироти бо онҳо дошт, аммо муваффақ ба таъдили сиёсатҳои онон нагардид. Лизо Амрико, давлати толибонро ба расмият нашинохту сифорати Амрико дар Кобул дар соли 1997 баста шуд. Бо ҳузури Бини Лоден дар Афғонистон, Амрико хоҳони таҳвили вай шуд ки иқдоме дар ин хусус сурат нагирифт бо инфичори сифорати Амрико дар Кениёу Танзания, Амрико таҳримҳои эъмол ва шарқи Афғонистонро ҳадафи ҳамалоти мушакӣ қарор дод. (3, с.5) Дар даврони ҳукумати Толибон бар Кобулу иқдомоти ваҳшиёнаи онону нақзи ошқори ҳуқуқи башар ба вижаи алайҳи занон, Амрико қадами башардустона иттиҳоз карду иқдомоте аз чумла сафари хонум Олброит ба Афғонистон дар ин росто сурат пазируфт. [15, с.194]

4. Мақтаби чаҳоруми сиёсати Амрико нисбат ба Афғонистон (2001-2015):

Инфичори ду бурҷо дар Амрико ки Алқоъида омили он шинохта шуд, ҳамлаи Амрико ба Афғонистонро дар 11 сентябри 2001 дар пай дошт. Ҳамлаи 11 сентябр дар замоне рух дод ки Амрико ба лиҳози эътимод ба нафс дар авҷ будо бо фурупошии Шуравӣ тавониста буд бар назми навини чаҳонӣ тасаллут ёбад. Лизо Амрико баъд аз 11 сентябр таҳдидҳои душманони ҷадидро таъриф карду терроризму ҷанг алайҳи террор дар сиёсати хориҷии Амрико ба унвони коди геополитикӣ матраҳ шавад. Коди геополитикӣ иборат аст аз дастури кори амалиётии сиёсати хориҷии ҳар кишвар ки дар моварои марзҳои худ, маконҳои чуғрофиёиро арзёбӣ мекунад. Коди геополитикӣ ба навъи натиҷаи истидлоли геополитикӣ амалиётӣ аст ки шомили маҷмӯъае аз пеш фарзҳои сиёсӣ чуғрофиёӣ марбут ба зерсохтаи сиёсати хориҷӣ кишвар аст. Кишварҳо саъй мекунанд барои расидан ба мановеъу аҳдофи худ бар кодҳои геополитикӣ дигарон таъсир гузоштау онро ҳадаф қарор диҳанд. [4, с.80]

Аз он ҷо ки, заруриятҳои геополитикӣ якӣ аз арқони стратегӣ Амрикоро ташкил медиҳад. [11, с.22] Амрико барои ҳифзи нуфузи худ бар Афғонистон ки ба лиҳози меъёрҳои чуғрофиёӣ иқтисодии геополитикӣ барои Амрико дорои аҳамият аст, ҷанг алайҳи террорро тарҳ кард. Ба ин иллат ки, ҳузури Амрико дар Афғонистон муттақӣ бар меъёрҳои гуфта шуда, ин кишварро муттаҳам ба истиъморгароии навин мекунад.

Лизо бо ин ҳамла, таҳдиди бунёдгари мазҳаби ҷойгузини коммунизм шуду ибҳоми геополитикӣ, мубтани бар рисолати Амрико мабнӣ бар озодии башарият аз зулму хушунат муртафаъ гардид. [5, с.26] Ишғоли Афғонистон пас аз ҳамалоти 11 сентябри террористҳои Алқоъида ба бурҷо дар Амрико, фурсате барои сиёсатмадорони Амрико буд то пас аз фурупошии Шуравӣ аз байн рафтани чаҳони дуқутбӣ ва фазои ҷанги сард дар садаи таҳаққуқи руъёи эҷоди чаҳони так қутбӣ дар чаҳорҷӯби назароти мутафаккирони ҳамчун Фукуёмо дар мавриди чаҳонгир шудани тафаккуроти либеролӣ бароянд то Амрико битавонад дар як маҷмӯъаи таҳаррукот дар сатҳи чаҳонӣ қудрати фоиқаи худро ба намоиш гузорад [15, с.194]. Таърифи Амрико аз душманони ҷадид бар асоси ҳимояти онҳо аз шабакаҳои террористӣ буд ки Афғонистон ба унвони аввалин давлати шикаст хурдаи баъд аз ҳукумати толибон бар ин кишвар дар авосити даҳаи 1990 буд. Эътиқод бар ин буд ки Алқоъида дар навоҳии зери султаи толибон асту ҳар давлати шикаст хурдаи ки имкони паноҳу бақои шабакаҳои террористиро дошта бошад душман ё таҳдиди мумкин аст [5, с.27]. Буш терроризмро Алқоъида дустони наздикаш хонд [2, с.92]. Афғонистон ҳадафи асли дар ҷанг алайҳи Алқоъида буд,

чаро ки, дар нигоҳи толибон бо Усома бини Лодин шинохта мешаваду ҳамлаи 11 сентябр ба василаи нерӯҳои мусаллаҳи толибон анҷом шуд. Лизо ҳадафи Амрико таҳриби режими толибон дар Афғонистон буд. Нақши Афғонистон дар ҳимоят аз террористҳо низ эҷоди кампу паноҳгоҳ барои омӯзиши сарбозони Алқоъида буд [2, с.151]. Барои Алқоъида ба унвони ҳукумати дефакту низ, Афғонистон таҳти ҳокимияти толибон модели барои ҳукумати ҷаҳон аст. Агарчи Алқоъида пойгоҳҳои амалиётӣ дигари ҳам дорад аммо ҳеҷ кадом монанди Афғонистон амн нестанд [2, с.152]. Бинобарин нобудии Алқоъидаи аввалин гом дар ҷанг алайҳи ин созмон аст.

Ҷанг алайҳи террор ба унвони пояи докторини Буш дар санади амнияти миллии Амрико дар соли 2002 низ унвон гардид ки пайванди миёни устураҳо, рисолату сиёсати хориҷии Амрико эҷод мекард. Ҷонатан Монтин муътақид аст санади амнияти миллии Амрико дар соли 2002, мавқеияти беназири Амрикоро замони барои густариши мазоёи озодӣ доништа, лизо Амрико барои интиқоли демократӣ, тавсеа, бозори озоду тичорати озод ба кишварҳои дигар талош мекунад. Иллати исломгарой ифротӣ низ дар набуди ин шохисҳо аст. Дар ин замони ховаримиёнаи мафҳуми густардатар ҷуғрофӣ ('Greater Middle East' (GME)-ро дарбар гирифт ки тавассути Буш дар ноябри 2003 тарҳ шуд, ки илова бар Эрон кишварҳои Араб, Туркия, Исроил, Афғонистону Покистонро ҳам дар бар мегирифт [5, с.29]. Бинобарин Буш стратегӣ пасоназми навини ҷаҳонро матраҳ кард ки аз усули он муборизаи тулонӣ ва тасоҷудӣ алайҳи кишварҳои ҳомӣ терроризм мебошад ба иборати мубориза бо терроризми ҷангӣ бе марзу ҷаҳонӣ аст [11, с.44]. Ин нигоҳ мавҷиб шуда, то бархе геополитикӣ модерно тасаввуроти ҷаҳонӣ аз геополитикӣ бар асоси нақшаи ҷаҳон бидонанд [17, с.119].

Дар замони Абама (2009 то кунун) низ ховаримиёна бузургтар шомили Афғонистону Покистон ҳамчунон аз аҳамияти вижа бархурдор аст. бо руи қор омадани Убомо, Амрико дар пай эҷоди тавозуни минтақай эълон дошт: мо як ҳадаф равшан дорем: аз ҳам гуруҳтан, халъи силоҳ кардану шикасти Алқоъида дар Покистону Афғонистон ва ҷилавгирӣ аз бозгашти онҳо ба кишвар дар оянда. Лизо ҷанг алайҳи терроризм нахустин коди ҷуғрофӣ Убомо буд. Убомо истидлол мекунад таҳдидҳои минтақа аз давлатҳои ёғии муттаҳид бо террористҳо ношӣ мешавад. Давлатҳои ки қодир ба кантроли қаламрави худ нестанд. Лизо тамаркузи ҷанг алайҳи терроризм аз Ироқ ба Афғонистон тағйр ёфт. Убомо муътақид буд бояд барои ҷанг дар Афғонистону Покистон мутамарказ бимонем чаро ки ҷанги мо алайҳи Алқоъида аст [5, с.33-34]. Ҷамчунин, дар Афғонистони ғайр аз гуруҳҳои шӯриши монанди Толибону Алқоъида, гуруҳҳои мучримони монанди қочоқчиёни маводи муҳаддиру ҷангҷуёну нерӯҳои таҳти онҳо, бо пайванд бо террористҳои Алқоъида пуштибону тақвияткунанда моливу низомии онҳо шуданд [18, с. 2]. Дар ин росто, дар март 2009 сиёсати Аф-Пок тавассути Убомо матраҳ шуд [12, с.140]. бар асоси ин сиёсат, минтақае ки Покистону Афғонистон дар он қарор доштанд, хатарноктарин минтақай ҷаҳон лақаб гирифт талош барои раҳиҳои ин минтақа аз таҳдидҳои мавҷуд дар дастури қори вай қарор гирифт [12, с.145]. Лизо Покистони вориди ҷанг алайҳи терроризм шуд. Ончи боиси ҷалби тавҷуҳи Амрико ба Покистон шуд, ҳамсоғии Покистон бо Афғонистон буд ки метавонист хоқу фазаи худро дар ихтиёри Амрико барои ҷанг бо толибону Алқоъида қарор диҳад [12, с.144]. Якӣ аз мутағаййирҳои асли дар сиёсати Аф-Пок бархӯрд бо Алқоъида аст ки иллати аслии анғезаи аслии ҳамлаи Амрико ба Афғонистон буд. Дар сиёсати Аф-Пок омада аст: ҳадафи ин сиёсат аз ҳам гуруҳтан, аз таҷҳиз андохтану шикасти Алқоъида дар Афғонистону Покистону ҷилавгирӣ аз бозгашти мучаддаи онҳо аст [12, с.150].

То соли 1995 ва қудрат гирифтани толибон дар Афғонистону эҷоди мафҳуми террористии мазҳабӣ, Амрикоӣ таввачуҳи чандоне ба Афғонистон нашофт. Агарчи ба навъи ин мавзӯи иштибоҳи стратегӣ дар сиёсати хориҷии Амрико талаққӣ мешавад. ба ҳар ҳол, Амрико ҷазои геополитикӣ худро то ҳар ҷазоу маконӣ ки душманони либерализм (яъне Амрико) ҳузур доранд, густариш дод. Бо ин таъриф интисоби ҳодисаи 11 сентябри 2001 ба Алқоъидау шиносии Афғонистон ба унвони пойгоҳи Алқоъида, мавҷиб шуд Афғонистон варои мавқеъияти ҷуғрофиёии моддӣ, ба лиҳози идеулужик низ ҷойгоҳи геополитикӣ биёбад. Бар асоси стратегӣ суннатӣ, Иёлотӣ Муттаҳидаи Амрико ба манзури дастбӣ ба Рймланду ҷилавгирӣ аз нуфӯзи иттиҳоди Шуравии собиқ ба ин қаламрави ҷуғрофиёӣ назарияи Споикманро мавриди таввачуҳи вижа қарор дод ки дар дароз муддат ба сиёсати маъруфи муҳосира анҷомид. Занҷираи ин муҳосираи шомили НАТО дар Аврупо, СИНТО дар ғарби Асияу СИТО дар шарқи Асия буд. Ҷаргоҳ ки ҳалқае аз занҷираи муҳосира катъ шуд даҳолати Низомии қатъият пайдо карду ноҳияи Рймланд ба минтақае барои даргирӣҳои низомӣ кучаку бузурги даврони пас аз соли 1945 табдил мешуд ки Берлин, Кара, Ховаримиёнау Ветнамро метавон шоҳиди мисол оварад [13, с.5]. Бо инқилоби исломии Эрон, илова бар Шуравӣ, Эрон низ дар занҷираи муҳосира қарор гирифт ки ҳамла ба Афғонистон дар соли 2001 ҳар ду кишварро дар бар дорад. Ҷамчунин, ҳамлаи Амрико ба Афғонистон шароитӣ ба вучӯд оварад ки Амрико ба ҳузури Низомии худ айният додау Амрико барои тасаллут бар Осиёи марказӣ ки то қабл аз 11 сентябр аз тариқи пойгоҳҳои ҳавоии худ дар он ҷо ҳузур дошт, акнӯн аз тариқи заминӣ ба ин кишварҳо роҳ дорад [15, с.197]. Амрико аз ин фурсат ҷиҳати ҷилавгирӣ аз эҷоди ҳар навъи иттиҳоди минтақае Русия бо кишварҳои минтақа истифода намуда аст ва аз пешравии чин ба самти ғарбу Осиёи марказии мамониат ба амал меоварад. Бо вуруди Амрико ба Афғонистон, Русия дар марзҳои ҷанубии худ беш аз ҳар вақти дигари эҳсоси адами амният мекунад, чаро ки, Амрико бо ҳузур дар ин минтақа марзҳои геополитикии худро бо марзҳои ҷуғрофиёии Русия мутобиқат додааст.

АДАБИЁТ

1. Брезезинскӣ, Збигнев, 1998, Аввалияти Амрико ва Императивҳои Геостратегии он, Нью-Йорк. с. 196
2. Фридман, Норман, 2007, Терроризм, Афғонистон ва Тарзи нави ҷанги Амрико, Аннаполис: Институти ҳарбии Навал. с. 74-78
3. Кацман, Кеннет, 2011, Афғонистон: Идоракунии баъди Толибон, Амният ва Сиёсати ИМА. с. 5
4. Taylor, P.J., 1994, Географияи Сиёсии Иқтисоди Ҷаҳонӣ, Давлати Миллат ва Маҳал, Нью-Йорк: Лонгман. С.80
5. Гуней, Айлин ва Фуля Гоккан, 2010, "Шарқи Бузург" ҳамчун "муосир" - Ҳаёли геополитикӣ дар сиёсати хориҷии Амрико, геополитика, 15, с. 22-38
6. Аҳмадӣ, Хуссейн 1387 таҳаввулотӣ минтақай Афғонистон, с. 94-210
7. Булуҷӣ, Ҳайдаралӣ, 1380, Мутолиъоти татбиқии сиёсати хориҷии Амрико дар Афғонистон, Фаслномаи мутолиъоти Осиёи марказӣу Қафқоз, шумораи 33, с. 59-90
8. Таманно, Фаромарз, 1387 сиёсати хориҷии Амрико дар Афғонистон, Кобул, Афғонистон. с. 101-113
9. Ҳикматниё, Ҳасан, 138, Афғонистон Ҳортланд Асияи, пайки нур, соли дувум, шумораи аввал, с. 85-110
10. Рухзинда, Чамила, 1384, гузаре бар таърихи равобити сиёсии Эрону Афғонистон (аз авоили қочория то зуҳури падедаи толибон), Техрон, нашри субҳдам. с. 168-112
11. Сатторӣ, Саҷҷод, 1381, Мудохлагарой дар Афғонистон: мулоҳизоту манофеъи роҳбурдӣ, Мутолиоти Исроил шиносии Амрико шиносӣ, ҷилди 11, с. 15-62
12. Шафиъӣ, Навзар 1389, Тибиён сиёсати давлати навин Убома дар Афғонистону Покистон (Аф-Пок), Фаслномаи равобити хориҷӣ, соли дувум, шумораи панҷум, баҳор. С. 140-150
13. Сафавӣ, Сайдраҳим (Яҳё) ва Абдолмаҳдӣ Шайхонӣ (1389, (Аҳдофи қутоҳмуддату баландмуддати Иёлотӣ Муттаҳидаи Амрико дар таҳочуми Низомӣ ба Афғонистон, фаслномаи ҷуғрофиёӣ инсонӣ, соли дувум, шумораи сеюм, тобистон, с. 1-24
14. Эззатӣ, Зззуллоҳ, 1371, геополитикӣ, Техрон,

15. Фараҷӣ Род, Абдурризо, Муҳаммадризои Дархувар ва Ҳодии Саодотӣ, 1390, геополитики чадидаи Афғонистон пас аз 11 сентябр ва таъсири он бар амнияти миллии Эрони, фаслномаи ҷуғрофиёии инсонӣ, соли сеюм, шумораи дувум, баҳор, с. 193-240
16. Қосимӣ, Фарҳод 1390, назарияҳои равобитаи байналмилалӣ мутолиъоти минтақавӣ, Техрон, нашри мизон. с. 34
17. Гукмен, Семра Рана (2010), - геополитика ва омӯзиши муносибатҳои байналмилалӣ, Анкара: Донишгоҳи техникаи Ховари Миёна. С.119
18. Чонс, Г.Сет, (2009), "Стратегияи ИМА дар Афғонистон", RAND Corporation. С.2

АҲАМИЯТИ ГЕОПОЛИТИКИИ АФҒОНИСТОН ДАР МИНТАҚА ВА СИЁСАТИ ИЁЛОТИ МУТТАҲИДАИ АМРИКО НИСБАТ БА ИН КИШВАР ДАР ДАВРОНИ ҶАНГИ САРД

Муаллиф аз ин ҳама дар мақолаи худ хулоса мекунад ки, агарчи бо тағиру таҳаввулоти низоми байналмилалӣ дар ҳар давра ҷанбаи аз хусусиёти ҷуғрофиёии бартари геополитикӣро сабаб шуда, аммо бархе кишварҳо дар маркази назариёти геополитикӣ матраҳ будаанд. То ҷои ки, дар давраҳои замони барои барҷаста сози аҳамияти геополитикӣ онҳо, меъёрҳои навини геополитикӣ сохтау пардохта мешавад. Кишвари Афғонистон дар назариёти геополитикӣ суннати мубтани бар ҷабри ҷуғрофиёӣ ҳамвора нақши ҳаёти дошта аст. Мучовират бо минтақаи дорой манобеи энерҷӣ, ҳамсоғӣ бо қудратҳои ҷаҳони минтақавӣ монанди Шуравӣ Эрон, роҳи дастрасӣ ба Осиёи марказӣ аз як су ва ҳиндустон ба таври қулӣ шарқи ҷаҳон аз суии дигар, масири дастбӣ ба обҳои озоди укӯнӯси ҳинд сабаби аҳамияти ин кишвар дар тули таърих барои Амрико буда аст. Сабабҳои ки гузари замону таҳаввулоти низоми байналмилалӣ ва пешрафти технологӣ аз аҳамияти онҳо нақоста аст. Агарчи то оғози қарни 21 Ҳортланд ба шохисҳои ҷуғрофиёии собит итлоқ мешуд, ниёзи Амрико ба шарқи аҳамияти геополитикӣ Афғонистон сабаб шуд дар қарни қадид Ҳортланд идеологӣ ҳам матраҳ шавад ки дақиқан бар Афғонистон интибоқ дошт. Ба иборати дигар, агарчи шохисаҳои суннати ҷуғрофиёии сиёсии Афғонистон пойдор ҳастанд, аммо шарқи хузури Амрико дар Афғонистон бар асоси ин муаллафаҳо ба навии истиғмори навин талаққӣ мешуд. Мавзуи ки сабаб шуд Амрико барои иҷрои сиёсатгузори худ ки геополитикӣ якӣ аз муҳимтарин арқони он ба шумор меояд, бо халқи Ҳортланд идеологӣ дар қорҷӯби ховари миёна густарда дар давраи Бушу Аф-Пок дар давраи Убомо ҳамчунон тамарқузи сиёсатҳои худ бар Афғонистонро ҳифз намояд.

Калидвожаҳо: геополитика, идеологии Ҳартланд, Афғонистон, Амрико, Ҷанг зидди терроризм, Сиёсати Аф-Пок

ГЕОПОЛИТИКА ВАЖНОСТИ АФГАНИСТАНА В РЕГИОНЕ И ПОЛИТИКА СОЕДИНЕННЫХ ШТАТОВ АМЕРИКИ ВО ВРЕМЯ ХОЛОДНОЙ ВОЙНЫ

Автор заключает в своей статье, что, хотя изменения в международной системе в каждом периоде привели к преобладающим геополитическим аспектам, но некоторые страны доминируют в центре что касается в периодах времени, чтобы подчеркнуть их геополитическое значение, новые геополитические нормы создаются и рассмотрены. Афганистан всегда играл жизненно важную роль в традиционной геополитической теории на основе географического угнетения. Соседство с богатой энергией региона, близость к мировому и региональным силам, таким как Советский Союз и Иран, доступ к Центральной Азии, и Индия к востоку от мира, а также доступ этой страны к открытым водам Индийского океана исторически были исторически важны для Соединённых Штатов Америки. Это причины, которые, несмотря на истечение времени, эволюции международной системы и технологический прогресс не уменьшила его важность. Хотя в начале XXI века Хартланд руководствовался фиксированными географическими показателями, американская необходимость объяснить геополитическое значение Афганистана привело к идее, что в новом веке Хартланд был идеологически точен. Хотя другими словами, традиционная политическая география Афганистана стабильна, интерпретация присутствия США в Афганистане основано на этих источниках как новая форма эксплуатации. Проблема, которая побудила Соединённые Штаты преследовать свою политику, о которой геополитика является одним из самых важных столпов, заключалась в том, чтобы сохранить свое внимание на Афганистане с народом Идеологического сообщества Хартланда на Ближнем Востоке во время администрации Буша и Аф-Пак во время администрации Обамы.

Ключевые слова: геополитика, идеология Хартланда, Афганистан, Америка, контртерроризм, политика аф-пок.

THE GEOPOLITICAL IMPORTANCE OF AFGHANISTAN IN THE REGION AND THE POLICY OF THE UNITED STATES OF AMERICA DURING THE COLD WAR

The author concludes in his article that although the changes in the International system in each period have led to predominant geopolitical aspects, but some countries has been dominant at the center of geopolitical theories. As far as in the periods of time in order to emphasize their geopolitical significance, new geopolitical norms are created and considered. Afghanistan has always played a vital role in traditional geopolitical theory based on geographical oppression. The neighborhood with an energy-rich region, proximity to the world and regional powers such as the Soviet Union and Iran, access to Central Asia on the one hand, and India to the east

of the world on the other, and access of this country to the open waters of The Indian Ocean has historically been important to the United States. These are the reasons that despite the passage of time, the evolution of the international system and technological progress has not diminished its importance. Although at the beginning of the 21st century Hartland was guided by fixed geographical indices, the American need to explain the geopolitical significance of Afghanistan led to the idea that in the new century Hartland was ideologically precise. In other words, although the traditional political geography of Afghanistan is stable, the interpretation of the US presence in Afghanistan was based on these sources as a new form of exploitation. The issue that prompted the United States to pursue its policy, of which geopolitics is one of its most important pillars, was to maintain its focus on Afghanistan with the people of the Hartland ideological community in the Middle East during the Bush administration and the Af-Pak during the Obama administration.

Keywords: geopolitics, Hartland ideology, Afghanistan, America, Counterterrorism, Af-Pak policy

Сведения об авторе: *Моманд Ахмад Шакиб* – магистрант второго курса факультета международных отношений Таджикского национального университета. Тел.: **554 44 47 02**

Information about the author: *Momand Ahmad Shakib* – the second-year graduate student at the Faculty of International Relations of the Tajik National University. Phone: **554 44 47 02**

ФАЛСАФА – ФИЛОСОФИЯ – PHYLOSOPHY

СИЁСАТИ ИЧТИМОИИ ТОЧИКИСТОНИ МУОСИР

Аноятиллоева С.А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Сиёсати иҷтимоӣ – ҳамчун маҷмӯи чораҳои, ки давлат барои нигоҳ доштани суботи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дар ҷомеа, баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли, таъмини ҳифзи ҳуқуқӣ ва фароҳам овардани кафолатҳои иҷтимоӣ дар ҷомеа амалӣ менамояд, дарк карда мешавад. Ба маънои дигар сиёсати иҷтимоӣ гуфта, муносибатҳои тарафайни гурӯҳҳои иҷтимоӣ ба мақсади ҳифз ва ворид намудани дигаргунҳои мусбӣ ба вазъи иҷтимоии аҳоли ва синфҳо, табақаҳои умумиятҳои иҷтимоӣ, иҷтимоии демографию касбӣ ва дигар унсурҳои таркибии онро меноманд. Сиёсати иҷтимоии давлат пеш аз ҳама таъсири давлат ба соҳаи иҷтимоӣ, муайян намудани мақсадҳо, мувофиқи шароити мушаххаси таърихӣ, мустақкам намудани кушишҳои муҳими ташкилӣ ва тарғиботӣ, захираҳои молиявӣ ва баҳисобгирии онҳо дар муайяннамоии марҳилавии натиҷаҳои иҷтимоӣ мебошад.

Мақсади асосии сиёсати иҷтимоӣ батадрич баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли, паст намудани шиддати нобаробариҳои иҷтимоӣ, таъмини дастрасии ҳамагон ба неъматҳои асосии иҷтимоӣ, мисли таъминоти босифати хизматрасонии тиббӣ ва иҷтимоӣ ба шумор меравад. Муваффақиятҳои сиёсати иҷтимоӣ пеш аз ҳама аз фароҳам овардани шароитҳои мусоиди иқтисодӣ, ки ҳамчун маҷмӯи шароитҳои таъмини воситаи мавҷудият ва инкишоф барои такрори истехсолнамоӣ ва таҳаввулоти муътадили ҳолати иҷтимоӣ зарур доништа мешавад, вобастагии қавӣ дорад. Ташкили шароити мусоиди иқтисодӣ нақши фаъол ва созандаи сиёсати иҷтимоиро нишон медиҳад. Нақши фаъоли сиёсати иҷтимоӣ бо воситаи формулаи зерин муайян карда мешавад: $M*V=Q*P$. M = ҳаҷми миқдори пул дар кишвар; V = суръатнокии мубодилаи ҳаҷми пул; Q = ҳаҷми мол ва хизмат; P = нархи миёнаи мол ва хизмат. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки миқдори пул ба ҷомеа бояд ба миқдори молҳо ва хизматрасонӣ (бо ифодаи пул) баробар бошад.

Вазъи иҷтимоӣ аз давраи аввали истиқлолият то имруз ҳамеша дар маркази диққати давлат ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор дорад. Сиёсати иҷтимоӣ муҳимтарин самти сиёсати давлатӣ дар ҷомеаи Тоҷикистон мебошад, ки сатҳи маблағгузори аз буҷети давлатиро аз рӯзҳои аввали истиқлолият то имруз исбот мекунад. Танзими муносибатҳои меҳнатӣ ва таҳкими ҳифзи иҷтимоии аҳоли сабаб шуд, ки ҷомеаи Тоҷикистони соҳибистиклолро ягона давлате эътироф кард, ки меъёрҳои демократии меҳнат, шарикӣ иҷтимоӣ, ҳуқуқи инсон ба меҳнат, ҳифзи иҷтимоии аҳоли ва дигар ҷанбаҳои иҷтимоиро риоя мекунад. Инро Созмони Байналмилалӣ Меҳнат, ки солҳои охир бо Ҷумҳурии Тоҷикистон самаранок ҳамкорӣ дорад, исбот мекунад. Барои татбиқи бомуваффақияти сиёсати ҳифзи иҷтимоии аҳоли се самти асосии муносибатҳои меҳнатиро таҳия ва ташаккул додан зарур аст:

- таъмини аҳолии қобили меҳнат бо фаъолияти мувофиқи меҳнатӣ;
- танзими муносибатҳои байни корфармо ва корманд;
- сатҳи мувофиқи музди меҳнат.

Бо қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи шуғли аҳоли” ва “Барномаҳои мусоидат ба шуғли аҳоли” дар сиёсати шуғл, озодии интихоби ҳар як шаҳрванди қобили меҳнат ба намуди дахлдори фаъолият мақоми ҳуқуқӣ гирифт ва ба шарофати сиёсати сарвари давлат дар тӯли 29 соли истиқлолияти давлатӣ бо пайдоиши ҷойҳои нави корӣ, вазъи бозори меҳнат тадричан беҳтар шудан гирифт.

Дар ин давра сатҳи бекории расмӣ 2,2% коҳиш ёфт. Дар асоси Концепсияи таъсис ва ҳифзи ҷойҳои корӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тақрибан 1 миллион ҷойҳои нави корӣ таъсис дода шуда, 367 ҳазор шаҳрвандон бо кори доимӣ таъмин карда мешаванд, ки 30% онҳоро занон ташкил медиҳанд. Барои мувофиқ сохтани сатҳи касбии қувваи корӣ ба талаботи бозори меҳнат, тақрибан 100 ҳазор нафар ҷавонон ва калонсолон ба омӯзиши касбҳои гуногун ва бозомӯзӣ ҷалб карда шуданд. Яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати иҷтимоии соҳибистиклоли Тоҷикистон бо дарназардошти имкониятҳои воқеии молиявӣ тадричан баланд бардоштани музди меҳнати ҳадди ақал ва миёнаи кормандони соҳаҳои гуногун мебошад. Аз соли 1997 то имрӯз ҳаҷми номиналии музди меҳнат 70 маротиба ва андозаи миёнаи нафақа 85 маротиба зиёд шудааст, ки ин ба баланд шудани сатҳи зиндагӣ ва таҳкими ҳифзи иҷтимоии аҳоли мусоидат мекунад. Дар тӯли солҳои истиқлолияти давлатӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба баланд бардоштани сатҳи зиндагии маъҷубон ва иштирокчиёни Ҷанги Бузурги Ватанӣ, пирони танҳо ва нотавон, дигар табақаҳои ниёзманди аҳоли диққати махсус дода, дар бораи шароити зист ва дастгирии модди онҳо доимо ғамхорӣ мекунад. Бо шарофати истиқлолияти давлатӣ имрӯзҳо 7 пансионат барои пиронсолон, маъҷубон ва шахсони гирифтори бемории рӯҳӣ, 4 санатория барои собиқадорони ҷанг ва меҳнат, Маркази миллии барқарорсозии кӯдакон ва наврасон, Мактаб-интернати касбии маъҷубон, Корхонаи истеҳсолии протезҳо, 35 шуъбаҳои иҷтимоии хидматҳои маишӣ ва 14 маркази минтақавии хадамоти иҷтимоӣ ва марказҳои беморхонаҳои рӯзона ба ниёзмандон тақрибан 20 намуди хадамоти иҷтимоӣ-равонӣ, иҷтимоӣ- ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ- тиббӣ ва машваратӣ пешниҳод мекунанд.

Соли 2011 барои соҳаҳои иҷтимоӣ 330 миллион сомонӣ маблағҳои иловагӣ ҷудо гардиданд. Маблағгузориҳои соҳаи иҷтимоӣ дар маҷмӯъ 4,3 миллиард сомонино ташкил дод, ки ин ба 52,4%-и ҳаҷми умумии хароҷоти буҷети давлатӣ баробар мебошад. Соли 2012 барои маблағгузориҳои соҳаҳои иҷтимоӣ 5,1 миллиард сомонӣ ё 50%-и ҳаҷми умумии буҷети давлатӣ равона гардид, ки танҳо 3,4 миллиард сомонии онро музди меҳнат, нафақа ва дигар кумакпулиҳо ба аҳоли ташкил медиҳанд. Аз соли 2006 то соли 2012 музди меҳнати кормандони соҳаҳои буҷетӣ, стипендия, кӯмакпулӣ ва ҷубронпулӣ ба ҳисоби миёна шаш маротиба зиёд гардид. Дар соли 2012 музди меҳнати кормандони муассисаҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла маоши кормандони муассисаҳои томактабӣ, муассисаҳои таҳсилоти умумӣ, хона-интернатҳо барои пиронсолону кудакони маъҷуб зиёда аз 60%, соҳаи тандурустӣ 40%, илм ва фарҳанг 30%, инчунин стипендия 50% зиёд карда шуд. Илова бар ин, аз соли 2006 то соли 2013 андозаи нафақа чоруним баробар зиёд гардида, ҳаҷми маблағгузориҳои он аз 212 миллион сомонӣ ба 1,6 миллиард расидааст, яъне ҳафтуним баробар афзоиш ёфтааст ва ин сиёсат дар оянда низ идома дода мешавад. Дар натиҷаи амалишавии ҷораҳои зикригардида сатҳи камбизоатӣ дар мамлакат аз 81 фоизи соли 1999-ум то 38 фоиз паст гардид, яъне қариб 45 фоиз коҳиш дода шудааст. Паст шудани сатҳи камбизоатӣ асосан натиҷаи рушди иқтисодӣ ва таъмин гардидани суботи макроиқтисодиву иҷтимоӣ мебошад. Дигар далели бехтар шудани вазъи иҷтимоӣву иқтисодии мамлакат ин аст, ки баланд шудани сатҳу сифати зиндагии мардуми кишвар боиси тадричан камшавии нишондиҳандаҳои фавти модару кудак, зиёд шудани дарозумрӣ ва афзоиши табиӣи аҳолии мамлакат гардидааст.

Равандҳои тағирёбанда, ки дар ҳаёти ҷамъиятии муосири тоҷик ба амал меоянд, ба ташаккули низоми нави сиёсӣ ва мувофиқан, модели комилан дигари сиёсати иҷтимоӣ мусоидат карданд. Тибқи шакли тасдиқшудаи низоми сиёсӣ ва модели эълумшудаи сиёсати иҷтимоӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳадафи худро дар самти бунёди давлати иҷтимоӣ муайян намуд, ки дастгирии оптималии гурӯҳҳои осебпазири аҳоли, дастгирии ҳуқуқии ҳифзи манфиатҳои ҳамаи аъзои ҷомеаро

кафолат медиҳад. Дар асоси баробарии манфиатҳои кишрҳои гуногуни аҳоли дар солҳои гузаштаи истиқлолият давлат тавонистааст, ки шароити мустаҳкамро барои таҳкими субот ва ҳамоҳангӣ дар ҷомеа фароҳам орад ва акнун тавассути таъсис додани институтҳои нав, баланд бардоштани вазъи иҷтимоии одамон ва вазифаҳои иҷтимоӣ ва муҳофизатии худро амалӣ намояд. Дар маҷмӯъ, арзиши чунин намунаи давлати иҷтимоӣ аз доираи патернализми оддии иҷтимоӣ дар самти эътирофи ҳуқуқҳои асосии ҷудонашавандаи шаҳрвандон ба шаъну шарафи инсон, масъулияти шахсӣ ва иҷтимоии шаҳрвандон фаротар мешавад. Яке аз ҳадафҳои муҳими сиёсати иҷтимоии Тоҷикистони соҳибистиклол ин таҳияи стратегияи паст кардани сатҳи камбизоатӣ, афзоиши даромади аҳоли, ва ислоҳоти қонунгузории меҳнат мебошад. Масалан, яке аз ислоҳоти қонунгузорӣ дар соҳаи меҳнат ин Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 таҳия шудааст, ки он бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон 1-уми октябри соли 2016 таҳти фармони №392 тасдиқ шудааст. Мувофиқи ин стратегия то соли 2030 бояд натиҷаҳои зерин ба даст оварда шаванд:

1. Воситаҳо ва механизмҳои камбизоатӣ, муайян намудани камбизоатӣ ва ниёзмандӣ, аз ҷумла дар сатҳи маҳаллӣ истифода мешаванд.

2. Махзани ягонаи маълумоти электронии баҳрабарандагони кумақпулиҳои хизматрасониҳои иҷтимоӣ ташкил карда мешаванд.

3. Низоми нафақа бо истифода аз механизмҳои андӯхт ташаккул ёфта, самаранок фаъолият менамоянд.

4. "Равзанаи ягона"- и низоми бақайдгирӣ ва хизматрасониҳои ҳифзи иҷтимоии аҳоли ташкил карда мешавад.

5. Андозаи нафақа ва кумақпулиҳо бо таъмини суботи фискалӣ ва суғуртаи иҷтимоӣ афзоиш дода шуда, таносуби нафақа/маош ба сатҳи минималӣ баробари 40%, ки дар стандартҳои ҷаҳонӣ муқаррар шудаанд, расонида мешавад.

6. Пешниҳоди кумақи унвонӣ тақвият дода мешавад ва дастрасӣ ба кумақи иҷтимоӣ ва хизматрасониҳои иҷтимоӣ барои табақаҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ осебпазирӣ шаҳрвандон тавсия дода мешавад.

7. Шароитҳои иҷтимоикунонӣ ва ҳамгироӣ дар гурӯҳҳои осебпазир (пиронсолон, хатмкунандагони интернатҳо) тариқи ба роҳ мондани эҳёсозӣ дар чунин ҷамоатҳо фароҳам оварда мешавад.

8. Бунёди низоми устувори тайёр намудани кормандони соҳаи иҷтимоӣ Сиёсати иҷтимоӣ на танҳо самти сиёсати давлатро дар маҷмӯъ, балки устувории низомҳои дахлдори сиёсиро низ муайян мекунад. Дараҷаи дастгирии аҳоли аз муваффақияти стратегияи сиёсати иҷтимоии онҳо вобаста аст аз сиёсати иҷтимоӣ роҳи барқарор кардани муносибатҳои байни гурӯҳҳои иҷтимоии дар ҷомеа мавҷудбуда дар роҳи хоҳиши дастрасӣ ба истифодаи захираҳои ҷомеа барои ҳифз ва таҳкими вазъи иҷтимоии худ мебошад. Имрӯз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон раванди тақсмоти вазифаҳои сиёсати иҷтимоӣ байни давлат ва дигар институтҳои ҷомеа ба амал омада истодааст, яъне дар баробари давлат, ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва гурӯҳҳои ташаббускор субъектҳои сиёсати иҷтимоӣ ҳисобида мешаванд. Тағирот дар асосҳои иқтисодии ҳаёти ҷамъиятӣ ба самт ва суръати татбиқи ҳадафҳо ва вазифаҳои сиёсати иҷтимоии давлат таъсири назаррас мерасонад. Муносибати пуршиддат ба стратегияи татбиқи сиёсати иҷтимоӣ ба он асос ёфтааст, ки дастрасии одамон ба манфиатҳои он бояд василаи рушди ҳавасмандгардонии рушди иқтисодӣ дошта бошад ва ба қобилият, таҳассус ва натиҷаҳои кори гузашташон вобаста бошад.

Дар моддаи якуми Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон омадааст, ки Тоҷикистон давлати иҷтимоӣ аст ва ӯ вазифадор аст шароите фароҳам оварад, ки зиндагии шоиста ва рушди озодонаи ҳар як инсонро таъмин кунад. Бо вучуди ин муқаррароти конститусионӣ, ақидае вучуд дорад, ки "Ҷумҳурии Тоҷикистон ханӯз қонунӣ ё дар асл давлати иҷтимоӣ нест". Бо вучуди ин, истифодаи мафҳуми

давлати иҷтимоӣ дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, пеш аз ҳама ҳамчун ҳадафи давлат муайян карда шудааст, ки давлат бояд ба он саъй намояд, ки барои ҳар як шаҳрванд шароити зиндагии арзандаро фароҳам орад. Бояд қайд кард, ки амалан ҳамаи функсияҳои давлат бо ҳадафи иҷтимоии давлат зич алоқаманданд, онҳо принсипи умумӣ-иҷтимоиро дар бар мегиранд, зеро ҳадафи асосии тамоми ҷамоати ҳар як давлат беҳбудии инсон ва манфиатҳои шахс мебошад. Таносуби умумии иҷтимоӣ дар функсияҳои давлат ҳар қадар зиёд бошад, нақши давлат ҳамчун воситаи бартараф кардани зиддиятҳо баландтар мешавад. Функсияи иҷтимоӣ пеш аз ҳама ба фароҳам овардани имкониятҳои баробар барои рушди ҳама ва таъмини сатҳи муносиби мавҷудияти инсон равона карда шудааст. Имрӯз дар мамлакати мо ислохот дар тамоми соҳаҳои соҳаи иҷтимоӣ-ҳифзи иҷтимоии шаҳрвандон, муносибатҳои меҳнатӣ, суғуртаи иҷтимоӣ, шуғл, нафақа ва ғайраҳо амалӣ карда мешаванд. Аммо, қомилан аён аст, ки ин кӯшишҳо бидуни рушди ҳамаҷонибаи илмӣ ва назариявӣ натиҷаи чашмдошт нахоҳанд дод. Мундариҷаи функсияи иҷтимоӣ инҳоро дар бар мегирад: ҳифзи саломатии одамон, меҳнат, музди ҳадди ақали кафолатнок, дастгирии оилаҳои камбизоат, ҳифзи модар ва кудак, пиронсолон ва маъҷубон, рушди системаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ, нафақаҳои далаӣ, кумакпулиҳо ва дигар кафолатҳои ҳифзи иҷтимоӣ.

Ҳамин тавр, тибқи моддаи 39-уми Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳама амнияти иҷтимоиро дар пиронсолӣ, дар ҳолатҳои беморӣ, маъҷубӣ, гум кардани саробон ва дигар ҳолатҳои муқаррар намудаи қонун кафолат медиҳад. Ғайр аз ин, Эълумияи умумичаҳонии ҳуқуқи инсон ҳуқуқи ҳар касро ба сатҳи зиндагии зарурӣ барои нигоҳ доштани саломатӣ ва некуаҳволии ҳам шахс ва ҳам оилаи ӯ эълон кард. Ҳамин тариқ, ҳадди ақали зиндагӣ меъёри ҳифзи иҷтимоии шаҳрвандон буда, ҳамчун кафолати давлат хизмат мекунад. Бо ин мақсад, 19-уми майи соли 2009 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳадди ақали рӯзгор” қабул карда шуд, ки дар он заминаи ҳуқуқии ҳадди ақали рӯзгор дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда шудааст. Кафолатҳои иҷтимоӣ дар соҳаи меҳнат дар моддаи 35-уми Конститутсия пешбинӣ шудаанд, ки мутобиқи он ҳар як шаҳрванд ҳуқуқ ба кор, интиҳоби касб, кор, ҳифзи меҳнат ва ҳифзи иҷтимоӣ аз бекорӣ дорад. Музди кор набояд аз ҳадди ақали музди меҳнат камтар бошад.

Ҷузъи муҳими функсияи иҷтимоӣ ҳуқуқ ба ҳифзи саломатӣ мебошад. Мувофиқи моддаи 38-уми Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамаи шаҳрвандон ҳуқуқ ба ҳифзи саломатӣ доранд. Ҳама дар доираи муқарраркардаи қонун, дар муассисаҳои давлатии тандурустӣ аз ёрии ройғони кумаки тиббӣ истифода мебаранд. Кафолати ройғони кумаки тиббӣ бояд ба ҳама маълум бошад. Имрӯз мо бо итминон гуфта метавонем, ки заминаи ҳуқуқӣ ва меъёрии функсияи иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон аллақай сохта шудааст.

АДАБИЁТ

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе. 2016
2. Комилов З.А. Этапы и приоритеты развития социальной политики независимого Таджикистана. Душанбе. 2018.
3. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2011-2012.
4. Ҳуқуқи таъминоти иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҳмадуллозода Нурулло Раҳматулло. Душанбе. 2020
5. Смирнов С.Н., Сидорина Т.Ю. Социальная политика. – Москва 2004
6. (Электронный ресурс). <http://www.prezident.tj>
7. (Электронный ресурс). <http://www.mehnat.tj>
8. Фарҳанги мухтасари энциклопедии тоҷики-русӣ. Кори иҷтимоӣ. Душанбе. 2009

СИЁСАТИ ИЧТИМОИИ ТОЧИКИСТОНИ МУОСИР

Дар ин мақола сухан дар бораи сиёсати иҷтимоии Тоҷикистони муосир меравад. Чуноне, ки дар моддаи 1-уми Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд шудааст: Тоҷикистон давлати иҷтимоӣ буда, барои ҳар як шахс шароити зиндагии арзандаро таъмин менамояд. Бо вучуди ин, истифодаи мафҳуми давлати иҷтимоӣ дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, пеш аз ҳама ҳамчун ҳадафи давлат муайян карда шудааст, ки давлат бояд ба он саъй намояд, ки барои ҳар як шахрванд шароити зиндагии арзандаро фароҳам орад. Инчунин дар ин мақола сухан дар бораи сатҳи зиндагии аҳоли меравад. Вазъи иҷтимоӣ аз давраи аввали истиқлолият то имруз ҳамеша дар маркази диққати давлат ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор дорад. Сиёсати иҷтимоӣ муҳимтарин самти сиёсати давлатӣ дар ҷомеаи Тоҷикистон мебошад, ки сатҳи маблағгузорӣ аз бучети давлатиро аз рӯзҳои аввали истиқлолият то имруз исбот мекунад. Танзими муносибатҳои меҳнатӣ ва таҳкими ҳифзи иҷтимоии аҳоли сабаб шуд, ки ҷомеаи Тоҷикистони соҳибистиклолро ягона давлате эътироф кард, ки меъёрҳои демократии меҳнат, шарикӣ иҷтимоӣ, ҳуқуқи инсон ба меҳнат, ҳифзи иҷтимоии аҳоли ва дигар ҷанбаҳои иҷтимоиро риоя мекунад. Инро Созмони Байналмилалӣ Меҳнат, ки солҳои охир бо Ҷумҳурии Тоҷикистон самаранок ҳамкорӣ дорад, исбот мекунад.

Калидвожаҳо: Сиёсат, сиёсати иҷтимоӣ, таъминоти иҷтимоӣ, ҳифзи иҷтимоии аҳоли, некуаҳволӣ, музди меҳнат, кабизоатӣ, суғуртаи иҷтимоӣ, нафақаи иҷтимоӣ, шуғли аҳоли.

СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА В ТАДЖИКИСТАНЕ

В данной статье рассматривается социальная политика современного Таджикистана. Как сказано в статье 1 Конституции Республики Таджикистан: Таджикистан является социальным государством и обеспечивает достойные условия для всех. Однако использование термина «социальное государство» Конституции Республики Таджикистан в первую очередь определяется как цель государства, которое должно стремиться к созданию достойных условий жизни для каждого гражданина. В этой статье также обсуждается уровень жизни населения. Социальная политика является важнейшим направлением государственной политики в обществе Таджикистана, что свидетельствует об уровне финансирования из государственного бюджета с первых дней независимости до наших дней. Принципиальный подход к регулированию трудовых отношений и усилению социальной защиты привел к признанию общества независимого Таджикистана как единственного государства, которое уважает нормы демократического труда, социального партнерства, права человека на труд, социальную защиту и социальную защиту. Об этом свидетельствует Международная организация труда, которая в последние годы эффективно сотрудничает с Республикой Таджикистан.

Ключевые слова: политика, социальная политика, социальное обеспечение, социальная защита, благосостояние, заработная плата, бедность, социальное страхование, социальная пенсия, занятость населения.

SOCIAL POLICY IN MODERN TAJIKISTAN

This article examines the social policy of modern Tajikistan. As stated in the of the Constitution of the Republic of Tajikistan: Tajikistan is a social state and provides decent conditions for all. However, the use of the term “social state” of the Constitution of the Republic of Tajikistan is primarily defined as the goal of the state, which should strive to create decent living conditions for every citizen. This article also discusses the standard of living of the population. Social policy is the most important direction of state policy in the society of Tajikistan, which indicates the level of funding from the state budget from the first days of Independence to the present days. A principled approach to regulating labor relations and strengthening social protection has led to the recognition of the society of modern Tajikistan as the only state that respects the norms of democratic labor, social partnership, human rights to work and social protection. This is evidenced by the International Labor Organization, which has been effectively cooperating with the Republic of Tajikistan in recent years.

Keywords: politics, social policy, social security, social protection, welfare, wages, poverty, social insurance, social pension, employments of the population

Сведение об авторе: *Аноятиллоева Сабзбахор Аноятиллоевна* – Таджикский Национальный Университет – магистрант второго курса по специальности социальная работа факультета философии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: **992 501 84 24 46** Эл. почта: **sabzish049696@gmail.com**

Information about the author: *Anoyatilloeva Sabzbahor Anoyatilloevna* – National University of Tajikistan, master of the second year of the specialty of social work. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, city of Dushanbe, Rudaki Avenue 17, Phone: **992 501 84 24 46** E-mail: **sabzish049696@gmail.com**

МАСЪАЛАИ ПАЙДОИШ ВА ТАШАККУЛИ ИНСОН АЗ НАЗАРИ СУЛТОН НАВРҶЗОВ

Маҳмадизода Н.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Проблемаи инсон дар таърихи афкори фалсафии мутафаккирон яке аз масъалаи муҳим ба шумор мерафт. Чунки инсон ҳамчун мавҷуди биологию иҷтимоӣ дорои сохтори бисёр мураккаб буда, тӯли ҳазорсолаҳо диққати олимону файласуфонро ба худ ҷалб намудааст. Дар бораи инсон, ҳаёт, фаёлият, моҳият ва умуман, тамоми паҳлуҳои зиндагии он дар тӯли таърих андешаҳои зиёд баён карда шудаанд, ки минбаъд ба соҳаҳои мустақили илмӣ табдил ёфта, инсонро ҳамчун объекти омӯзиши худ қарор додаанд.

Ҳангоме ки ба омӯзиши масъалаи инсон ҳамчун мавҷуди биологию иҷтимоӣ назар андозем мебинем, ки масъалаи инсон масъалаи оддӣ не, балки як масъалаи бисёр ҳам мураккаб ва пурпечу тоб аст. Чунки паҳлуҳои фаёлияти инсон ҳамчун мавҷуди био-иҷтимоӣ бисёр ҳам васеъ ва беҳудуданд. Мо инҷо кӯшиш намудем, ки танҳо оид ба пайдоиш ва ташаккули инсон дар раванди таърих маълумот диҳем, ки ин нуқтаро файласуфи дақиқназару борикбини муосири тоҷик Султон Наврӯзов дар осори илмӣ худ бисёр ҳам хуб матраҳ намудааст.

Масъалаи инсон дар осори фалсафии файласуфони муосири тоҷик, аз ҷумла дар асарҳои файласуф ва мунаққиди бузурги фалсафаи муосири тоҷик Султон Наврӯзов дақиқназарона таҳлил шудааст. С.Наврӯзов барои муайян кардани инсон ҳамчун мавҷуди биологию иҷтимоӣ таҳлилро аз давраҳои хеле қадим оғоз намуда, раванди эволюсионии ташаккулёбии инсонро ҳамчун мавҷуди био-иҷтимоӣ нишон додааст. Вай дар бораи инсон чунин мегӯяд, ки: “Инсон шакли махсуси вучудият, зинаи олии инкишофи мавҷудоти зинда дар рӯи Замин, субъекти равандҳо ва муносибатҳои ҷамъиятӣ, эҷодкору қувваи ҳаракатдиҳандаи таърих ва бунёдгари маданият аст. Инсон намуди биологӣ иҷтимоишуда аст” [1.1, с. 106-110]. Аз ин гуфтаҳои устод чунин бар меояд, ки мақоми инсон дар рӯи замин нисбати дигар мавҷудоти зинда боло буда, субъекти офаранда, қувваи асосии ҳаракатдиҳандаи таърих, ивазкунандаи олами атроф, яъне бунёдкунандаи табиати дуҷум мебошад. Воқеан ҳам тафовути асосии инсон дар нисбати дигар мавҷудоти зинда дар мавҷудияти тафаккур ва қудрати офаринишу созандагӣ доштани ӯ зоҳир мешавад. Маҳз инсон тавассути чунин хусусиятҳои тафовути худро аз дигар мавҷудот нишон дода, мавқеи худро дар табиат муайян менамояд.

Раванди иҷтимоишавии инсон бисёр ҳам тӯлонӣ мебошад. Назарияҳо дар бораи пайдоиши инсон гуногун ва ихтилофноканд. Инро мо ҳангоми омӯختани раванди пайдоиш ва ташаккули инсон бисёр хуб мушоҳида менамоем.

Пеш аз он, ки С.Наврӯзов ба омӯзиши масъалаи инсон шурӯъ намояд, ӯ сараввал чунин саволҳоро ба миён гузоштааст: “Инсон” падидаи беназиру пурасрори эволюсияи табиӣ ва таърих аст. Табиати инсон чигуна аст? Моҳияти инсонии вай чи тавр сурат мегирад, чи тавр ва дар чӣ зоҳир мешавад? Ӯ аз дигар мавҷудоти зиндаи олам чи фарқ дорад, таъиноту маънои зиндагӣ фаёлияташ дар чист? Оё вай дар ҳамаи ҷабҳаҳои зиндагӣ ва фаёлияти худ пуриктидору тавоно ва номаҳдуд аст? Ҳадду ҳудудҳои имкониятҳо, қобилияту талаботи ӯ чигунаанд? - чунинанд масъалаҳои асосие, ки дар атрофии мафҳуми “Инсон” ба вучуд меоянд [2.1, с.106-115]. Яъне маҳз тавассути саволҳои мазкур моҳияти ҳастии

инсон ҳамчун мавҷуди био-ичтимоӣ муайян карда мешавад. Мо дар он ҳолат метавонем масъалаи инсонро дуруст дарк намоем, ки ба саволҳои зерин ҷавоб дода, андешаҳои худро илман ва объективона асоснок намоем. Ҳар як шахс хоҳу нохоҳ дар бораи моҳияти ҳастии ҳаёти худ фикр менамояд, лекин ба моҳияти ин масъала дуруст сарфаҳм намеравад, чунки аз давраи хӯрдсолӣ то замони ба балоғат расидани инсонҳо дар онҳо андешаҳои динию асотирӣ тарғиб карда мешавад ва ин андешаҳои догматикӣ садди роҳи озодаандешии инсонҳо мешавад.

Дар бораи ташаккул ёфтани инсон зина ба зина ва дорои чи гуна дониш будани ӯ О.Конт андеша намуда, чунин мепиндорад, ки: “Марҳилаи инкишофи зеҳнии инсон се давраро дар бар мегирад: **марҳилаи аввал-ин теологӣ** (чаҳонбиние, ки ба дин асос ёфтааст); **марҳилаи дуум-ин метафизикӣ** (чаҳонбиние, ки инкишофи зеҳнӣ ба дониши ғайрисистематикӣ асос ёфтааст); **марҳилаи сеюм бошад- ин позитивӣ** (чаҳонбиние, ки ба илм асос ёфтааст)” [3.2, с. 180-181]. Бисёре аз инсонҳо дар доираи ду марҳилаи аввала (теологию метафизикӣ) боқӣ мемонанд ва аз ин доира берун баромада наметавонанд. Аммо вақте, ки ба масъалаи инсон аз нигоҳи илмӣ (позитивӣ) назар андозӣ масъалаи мавҷудияти инсон дар тафовут бо дигар мавҷудот тамоман чизи дигар аст.

Назарияҳо дар бораи пайдоиши инсон гуногун ва зидди якдигаранд. То замони Нав дар бораи пайдоиш ва моҳияти инсон назарияҳои теистӣ (Офарида шудани инсон аз ҷониби Худо) ҳукмрон буд, лекин дар ин давра тилисми андешаҳои теологию догматикӣ шикаста шуда, як гурӯҳ олимону файласуфони озодаандеш арзи ҳастӣ намуда, назарияҳои гуногуни хешро оиди оламу одам баён намуданд, ки то имрӯз вучуд дошта, моҳияташонро аз даст надодааст. Имрӯз бошад, ин назарияҳо аз ҷониби донишмандони соҳаҳои гуногуни илм бо далелҳои гуногун асоснок карда, такмил дода шудаанд. С.Наврӯзов низ доир ба назарияҳои гуногун дар бораи инсон чунин ишора кардааст, ки дар замони Нав назарияҳо ба вучуд омаданд, ки пайдоиши инсонро бо парадигмаҳои дигар вобаста медонанд. Яке аз ин назарияҳо ба он асос ёфтааст, ки пайдоиши инсон хусусияти фавкултабий дорад ва маҳсули “Хиради кайҳонӣ” аст [4.1, с. 106-120]. Аммо илми муосир ин назарияи фаҳмиши инсонро тасдиқ намекунад. Назарияи дигаре, ки оиди пайдоиши инсон диққати профессор С.Наврӯзовро ба худ ҷалб намудааст, ин назарияи эволютсияи биологӣ дар рӯи Замин мебошад. Назарияи дигар доир ба инсон аз он иборат аст, ки он пайдоиши табиӣ дошта, маҳсули эволютсияи биологӣ дар рӯи Замин аст. Ин фаҳмиш ба назарияи эволютсионии Ч.Дарвин ва назарияи меҳнатии пайдоиши инсон асос ёфтааст. [5.1, с. 106-120]. Назарияи эволютсионии Ч.Дарвин ва назарияи меҳнатии пайдоиши инсон, ки олимони немис К.Маркс ва Ф.Энгелс асос гузоштаанд то асрҳои XIX-XX, яъне то пешрафту тараққиёти илму техника оиди инсон ва пайдоиши он ҳукмрон буданд. Аммо имрӯз ин назарияҳо оиди пайдоиши инсон талаботи одамонро қонеъ намесозад. Чунки бо пешрафти илму техника андешаҳои нав ба нав оиди инсон моҳият ва мавҷудияти он баён шуда, тадқиқотҳо имрӯз ҳам дар ин самт идома доранд.

Муҳаққиқи нуқтасанҷ профессор С. Наврӯзов қайд мекунад, ки тибқи маълумотҳои илми муосир оғози раванди пайдоиши аҷдодони қадимаи инсон ба **рамапитек (14-20 млн. сол пеш аз милод)** алоқаманд аст, ки бо ду по устувор роҳ гашта, олотҳои табииро истифода мебард, аммо худааш олот сохта наметавонист.

Зинаи дигар ва тақомулёфтаи пайдоиши инсон ин зинаи австралопитек (5-8 млн. сол пеш аз милод) мебошад, ки бо гузашти айём баъд аз 2 млн. сол аз он ҳомоҳабилус пайдо шуд.

Баъдтар бошад намуди аз он такомулёфтатар “хомоеректус” – одами ростгارد” 1-3 млн. сол пеш аз милод пайдо шудааст. Хомоеректус қобилияту хунари тайёр кардани олотҳои шикори дошта, истифода бурдани оташро низ медонист, инчунин дар баробари ҳамаи ин қобилияти нутқ ҳам пайдо карда буд.

Намуди баъд аз он пайдошуда бошад «хомосапиенс» (150-200 ҳазор сол пеш аз милод) буд. Аз он одами «кроманён» (40-50 ҳазор сол пеш аз милод) пайдо шудааст, ки бо симои зоҳирӣ, сохти косахонаи сар, рангу рӯй, қобилияту сатҳи аклониаш ба инсони муосир монанд буд. Ӯ дорои нутқи сарреҳу инкишофёфта буда, қобилияти ташкил кардани шаклҳои гуруҳӣ-ҷамъиятии меҳнатро пайдо карда буд ва аз маводҳои дастраси табиӣ хона, ҷойи зист, умуман шароити зиндагӣ барои худ муҳайё месохт.

Омилҳои асосии антропогенез меҳнат, тафаккур, забон (нутқ) ва танзими муносибатҳои ҷинсии аҷдодони инсон мебошанд. Антропогенез тарзи ташаккулёбӣ ва вучуд доштани ҳастии инсон - ҳастии иҷтимоӣ ва маданияи инсон, раванди суратгирии муносибатҳои иҷтимоии *homo sapiens*- инсони бо хирад аст, ки бо раванди ташаккулу инкишофёбии субъективият ва шуури алоқамандӣ дорад. [6.1, с. 106-120].

Антропогенез ва сотсиогенез равандҳои аз ҳам ҷудо вучуддошта нестанд. Бе муносибатҳои ҷамъиятӣ (сотсиогенез маънои пайдоиши ҷамъияту муносибатҳои ҷамъиятиро дорад) аҷдодони инсони муосир инсон намешуданд ва бе инсон низ муносибатҳои ҷамъиятӣ ташаккул намеёфтанд. Антропосотсиогенез раванди ягонаи бо ҳам пайваста сурат гирифтани антропогенез ва сотсиогенез аст. Антропосотсиогенез маънои пайдоиши инсону ҷамъиятро дорад. Онро ҳамчун раванди аз ҳам ҷудои пайдоиши инсон ва ҷамъият фаҳмидан мумкин нест. Инсони типӣ муосир, яъне инсони боақл ва бо ду по рост роҳ мегаштагӣ 50 ҳазор сол пеш пайдо шудааст. Пайдоиши инсони муосир ба яке аз шохаҳои маймунҳои одамшакл - неандарталҳо алоқаманд аст. Минбаъд, дар давоми эволютсияи табиӣ зиёда аз 35 ҳазорсола неандарталҳо аз байн рафта, ҷои онҳоро кроманёнҳо - шоҳаи боз ҳам инкишофёфтаи дигар гирифт, ки бо хислату хусусиятҳо ва намуди зоҳирии худ аз неандарталҳо фарқ надоштанд. Неандарталҳо, ки бештар таракқӣ карда буданд, бо вучуди он дар зерҳои фишори таъсиррасониҳои барои онҳо вазнину мушқили табиӣ малакаҳои пештараи худро гум карда, ба онҳо муяссар нашуд то ки ба муҳити табиӣ тез-тез тағйирёбанда мутобиқ шаванд ва малакаҳои пештараи худро барқарор кунанд ва бинобар ин боз ҷои онҳоро кроманёнҳо гирифтанд. Аз ин рӯ, вақтҳои охир ақидаи дигар пайдо шуд, ки мувофиқи он намуди биологии «одам» дар натиҷаи омехташавии неандарталҳо ва кроманёнҳо пайдо шудааст.

Дар раванди антропогенез муносибатҳои нави ғайрибиологии инсон, муносибатҳои иҷтимоӣ, ахлоқӣ, маданӣ ва фарҳангии ӯ пайдо шудаанд ва инкишоф ёфтанд, зоти инсон дорандаи симои нав гардид, ки дар тарзи сифатан нави зиндагии иҷтимоӣ ва маданияи он зоҳир мешавад. Антропосотсиогенез ба раванди таърихии инсон ва маданият асос гузошт.

Пайдоиши муоширати фикрӣ, мубодилаи предметӣ, номгузориҳои олоту воситаҳои истеҳсолӣ, предметҳои рӯзгор, унсуру паҳлуҳои муҳими ин раванд буданд. Иҷтимоишавии одамони аввала бидуни мубодилаи афкор, номгузориҳои ашёву предметҳои атроф, ки ба раванди фаъолияти меҳнати худ ҷалб мекарданд, имкон надошт. Ҳамаи ин ва паҳлуҳои тарзи нави ташаккулёфтаи зиндагии онҳо зарурати пайдоиши забонро ба вучуд овард. Дар рафти антропосотсиогенез гузариш аз муносибатҳои эндогамӣ (алоқаҳои ҷинсӣ бо намояндагони ҳамхун ва қавму авлоди худ) ба муносибатҳои экзогамӣ (хонадоршавӣ ба намояндагони қавму авлоди бегона, аз бисёрзанӣ ва робитаҳои бенизоми ҷинсӣ ба якҷазанӣ) ба вуқӯ пайваст. Ин бошад, барои ба танзим даровардани муносибатҳои ҷинсӣ мусоидат кард ва онҳоро ба доираи муайяни ахлоқӣ даровард [7.1, с. 106-125].

Дар ҳар як марҳилаи рушди антропосотсиогенез муносибатҳои нави ҷамъиятӣ ба вучуд меоянд, ки ҳамаи ин муносибатҳо дар робитаи байниҳамдигарии инсонҳо пайдо шуда инкишоф меёбанд. Маҳз ана ҳамин муносибатҳо ва робитаи байниҳамдигарии инсонҳо ҳастии ҷамъиятиро ташкил медиҳад.

АДАБИЁТ

1. Фалсафа. Ҳайати муаллифон.-Душанбе «Собириён», 2011.-528с.
2. Якушев А.В., Фалсафа [тарҷума аз русӣ].-Душанбе “Ирфон”, 2008.-309с.
3. Наврузов, С. Духовенство и потребительство[Текст]/С.Наврузов.-Душанбе, 2014.
4. Наврузов, С. Потребительство (социально-психологические проблемы) [Текст]/ С. Наврузов. – Душанбе, 2014.

МАСЪАЛАИ ПАЙДОИШ ВА ТАШАККУЛИ ИНСОН АЗ НАЗАРИ СУЛТОН НАВРҶЗОВ

Инсон ҳамчун мавҷуди биологӣ иҷтимоӣ дорои сохтори бисёр ҳам мураккаб мебошад, ки тӯли ҳазорсолаҳо диққати олимону файласуфонро ба худ ҷалб намудааст. Раванди ташаккулёбии инсон ҳамчун мавҷуди био-иҷтимоӣ таърихи қадима дорад, чунки инсон дар ҳар як давраи таърихӣ ташаккул ёфта, дигаргунтару мукамалтар шудааст. Ин масъала дар осори фалсафии файласуфони муосири тоҷик, аз ҷумла дар асарҳои файласуф ва мунаққиди бузурги фалсафаи муосири тоҷик Султон Наврӯзов дақиқназарона таҳлил шудааст. С.Наврӯзов барои муайян кардани инсон ҳамчун мавҷуди биологӣ иҷтимоӣ кӯшиш намуда, фикру андешаҳои ҷолиби илмию фалсафиро доир ба ин масъала пешниҳод намудааст, ки дар мақолаи мазкур мо онро мавриди таҳлил ва омӯзиш қарор додем.

Калидвожаҳо: инсон, ҷамъият, ахлоқ, объект, таърих, австралопитек, ҳомосапенс, неандертал, кроманён, сотсиогенез, антропогенез, антропосотсиогенез, меҳнат, тафаккур, забон (нутқ), экзогамӣ, эндогамӣ.

ПРОБЛЕМЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ФОРМИРОВАНИЯ ЧЕЛОВЕКА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СУЛТАНА НАВРУЗОВА

Человек как биологическое и социальное существо имеет очень сложную структуру, которая привлекала ученых и философов на протяжении тысячелетий. Процесс развития человека как био-социальное существо имеет долгую историю, так как человек развивался, изменялся и совершенствовался в каждый период истории. Этот вопрос был тщательно проанализирован в трудах современных таджикских философов, в том числе в трудах философа и великого критика современного таджикского философии Султана Наврузова. С. Наврузов, пытаясь определить человека как биологическое и социальное существо, представил интересные научные и философские идеи по этому поводу, которые в данной статье мы проанализировали и изучили.

Ключевые слова: человек, общество, этика, объект, история, австралопитек, хомосапенс, неандерталец, кроманьонец, социогенез, антропогенез, антропосоциогенез, труд, мышление, язык (речь), экзогамия, эндогамия.

PROBLEMS OF THE EMERGENCE AND FORMATION OF A PERSON FROM THE POINT OF VIEW OF SULTAN NAVRUZOV

Human as a biological and social being has a very complex structure that has attracted scientists and philosophers for millennia. The process of human development as a bio-social being has a long history, as a person has developed, changed and improved in each period of history. This issue has been thoroughly analyzed in the writings of modern Tajik philosophers, including the works of the philosopher and great critic of modern Tajik philosophy, Sulton Navruzov. Sulton Navruzov, trying to define a person as a biological and social being, presented interesting scientific and philosophical ideas on this matter, which were analyzed and studied in this article.

Keywords: human, society, ethics, object, history, australopithecus, homosapens, Neanderthal, Cro-Magnon, sociogenesis, anthropogenesis, anthroposociogenesis, labor, thinking, language (speech), exogamy, endogamy.

Информация об авторе: *Махмадизода Нуриддин* – магистрант кафедры онтологии и теории познания факультета философии Таджикского национального университета.

Information about the author: *Mahmadizoda Nuriddin* – the graduate student of the Department of Ontology and Theory of Knowledge of the Faculty of Philosophy of the Tajik National University.

**ПЕДАГОГИКА ВА ПСИХОЛОГИЯ – ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ –
PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY**

**ТАҲЛИЛИ ПСИХОЛОГИИ ТАШАККУЌБИИ МАРОМ БА ТАҲСИЛ ДАР
ШАРОИТИ МАКТАБИ ОЛӢ**

Чулиев М. Қ.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Маром яке аз масъалаҳои бунёдии илми психология аст. Аҳамиятнокии он бо таҳлили сарчашмаҳои фаъолияти одам, қувваҳои ҳаракатдиҳандаи фаъолият ва рафтор алоқамандӣ дорад. Мураккабӣ ва гуногунчанбагии масъалаи маромнокӣ боиси он гардидааст, ки дар омӯзиши моҳият, сохтор ва усулҳои омӯзиши он дар илми психология раҳёфтҳои гуногуни илмӣ рӯи қор омадаанд. Дар омӯзиши масъалаи маромнокӣ олимони машҳур Б.Г. Ананев, Л.И. Божович, А.Н. Леонтев, С.Л. Рубинштейн, П.М. Якобсон, Ч. Аткинсон, Ф. Гертсберг, К. Левин, А. Маслоу, З. Фрейд ва дигарон саҳми қалон гузоштаанд.

Маром гуфта, қувваи ботинии шахсро мефаҳманд, ки ӯро барои қонё гардонидани ин ё он талаботаш водор мекунад. Маром маънои водоркунӣ ва барангезишро дорад. Бояд қайд кард, ки, на ҳар водоркунанда маром шуда метавонад. Масалан, рафтор метавонад туфайли ҳиссиёт ва мақсадгузорӣ содир шавад, вале маром шуда наметавонад. Баъзе барангезандаҳо фаҳмидашавандаанд, вале баъзеашон бошанд фаҳмида намешаванд. Маром - ин водоркунандаи фаҳмидашуда буда, барои ноил шудан ба мақсадҳои мушаххас равона карда мешавад. Фаъолияти одам одатан тавассути якчанд маром сурат мегирад. Дар ин маврид маромҳо хусусияти пешбарандаро пайдо мекунанд. Маромҳои пешбаранда ба фаъолият, объектҳо ва шароитҳои он маъно мебахшанд [10, с.131-132].

Тадқиқотҳо дар намудҳои гуногуни фаъолият (касбӣ, илмӣ, таълимӣ, меҳнатӣ ва ғ.) аҳамияти маромҳоро қайд мекунанд. Яке аз намудҳои асосии чунин маромҳо маром ба ноилшавӣ аст, ки инсон баҳри расидан ба ин қомебиҳо маҳорат ва қобилияти худро амалӣ мегардонад. Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки мароми ноилшавӣ ба қомебиҳо бо хусусиятҳои шахсӣ, аз қабилӣ ҷавобгарӣ, уҳдадорӣ, муносибати поквичдонона доштан ба меҳнат, ба имкониятҳои худ, муайян намудани қарорҳо, баҳодихӣ ба он, воқеъбинона амал намудан ва ғайра алоқаманд мебошанд.

Маром ҳамчун унсурӣ якуми ҳатмии фаъолияти таълимӣ ба сохтори фаъолият дохил шуда, дар муносибат ба он метавонад дохилӣ ё берӯнӣ бошад, аммо доимо тавсифдиҳандаи ботинии шахс ҳамчун субъекти ин фаъолият маҳсуб меёбад. Ба ин маъно «мароми таълимӣ – ин тамоюли хонандагон ба тарафҳои мухталифи таълим мебошад, ки вобаста ба қаноатмандсозии талаботҳои гуногуни маърифатӣ ва дарки мақсади таҳсил шакл мегирад [2, с.24].

Самаранокии раванди таълим бевосита аз он вобастагӣ дорад, ки қадом мароми донишҷӯ водоркунандаи асосӣ ба фаъолияти таълимӣ мебошад. Таълим он вақт самараро диҳад, ки ба сифати водоркунандаи асосӣ мароми маърифатӣ баромад кунад, аммо мутаассифона, дар шароити кунунии мактабӣ олӣ ин на ҳама вақт мушоҳида мешавад. Аз ин лиҳоз, маромҳои фаъолияти таълимӣ дохилӣ ва берӯнӣ мешаванд. Маромҳои берӯнӣ бо азхудкунии дониш ва фаъолияти иҷрошаванда алоқамандӣ надоранд. Дар ин ҳолат таълим ҳамчун воситаи расидан ба дигар мақсадҳо баромад мекунад. Масалан, гирифтани дипломи маълумоти олии касбӣ ё дурӣ ҷӯстан аз хизмат дар сафи қувваҳои мусаллаҳ.

Мақсади фаъолияти таълимиро азхудкунии дониш ташкил медиҳад ва он наметавонад мақсади дигареро дар пай дошта бошад. Аммо агар донишчӯ ба ин донишҳо талабот надошта бошад, бадастовариин ин мақсад маънои худро гум мекунад ва таълим ба роҳи бавоситаи қонеъ кардани дигар талабот табдил меёбад.

Ҳамин тариқ, таълим барои донишчӯ метавонад маънои гуногуни психологӣ дошта бошад:

1. Қонеъкунандаи талаботи маърифатӣ, ки ҳамчун мароми таълим баромад мекунад, яъне ба сифати ҳаракатдиҳандаи фаъолияти таълимии ӯ.

2. Ҳамчун воситаи расидан ба дигар мақсадҳо баромад мекунад. Дар ин ҳолат ба сифати мароми таълим маҳз ин мақсади дигар баромад мекунад.

Ташаккул додани танҳо мароми маърифатӣ дар муносибат ба фанни таълимӣ бидуни баъътиборгирии маромнокӣ метавонад ба снобизми махсус барад. Донишчӯ танҳо барои қонеъ кардани талабот ба дониш кӯшиш намуда, дар бораи уҳдадорихои худ дар ҷомеа фикр намекунад. Аз ин лиҳоз, маромнокии таълимӣ-маърифатӣ бояд доимо тобеи талаботи ҷомеа бошад ва донишчӯ кӯшиш намояд, ки барои ҷомеа ғоидаовар будани худро ҳис кунад.

Дар илми психология маромнокӣ ҳамчун танзимаи мураккаби бисёрҷанбаи рафтор ва фаъолияти одам дида баромада мешавад. Дарачаи баланди ин танзима дарачаи шуурона-иродавӣ мебошад. Дар зери мафҳуми «маромнокӣ» раванде фаҳмида мешавад, ки дар натиҷаи он фаъолияти муайян барои одам мазмуни шахсӣ мегирад, шавқу ҳаваси одамро ба он устувор мегардонад ва амалҳои зохирии фаъолиятро ба талаботи ботинии шахс табдил медиҳад.

Маромнокии фаъолият гуфта, системаи мураккаби водоркунандаҳоро мефаҳманд, ки талабот, шавқу ҳавас, идеал, кӯшишу ғайрат, мақсадгзориҳо, эмотсияҳо, меъёрҳо, арзишҳо ва ғайраро дар бар мегирад. Аз таҳлили адабиёти илмӣ бармеояд, ки ба сохтори маромнокии таълимӣ шавқу ҳавас ба таълим ва фанни омӯхташаванда, талаботи маърифатӣ ва талабот ба дастовардаҳо, муносибати донишчӯ ба таълим, омӯзгор ва ба мақсади таҳсил дохил мешаванд. Муайян карда шудааст, ки маромнокии таълимӣ аз дарачаи инкишофи ақлӣ, маънавий, соҳаи эмотсионалӣ ва иродавии шахс, методҳои таълим, истифодаи водоркунандаҳои гуногун ва шахсияти омӯзгор вобастагӣ дорад.

Унсурҳои маромнокии раванди таълим бо шахсияти донишчӯ алоқамандии бевосита дорад. Вай аз рӯи муносибати донишчӯ ба таълим, шавқу ҳавас ба ихтисоси интихобшуда, фанҳои таълимӣ, кӯшиши азхудкунии дониш, маҳорат ва малакаҳо тавсиф дода мешавад.

Мавриди қайд аст, ки маромнокӣ дар раванди таълим мавқеи махсус дорад, зеро азхудкунии дониш ва усулҳои фаъолият характери сирф шахсӣ доранд. Мусаллам аст, ки ба одам омӯзонидани ин ё он чиз ғайриимкон аст, агар ҳуди ӯ хоҳиш ва шавқу ҳавас надошта бошад. Баръакс, агар одам ба омӯзиши ягон соҳаи илм хоҳишу шавқу ҳавас дошта бошад, он гоҳ ӯ монеаҳоро бартараф намуда, барои мустақилона гирифтани маълумот саъю кӯшиш мекунад.

Мутаассифона, мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки на дар ҳамаи донишчӯён маромнокии фаҳмидашуда ба азхудкунии дониш, маҳорат ва малака вучуд дорад. Мароми пешбарандаи аксарияти онҳоро супоридани имтиҳонҳо, тарс аз хорич шудан ва хоҳиши гирифтани диплом ташкил медиҳад, на мутахассиси баландихтисос шудан. Пас, саволе ба вучуд меояд, ки сабаби шаклгирии чунин маромнокӣ дар чист? Сухбат бо донишчӯён ва таҳлили вазъиятҳо нишон медиҳанд, ки сабабҳои шаклгирии маромнокии нодуруст дар донишчӯён инҳоянд:

- интихоби нодурусти касб;

- канорачуӣ кардан аз хизмат дар сафи қувваҳои мусаллаҳ;

- маҳдуд будани имкониятҳои ёфтани ҷойи қор аз рӯи ихтисос дар оянда ё қаноатмандкунанда набудани талаботи бозори меҳнат;

- коҳиш ёфтани обрӯи маълумоти олии касбӣ дар ҷомеа;

- мавҷудияти шаклпарастӣ дар раванди таълим;
- чой доштани усулҳои идоракунии ва муоширати авторитарӣ дар раванди таълим ва ғ.

Дар тадқиқотҳои психологӣ ба масъалаи маромнокии фаъолияти таълимӣ-маърифатӣ диққати махсус дода мешавад (Л.И. Божович, А.Н. Леонтев, А.К. Маркова ва диг.). Тадқиқотҳо ошкор кардаанд, ки ба инкишофёбии шавқу ҳаваси маърифатӣ дар донишҷӯён шароитҳои зерин мусоидат мекунанд [13, с. 304].

а) дараҷаи баланди ибтидоии инкишофи ақлии донишҷӯён (агар таълим дар муассисаи таҳсилоти миёна умумӣ ба инкишофи ақл мусоидат карда бошад);

б) то ҳадди имкон таъя кардан ба фаъолиии фаъолияти ақлии муҳассилин; ҳал кардани масъалаҳои гуногуни вазъиятӣ, ҷустуҷӯии фаъл ва муаммоҳо, ангеизиши ақлҳо, таҳлили вазъиятҳои гуногун ва ғ.;

в) ташкил кардани раванди таълим дар шакле, ки ба инкишофи муҳассилин дар самтҳои гуногун мусоидат намояд (таълими дуруст бароҳмондашуда бояд барои инкишофи ҳаматарафаи муҳассилин заминагузор бошад ва ба инкишофёбии тақон диҳанд);

г) фазаи эмотсионалии таҳсил, ҳолати мусбии эмотсионалии донишҷӯён (фазаи солими психологӣ аз тарафи омӯзгор дар рафти дарс ба вучуд овардашуда рӯҳияи донишҷӯёнро баланд бардошта, ба инкишофёбии шавқу ҳаваси маърифатии онҳо мусоидат менамояд);

д) муоширати созида дар раванди таълим (муоширати донишҷӯён байни ҳам ва бо омӯзгорон ба гуногунрангии муносибатҳо мебарад ва ба шавқу ҳаваси донишҷӯён таъсири мусбӣ мерасонад).

Чунин усулҳои самарабахши ташаккулдиҳандаи шавқу ҳаваси донишҷӯёнро ба таълим қайд кардан бамаврид аст:

1. Аз тарафи донишҷӯён дуруст дарк кардани аҳамиятнокии шахсӣ ва иҷтимоии таълим, аҳамият дониш ва касб дар шароити иқтисодии бозоргонӣ, рақобат ва ғ.

2. Ошкор кардани аҳамияти фанни омӯхташаванда дар инкишофёбии шахсияти донишҷӯён ва фаъолияти ояндаи касбии онҳо.

3. Интихоби мисолҳо ва масъалаҳои шавқовари таълимӣ дар рафти дарс.

4. Ба вучуд овардани вазъиятҳои проблемавӣ.

5. Ба таври системавӣ ташкил кардани қори мустақилонаи донишҷӯён.

6. Ташкил кардани шаклҳои коллективонаи фаъолияти таълимӣ.

Мутаассифона, дар аксари ҳолатҳо фаъолияти донишҷӯён дар доираи фаъолияти таълимӣ маҳдуд мешавад. Фаъолияти таълимии бисёрсоата вақтро барои машғул шудан ба дигар намудҳои фаъолият маҳдуд намуда, донишҷӯён дар рафти он қувваю нерӯи зиёди ҷисмонӣ ақлонӣ сарф мекунанд. Яқрангии дарсҳо ва соатҳои дароз дар паси миз нишастан дилгиркунанда буда, донишҷӯро ба он водор месозанд, ки муҳити роҳатбахшро берун аз муассисаи таълимӣ ҷустуҷӯ намояд.

Агар ба яқрангӣ ва дилгиркунанда будани раванди таълим аз як тараф шаклпарастӣ таъсир расонад, ки боиси маҳдуд кардани озодии академии омӯзгорон мегардад, аз тарафи дигар, ҳукмфармой доштани шаклҳои шахшудаи анъанавии гузаронидани машғулиятҳои таълимӣ баръало мушоҳида мешавад. Аксари омӯзгорон дар рафти дарс ба додани ахбор доир ба мавзӯ муттамарказ шуда, ба қабули дуруст, коркарди мустақилонаи он ва хулосабарориҳо аз тарафи донишҷӯён кам аҳамият медиҳанд. Ин боис мешавад, ки аксари вақти дарс ба навиштани лексия сарф мешавад, ки дар шароити кунинии рушди ҷомеа вақтузаронии беҳудае беш нест. Инкишофи технологияи муосир ба донишҷӯён имконият медиҳад, ки ба ахбор доир ба дилхоҳ фан дастрасии васеъ дошта бошанд ва омӯзгоронро лозим аст, ки ба онҳо роҳҳои дурусти ҷустуҷӯии ахбори таълимӣ, дуруст қабул ва ҳазм кардани он, басистемадароии дурусти маълумотро доир ба

мавзӯъ, чамъбасткунӣ ва хулосабарориро нишон диҳанд. Яъне, дар шароити муосир муносибатро ба таълим бояд дигар кард – аз муносибати қолабӣ ба муносибати эҷодокорона. Чуноне ки педагогҳои шинохтаи тоҷик Раҳимов Н. ва Нуоров А. қайд кардаанд, «вазифаи омӯзгор на омӯхтан, балки равона кардани омӯзиш, на тарбия кардан, балки роҳбарӣ кардан ба ҷараёнҳои тарбия мебошад [11, с.94].

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки бархе аз омӯзгорон ба дараҷаи азхудкунии фан аз тарафи донишҷӯён диққат дода, баланд бардоштани маромнокиро ба таҳсил сарфи назар мекунанд. Ин боис мешавад, ки донишҷӯён мавзӯҳои фанро барои супоридани имтиҳонҳо, ба даст овардани ҳолҳои муайян ва гузаштан аз як сессия ба сессияи дигар аз худ мекунанд, на бо мақсади баланд бардоштани дониши касбӣ ва истифодабарӣ дар фаъолияти ояндаи касбӣ.

Таҳлили унсурҳои маромнокӣ ва амалинамоеи он дар раванди таълим нишон медиҳад, ки ташаккулёбии маромҳои мусбии фаъолияти таълимӣ-маърифатӣ дар донишҷӯён яке аз вазфаҳои муҳими омӯзгорон маҳсуб меёбад. Барои ҳалли бомуваффақи он бояд воситаҳои психологӣ-педагогӣ ва ташкилӣ-методӣ истифода бурда шаванд.

Таҷриба нишон медиҳад, ки аксари донишҷӯён ҳангоми истифодабарии усулҳои фаъоли таълим дар машғулиятҳои таълимӣ фаъолона иштирок карда, вазифаҳо ва масъалаҳои таълимиро бо шавқ иҷро мекунанд, масъалаҳои вазъиятиро ҳал менамоянд ва дар онҳо маромнокии таълимӣ мушоҳида мешавад. Ба усулҳои фаъоли таълим, ки барои ташаккулёбии мароми таълимӣ дар донишҷӯён мусоидат мекунанд, инҳо дохил мешаванд:

- ошкор кардани аҳамияти донишҳои психологӣ дар фаъолияти мутахассиси ояндаи ба талаботи бозори меҳнат ҷавобгӯ тавассути ошкор кардани моҳияти ихтисос дар марҳилаи аввали таҳсил (роҳандозӣ кардани омӯзиши фанни «Мадҳали ихтисос» дар семестри якуми таҳсил);

- истифодабарии тестҳо, саволномаҳо, анкетаҳо барои ошкор кардани тавсифдиҳандаҳои гурӯҳӣ;

- ташкил кардани мунозираҳои гурӯҳӣ;

- ҳалли гурӯҳии масъалаҳо;

- ташкил кардани кор дар зергурӯҳҳо;

- «хучуми зеҳнӣ», бозиҳои таълимӣ ва дигар шаклҳои фаъоли методҳои таълим;

- омода кардани баромадҳо барои баромад кардан дар маҳфилҳо ва конференсияҳои донишҷӯён;

- мустақилона иҷро кардани корҳои назоратӣ ва мустақилона, омода кардани слайд-намоишҳо, навиштани реферат, тарҷумаи матнҳо ва ғ. [4, с.44].

Амалия нишон медиҳад, ки агар дар донишҷӯён шавқу ҳаваси устувор ба фанҳои омӯхташаванда ва ихтисоси интихобшуда пайдо шавад, агар онҳо мақсаднок ва доимӣ ба омӯзиш машғул шаванд, масъалаҳои таълимиро фаъолона ҳал кунанд, он гоҳ имтиҳонҳоро бомуваффақият месупоранд ва донишҳои барои мутахассис шуданашон зарурро аз худ карда, соҳиби маҳорату малакаи касбӣ мегарданд. Барои ба ин ноил шудан омӯзгоронро зарур аст, ки ҷиҳати бедор кардан ва ташаккул додани маромнокии таълимӣ дар шогирдон аз усулҳои фаъоли таълим бо баъътиборгирии шароити муосири дастрасӣ ба ахбор истифода баранд.

Барои омӯзгорони мактабҳои олии аз таҳлили сохтори фаъолияти таълимӣ дида масъалаи ташаккулёбии мувофиқи мароми таълим дар донишҷӯён (маҳсусан донишҷӯёни курсҳои поёнӣ) муҳимтар аст. Агар воқеъбинона назар афканем, вазифаи асосии омӯзгори мактаби олии ба донишҷӯён омӯзонидани роҳу усулҳои мувофиқи омӯзиш аст ва ин муҳимтар аст аз мусаллаҳ кардани онҳо бо донишҳои мушаххас. Агар ба донишҷӯ усулҳои донишомӯзиро дуруст омӯзонем, он гоҳ ӯ

метавонад мустақилона ба омӯзиш машғул шуда, донишҳои заруриро аз худ кунад. Бо назардошти инкишофҳои технологияи иттилоотӣ-иртиботӣ дар замони муосир дастрасӣ ба дилхоҳ ахбор ҳеҷ мушкиле надорад. Аммо дуруст қабул кардани ахбор, таҳлили дурусти он ва баровардани хулосаи мувофиқ бо назардошти дараҷаи инкишофи тафаккури донишҷӯён ба мушкилӣ рӯ ба рӯ мешавад. Пас омӯзгорро лозим аст, ки пеш аз ҳама ба донишҷӯён ҷустуҷӯи дурусти ахбор, таҳлили дурусти он ва тарзҳои хулосабарории мантиқиро вобаста ба фанни тадрисшаванда омӯзонад, ҷаҳонбинии илмиро дар онҳо ташаккул диҳад. Ба андешаи олими варзидаи илми педагогикаи тоҷик Сангимурод Қодиров «ҷомеаи нав тафаккури навро меҳақад». Ин андешаи нутқасанҷона тақозо менамояд, ки дар системаи таълими касбӣ ислоҳоти мушаххас гузаронида шавад, ки ворид кардани тағйиротро дар мазмун ва сохтори машғулиятҳои фаннӣ дар бар мегирад. Гузашта аз ин, бояд қолаби тафаккури шахшударо дар омӯзгорон шикаста, онҳоро аз ҷиҳати омодагии касбӣ тарзе тайёр намоем, ки тафаккурашан ба пешрафти технологияҳои муосир ҳамқадам бошад.

АДАБИЁТ

1. Атохонов Р. Педагогическая психология: психология обучения. – Тюмень, 2009. – С.24
2. Атохонов Р. Педагогическая психология: психология обучения – Тюмень, 2009.
3. Бережнова Е.В., Краевский В.В. Основы учебной исследовательской деятельности студентов – М., 2007
4. Давлатов М. Т., Расулов С.Х. Психологияи мактаби олий. – 2019.
5. Дьяченко М.И. и др. Психология высшей школы.-Минск, 2006.
6. Кручинин В.А. Психология и педагогика высшей школы. Учеб.метод. пособие. Ч.2. – Н. Новгород: ННГАСУ, 2014.
7. Маркова А.К., Мотис Т.А., Орлов А.Б. Формирование мотивации учения.-М., 1990.
8. Маслоу А. Мотивация и личность:с англ. – СПб., 2003.
9. Пидкасистый П.И. Организация учебно-познавательной деятельности студентов.-М., 2005.
10. Психология. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни мактабҳои олий / Зери таҳрири М.Давлатов. – Душанбе, 2010.
11. Раҳимов Х., Нуров А. Педагогика. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2007.
12. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования от деятельности к личности. – М., 2001.
13. Шарипов Ф. В. Педагогика и психология высшей школы. Учебное пособие. – М.: Логос, 2012. – С. 304.

ТАҲЛИЛИ ПСИХОЛОГИИ ТАШАККУЛҲОИ МАРОМНОКӢ БА ТАҲСИЛ ДАР ШАРОИТИ МАКТАБИ ОЛИӢ

Дар мақолаи мазкур яке аз масъалаҳои бунёдии илми психология – маром баррасӣ карда мешавад. Дар мақола маром ҳамчун қувваи ҳаракатдиҳандаи ботиние шарҳ дода мешавад, ки шахсро барои амал кардан водор менамояд. Ғайр аз ин, дар бораи маром гуфта истода, қайд карда мешавад, ки самаранокии раванди таълим бевосита аз он вобаста аст. Ҳангоми таҳлили раванди таълим ва мароми он бошад, ба он диққат зоҳир карда мешавад, ки таълим метавонад барои донишҷӯ бо нақшҳои гуногун, аз он ҷумла қонеъкунандаи талаботи маърифатӣ ва ҳамчун воситаи расидан ба дигар мақсадҳо баромад кунад. Илова бар ин, дар мақола аз ақидаҳои педагогҳои шинохтаи тоҷик, аз қабили Раҳимов Н., ва Нуров А., оварда мешавад, ки дар он дар бораи вазифаи омӯзгор дар раванди таълим ва тарбия қайд карда шудааст. Дар мақола муаллиф оид ба баланд бардоштани мароми таълим гуфта истода қайд мекунад, ки барои ба ин мақсад расидан, истифода бурдани усулҳои фаъоли таълим муосират мекунад. Дар анҷом ақидае оварда шуда, қайд мешавад, ки омӯзгорон аз ҷиҳати касбӣ бояд тарзе омода карда шаванд, ки тафаккурашон ба пешрафти технологияҳои муосир ҳаққадам бошанд.

Калидвожаҳо: маром, маромнокӣ, таълим, тарбия, мароми таълимӣ, педагогика.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ МОТИВА К УЧЕБЕ В УСЛОВИЯХ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

В данной статье рассматривается один из фундаментальных проблем в психологии – мотив. В статье мотив объясняется как движущая внутренняя сила, которая побуждает человека действовать. Кроме этого, обсуждая мотив, отмечается, что плодотворность процесс обучения непосредственно зависит от мотива. Анализируя процесс обучения и ее мотива, обращается внимание на то, что обучение

для студента может выступать в разных ролях, в том числе, как удовлетворяющий познавательной потребности и средство для достижения других целей. Кроме того, в статье приводятся мысли известных таджикских педагогов как Рахимов Н., и Нуров А., в которых отмечено задачи учителя в процессе обучения и воспитания. В статье автор, говоря о повышении мотива обучения, отметил, что для достижения этой цели способствуют активные методы обучения. В заключительной части приводя мысль, отмечается, что преподаватели в профессиональном плане должны подготавливаться таким образом, что их мышление было наравне с развитием современных технологий.

Ключевые слова: мотив, мотивация, обучение, воспитание, мотив обучения, педагогика.

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF MOTIVE TO STUDY IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

This article discusses one of the fundamental problems in psychology - motive. In the article, the motive is explained as the driving inner force that encourages a person to act. In addition, while discussing the motive, noted that the productivity of process of learning directly depends from the motive. Analyzing the learning process and its motive, attention is paid to the fact that training for students can act in different roles, including how satisfying cognitive needs and mean to achieve other purposes. In addition, the article provides the thoughts of famous Tajik pedagogues like Rakhimov N., and Nurov A., in which noted the tasks of the teacher in the learning and education process. In the article, the author speaking about increasing the learning motive noted that active learning methods contribute to achieving this goal. In the final part, with the leading thought noted that teachers in a professional part should be prepared in such way that their thinking was on equal step with the development of modern technology.

Keywords: motive, motivation, training, upbringing, learning motive, pedagogy.

Сведения об авторе: *Чулиев Махмаднаим Курбонович* – Таджикский Национальный Университет, магистр кафедры психологии факультета философии Таджикского Национального Университета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: +992 98 849 00 40, E-mail: mahmadnaim1992@mail.ru

Information about the author: *Juliev Mahmadrnaim Qurbonovich* – Tajik National University, Psychological department master, Philosophy faculty, Tajik National University. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city

ЛОКУСИ НАЗОРАТ ҲАМЧУН ЗУҲУРОТИ ПСИХОЛОГӢ

Қаюмова М. Б.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҳаёти инсон пур аз ҳодисаҳои ногаҳонӣ, муваффақияту ноқомӣ ва дигар пастиву баландиҳо аст, ки ҳар шахси алоҳида ба таври худ қабул карда, тавсиф медиҳад. Ҳангоми тавсифдиҳии муваффақиятҳо ва ноқомӣҳо, одатан одамоне онҳоро ҳамчун натиҷаи қобилияту кӯшишу амалҳои шахсии худ, тақдир, тасодуф, шароит ва вазъиятҳои гуногун ва дигар омилҳо шарҳ медиҳанд. Агар ба омилҳои номбаршуда аз дигар нуқтаи назар нигоҳ кунем, он гоҳ дармеёбем, ки онҳоро ба ду қисм: омилҳои аз субъект вобаста ва омилҳои аз субъект новобаста, ё ин ки ба омилҳои дохилӣ ва берунӣ ҷудо намудан мумкин аст. Шарҳ ва мансуб додани муваффақияту ноқомӣҳои худро ба воситаи омилҳои берунӣ ва ё дохилиро дар илми психология бо локуси назорат ифода мекунанд. Ба ибораи дигар, локуси назорат ифодагари он аст, ки шахс ҳодисаҳои дар ҳаёти ӯ рӯймедодаро аз худаш вобаста медонад ва ё аз омилҳои беруна (масалан, тасодуф, вазъият ва диг.).

Локуси назорат мафҳуми дар психология паҳнғашта буда, консепсияи он аз тарафи психологи амриқой Чулиан Роттер соли 1954 пешниҳод шудааст ва аз ҳамон вақт инҷониб ба яке қисматҳои омӯзишии психологияи шахсият табдил ёфтааст. Локуси назорат (аз калимаи латинии “locus” – “ҷой, макон”, “локатсия”) шахсияти инсонро аз он ҷиҳат шарҳ медиҳад, ки шахс муваффақияту ноқомӣҳоро танҳо ба омилҳои беруна ё дохила нисбат медиҳад. Тамоҷи мансуб донишмандони натиҷаҳои фаъолият, масалан муваффақият ва ё ноқомиро ба омилҳои

беруна “локуси назорати берунӣ” (экстерналнокӣ) ва баръакс, тамоюли нисбатдихии онҳо ба омилҳои дохилӣ (масалан, қобилият, кӯшиш, ирода, хусусиятҳои манфиву мусбати худ, донишу малака ва ғ.) “локуси назорати дохилӣ” (интерналнокӣ) номида мешавад. Шахсони дорои локуси назорати дохилӣ, яъне интерналҳо чунин ақида доранд, ки ҳодисаҳои дар зиндагии онҳо рӯймедода натиҷаи амалҳои худӣ онҳо мебошанд: масалан, вақте, ки донишҷӯён ба натиҷаи имтиҳон менигаранд, шахсони дорои локуси назорати дохилӣ тамоюл ба он доранд, ки барои натиҷа худро таърифу ситоиш ё айбдор кунанд. Шахсони дорои локуси назорати берунаи устувор бошанд, тамоюл ба он доранд, ки барои натиҷаи имтиҳон омилҳои берунаро ба монанди муаллим ё имтиҳонро айбдор ё таърифу таҳсин намоянд [7].

Ин мафҳум ва қисматҳои он бо қорҳои бисёре аз психологҳо, аз он ҷумла Герберт Лефкорт, психологи иҷтимоии амрикоӣ Бернард Вейнер, лектор психологи амрикоӣ Мартин Селигман, тадқиқотчи пешсафи Донишгоҳи Оксфорд – Чон Тиздейл, профессори психология дар донишгоҳи Висконсинн – Мэдисон – Лин Йвонне Абрамсон, Кассандра Вайт, психологи австриягӣ Фитз Хейдер ва дигарон алоқамандии зиҷ доранд.

Локуси назорат дар ҳар адабиёт ва вожаномаҳо ба таври гуногун шарҳ дода шудааст, масалан, дар “Луғати психологи амалӣ”-и С.Ю. Головин ин мафҳумро аз маънаи ҷавобгар будан ба натиҷаи фаъолияти худ дида баромадааст. Локуси назорати берунӣ ё экстерналнокӣ ҳамчун “чустуҷӯӣ сабабҳои рафтор берун аз худ, дар муҳити ихотакарда” шарҳ дода мешавад [1]. Чунин одамон нобоварӣ ба худ, изтиробнокӣ, шубҳанокиро зоҳир мекунанд ва хусусияти ба таъхир гузоштани иҷрои қорҳо ба муддати номуайн доранд. Локуси назорати дохилӣ ё интерналҳо бошад, бо чустуҷӯӣ сабабҳои рафтор дар худ тавсиф дода мешавад. Ин гуна одамон “ба худ бисёртар боварӣ доранд, дар расидан ба ҳадафҳои дар пеш гузошташуда мурағаб ва устуворанд, бомувозинатанд, хушмуошират ва мустақиланд” [1]. Зухуроти ин хусусиятҳои гуногунро дар экстерналҳо ва интерналҳо бо он шарҳ додан мумкин аст, ки интерналҳо чунин ақида доранд, ки зиндагии онҳо дар дасти худӣ онҳо мебошад ва натиҷаи амалҳои худро дарк мекунанд.

Дар “Энциклопедияи психологӣ” бошад, мафҳуми “локуси назорат” барои ифодаи “гурӯҳи ақида ва фикрҳои субъективӣ нисбат ба алоқаи байни рафтор ва натиҷаҳои он дар шакли муқофот ё ҷазо” истифода бурда шудааст [2]. Дар “Луғати тафсирии психологии Оксфорд” мафҳуми локуси назорат барои ифодакунии сарчашмаи идораи рафтори худ истифода шудааст [3]. Ҳамин тариқ, локуси назорат шарҳдиҳандаи он аст, ки шахс ба ҳодисаҳо аз қадом ҷиҳат баҳогузорӣ мекунад ва онҳоро ҳамчун натиҷаи қадом омил ва амалҳо шарҳ медиҳад, ё ба ибораи дигар, барои онҳо масъулиятро бар дӯши худ мегирад ё ба омилҳои беруна нисбат медиҳад; зиндагӣ ва ҳодисаҳои дар он рӯймедода дар дасти худӣ ӯ аст, ё ин ки дар ихтиёри омилҳои қарор доранд, ки берун аз идораи субъект мебошанд.

Мувофиқи ақидаи Роттер (1975) локуси назорати дохилӣ ва локуси назорати берунӣ ду қутби як зухурот мебошанд на ин ки намудҳои он. Шахсоне, ки локуси назорати дохилӣ доранд (интерналҳо), натиҷаи ҳодисаҳоро зерин назорати худ ва аз худашон вобаста медонанд. Интерналҳо чунин мешуморанд, ки натиҷаи амалҳои онҳо натиҷаи қобилиятҳои онҳо мебошанд. Онҳо боварӣ доранд, ки фаъолияти пурсамар ва меҳнатдӯстонаи онҳо ба бадастовариҳои натиҷаи мусбӣ сабаб мешавад [8]. Ба ақидаи интерналҳо, ҳар як амал оқибати худро дорад ва аз ҳамин сабаб онро қабул доранд, ки ҳодисаҳои баамалоянда аз онҳо вобаста аст. Шахсони дорои локуси назорати беруна (экстерналҳо) натиҷаи ҳодисаҳоро ба вазъиятҳои беруна нисбат медиҳанд. Экстерналҳо чунин мешуморанд, ки ҳодисаҳо, ки дар зиндагии онҳо рӯй медиҳанд, берун аз идораи онҳо қарор доранд [9], ҳатто амалҳои шахсии онҳо ҳамчун натиҷаи омилҳои беруна ба монанди тақдир, омаду ноомадӣ, таъсири шахсони қудратманд (ба мисли духтурон, сохторҳои қудратӣ ё

намояндагони ҳукумат) қабул карда мешавад ва/ё боварӣ доранд, ки ин олам аз ҳад зиёд мураккаб аст, то ки натиҷаи он аз тарафи як шахс пешгӯи ӯ идора карда шавад. Чунин одамон барои айбдор кардани дигарон, на ин ки худ барои натиҷаи зиндагиашон майл доранд. Гарчанде, ки наҷтиҷаҳо ба ду намуди омилҳо нисбат дода шаванд ҳам, набояд чунин ҳисобида шавад, ки интерналнокӣ бо амалу кӯшишҳои шахсӣ ва экстерналнокӣ бо тақдирӣ омад шарҳ дода мешавад. Ҳамчунин, бо сабаби дар берун ҷойгир будани локуси назорат, экстерналҳо эҳсоси пастгари идораро аз болои зиндагии худ ҳис мекунанд. Шахсони дорои локуси назорати берунӣ бисёртар майл ба азсаргузаронии стресс ва мубталои депрессияи клиникӣ шуданро доранд [10]. Илова бар ин, рафтори шахсони дар раванди худсобиткунӣ қарордошта ва шахсони дорои локуси назорати дохилидоштаро таҳлил карда истода, Е.В. Крутих хусусиятҳои умумии онҳоро ҷудо намудааст. Онҳо “қобилияти анҷом додани интиҳоб ба ғоидаи инкишофи шахсияти худ, натарсидан аз таваккал карда дар номуайяни мондан; фаҳмидани олами ботинии худ; гирифтани масъулияти натиҷаи амалҳои худро бар дӯши худ; қобилияти амал кардан мувофиқи нуқтаи назар ва ҷаҳонбинии худ; кӯшиш ба худинкишофидихӣ, қор кардан аз болои худ; кӯшиш ба қорҳои фардӣ; қобилияти оқилона ва объективӣ нигоҳ кардан ба зиндагӣ” мебошанд [4].

Мувофиқи ақидаи Роттер, интерналҳо ду хусусияти асосиро зоҳир мекунанд: мароми баланди қомеъшавӣ ва самтгирии берунаи паст. Ин ақида дар асоси шкалаи локуси назоратии аз тарафи Роттер соли 1966 пешниҳодшуда қарор дошта, ҳамчунин ақидаи он, ки локуси назорат сохтори ягона мебошад, дар асоси ҳамин фикр пешниҳод ва қабул шудааст.

Баъзе тадқиқотҳо ошкор кардаанд, ки бо гузашти синну сол дар одамон локуси назоратии дохила бисёртар ташаккул меёбад, [11] аммо натиҷаи дигар тадқиқотҳо духӯра буданд. Маълумотҳои логитюдии аз тарафи Маргарет Гатз ва Мишел Карел ҷамъоваришуда онро нишон медиҳанд, ки интерналнокӣ метавонад то давраи миёнасолӣ инкишоф ёбад ва баъд аз он паст шавад [12]. Дар баъзе адабиётҳо, ба ҳамдигар зидд будани маълумотҳои дар ин соҳа мавҷудбуда қайд карда мешавад. Ҳамзамон дар ин ҷо далелҳои мавҷуданд, ки локуси назорат бо гузашти синну сол тағйир меёбад ва ба тарафи экстерналнокӣ майл мекунад (назар ба оне, ки интерналнокӣ паст мешавад), ба шарте ки экстерналнокӣ ва интерналнокиро ба таври мутсақил аз якдигар дида бароем, на ин ки нишондиҳандаи ду қутби як зухурот. Дар далели аз тарафи Ричард Шулз (2005) овардашуда дар назар дошта мешавад, ки локуси назорат то ба давраи миёнасолӣ ба интерналнокӣ майл карда инкишоф меёбад. Ҳамчунин муаллифони изҳор менамоянд, ки кӯшиши идора намудани муҳити атроф дар байни 8 – 14 солагӣ равшантар зоҳир мегардад [13, с.14].

Ҳамин тариқ, синну сол дар локуни назратии беруна ва дохилаи одамон нақши муҳим мебозад. Агар дараҷаи локуси назоратии кӯдаконро бо калонсолон нисбат ба саломатии онҳо муқоиса кунем, ошкор мешавад, ки шахси калонсол дар вазъият ва мавқеи худ идора ва таъсироти бисёртарро соҳиб аст. Дар баробари оне, ки синну соли одамон зиёд мешаванд, онҳо боҳабартар мешаванд, ки ҳодисаҳо метавонанд берун аз идораи онҳо рӯй диҳанд ва натиҷаи саломатии онҳо метавонад аз дигар одамон низ вобастагӣ дошта бошад [9].

“Ғайр аз ин, дар рафтор ва хусусиятҳои интерналҳо ва экстерналҳо дигар фарқиятҳоро низ ошкор кардаанд. Масалан, интерналҳо ва экстерналҳо аз ҷиҳати шарҳдиҳии вазъиятҳои гуногуни иҷтимоӣ, хусусан аз рӯйи воситаи гирифтани маълумот ва фаҳмонидани каузалии онҳо фарқ мекунанд. Интерналҳо дар бораи вазъият бисёртар маълумот меҷӯянд ва аз экстерналҳо дида оид ба вазъият бисёртар огоҳанд. Маҳбусони дорои локуси назоратии дохила қоидаҳои маҳбусиро хубтар медонанд. Дар дигар тадқиқот ошкор карда шуд, ки беморони локуси интерналидоштаи ба сил сироятшуда дар бораи бемории худ бисёртар маълумот доранд ва оид ба методҳои табобатии он бисёртар донишманд мехоҳанд.

Дар вазъияти додашуда (тавсифи ҳодисаи нохуш) интерналҳо масъулияти зиёдро ба шахсони дар он иштирокдошта нисбат медиҳанд. Таҳлили корҳои Е. Фейрес, Б. Стрикленд, К. Муздыбаева нишон медиҳад, ки интерналҳо масъулият ва ҷаъолиии иҷтимоии зиёдтарро зоҳир мекунанд; онҳо, дар фарқият аз экстерналҳо дар рафтори худ мурағтабтаранд” [5].

Таҷқиқотҳои локуси назоратро бо муносибатҳои байнишахси алоқамандкунанда нишон медиҳанд, ки интерналҳо бисёртар машхуртаранд, бисёртар хайрандешанд, ба худ бисёртар боварӣ доранд ва босарбиро зоҳир менамоянд. Маълумоти адабиёти дар бораи алоқаи интерналнокии баланд бо худбаҳоии мусбӣ ва мувофикии образҳои “ман”-и ҳақиқӣ ва идеали қайд мекунанд. Дар интерналҳо мавқеи ҷаъолтар нисбат ба саломатии худ ошкор шудааст: онҳо аз ҳолати худ бисёртар огоҳанд, бисёртар аз паи саломатии худ мешаванд ва ба ёрии профилактикӣ муроҷиат мекунанд [5].

Таҷқиқотҳои зиёд алоқаи экстерналнокиро бо психопатология қайд мекунанд. Экстерналнокӣ бо изтиробнокӣ дар коррелятсия ҳаст. Як қатор муаллифон дар бораи алоқаи экстерналнокӣ ва бемориҳои психикӣ, аксар вақт бо шизофрения ва депрессия [10] хабар медиҳанд. Дар байни беморони дар беморхона бистаришуда экстерналнокӣ бо вазнинии симптоматикаи беморӣ коррелятсия дорад. Ғайр аз ин, экстерналнокӣ бо тамоюлҳои суитсидиали, ки бо ёрии шкалаҳои махсус ошкор карда мешавад, алоқамандӣ дорад [5].

Дар як қатор корҳои локуси назоратро бо реаксияҳои дар раванди психотерапия нисбат ба методҳои истифодашаванда бавучудонда алоқаманд мекунанд. Масалан, интерналҳо ба методҳои ғайридириктивии психотерапия бартарӣ медиҳанд, дар ҳоле ки экстерналҳо бо методҳои дириктивӣ, рафторӣ (масалан, десенсибилизатсияи систематикӣ) қонеъ мекунанд.

Локуси назорати беруна ва дохила аввалан дар муайянкунӣ ва насбатдиҳии масъулияти иҷтимоӣ зоҳир мешавад. Нисбатҳои масъулият барои маваффақият ва ноқомӣ дар интерналҳо ва экстерналҳо гуногун мекунанд. Экстерналҳо тамоюл ба нисбат додани масъулиятро ба омилҳои беруна доранд, ки баъзан то ба дараҷаи фатализми пурра рафта мерасад. Дар ноқомии танҳо вазъиятро айбдор мекунанд: душвории вазифа, норасоии вақт барои ҳалли он, монеаҳо ва ғ. Дар экстерналҳо аксар вақт дараҷаи иддао вобаста ба баҳои зоҳирӣ, ки онҳо дар назар доштаанд, баланд ё паст гаштааст. Онҳо баъди ноқомӣ ҷаъол мегарданд ва баъди муваффақият ноҷаъолтар мешаванд. Ғайр аз ин, экстерналҳо ба худ ва расидан ба ҳадафҳои гузашташуда он қадар боварӣ надоранд; мақсадҳои номувофиқ ба қобилияту имкониятҳои онро мегузоранд, аммо бо вучуди ин, бо муваффақиятҳои ночиз ва мақсадҳои наздик қонеъ мешаванд [6]. Эҳтимол, сабабаш дар он бошад, ки онҳо зиндагии худро зерӣ идораи худ намекунанд ва ба идора карда тавонистани он боварӣ надоранд.

Интерналҳо бошанд, баръакс ҳамаи масъулиятро ба худ мегиранд ва сабаби ноқомии танҳо дар камбудии худ дида, баъзан аз ҳад зиёд мегузаронанд. Дараҷаи иддои миёнаро соҳибанд, ки аз худбаҳоии вобаста нестанд. Интерналҳо ҷаъолиро баъди ба муваффақият ноил шудан баланд мекунанд ва баъди ба ноқомӣ дучор шудан, ки онҳоро ба фрустратсия гирифта мекунанд, паст мекунанд. Онҳо ба ҳалли муаммоҳои душвор кӯшиш мекунанд [6, с.141].

Дар баробари ин, аз натиҷаи таҳлили адабиёт бармеояд, ки дар қисмати таҳлил ва тавсифи локуси назоратӣ, одатан як типӣ дигарро фарқ мекунанд: ин тип омехтаи локуси назоратии дохила ва беруна буда, онро аксар вақт би-лоқалҳо меноманд. Шахсоне, ки локуси назоратии онҳо ҳам хусусиятҳои локуси назоратии экстернали ва ҳам интерналиро доранд, стрессро ба осонӣ бартараф мекунанд ва нисбат ба бемориҳои худ низ муносибати адекватиро зоҳир мекунанд ва ин ба шарофати доштани локуси назоратии омехта мекунанд [9]. Шахсоне, ки локуси назоратии омехтаро соҳибанд, масъулиятро нисбат ба амал ва натиҷаҳои онҳо бар

дӯши худ мегиранд ва дар баробари ин нақши омилҳои берунаро истисно накарда, ба онҳо эътиқодашонро нигоҳ медоранд.

Аз гуфтаҳои боло чунин бармеояд, ки дар шахсони дорои локуси назорати беруна ва дохила хусусиятҳои гуногунро дидан мумкин аст. Ҳангоми таҳлили дигар хусусиятҳои интерналҳо ва экстерналҳо, саволе ба миён меояд, ки чунин хусусиятҳои махсуси онҳо, ки ҳангоми доштани яке аз локуси назоратӣ дида мешаванд, ба монанди фаъоли баъд аз муваффақият ё нокомӣ, муносибат нисбат ба саломатӣ ва шахсияти худ, қобилияти анҷом додани интиҳоб ба фоидаи инкишофи шахсияти худ, натарсидан аз таваккул карда дар номуайяни мондан, фаҳмидани олами ботинии худ, гирифтани масъулияти натиҷаи амалҳои худро бар дӯши худ, қобилияти амал кардан мувофиқи нуктаи назар ва ҷаҳонбинии худ, кӯшиш ба худинкишофдиҳӣ, кор кардан аз болои худ, кӯшиш ба корҳои фардӣ, қобилияти оқилона ва объективӣ нигоҳ кардан ба зиндагӣ, дараҷаи иддао ва маромнокии онҳо ва дигар хусусиятҳо, дар натиҷаи доштани локуси назоратии муайян дар шахсияти онҳо ташаккул ёфтааст, ё ин ки локуси назоратии ба онҳо мавҷуда бо сабаби доштани чунин хусусиятҳо ташаккул ёфтааст ва/ё шарҳ дода мешавад, яъне ба сифати сабаб ва натиҷа дар мисоли овардашуда чӣ баромад мекунад?

Ҳамин тавр, локуси назоратӣ гуфта дар психология, хусусан дар психологияи шахсият, онро дар назар дорад, ки шахс барои рафтор, натиҷаи рафтор, муваффақият ва нокомии худ киро масъул мешуморад. Оё шахс чунин мешуморад, ки зиндагии ӯ дар дасти худи ӯ ҳаст ё не? Илова бар ин, шахс то кадом дараҷа худро идоракунандаи зиндагии худ мешуморад ва ҳодисаҳои дар он рӯй медодаро то кадом дараҷа аз худ вобаста медонад, метавонад ҳамчун тавсифдиҳандаи локуси назоратӣ баромад кунад.

Локуси назорат ҳамчун хусусияти шахсият ва тавсифдиҳандаи он, ки то ба кадом дараҷа шахс худро ҳамчун субъекти фаъоли фаъолияти худ ва то кадом дараҷа – объекти нофаъоли амали одамони дигар ва вазъият мешуморад, бо тадқиқотҳои эмпирикии мавҷуда асоснок карда шудааст ва тадқиқотҳои оянда метавонад барои омӯзиши баъдинаи масъалаҳо дар психология, хусусан дар психологияи шахсият мусоидат намояд.

АДАБИЁТ

1. Головин С.Ю. Словарь практического психолога. / Головин С.Ю. - Минск: Харвест, 1998.
2. Корсини Р., Ауэрбах А. Психологическая энциклопедия. – СПб.: Питер, 2006. – 1096 с.
3. Оксфордский толковый словарь по психологии / Под ред. А. Ребера. – 2002.
4. Крутых Е.В. Взаимосвязь самоактуализации и локуса контроля личности // В мире научных открытий. – 2014. – № 5.1 (53). – С. 520-526.
5. Бажин Е. Ф. Опросник уровня субъективного контроля (УСК) / Е.Ф. Бажин, Е.А. Голынкина, А.М. Эткин. - М.: Смысл, 1993. (<http://studall.org/all-53356.html>) (07.12.2020 санлида шуд).
6. Смирнова М.М. Психологическая характеристика выраженности экстернальности-интернальности в тексте // Вопросы психологии. - 1990. - №1. - с. 140-147.
7. Carlson, N.R., et al. (2007). Psychology: The Science of Behaviour - 4th Canadian ed.. Toronto, ON: Pearson Education Canada.
8. April, Kurt A; Dharani, Babar; Peters, Kai (2012). "Impact of Locus of Control Expectancy on Level of Well-Being". Review of European Studies. (<https://doi.org/10.5539%2Fres.v4n2p124>).
9. Jacobs-Lawson, Joy M; Waddell, Erin L; Webb, Alicia K (2011). "Predictors of Health Locus of Control in Older Adults". Current psychology. 173-183. S2CID:143634466 (<https://api.semanticscholar.org/CorpusID:143634466>)
10. Benassi, Victor A; Sweeney, Paul D; Dufour, Charles L (1988). "Is there a relation between locus of control orientation and depression?" Journal of Abnormal Psychology. 97 (3): 357-367. (<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/3057032>).
11. Hovenkamp-Hermelink, J.H.M.; Jeronimus, B.F.; Spinhoven, P.; Penninx, B.W.; Schoevers, R.A.; Riese, H. (2019). "Differential associations of locus of control with anxiety, depression and life-events: A five-wave, nine-year study to test stability and change" Journal of Affective Disorders. 253 (1): 26-34. PMID 31009845 (<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/31009845>).

12. Gatz, Margaret; Karel, Michele J. (1993). "Individual Change in Perceived Control over 20 Years". *International Journal of Behavioral Development*. 16 (2): 305–322. (<https://api.semanticscholar.org/CorpusID:144387499>). Cited in Johansson et al. 2001.
13. Heckhausen, Jutta; Schulz, Richard (1995). "A life-span theory of control" (<https://www.researchgate.net/publication/15459281>). *Psychological Review*. PMID 7740091 (<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/7740091>).
14. Ryckman, R. M.; Malikioti, M. X. (1975). "Relationship between locus of control and chronological age". *Psychological Reports*. PMID 1144613 (<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/1144613>).

ЛОКУСИ НАЗОРАТ ҲАМЧУН ЗУҲУРОТИ ПСИХОЛОГӢ

Дар мақолаи мазкур мафҳуми нисбатан ҷавони психологӣ – локуси назорат дида баромада шудааст. Сараввал дар бораи таърихи ин мафҳум сухан ронда шуда, баъдан маънои этимологии он шарҳ дода шуда, ҳуди мафҳум мушаххасан тавсиф дода мешавад. Баъд аз қайд шудани алоқа байни ин зуҳурот бо қорҳои олимони дигар, тавсифи ба ин мафҳум додашуда аз ҷиҳати сарчашмаҳо оварда мешавад ва хусусиятҳои ба шахсони дорои локуси назорати беруна ва дохила хосбуда қайд мешавад. Дар мақола бисёртар ақидаҳои Чулиан Роттер, ки ин мафҳумро ба илми психология ворид кардааст, оварда шудааст ва аксари маълумотҳои овардашуда бо тадқиқотҳо асоснок карда мешавад. Дар бораи хусусиятҳои зоҳиршавии локуси назоратӣ гуфта истода, хусусияти синнусолӣ доштани ин зуҳурот, ба ҳамдигар зидд будани маълумотҳои дар ин соҳа мавҷудбуда ва ду қутби як зуҳурот будани интерналнокӣ ва экстерналнокӣ қайд карда гузашта мешавад. Дар мақола, асосан дар бораи фарқияти хусусиятҳои дар шахсияти одамони экстернал ва интернал мавҷуда, аз он ҷумла хусусиятҳои муносибатҳои байнишахсӣ, муносибат нисбат ба бемориҳои гуногун, реаксияҳо нисбати муваффақиятҳо ва ноқомӣҳо сухан меравад. Дар қисмати хулосавии мақола, муаллиф ақидаи худро дар бораи ин зуҳурот оварда истода қайд мекунад, ки савол дар бораи он, ки ин зуҳурот дар ташаккули хусусиятҳои хоси шахсият ҳамчун сабаб баромад мекунад ё натиҷа кушода аст ва иброз мекунад, ки тадқиқотҳои оянда барои омӯзиши баъдинаи масъалаҳо дар психология, хусусан дар психологияи шахсият мусоидат бояд намояд.

Калидвожаҳо: локуси назорат, дараҷаи субъективии назорат, интерналнокӣ, экстерналнокӣ, фатализм, психологияи шахсият.

ЛОКУС КОНТРОЛЯ, КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН

В данной статье рассмотрено относительно новое понятие в психологии – locus контроля. В начале говорится об истории, потом объясняется этимологический смысл и конкретно описывается само понятие. После изучения связи между этим феноменом и работами других ученых, разъяснения для этого понятия приводятся из разных источников, и отмечаются характеристики свойственные людям с внешним и внутренним locus контролем. В статье приводятся взгляды Джулиана Роттера, того, кто вводил это понятие в психологию, и большинство приведенных информации обоснованы его исследованиями. Говоря о характеристике проявления locus контроля, отмечаются возрастные характеристики этого феномена, противоречивость данных, которые есть в этой сфере и что интернальность и экстернальность являются двумя полюсами одного феномена. В статье, в основном говорится о различиях в характеристике личности экстерналов и интерналов, в том числе характеристики межличностных отношений, отношение к разным заболеваниям, реакции на успехи и неудачи. В заключительной части статьи, автор приводя свое мнение об этом феномене отмечает, что остается открытым вопрос о том, что при развитии характеристики личности этот феномен выступает в роли причины или следствия, и выражает, что дальнейшие исследования должны способствовать изучению проблемы в психологии, особенно в психологии личности.

Ключевые слова: locus контроля, уровень субъективного контроля, интернальность, экстернальность, фатализм, психология личности.

LOCUS OF CONTROL AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

Current article discusses a relatively new concept in psychology – locus of control. First, written about the history of the concept, then explained the etymological meaning, and specifically described the concept. After noting the relations between this phenomenon and the works of other scientists, the interpretation for this concept is given from different sources, and noted intrinsic characteristics of people with external and internal locus of control. In the article often shown the views of Julian Rotter, who introduced this concept into psychology, and most of the informations provided are justified by research. While speaking about the characteristic of the manifestation of the control of locus, noted the age characteristics of this phenomenon, the ambivalence of the data that exists in this area and that internality and externality are two poles of one polarity. The article mainly refers to differences in the characteristics of the personality of externals and internals, including the characteristics of interpersonal relationships, attitude to different diseases, reactions to successes and failures. In the final part of the article, the author giving his opinion about this phenomenon notes that the question remains opened about in the development of the personality characteristics, this phenomenon acts as

cause or effect, and expresses that further research should contribute to the study of the problem in psychology, especially personality psychology.

Keywords: locus of control, level of subjective control, internality, externality, fatalism, personality psychology.

Сведения об авторе: *Каюмова Маниждажон Бахтиёрвна* – магистр кафедры психологии, факультета философии Таджикского Национального Университета (**Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17) Телефон: +992 92 444 65 60. E-mail: manizhajonkayumova@gmail.com

Information about the author: *Qayumova Manizhajon Bakhtiyorovna* – Tajik National University, Psychological department master, Philosophy faculty, Tajik National University (**Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17) Telephone: +992 92 444 65 60. E-mail: manizhajonkayumova@gmail.com

ТАЪСИРИ ИНТЕРНЕТ БА ХУСУСИЯТҲОИ ПСИХОЛОГИИ НАВРАСОН

Муминов О. Ҷ.

Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон

Дар замони муосир, ки техникаву технология ба инкишофи баланд расидааст, роҳҳои зиёди бадастоварии маълумотҳо мавҷуд аст. Ба сифати сарчашмаи маълумотҳо метавонад китоб, ВАО, фарҳанг, муоширати шахсӣ ва интернет баромад кунад. Яке аз сарчашмаи бузурги маълумот дар замони ҳозира ин интернет мебошад. Интернет – ин системаи умумичаҳонии муттаҳидкунандаи шабакаҳои компютер барои нигоҳдошт ва интиқоли ахборот мебошад [14].

Инчунин “Интернет – ин шабакаи умумичаҳонии итилоот, қисмҳои ки мантақан бо ҳамдигар ба воситаи як фосилаи ягона дар асоси TCP/IP (Transmission Control Protocol (TCP) – протоколи идоракунии интиқоли маълумот, Internet Protocol (IP) – протоколи интернет) пайваст мешаванд” мебошад [14].

Дар замони мо Интернет аҳамияти бештарро соҳиб шудааст. Он тамоми олам ва фазои фаъолияти ҳаётии одамонро фаро гирифтааст. Айни ҳол зиндагии моро бе он тасаввур кардан мушқил аст. Мо Интернетро дар ҳама ҷо дида метавонем: дар телефони мобилӣ, дар компютерҳои хонагӣ ё мактаб, дар китобхонаҳо ва ҳатто дар мошинҳо. Ошкор кардани мақом ва нақши Интернет дар ҳаёти ҷомеаи муосир вазифаи муҳимро иҷро мекунад. Имрӯзҳо шабакаи байналмилалӣ “Интернет” ба сифати ВАО-и нав, воситаи коммуникативии оммавии ба ҳама дастрас, майдони додугирифтҳои иқтисод ва сиёсӣ, макони фароғат баромад мекунад.

Истифода бурда натавонистани шабакаҳои электронӣ маънои онро дорад, ки ба даст овардани ин ё он иттилооти зарурӣ гайриимкон аст. Ҳамаи технологияҳои муосир танҳо барои ба таври максималӣ интиқол додани маълумотҳо (матн, сурат, овоз) аз як нуқтаи замин ба нуқтаи дигараш равона шудаанд.

Дар асл имрӯзҳо интернет сохтори ҷомеаи муосирро тағйир додааст. Барои наврас ба даст овардани ҳар он иттилооте, ки ӯро ба шавқ меоварад зарур аст. Барои он, ки ӯ аз ҳамаи ҳодисаҳо хабардор бошад, ба ӯ зарур аст, ки иттилоотро аз манбаҳои гуногун ба даст биёрад. Радио, оинаи нилгун (телевизор) ва маҷалла дигар барои ӯ он қадар шавқовар нестанд. Аз ҳама воситаи осонтарини ба даст овардани иттилоот Интернет мебошад. Дар Интернет миқдори зиёди иттилоотҳо дар мавзӯҳои гуногун мавҷуданд.

Наврасони Ҷумҳурии Тоҷикистон низ дастрас ба Интернетро доранд. Аммо имрӯзҳо чунин ба назар мерасад, ки қӯдакону наврасони мо аз ҷорҷӯбаи истифодаи компютер ва интернет баромада истодаанд. Ин метавонад ҳам ба солимии психикӣ ва солимии ҷисмӣ онҳо таъсири манфӣ расонад.

Маҳз яке аз сабабҳо интихоби ин мавзӯ аз ҷонби мо ҳам дар ҳамин аст. Мо қарор додем, ки ба кӯдакону наврасон чи гуна таъсир расонидани интернет, олимони дар ин самт қор қарда ва усулҳои пешгиринамоии таъсири манфии интернетро дида бароем.

Интернет-ин сарчашмаи бузурги иттилоот мебошад. “Интернет-ин ихтирооти бузурге мебошад, ки ба мо имкониятҳои бениҳоят қалонро медиҳад” [13].

Тавассути он миллионҳо одамон муошират мекунад, боз мекунад, мусиқ гӯш мекунад, филм тамошо мекунад ва ғайра. Интернет баъзан таъсири зараровари компютерро тақвият мебахшад. Масалан, вақте, ки наврас бозӣ мекунад, пай намебард, ки психикаи ӯ чихел тағйир меёбад. Моҳияти асосии Интернетро намедонанд вақти зиёди худро бо «бозӣ дар Интернет, шиносӣ бо чинси муқобил ва тамошоии филмҳои бемаънию ғассод мегузаронанд» [13]. Интернет қобилияти ба худ вобаста қардани одамро дорад. Дар ӯ вобастагӣ аз боз ба вучуд меояд. Шабақаҳои глобалӣ вобастагии компютери наврасонро бештар тақвият бахшида истодаанд, ки аллақай дар он наврас на бо компютер, балки бо миллионҳо одамони зиндае, ки ӯ дар матнҳои нашр ҳаммонанд (идентификатсия) мекунад боз мекунад. Шабақа ҳам, сублимати бозиҳои нақширо дорост.

Ба савол: предмети вобастагии психологии-бозиҳои компютер ва шабақа ё худ ҳақиқати виртуалӣ чӣ ба ҳисоб меравад, - бешубҳа метавон ҷавоб дод, ки: ҳақиқати виртуалӣ. Компютер наврасро ба дунё мекашад, ки ӯ сохта аст ё дар он иштирок мекунад. Ӯ танҳост ва метавонад худро қасе, ки хоҳад тасаввур қунад, ҳеҷ қас ӯро намешиносад. Ҳангоми ба вучуд омадани ягон масъала ё душворӣ дар ин дунё, ӯ ҳамеша метавонад компютерро хомӯш қунад ва фикран аз ин дунё дур шавад, ки ин дар воқеият чунин буда наметавонад. Ҳақиқати виртуалӣ - ин дуруғ (афсона) аст, ин оламе мебошад, ки ҳар қас метавонад ҳар чизе ё қасе, ки хоҳад бошад, аммо дар ҳаёти воқеи онро буда наметавонад [13].

Яке аз таъсири манфии шабақаи умумичаҳонии компютер ин васеъ паҳншавии иттилооти мухталифи шӯбҳанок мебошад. Бояд қайд қард, ки ҳастанд иттилоотҳое, ки бевосита ба солимии психик ва қисмии инсон хатароваранд. Бисёр вақт онҳо ғазои психологию маънавиро дар қомеа ташкил медиҳанд, аз муҳити қино ғизо ғирифта ба афзоиши бемориҳои рӯҳ мусоидат мекунад. Кӯдақон қишри аз ҳама осебпазир ва бе муҳоғизат мебошанд, бинобар ин таҳдидҳои шабақаи глобалиро дида наметавонанд.

Ҳамаи иттилоотҳое, ки ҳар як сония ба интернет ворид қарда мешаванд пайғирӣ қардан номумкин аст. Кӯдақ метавонад ба таври ноғаҳонӣ ба сомонаҳое, ки онҳо бо ранғҳояшон диққатқалбқунандаанд, ворид шуда, дар он қо чи гуна мазза доштани маводи муҳадир ва дар организм ҳангоми истиғодаи машрубот чи гуна мӯъҷиза рӯй додан ё чи тавр дар шароити ҳона аз маводҳои дастрас омода намудани маводи тарқандаро бинад. Ҳатто дар сарчашмаҳои шабақавӣ, ки дар назари аввал манбаи хубанд, метавонад дар равзанаи рекламавӣ тасвири қисми бараҳна пайдо қардад. Дар ин бора бояд муаллимон ва волидайнӣ ҳар кӯдаке, ки ба шабақаи интернет пайваст аст, маълумот дошта бошанд.

Мувоғиқи натиҷаҳои пурсишномаҳои охирин, қавонони муосир ба сомонаҳои номатлуб ташриф оварда, таъминқунандаи барномавии ғайриқонуниро борғирӣ мекунад ё ба муоширати одамони бегона асосан ҳангоми истиғодаи компютер дар ҳона шарик мешаванд. Гап дар он аст, ки маҳдудиятҳои истиғодаи компютер дар мактаб аз маҳдудиятҳои истиғодаи компютер дар ҳона хело саҳт аст. Маъмурияти мактаб нисбат ба волидон, аз таъминқунандаҳои барномавие, ки истиғодаи интернетро барои наврасон маҳдуд месозад истиғода мебарад. Бинобар ин он қизе, ки дар мактаб маҳдуд қарда шудааст, кӯдақон метавонанд ба осонӣ дар ҳона бо сабаби норасоии тавачҷӯҳи волидон дар ин масъала ба даст оранд.

Дар баробари қанбаҳои манф интернет инчунин қанбаҳои мусбиро низ доро аст. Он ба наврас имқон медиҳад, ки наврас ба худомӯзи шуруъ қунад. Он хело тез донистағирии қизҳои нав шуруъ мекунад. Наврасон ҳануз дар кӯдақӣ медонистанд,

ки интернет – ин манбаи бемахдуди маълумотҳо мебошад, дар наврасӣ бошад ба тадқиқи он шурӯъ мекунанд. Раванди ҷустуҷӯи ин воқеа, ҳам як қисми худомӯзӣ ба шумор меравад. Ба истифодабарандаи ояндаи иттилоот лозим аст, ки бояд барои ёфтани ва сохтани иттилоот дар интернет роҳнамо карда тавонад. Барои ба ҳамаи ин ноил шудан, ба ӯ омӯхтани системаи ҷустуҷӯ, фаҳмидани нозуқиҳои калимаҳои марказӣ барои ҷустуҷӯ ва ғайра зарур аст.

Наврас дар шабака доираи васеи иттилоотро пайдо карда метавонад. Ин раванди дониш аз худкуниро ҳам барои фардҳои алоҳида ва ҳам барои умум хело осон мегардонад. Маҳз бо шарофати дастраси ба иттилоот, кӯдак метавонад дар муддати кӯтоҳ саволҳои дӯстдоштаи худро, ки чанд вақт пеш ба вучуд омада буданд ҳал намояд. Дар асоси саволҳои ҳалшуда саволҳои нав ба вучуд меоянд. Ҳамин тавр, волидон бо додани имконият ба кӯдак барои доништагирии олами иттилоот, ӯро ба омӯзиши мустақилонаи донишҳои иловагӣ ва беруназсинфӣ телла медиҳанд. Ин ҳам яке аз ҷиҳатҳои мусбии шабака мебошад. Пас агар фикр кунем, кам ҷойҳои ёфт мешаванд, ки аз онҳо барои худ иттилооти муҳим ва заруриро пайдо кардан мумкин аст.

Интернет - ин китобхонаи бузурге мебошад, ки метавон дар он матнҳоро дар мавзӯҳои гуногун пайдо кард. Дар баъзеи муносибатҳо он аз аксари китобхонаҳо дида беҳтар аст, аз ҳама зиёд аз нуқтаи назари наврасон [7].

Дар китобхонаҳои ҷамъият чи қадар иттилоотро дар бораи сарояндаҳо ва ситораҳои телевизиони нигоҳ доштан мумкин аст? Аз як тараф ин иттилоот бефоида ва бе ягон аҳамияти амал мебошад. Аз тарафи дигар, Интернет ба наврасон имкон медиҳад, ки худашон қарор диҳанд, ки кадом иттилоот барояшон фоидаовар ва кадомашон зараровар аст.

Муошират – ин унсури муҳими ҳаёти инсон мебошад. Дар давраи наврас муошират яке аз фаъолияти пешаранда ба ҳисоб меравад. Ҳангоми муошират ӯ чизҳои навро аз худ карда, фикрҳо ва идеяҳои худро ба ҳамсӯҳбаташ ирсол менамояд ва ҳамсӯҳбати ӯ низ дар ҷавоб фикру идеяҳои худро ба он ирсол менамояд.

Афзалиятҳои интернет аз он иборат аст, ки шабака истифодаи таҷрибаҳои муфид ва таълимиро пешниҳод мекунанд, ки метавон муваффақиятҳои дар мактаб ё дар донишгоҳ бударо бештар кард. Аммо дар ин ҳолат низ норасоӣҳо ба мисли маълумотҳои номуайян ва номувофиқ барои кӯдакону наврасон ба назар мерасанд.

Биёед акнун мебинем, ки ҳангоми бе назорат гузоштани наврас дар интернет чи чизҳои бад бо ӯ рӯй медиҳад:

Ҳастанд сомонаҳои, ки порнография, пиротехника, суидсидро пешниҳод карда, таъсири ин ва ё он навъи нашъаро муҳокима мекунанд. Метавонад аз ин ҳолат шавқу ҳаваси онҳо ба маводҳои, ки ба саломатии онҳо зарар доранд, зиёд гардад.

Ҷалбкунӣ ба бозӣҳои саргармкунанда. Ҳатто бозичаҳои оддитарин зарарҳои ислохнашавандаро ба вучуд меоранд, вақти дилгиркунандаи кӯдакро ишғол мекунанд, ӯро аз оромона истироҳатнамоӣ ва машғулиятҳои дур мекунанд, ба солимии психикӣ ва ҷисмонии ӯ зарар мерасонанд. Ҳар нафаре, ки бори аввал ба шабака ворид мешавад аз он ҳолат дар бораи интернет таассуроти хуб мегирад. Аммо таассуроти аввалин назарфиреб аст! Ва инро бо гузариши вақт фаҳмидан мумкин аст. Чи қадаре, ки дар интернет бисёр кор кунем, ҳамон қадар дар он на танҳо ҷиҳатҳои мусбӣ, балки ҷиҳатҳои манфиро ҳам мебинем. Аммо мутасифона на ҳама фаҳмида ва доништа метавонанд, ки интернет чи хел шуури моро фаро мегирад. Ва алақай дигар чи баду чи хуб буданаширо фарқ кунонида наметавонем.

Чи хеле, ки маълум аст, дилхоҳ фаъолият ба қонеъ гардонии талаботҳои равона карда шудааст. Доираи талаботҳои наврасони имрӯза ба қадри кофӣ васеъ аст. Ғайр аз ин дар байни онҳо мавқеи муҳимро талаботҳои иҷтимоӣ (муошират, муҳаббат, эътироф) ва талаботҳои бо рушди шахс алоқаманд (дарк кардан, фаҳмидан, худамалисоз)-ро ишғол мекунанд.

Тадқиқотҳои дар ин самт анҷом додашуда имкон доданд, ки доираи талаботҳоеро, ки наврас тавассути интернет қонеъ мегардонад муайян намоянд. Дар байни онҳо:

- талабот ба мустақилият ва автоном будан (дар раванди иҷтимоишав бори аввал ин талабот дар саъю кушиш ба вобаста набудан аз волидайн ба назар мерасад);

- талабот ба ҳудамалисозӣ ва эътироф; қонеъгардонии талаботи иҷтимоӣ дар муошират, дар муҳаббат, дар таалуқ доштан ба гурӯҳе вобаста ба шавқу ҳавас;

- талабот ба соҳиб будан;

- талаботи маърифатӣ, инчунин тасарруф намудани донишхое, ки дар ноил шудани эътироф аз тарафи ҳамсолон ва ҳудамалисозӣ мусоидат мекунад. Дар натиҷаи истифодаи интернет эҳсоси пурра идоранамой ва тасарруфи вазъиятҳо ба вучуд меояд, ки талаботҳоро дар бехатар қонеъ мегардонад.

Агар мо ҷанбаҳои оддӣ ва хуб ба камолрасиро, барои муайян кардани он, ки чаро наврас вақти худро дар ҷунини ҷойҳои ғайриоддӣ ва ғалатӣ мегузаронад, такрор қунем зиёдатӣ нахоҳад шуд.

Ҳаммонанд кардан (идентификатсия). Наврас кӯшиш мекунад, ки мавқеи худро дар олами ихотакарда муайян намояд. Ў ба худ саволҳои “умумичаҳонӣ”-ро медиҳад: Ман кӣ ҳастам? Ман барои чи зиндагон мекунам? Инҳо саволҳои ҳастанд, ки ба онҳо ҷавоб додан хело мушкил аст ва баъзеи аз онҳоро дар интернет ёфтан мумкин аст.

Дар протсессии ба балоғатрасӣ инсон бо ҷанбаҳои гуногуни муносибатҳои маҳрамона, бо хусусиятҳои ҷинси муқобил шинос мешавад. Ў дӯстон ва гурӯҳеро ҷустуҷӯ мекунад, ки дар он ҳисси таалуқ доштан ба гурӯҳро озмоиш кунад. Ҳамаи ин муносибатҳо қисми муҳими идентификатсияи шахсият ба ҳисоб мераванд. Интернет ба ӯ шумораи беҳисоби одамон ва гурӯҳеро, ки аъзоёнашро вобаста ба шавқу ҳавас, арзишҳо ва тамоюлҳояшон мутаҳид намудааст пешниҳод менамояд.

Чудошавӣ аз волидайн ва оила. Наврас мехоҳад, ки аз волидонаш вобаста набошад ва чи қореро, ки мехоҳад ба анҷом расонад. Аммо дар айни замон намехоҳад, ки ба кулӣ аз волидонаш ҷудо шавад. Интернет ин ҷо имконияти беҳамторо ба наврас медиҳад. Мехоҳи, ки бо одамони нав шинос шавӣ, олами навро соӣ? Мехоҳи, ки дар хона бо волидонат бимонӣ? Интернет имкон медиҳад, ки ҳамаи инро якбора иҷро намой.

Синни наврасӣ – давраи мураккаб ва пур аз фрустратсия буда, зери фишори мактаб, оила ва дӯстон мегузарад. Наврас бояд бо ҳиссиётҳои худ чи қор кунад, махсусан вақте ки дар организми ӯ азнавсозии ҳормоналии ҷисмон рӯи медиҳанд? Ба ӯ лозим аст, ки аз ин фрустратсияҳои мавҷуда худро озод кунад ва ӯ кӯшиш мекунад, ки инро ба таври ниҳон иҷро кунад.

Воқеан ҳам, масъалаи омӯзиши таъсири интернет ба хусусиятҳои психологии наврасон хело мураккаб аст. Чуноне, ки мо дар қори хатмқун худ дар мавзӯи “таъсири интернет ба хусусиятҳои психологии наврасон”, ки соли 2019 анҷом дода шудааст дида баромадем, ки интернет ҳам ҷиҳатҳои мусбӣ ва ҳам ҷиҳатҳои манфиро доро мебошад. Агар мо сабабҳои рӯ овардани кӯдакону наврасонро ба интернет дида бароем, пас маълум мешавад, ки сабаби ҳамаи ин васеъшавии доираи талаботҳо дар давраи наврасӣ мебошад.

Мо барои муайян намудани зухуроти интернет – вобастагӣ дар байни наврасон аз тести Кимберли Янг истифода бурдем. Озмӯдашавандагони моро як гурӯҳи хонандагони синфи 8 – уми шаҳри Душанбе ташкил медиҳанд. Шумораи уммии онҳо 26 – нафарро ташкил медед, ки аз ин шумора 8-тои онҳоро дӯхтарон ва 18-тои онҳоро писарон ташкил медиҳанд. Ҳамаи ин наврасон истифодабарандаи шабакаи умумичаҳонии интернет буданд.

Дар тадқиқоти гузаронидаамон таъсири интернетро ба хусусиятҳои психологии наврасон таҳлил намудем. Аз натиҷаи баллҳои бадастовардаи хонандагон ба мо маълум гашт, ки 4 – нафар (яъне 15,3%) –и онҳо ба қатори

истифодабарандагони оддӣ интернет дохил мешаванд, ки ба осонӣ ба интернет ворид гашта чизҳои лозимаи худро аз онҳо мегиранд, ба саволҳои худ ҷавоб мегиранд ва боз ба осонӣ аз онҳо мебароянд. Онҳо вақташонро дар интернет ҳеҷ гоҳ аз хостаашон зиёд намегузаронад. Яъне ҳангоми истифодаи интернет вақтро идора карда метавонанд. Ҳангоми бо компютер кор накарданашон ҳам ҳолигӣ, афзурдагӣ ва изтиробнокиро эҳсос намекунанд.

13 – нафар (яъне 50%) – шон ба қатори одамоне, ки аз истифодаи аз ҳад зиёди интернет алақай мушкил мекашанд дохил мешаванд. Онҳо баъзан ва ё мунтазам вақташонро дар интернет аз хостаашон зиёд мегузаронанд. Бештари онҳо тез-тез ё ҳамеша зиндагиро бе интернет дилгиркунанда, ҳолӣ ва ғамангез эҳсос мекунанд. 46% - и онҳо баъзан, вақте, ки бо компютер кор накарданашон ҳам ҳолигӣ, афзурдагӣ ва изтиробнокиро эҳсос мекунанд.

9 – нафар (34,7%) – и дигари онҳо гирифтори интернет вобастагӣ гаштаанд, ки ҳамеша вақташонро дар интернет аз хостаашон зиёд истифода мебаранд, аз тавачҷӯҳи дигарон нисбати аз меъёр зиёд истифодабарии интернет аз ҷониби худашон ба ғазаб меоянд ва бе интернет ҳаёташон маъно надорад. Онҳо аз сабаби дур кардани онҳо аз назди компютер бо одамон зуд – зуд дар муноқиша шуда, дигаронро дашном медиханд, доду ғиён мебардоранд ва ё бо ҳар роҳу воситаи дигар алами худро мебароранд. Қисми зиёди онҳо интернетро мунтазам ва ё ҳамеша зиёда аз 3 – соат дар як рӯз истифода мебаранду ба худ мегӯянд, ки як дақиқаи дигар дар интернет мешинаму бад халос. Аммо онҳо худро аз истифодаи интернет дур карда наметавонанд. Вақте, ки онҳо вақти худро аз меъёр зиёд ба истифодаи интернет сарф мекунанд, ин метавонад ба фаъолияти таълимии онҳо ҳалал ворид кунад. Агар фаъолияти таълим дар ин зинаи синнусол ҳалалдор гардад, пас мо ғуфта метавонем ки инкишофи шахсият нодуруст сурат мегирад [11].

Натиҷаҳо дар муқоиса бо натиҷаҳои қори магистрии соли 2016 анҷомдода оварда мешаванд. Ин қор қори магистрии Маҳмудов Шаҳобиддин дар мавзӯи “Интернет – вобастагӣ ҳамчун омилҳои вайроншавии шахсият” мебошад. Муаллифи он низ барои муайян кардани зухуроти интернет – вобастагӣ аз методикаи К. Янг истифода намудааст. Ӯ ин методикаро дар наврасон гузаронидааст, ки шумораи умумии онҳо ба 40 нафар баробар буд. Ин 40 – нафар истифодабарандагони фаъоли Интернет буданд, ки вақти зиёди хешро дар марказҳои хизматрасонии Интернет мегузаронданд. Аз натиҷаи он чунин натиҷа ба даст омад, ки 37,5% - и онҳо истифодабарандаи оддӣ Интернет ҳастанд. 47,5% - и дигарашон шахсоне ҳастанд, ки онҳо дорои баъзе проблемаҳо дар истифодаи аз ҳад зиёди Интернет мебошанд. Агар сари вақт ба он аҳамият надиханд, дар оянда он метавонад тамоми ҳаёти онҳоро банд намояд. 15% - и истифодабарандагон шахсоне буданд, ки истифодаи интернет дар ҳаёти онҳо мақоми хоса дошт. Бе интернет ҳаёташон маъно надошта, вобастагии максимал дар шахсияти онҳо дида мешуд [9].

Аз соли 2016 то соли 2019 нишондиҳандаи истифодабарандагони оддӣ интернет аз 37,5% ба 15,3% омада расидааст. Нишондиҳандаи нафароне, ки аз истифодаи аз ҳад зиёди интернет алақай азият мекашанд аз 47,5% ба 50% баробар шудааст. Нафарони гирифтори интернет – вобастагӣ бошанд нишондиҳандаашон аз 15% ба 34,7% баробар шуданд. Яъне мо гуфта метавонем, ки сол ба сол шумораи истифодабарандагони оддӣ интернет кам шуда истода, шумораи нафароне, ки ба интернет – вобастагӣ мубтало мешаванд зиёд гардида истодааст.

Наврас тавассути интернет метавонад доираи донишҳо ва ҷаҳонбинии худро васеъ кунад, баъзе аз талаботҳои худро қонеъ гардонад. Инчунин метавонад доираи муоширати худро васеъ гардонад, аммо ин дар фазои виртуалӣ сурат мегирад, ки дар натиҷаи он наврас аз эҳсос ва дарки эмотсияҳо маҳрум мегардад. Яъне наврас дар оянда наметавонад ғамгинӣ ё хурсандӣ, розӣ ё норозӣ будани одамонро аз симои онҳо ба осонӣ фаҳмад. Дар баробари ин интернет ба наврасон чунин таъсире мерасонад, ки дигар онҳо бе интернет ҳаёти худашонро ҳолӣ, дилгиркунанда ва ғамангез эҳсос карда, қўшиш мекунанд ки вақти бисёри худашонро дар интернет

гузаронанд. Ҳангоми дур кардани онҳо аз назди компюте ва ё интернет онҳо бо дигарон дар муниқиша мешаванд.

Вобастагӣ ба интернет сабаби ташаккулёбии як қатор масаълаҳо мегардад, ки онҳо чунинанд: депрессияи музмин, рафторҳои низоъангез, афзал шуморидани фазои виртуалӣ аз ҳаёти воқеӣ, мушкил мутобиқ шудан ба ҷомеа, аз даст додани қобилияти идоранамоии вақте, ки бо компютер сарф мешавад, бавучудоии ҳисси нофорам, ҳангоми ба истифодаи компютер дастрас пайдо накардан.

Барои нарасидан ба ин оқибатҳои нохуб волидонро мебоист наврасонро бе назорат нагузошта, муносибати хуб ва муоширати дурустро бо онҳо ба роҳ монанд. Барои оне, ки наврасон аз таъсири манфии интернет дур шаванд, мо калонсолон бояд онҳоро ба дигар намуди машғулият, ки метавонад барои наврас манфиатбахш бошад банд намоем. Дар ҳаёт ҳастанд машғулиятҳое, ки ба мо манфиат меоваранд: хондан, боз кардан, ба театру кино рафтан, ба ягон намуди варзиш машғул шудан. Фикр мекунам ҳамаи ин ба пешравии ҳаёти инсон мусоидат мекунанд, аммо меъёри ҳамаи ин машғулиятҳоро набояд аз хотир баровард, вақт бошад арзиши бебаҳои ҳаёти инсонист. Набояд онро беҳуда гузаронд, чунки баргардонидани он мутаасифона ғайриимкон аст.

АДАБИЁТ

1. Аварин В. А. Психология детей и подростков. – СПб., 1998. – 379 с.
2. Анастаси А. Психологическое тестирование. В 2-х т.-М., 1982.
3. Арестова, О.Н. Психологические исследование мотивации пользователей интернета. – М., 2000.
4. Валентина Казанская. Подросток. Трудности взросления./2-е издание, дополнение. Питер; Спб.; 2008.
5. Драгунова Т. В. Подросток. – М., 1976.
6. Дроздов А.Ю. Издержки «виртуального зазеркалья», или кое-что о феномене компьютерной агрессивности. М., 1997.
7. Е.П. Белинская. Психология интернет – коммуникации. – М., 2013. – С. 185.
8. Қодиров Қ. Б. Давлатов М.Т., Расулов С.Х. Вожаномии тафсирии истилоҳоти психологӣ ва педагогӣ. – Душанбе, 2008.
9. Маҳмудов Ш. П., Интернет – вобастагӣ ҳамчун омили вайроншавии шахият (кори хатмкунӣ). Душанбе, 2016.
10. Миралиев А., Давлатов М. Педагогика ва психология. – Душанбе, 2007.
11. Муминов О. Ҷ., Таъсири интернет ба хусусиятҳои психологии наврасон (кори хатмкун). Душанбе, 2019.
12. Психология зависимости: хрестоматия / Сост. К. В. Сельченко. – Минск: Харвест, 2007.
13. Янг К. Диагноз – Интернет-зависимость / К. Янг // Мир Интернет. – 2000.
14. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Интернет>

ТАЪСИРИ ИНТЕРНЕТ БА ХУСУСИЯТҲОИ ПСИХОЛОГИИ НАВРАСОН

Мақолаи мазкур яке аз мавзӯҳои муҳимтарин ва актуалии ҷомеа интернет ва таъсири он ба хусусиятҳои психологии наврасонро мавриди таҳқиқ фаро гирифтааст. Дар мақола ҳуди интернет, мавқеи он дар ҷомеаи имрӯза, аз ҷониби интернет чӣ тавр фаро гирифтани тамоми паҳлӯҳои ҳаёти инсон ва таъсири манфӣ ва мусбӣ он ба инсон, ҳақиқати виртуалӣ шарҳ дода шудааст. Дар мақолаи мазкур инчунин синни наврасӣ, истифодаи аз ҳад зиёди интернет аз ҷониби наврасон, таъсири манфӣ ва мусбӣ интернет ба наврасон, вобаста шудани наврасон аз интернет муҳтасаран шарҳ дода шудааст. Ҳамаи ин албата сабабҳои муайяни худро дорад, ки пеш аз ҳама ин норасоии муошират дар ҳаёти воқеӣ, муносибати нодурусти падару модар нисбати фарзанд мебошад. Дар мақолаи мазкур ду тадқиқоте оварда шудааст, ки онҳо солҳои 2016 ва 2019 вабаста ба интернет – вобастагӣ дар байни наврасон гузаронида шудаанд. Аз натиҷаи тадқиқотҳои овардашуда маълум шуд, ки вобастагӣ аз интернет дар байни наврасон сол то сол меафзояд ва таъдоди нафароне, ки гирифтори интернет – вобастагӣ гаштаанд бамақомати зиёд мешаванд. Яъне аз инҷо ба хулосае омадан мумкин аст, ки Интернет метавонад барои мо ҳам дӯст (ҳангоми пайдо шудани ягон савол ба мо ҷовоби аниқро пешниҳод мекунад, барои дилхушӣ беҳтарин восита ба ҳисоб меравад ва ғ.) ва ҳам душмани ошкоро (моро аз олами воқеӣ дур намуда ба худ вобаста мегардонад) бошад. Дар мақолаи мазкур инчунин якҷанд тавсия ба волидон ва якҷанд роҳи раҳо ёфтани наврасон аз интернет - вобастагӣ оварда шудааст.

Калидвожаҳо: интернет, шабака, иттилоот, ВАО, наврасӣ, вобастагӣ, ҳақиқати виртуалӣ, талабот, бозӣ.

ВЛИЯНИЕ ИНТЕРНЕТА НА ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ПОДРОСТКОВ

Данная статья рассматривает одно из важнейших и актуальных тем общества, интернет и его влияние на психологические особенности подростков. В статье говорится об интернете, его статусе в нынешнем обществе, охват интернета всех жизненных сторон жизни человека и его положительное и отрицательное влияние на человека, а так же рассматривается виртуальная реальность. В данной статье так же рассматривается подростковый возраст, чрезмерное употребление интернета подростками, положительное и отрицательное влияние на подростков, зависимость подростков от интернета. Всё это конечно же имеет свои причины, в первую очередь это нехватка общения в реальной жизни, неправильное отношение родителей к своим детям. В статье приведены два исследования, связанные с интернетом, которые были проведены в 2016 и 2019 году – зависимость среди подростков. Из приведенных анализов исследований было выявлено, что интернет зависимость среди подростков распространяется с каждым годом и число интернет зависимых возрастает год за годом. То есть можно прийти к выводу, что Интернет может стать нам другом (при появлении каких либо вопросов, даёт ясный ответ, отличное средство для развлечений) и явным врагом (отдаляет нас от реального мира и делает зависимыми). В данной статье так же приведены несколько советов родителям и указано несколько путей избавления подростков от интернет зависимости.

Ключевые слова: интернет, сеть, информация, СМИ, подростки, зависимость, виртуальная реальность, потребность, игра.

IMPACT OF INTERNET TO PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ADOLESCENTS

This article views one of the most important and topical problem of society, the Internet and its influence on the psychological features of adolescents. The article talks about the Internet, its status in the today's society, the coverage of the Internet in the human life and its positive and negative impact on a person, as well as in the article viewed the virtual reality. In this article, also has reviewed the teenage age, the immoderate use of the Internet by teenagers, a positive and negative impact on adolescents, and addiction of adolescents from the Internet. In fact, all of these has its reasons, firstly it is a lack of communication in real life and the improper relation of parents to their children. The article gives two Internet-related studies that were conducted in 2016 and 2019 - addiction among adolescents. From the above research analyzes, it was revealed that the Internet addiction among adolescents spreads every year and the number of Internet addicted teenagers increases year by year. That is, you can come to the conclusion that the Internet can become a friend to us (if any questions appear, gives a clear answer, and an excellent tool for entertainment) and a clear enemy (distance us from the real world and makes addicted). This article also provides several advices to parents and ways of releasing adolescents from the Internet addiction.

Keywords: Internet, network, information, media, adolescents, addiction, virtual reality, need, game.

Сведения об авторе: Муминов Одинахмад Джурахонович - магистр кафедры психологии, факультета философии Таджикского Национального Университета. **Адрес:** Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. **Телефон:** +992 919138500. **E-mail:** odinahmadmuminov1997@mail.ru

Information about the author: Muminov Odinahmad Jurakhonovich - Psychological department master, Philosophy faculty, Tajik National University. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. **Telephone:** +992 919138500. **E-mail:** odinahmadmuminov1997@mail.ru

ВАЙРОНШАВИИ ДИССОТСИАТИВИИ ШАХСИЯТ

Шарифова М. М.

Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон

Дар ҷомеа вайроншавиҳои гуногунро мушоҳида намудан мумкин аст, ки баъзеи онҳо бисёр ҳам мураккаб мебошанд. Яке аз вайроншавиҳои мураккаби дар ҷомеа вохӯранда ин вайроншавии ассотсиативии ҳуввият ба шумор меравад. Ин вайроншавӣ аз давраҳои қадим ба одамон маълум буд, лекин танҳо тақрибан аз охири асри XVIII табибон аз рӯи шахсони “ду рӯй”-доштаро мушоҳида карданро оғоз намуданд. Алҳол, падидаи мазкур ҳамчун DID - Dissociative Identity Disorder (Вайроншавии диссоциативии ҳуввият) ё MPD - Multiple Personality Disorder (бисёршахсият) машҳур мебошад. Зери ин мафҳум ҳолати психикӣ бо вайроншавии ҳуввият дар назар дошта мешавад, яъне ҳангоми ин ҳолат дар инсон

ду ва ё зиёда шахсияти мустақилона амалкунанда, ки ҳамдигарро бо суръат ва пайдарҳамии гуногун иваз мекунад дида мешавад. Ин ҳолати механизми диссоциативиро - тақсимшавии шахсият ё ин ки “ду шахсиятӣ” меноманд. Дар баъзе маданиятҳо бо ибораи халқӣ ин ҳолатро “чинёршавӣ” меноманд.

Вайроншавии диссоциативӣ (аз лот. *dissociare* “аз умумият чудо шудан”) – гурӯҳи вайроншавиҳои психикӣ мебошад, ки бо тағйирёбиҳо ё вайроншавиҳои як қатор функцияҳои психикӣ – хотир, шуур, вайроншавии эҳсоси ҳуввият ва якранг будани шахсияти худ тавсиф дода мешавад. Одатан ин функцияҳо дар психика якҷоя шудаанд, аммо вақте ки диссоциатсия рух медиҳад, баъзе аз онҳо аз сели шуур чудо шуда, дар як меъёри муайян мустақил мешаванд. Ҳамин тавр, ҳуввияти шухсӣ гум шуда, шахсияти нав ба вучуд меояд, чун дар ҳолатҳои фугаи диссоциативӣ ё бисёршахсиятӣ руй медиҳад, ё ин ки чун ҳолатҳои амнезияи психогенӣ ёддоштҳои чудогона метавонанд барои шуур дастнорас шаванд.

Мафҳуми “диссоциатсия” дар охири асри XIX аз тарафи равоншинос ва духтури фаронсавӣ П. Жане пешниҳод шуда буд, ӯ қайд кардааст, ки маҷмӯи гоҳо метавонанд аз шахсияти асосӣ чудо шуда, мустақилона ва берун аз шуур вучуд дошта бошад (аммо метавонад ба шуур бо воситаи гипноз баргардонида шавад).

Тасмим карда мешавад, ки ВДШ (Вайроншавии диссоциативии шахсият) ихтилофи чиддиро дар психика ҳамчун муҳофизат аз таасуроти манфие, ки дар натиҷаи осеби вазнин дар кӯдакӣ, зуроварӣ ё вафоти шахси наздик шудааст, хурӯҷ мекунонад. Эго-ҳолатҳои гуногун, ки дар организми фард вучуд доранд, “тағйирёбанда” номида мешаванд. Ба миқдори зиёди ин шахсиятҳо нигоҳ накарда, шахсияти ибтидоии ягона (“соҳиб”) вучуд дорад. Он худро бо номи ҳақиқии бемор, далелҳои тарҷумаи ҳоли ӯ (ҷой ва рӯзи таваллуд, оилаи ҳақиқӣ, маълумот, касб) муайян мекунад, фарқияти он дар диссоциатсияи шахсият дар заминаи вайроншавии мунтазами психологӣ ифода меёбад. Нисбат ба шахсияти ба ном “соҳиб” боз дигар шахсиятҳо низ пайдо мешаванд, ки ҳар яке онҳо ном ва хислатҳои хоси худ мизоч, ёддоштҳо, рафтор, чинс, синну сол, тарзи ифода, нишондиҳандаҳои физиологӣ (набз, фишори хун) ва ғайраро доранд.

Алтер-шахсият ё алтер эго (*Alter ego*; к лот. – “Мани дигар”) – шахсияти алтернативии ҳақиқӣ ё бофташудаи одам ё қаҳрамони асар мебошад, ки дар фаъолият ва рафтори шахсияти нависанда ё шахс инъикос мегардад. Ду ва зиёда шахсиятҳои, ки ҳангоми вайроншавии диссоциативии шахсият пайдо мешавад, онро Алтер-шахсият ё субшахсият меноманд. Мафҳуми “alter ego” баъд аз пайдо шудани анъанаи қабулгардидаи баъзе давлатҳои Аврупо машҳур гардид: ҳангоме, ки подшоҳ ҳокимияташро ба ворисаш меод, ӯ ба ворисаш рутбаи “шоҳии дуҷуми ман” (*alter ego regis*) мебахшид.

Аввалин бор ин анъана дар Ситилия пайдо шуда буд. Аввалин шахсе, ки ин мафҳумро гуфта буд, файласуфи юнонӣ Зенон, ки дар асрҳои IV – III зиндагонӣ мекард, ба шумор меравад. Инчунин алтер-шахсият гуфта, ҳар гуна намудҳои рафтореро, ки ҳар як инсон дар ҳолатҳои муайян нишон медиҳад, дар назар дошта мешавад. Алтер эго метавонад намояндаи халқи дигар, фаъолияти дигар, тарзи либоспушию рафтори дигар дошта бошад. Аз ҳама аҷибаш он аст, ки ҳангоми вайроншавии диссоциативии шахсият худ одам метавонад аз будани дигар алтер шахсиятҳо дарак надошта бошад, аммо ҳангоме, ки шахс барои худ алтер эго месозад, пас ӯ бошуурона худаш онро сохта, ба ӯ хусусиятҳои гуногунро мебахшад [1].

Бояд қайд кард, ки мафҳуми “вайроншавии шахсиятӣ” (“personality disorder”) танҳо дар раванди психологӣ истифода шавад ҳам, аммо аввалин маротиба патологияи номбаршуда аз тарафи психиатрҳо ҳамчун “психопатия” чорӣ ва шарҳ дода шудааст. Бо вучуди ин байни ин ду мафҳум як фарқияти муҳим вучуд дошт: психопатия вайроншавии модарзод ҳисобида мешуд, лекин оид ба вайроншавии шахсият маълумоте ҷой надошт [2].

Аз гуфтаҳои дар боло зикр шуда ба ақидае омадан мумкин аст, ки вайроншавии диссотсиативии шахсият ба мисли “психопатия” вайроншавии модарзодӣ нест. Ин вайроншавӣ дар давоми умри инсон бо сабаби гирифтани осеби равонии шадид пайдо мегардад. Аммо на ҳамаи психологону психиатрон ба вучуд доштани вайроншавии диссотсиативии шахсият боварӣ доранд.

Баъзе психолог ва психиатрҳо чунин меҳисобанд, ки вайроншавии диссотсиативии шахсият хусусияти ятрогенӣ ё қалбакӣ дорад, ё иброз медорад, ки ҳолатҳои ҳақиқии бисёршахсиятӣ дар одамон хеле кам буда, аксарияти ҳодисаҳои қайдшударо бояд ҳамчун ятрогенӣ ба назар гирифт.

Мунақидони тамсилаи вайроншавии диссотсиативии шахсият қайд мекунанд, ки ташҳиси ҳолати бисёршахсиятӣ – ин падидаест, ки бештар барои мамлакатҳои англисизабон хос мебошад. То солҳои 1950 ҳодисаҳои тақсимшавии шахсият ё бисёршахсиятӣ ҳамчун воқеаҳои нодир барои Ғарб шарҳ дода шуда, таърифи мешуданд. Соли 1957 нашри китоби “Се симои Ҳаво (Ева)” ва баъди бароиши минбаъдаи филми он ба афзунёбии рағбати омма ба падидаи бисёршахсиятӣ мусоид намуданд. Аммо ҳуди ташҳиси “вайроншавии бисёршахсиятӣ” ба DSM (Дастурамали ташҳисӣ ва омории вайроншавиҳои психикӣ) то ба соли 1980 ворид нашуда буд. Дар давраи солҳои аз 1980-м то 1990-м миқдори воқеаҳои бақайдгирифташудаи вайроншавии бисёршахсиятӣ то ба бист – чил ҳазор афзуд [3].

То ҳол ҷамъияти илмӣ ба ақидаи ягона нисбат ба он, ки шахсияти маҷмӯӣ чист наомадааст, чунки дар таърихи тиб то соли 1950 воқеаҳои бақайдгирифташудаи вайроншавии додашуда хеле кам буданд. Дар DSM-IV номи ҳолати омӯхташаванда аз “тақсимшавии шахсият” ба “вайроншавии диссотсиативии шахсият” иваз шуд. Мафҳуми қайдшуда инчунин дар ТББ-9 (ТББ – Таснифоти байналхалқии бемориҳо) қабул шуда буд, аммо дар ТББ-10 варианти “тақсимшавии шахсият” истифода мешавад. Тадқиқоти сарчашмаҳо дар адабиёти тиббии асрҳои XIX ва XX дар мавзӯи бисёршахсиятӣ, ки соли 1944 гузаронида шуда буд, танҳо 76 воқеаро нишон дод. Дар солҳои охир миқдори воқеаҳои вайроншавии диссотсиативии шахсият якбора афзуд (аз рӯи баъзе маълумотҳо, дар давраи аз соли 1985 то соли 1995 тақрибан 40 000 воқеа ба қайд гирифта шуда буд). Аммо дигар тадқиқотҳо нишон доданд, ки ин вайроншавӣ таърихи давомнок дорад ва маълумот оиди он дар адабиёти таърихи 300-соларо дарбар гирифта вучуд дорад, ки он ба камтар аз 1% тамоми аҳоли дахл дорад. Аз рӯи маълумоти дигар, вайроншавии диссотсиативии шахсият байни 1-3% аҳолии умумӣ ошкор мешавад. Ҳамин тавр, маълумотҳои эпидемиологӣ аз он дарак медиҳанд, ки байни аҳоли вайроншавии диссотсиативии шахсият дар ҳақиқат ба миқдори паҳншавии шизофрения баробар вомехӯрад.

Омӯзиши мавзӯи диссотсиатсияи шахсият, каме трансседентӣ намояд ҳам, аммо аз рӯи суханҳои духтур Фрэнк Путнэм, психиатри лабораторияи психологияи инкишофдиҳанда дар Донишқадаи миллии тандурустӣ (National Institute of Health), “Мани биологӣ” вучуд дорад, ки ба “Мани психологӣ” мувофиқ аст, бинобар ҳамин, тағйироти ҳам психологӣ ва ҳам биологӣ ҷой дорад.

Духтур Путнэм тадқиқоти васеъро дар беморони вайроншавии диссотсиативии шахсиятдошта гузаронид, диққати худро маҳз ба “ивазшавии” як эго-ҳолат ба дигараш ҷалб намуд. Ҳангоми “бозсозӣ” суръати дилзанӣ, нафаскашӣ ва дигар хусусиятҳои физиологӣ бетартибиро нишон медиҳанд ва ба шакли барои шахсияти нав “пайдошуда” мансуб тағйир меёбанд. “Ҳар як ҳолати муайяни шуур ҳақиқати биологияи худро дорад”, - қайд мекунад духтур Путнэм. Ин ҳолатҳоро ҷудоғона ва возеҳ нигоҳ дошта, беморон “Ман”-ҳои алоҳидаи биологиро ба вучуд меоранд [4].

Дар давоми сад сол, клинисистҳо (духтурони беморхона) оид ба ҳолатҳои ҷудоғонаи тағйирёбиҳои физиологӣ дар вақтҳои “ивазшавӣ” дар шахсони

вайроншавии бисёршахсиятӣ дошта хабар медиханд. Пайдошавӣ ва гумшавии ногаҳонии доначаҳо, саръ (эпилепсия), аллергия, далтонизм, ки танҳо хангоми аз чониби яке аз эго-ҳолатҳо идора шудани организм пайдо мешаванд, дар ин бадалшавиҳои бақайдгирифташуда асосӣ ба ҳисоб мераванд.

Бо ин навиштаҷотҳо кӯшиши чамъбаст кардани натиҷаҳои тадқиқотҳои ба омӯзиши тағйиротҳои психофизиологӣ дар организми шахсони дорои вайроншавии диссотсиативии шахсият равона мегардад.

Профессори Донишгоҳи Индиана Фрэнк Путнэм ва ҳаммуаллифони ӯ соли 1986 ошкор карданд, ки 26% аз 100 беморон бо вайроншавии диссотсиативии шахсият (ВДШ) таассури тафриқавии алергикиро дар ҳама ҳолатҳои шахсият зоҳир карданд [6].

“Тағйироти чиддии ҷисмонӣ дар беморони дорои вайроншавии шахсият мушоҳидашуда, зери таъсири гипноз дар шахсони аз ҷиҳати эмотсионалӣ солим такрор карда мешаванд” – қайд мекунад духтур Браун. Дар китоби ӯ “Муолиҷаи вайроншавии бисёршахсиятӣ”, ки аз тарафи нашриёти амрикоии психиатрӣ нашр шудааст, як қатор воқеаҳо тавсиф дода мешаванд.

Масалан, шахси калонсол, тағйирёбандааш – кӯдак: 100 мг диазепам, “транквилизатор”, ба эго-ҳолати аввалини ӯ на он қадар таъсир мекард, аммо 5 миллиграмми диазепам дуҷумин “шахсаш”- ро ором мекард. Дар китоб инчунин масъалаи анестезияи шахсони бо вайроншавии диссотсиативии шахсият бардошта шудааст: бемор метавонист дар мизи чарроҳӣ бедор шавад, агар шахсияти бе ҳассосият ба анестезия дар шуур ҳукмфармо мешуд.

Клинисистҳо дар бораи суб-шахсиятҳои, ки ба доруҳо ба таври гуногун эътино мекарданд, бисёр маълумотҳои латифамонанд сохтаанд (Putnam, 1984 г., Kluff, 1984 г.; Barkin, Braun, Kluff, 1986 г.; Kluff, 1987 г.), ки ба ин маводҳо транквилизаторҳо, доруҳо барои хоб, антидепрессантҳо, доруҳои антипсихикӣ ва қарахткунандаҳои нашъадор дохил мешуданд. Воқеаи монанд инчунин бо нӯшоқиҳои спиртӣ ва дигар моддаҳои спиртӣ дида мешуд.

Биологи амрикоӣ Фрэнк У. Путнэм ва ҳаммуаллифони ӯ соли 1986 мушоҳида карданд, ки 46% аз 100 беморони гирифтори вайроншавии диссотсиативии шахсият ба табобат ба таври гуногун эътино мекарданд ва 35% ин беморон инчунин ба таври гуногун ба ҳӯрока мутаассир мешуданд.

Тадқиқоти дарозмуддати системаи нейромускулярии шахси гирифтори вайроншавии бисёршахсиятӣ ба қоршиносон имконияти мушоҳида кардани аломатҳои бадалшавӣ (конверсия) - ро медихад, ки тақрибан дар 40%-и беморони якҷанд гуруҳҳои ТББ – 10 вучуд доштанд. Аломатҳо хеле гуногун буда метавонанд ва нобиноӣ, ношунавоӣ, анестезия, афония ва фалачро дарбар мегиранд (Taylor & Martin, 1944). Аломатҳои тағйирёбӣ дар давоми беморӣ хангоми стресси шиддатнокӣ эмотсионалӣ ба муддати кӯтоҳ мушоҳида мешаванд.

Яке аз мисоли бадалшавӣ (конверсия) зане шуда метавонад, ки танҳо ҳамчун В.Т. (соли 2015) зикр карда мешавад. Пас аз садама дар синни 20-солагӣ қисмати биноии мағзи сари чавондухтар осеб мебинад ва духтурон нобиноии кортикалиро ташхис карданд. Аз ҳама ачибаш он аст, ки дар сохторҳои чашми бемор аломатҳои вайроншавии ҷисмонӣ мушоҳида шуда набуданд. Духтури ӯ, Бруно Валдвогел, дар давраи ташхис дар бемори худ вайроншавии психикӣ, аломоти вайроншавии бисёршахсиятиро ошкор намуд: дар зан даҳ алтер-шахсияти дорои синну сол, ҷинс ва мизочи гуногун “зиндагонӣ” мекарданд [7].

Пешравии назаррас дар муолиҷаи бемор пас аз чор сол, хангоме дида шуд, ки Валдвогел шоҳиди он шуд, ки В.Т. якҷанд калимаро дар муқоваи маҷалла шинохт. Тамоми ин муддат ӯ дар ҳолати писари наврас қарор дошт. Биниши бемор танҳо бо ҳамин тағйирёбанда маҳдуд буд, аммо оҳиста-оҳиста ба тарафҳои дигар паҳн шуд. Бруно ва ҳамкор-психологи ӯ духтур Жанс Страсбургер аз ин ҳодиса гаранг шуда, ба худ савол медоданд, ки оё нобиноии ӯ воқеан масъалаи ҷисмонӣ буд ё танҳо психологӣ.

Барои омӯхтани эътинои қишри биноии мағзи сари бемор ба омилҳои визуалӣ, ЭЭГ (электроэнцефалография) истифода мешуд. Психологҳо ошкор карданд, ки ҳангоме ки В.Т. “нобино” мемонд, мағзи сари ӯ ба тасвирҳои эътино намекард, аммо вақте ки ӯ дар ҳолати алтер-шахсият қарор мегирифт, пас гӯё, ки аз нав “бино” мегардид. Бруно бо ҳамкорош ба ҳулосае омаданд, ки сабаби нобиноии мизочаш дар осебҳои вазнини психологии ӯ нуҳуфта аст.

Ин вайроншавӣ бо мавҷудияти ду ва ё зиёда шахсиятҳои ҷудогона ё ҳолатҳои шахсӣ дар фард, ки ҳамдигарро иваз карда, рафтори ӯро идора мекунанд, тавсиф дода мешавад. Онҳо метавонанд номҳои худ, тарзи либоспӯшӣ, тарзи суханронӣ ва ҳатто тарҷумаи ҳоли худро дошта бошанд. Шахсиятҳо дар бораи вучуд доштани ҳамдигар метавонанд маълумот надошта бошанд ва ё дар низоъ бошанд. Дар баъзе ҳолатҳо миқдори чунин шахсиятҳо метавонад то ба 100 афзояд, ҳангоме ки шахсияти ибтидоӣ (бо номи “соҳиб”) ғайрифайзола аст ва аз дигарон вобастагӣ дорад, чун қоида худро ба гуноҳи дигарон ӯҳдадор меҳисобад. Шахсиятҳои пурқувваттар ва боадолат метавонанд аз болои шуури фард ҳукмрон бошанд ва ҳатто ба дигар шахсиятҳо “интизом” ёд диҳад [8].

Дарачаи алоқаи ин вайроншавӣ бо дигар бемориҳои хеле васеъ аст. Чунки якҷанд шахсият мавҷуд аст, онҳо метавонанд аз ҷиҳати психикӣ дар алоҳидагӣ солим бошанд, ё ин ки ҳар яке аз онҳо метавонад дорои ин ё он дараҷаи патология бошад. Патологияҳо гуногун буда метавонанд: аз вайроншавиҳои таъб ва пурҳаяҷонӣ то ба қафомонии ақлонӣ. Шахсиятҳо инчунин аз рӯи соҳаи маърифатӣ фарқ мекунанд: онҳо қобилиятҳои ақлии гуногун дошта метавонанд. Баъзан чунин мешавад, ки барои шахсиятҳои гуногун айнакҳо бо диоптрияҳои гуногун лозим мешавад, яъне шахсияҳо метавонанд на танҳо аз рӯи нишондиҳандаҳои психологӣ, балки физиологӣ низ фарқ кунанд.

Барои ташхис гузоштани вайроншавии диссоциативии шахсият, бояд дар шахс ҳадди ақал ду шахсият мавҷуд бошад, ки онҳо мунтазам бо навбат рафтори фардро идора мекунанд, инчунин аздастдиҳии хотира, ки аз ҳудуди фаромӯшхотирии мӯътадил мегузарад, бояд дида шавад. Аздастдиҳии хотира одатан ҳамчун “тағйирёбӣ” тавсиф дода мешавад. Аломатҳои бояд новобаста аз сӯиистеъмоли ягон гуна моддаҳо (маводҳои муҳаддир ё спиртӣ) ё вазъияти умумии тиббӣ ба вучуд оянд.

Бояд дар ёд дошт, ки бемории психологии номбаршударо танҳо мутахассиси баландихтисос бо таҳлил кардани аломатҳои ноайёну пинҳоншуда (бетаҳаммулӣ, ҳоби вазнин, қисман гум кардани хотира), тағйирёбии ҷидди ро муайян карда, ташхиси аниқро гузошта метавонад.

АДАБИЁТ

1. Братусь Б. С.; Аномалии личности. – М., Мысль, 2012, с301
2. В. Микаелян; Диссоциация расстройства идентификации в свете аналитической психологии. – М., 2015, с 28
3. Гуревич П. С.; Клинический психоанализ. – М., с 57
4. Дёмина Л. Д., Ральникова И.А.; психическое здоровье и защитные механизмы личности., С 54
5. Киршбаум Э.И., Еремеева И.И.: Психологическая защита. – М . 2000, с 181
6. Патнем Ф. В.: Диагностика и лечение расстройства множественной личности. – М., 2004, с 140-141.
7. Braun B., Sack R.; The Development of Multiple Personality Disorder: –W., 1985, с 50-55
8. Philip M., Coons M.D.: Psychophysiologic Aspects of Multiple Personality Disorder A Review. Chicago. - 1984, с 47-51
9. Taylor W., Martin M. Multiple Personality. – 1944., с – 281

ВАЙРОНШАВИИ ДИССОЦИАТИВИИ ШАХСИЯТ

Дар мақола мазкур масъалаи вайроншавии диссоциативии шахсият, сабабҳои пайдошавии вайроншавии номбаршуда, таърихи он ва ҳамчунин роҳҳои бартарафнамоии он мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Дар мақола мушаххасан масъалаи вайроншавии диссоциативӣ дида баромада шуда, дар аввал қайд карда мешавад, ки ин вайроншавӣ бо доштани шахсиятҳои гуногун ва аздастдиҳии ҳуввияти шахсӣ дар шахс тавсиф дода мешавад. Дар бораи таърихи вайроншавӣ

муаллиф онро қайд мекунад, ки мафҳуми диссоциатсия аввалин бор аз тарафи духтури фаронсави П. Жане пешниҳод шудааст. Дар қисмати сабаби пайдошавии вайроншавӣ бошад, чунин изҳори назар карда мешавад, ки ин вайроншавӣ метавонад ҳамчун механизми муҳофизатӣ аз тассуроти манфии саҳти дар давоми ҳаёт бардошташуда, ба монанди зӯрвариҳои шаҳвонӣ, аз даст додани шахси наздик ва ғ. зухур кунад. Ғайр аз гуфтаҳои боло, ба он диққат дода мешавад, ки ин вайроншавӣ дар манбаҳои таърихӣ кам ба чашм мерасад ва шумораи ин вайроншавӣ асосан баъди солҳои 50-уми қарни гузашта якбора афзудааст. Дар бораи тақсимшавии шахсият гуфта истода, қайд мешавад, ки шахсиятҳои гуногуни дар як шахс вучуддошта метавонанд хусусиятҳои гуногуни психикиро ба монанди мизоч, характер, коэффитсиенти интеллект ва ғ. ва ҳамчунин хусусиятҳои гуногуни биологиву иҷтимоиро ба монанди синну сол, ҷойи таваллуд, дараҷаи таҳсилот ва аллергия нисбати моддаҳои гуногунро доро бошанд.

Калидвожаҳо: вайроншавии диссоциативӣ, алтер шахсият, алтер – эго, тақсимшавии шахсият, психологияи шахсият.

ДИССОЦИАТИВНОЕ РАССТРОЙСТВО ИДЕНТИФИКАЦИИ

В данной статье рассматривается проблема диссоциации расстройства идентификации, история, причины возникновения данного расстройства и способы устранения диссоциации расстройства идентификации. В статье конкретно рассматривается диссоциативное расстройство, в начале отмечено, что данное расстройство отличается наличием нескольких суб личностей и потерей личностной идентификации в человеке. Об истории возникновения данного расстройства, автор отмечает, что термин диссоциации впервые был выдвинут французским доктором П. Жане. В части о причинах возникновения данного расстройства, выдвинута версия о том, что данное расстройство является защитным механизмом при сильных отрицательных проявлений полученных в течении жизни. Например после психического или физического насилия, потери близкого человека либо других сильных потрясений может проявиться в таком виде. Кроме вышеупомянутого, обращено внимание на то, что диссоциативное расстройство очень редкое проявление и высокий рост проявления данного расстройства был замечен после 50-х годов XX века. Говоря о расщеплении личности, нужно отметить, что при данном феномене в одном человеке могут существовать несколько суб личностей с разным характером, интеллектом, вкусовыми предпочтениями, с различными биологическими и социальными особенностями такими как: возраст, место рождения, степень образования и аллергические реакции.

Ключевые слова: диссоциативное расстройство, альтер личность, альтер-эго, расщепление личности, психология личности.

DISSOCIATIVE IDENTITY DISORDER

This article discusses the problem of dissociative identity disorder, its history, causes of this disorder and elimination of dissociative identity disorder. The article specifically views dissociative disorder and in the beginning it is noted that this disorder is distinguished by the presence of several sub personalities and loss of personal identification in person. On the history of the occurrence of this disorder, the author notes that the term dissociation was firstly provided by a French doctor P. Jean. In part of the causes of this disorder, a version is offered that this disorder manifests as a protective mechanism from strong negative trauma experienced during life. For example, after mental or physical violences, the loss of a close person or other strong shocks can manifest in this form. In addition to the aforementioned, attention paid to the fact that dissociative disorder has a very rare manifestation and its high growth of occurrence was seen after the 50s of the twentieth century. While speaking about personality splitting, it should be noted that in this phenomenon in one person can exist several sub personalities with different characteristics, intelligence, taste preferences, with various biological and social features such as: age, place of birth, degree of education and allergic reactions.

Keywords: dissociative disorder, alter personality, alter-ego, personality splitting, personality psychology.

Сведения об авторе: *Шарифова Мино Мирзошарифовна* – магистр кафедры психологии, факультета философии Таджикского Национального Университета (Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17) Телефон: **+992 902 62 40 04**. E-mail: sharifovamino22@gmail.com

Information about the author: *Sharifova Mino Mirzosharifovna* – Tajik National University, Psychological department master, Philosophy faculty, Tajik National University (Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17) Telephone: **+992 902 62 40 04**. E-mail: sharifovamino22@gmail.com

ФИЛОЛОГИЯ – ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY**СЕМАНТИЧЕСКОЕ ФРАЗЕОПОЛЕ «ВНЕШНОСТЬ ЧЕЛОВЕКА»***Маматкулов Дж.*

Таджикский национальный университет

Данное фразеополе характеризуется нетривиальными семами, центральной ФЕ данного поля является фразеологизм, наиболее нейтрально передающий идею «внешности человека» в русском языке, (данный тип единицы, скорее всего, имеет нулевую форму выражения). Но при детализации семантики возникают новые смыслы, например, сема «здоровый» проявлена в ФЕ *Кровь с молоком*, которая употребляется, когда речь идет о внешности человека. Общая семантика выражения сводится к идее «о человеке со здоровым, цветущим, свежим цветом лица, с румянцем». Выражение демонстрируется компонентами **Ла4, Ло1.1, Ло2.2, Ло3.2**, которые в сумме составляют его лингвокультурологический код.

Описание приведенного ЛКК данного выражения приводит к мысли, что в русской традиционной культуре *кровь* выступает как символ жизненных сил человека, а *молоко* – достатка, благополучия. *Молоко* символизирует физическую крепость и здоровье. Более того, именно в *крови* пребывает энергия, в которой нуждается телесная жизнь человека [Телия 2006, 339]. Таким образом, в данном выражении отражается традиционное представление о здоровье и силе человека, что соответствует проявлению лингвокультурологической семы (Ла4). Образная структура выражения восходит к фольклору, где соединились народные представления о красоте в цвете, причем красного, как кровь, и белого, как молоко, что подключает к семантической структуре логозипистемную сему (Ло1.1). Также же следует заметить, что издавна на Руси считали белое лицо с румянцем на щеках признаком красоты и свидетельством хорошего здоровья [Бирих 2007: 359]. ФЕ относится к топосной группе логозипистемной семантики (Ло2.2) и выполняет в дискурсе коммуникативную функцию (Ло3.2).

Приведем из НКРЯ пример, который характеризует особенности употребления данной ФЕ в современном русском языке: *Обычный российский полицейский – он ведь какой? Богатырь, спортсмен, кровь с молоком. А среди этих одни тщедушные очкарики, которые только и умеют, что «снимать пальчики», взвешивать пули да копаться в чьих-то ДНК.* (Казусы // «Русский репортер», 2014). Стилистическая маркировка ФЕ относит ее к книжному стилю, сам характер общения соответствует, скорее, описанию человека в неофициальной ситуации.

Сема «широкоплечий» отражена, например, в ФЕ *Косая сажень в плечах*. Данная ФЕ употребляется, когда речь идет о внешности человека. Общая семантика ФЕ сводится к смыслу «человек могучего телосложения, очень широкий в плечах». Выражение характеризуется компонентами **Ла1, Ло1.1, Ло2.2, Ло3.2**, которые в сумме составляют его лингвокультурологический код.

Чтобы понять значение ФЕ, надо знать одну из наиболее распространенных на Руси мер длины – *сажень*, употреблявшаяся до введения в 1918 г. метрической системы. На Руси существовали разные типы сажени: прямая (простая) сажень, маховая сажень, дворовая сажень, мостовая сажень, трехаршинная сажень и др. Самой длинной была *косая сажень*, которая измерялась от большого пальца вытянутой левой ноги до конца среднего пальца поднятой вверх руки, т.е. по диагонали человеческого тела – около 216 см [Бирих 2007: 620-621]. В современном языке слово вне состава ФЕ не употребляется (Ла1). В данном обороте мы встречаем народную гиперболу, в которой отражается представление народа о внешности богатырей, которые издавна являлись символом русского мужества (Ло1.1). На самом деле людей с такими широкими

плечами, конечно же, нет, зато в старинные времена о людях высоченных и плечистых говорили, что у них *в плечах косая сажень* (Ло3.2). ФЕ входит в топосную группу (Ло2.2).

В качестве иллюстрации предложим следующий пример из НКРЯ: *Настоящий русский богатырь – косая сажень в плечах, рослый, кудри черные, глаза голубые.* (Майя Кучерская. Современный патерик: чтение для впавших в уныние, 2004). Стилистическая маркировка ФЕ относит ее к книжному стилю, сам характер общения соответствует описанию человека как хорошего знакомого.

Сема «высокий» воплощается в такой ФЕ, как *Коломенская верста* (кто), которое употребляется, когда кто-то имеет рост значительно выше среднего, который резко выделяет его на фоне остальных. Общий смысл фразы заключается в идее «очень высокий и худощавый». Выражение представляется компонентами **Ла3, Ло1.2, Ло2.2, Ло3.2**, которые в сумме составляют его лингвокультурологический код.

В данном случае, чтобы понять значение ФЕ, надо иметь в виду исторические факты. Итак, *Верста* – выкрашенный чёрно-белыми полосами дорожный столб, отмечающий одну версту – старую русскую меру длины, равную 1,06 км. Раньше на дорогах расставлялись столбы, указывавшие расстояние между населенными пунктами. В середине XVII века в Коломенском находилась летняя резиденция царя Алексея Михайловича. В связи с этим на дороге из Москвы в Коломенское были расставлены новые верстовые столбы, которые были значительно выше тех, что стояли на других дорогах. Это произвело огромное впечатление и отразилось в народной памяти, вследствие чего выражение стали употреблять по отношению к человеку очень высокого роста [Телия 2010: 108-109]. Таким образом, в образе ФЕ встречается метафора, уподобляющая высокого человека верстовому столбу, а также гипербола – намеренное образное нереальное преувеличение нехарактерной длины тела человека (Ла3). Видимо, значение оборота тесно связано с историей народа (Ло1.2). ФЕ входит в топосную группу логоэпистем (Ло2.2) и в дискурсе она выполняет коммуникативную функцию (Ло3.2). Следует отметить, что с данной ФЕ часто выражается неодинаковое восприятие роста мужчин и женщин.

Например, очень высокий рост у мужчин не воспринимается настолько отрицательно, насколько он воспринимается у женщин.

Приведем пример из НКРЯ, который иллюстрирует употребление анализируемой ФЕ в практике речи: *Геннадий сердито проговорил: - Не баба – коломенская верста. Жолудев болезненно сморщился, она остерегающе сжала локоть соседа, заговорила о чем-то неважном и несущественном.* (Леонид Зорин. Глас народа, 2007-2008). Стилистическая маркировка ФЕ относит ее к промежуточному варианту между средним разговорным и художественным стилем, сам характер общения соответствует, скорее, описанию человека как знакомого.

Сема «маленький» проявляется в ФЕ *От горшка два вершка*, которая употребляется, когда речь идет о внешности человека (обычно ребёнка или подростка). Семантически данное выражение означает «человек очень малого роста, щуплом и слабым». Выражение представляется компонентами **Ла1, Ло1.2, Ло2.2, Ло3.2**, которые в сумме составляют его лингвокультурологический код.

Описание приведенного ЛКК данного выражения приводит к мысли, что оно собственно русское. Его образность создается с помощью стилистической литоты (преуменьшения). *Вершок* – старинная русская мера длины, равная приблизительно 4,5 см, употреблялась до введения в России в 1918 году метрической систем мер (Ла1). Несмотря на то, что форма и размер горшка могут быть различны в зависимости от цели использования, в данном обороте, вероятно, имеется в виду детский горшок. Выражение буквально означает «выше горшка всего на два вершка, т.е. очень маленький» [Фелицына, Мокиенко 1999: 70]. Следует заметить, что экспрессивность выражения создается рифмовкой и повторением звуковых комплексов: *горшка –*

вершка [Бирих 2007: 160]. Образная структура выражения связана с жизнью народа (Ло1.2). Выражение относится к топосной группе (Ло2.2) и выполняет коммуникативную функцию, так как оно используется при описании человека (обычно детей), который слишком мал не только ростом, но и для понимания каких-либо вопросов (Ло3.2).

Пример из НКРЯ свидетельствует об особенностях дискурса, в котором употребляется данное выражение: *Смотрите, не оплошайте, готовясь поздравлять тех, кто уже возмужал, не забудьте о своих маленьких мужчинах – пусть они даже от горшка два вершка*. (Джентельменский набор // «100% здоровья», 2003). Стилистическая маркировка ФЕ относит ее к художественному стилю в силу яркой образности семантики, сам характер общения соответствует описанию человека как хорошего знакомого.

Сема «жалкий» отражается в ФЕ *Мокрая курица*, которая употребляется, когда речь идет о внешности человека. Общий смысл фразы заключается в идее «человек имеет жалкий, беспомощный вид, а также безвольный, безынициативный, бесхарактерный человек». Выражение описывается при помощи компонентов **Ла3**, **Ло1.1**, **Ло2.2**, **Ло3.2**, которые в сумме составляют его лингвокультурологический код.

Видимо, прямое значение показывается прозрачно: курица, попавшая под дождь, имеет вид жалкий и неприглядный. В данном случае встречается метафора, которая основывается на презрительном уподоблении вида мокрой курицы с внешностью и способностями, качествами человека (Ла3), что и создает экспрессию выражения. В русских народных говорах выражение также является обозначением рода карточной игры [Бирих 2007: 367]. оборот считается частью пословицы *мокрая курица, о тоже петушится* (Ло1.1). Также следует отметить, что в далёкой древности был матриархат – тогда главными считались женщины. Тысячи лет спустя, когда появились «мужские» ремесла, возник патриархат. В эти-то времена и возникли такие устойчивые выражения. Поэтому петухи – молодцы (Петухи – предсказатели), а куры – так себе (Курица – не птица, баба – не человек). Тем не менее, ситуация появления оборота неизвестна (Ло2.2). оборот выполняет коммуникативную функцию (Ло3.2).

В качестве иллюстрации предложим следующий пример из НКРЯ: *Как мокрая курица с желтыми тоскливыми глазами, Сапожков брел по бульвару, и когда сам запел, подошел к нему лысый певец из бани и сказал: – У меня сегодня день рождения*. (Юрий Петкевич. Явление ангела, 2001). Стилистическая маркировка ФЕ относит ее к разговорному стилю, сам характер общения соответствует, скорее, бытовой ситуации.

Другие ФЕ, обладающие семой «внешность» с дополнительными оттенками: *саженного роста, мальчик с пальчик, мал золотник, да дорог, кощей бессмертный, кожа да кости, как в воду опущенный, затрапезный вид, как две капли воды*.

Семантическое фразеополе «возраст человека» включает образные единицы, центральной единицей данного поля является фраза, наиболее полно и нейтрально передающий идею «возраста человека» на русском языке, например, крылатое выражение: «*Мои года – мое богатство*» или «*Любой возраст – ценность*»), но скорее всего, основная единица данного фразеополя имеет нулевой характер, т.е. подразумевается. Остальные ФЕ данной семантики входят в периферийную зону соответствующего поля, т.к. обладают дополнительными семами.

Сема «молодой» отражена в ФЕ *Мало каши ел*, которая употребляется, когда речь идет о возрасте человека. Семантически данное выражение означает «*молод ещё и недостаточно опытен, чтобы браться за какое-либо серьёзное дело*». Выражение демонстрируется компонентами **Ла4**, **Ло1.2**, **Ло2.2**, **Ло3.2**, которые в сумме составляют его лингвокультурологический код.

При описании ЛКК данного выражения мы заметили, что в русской кухне кашей, как очень сытной едой, часто кормят детей, так как считают, что каша дает силу и способствует росту. Отсюда возникла такая шутливость образа выражения *кто-то*

мало каши ел (Ла4) [Бирях 2007: 296]. Здесь говорящий утверждает: *ты ещё мало каши ел*, т.е. ты *каши ел* меньше, чем я или не до какого-то обычного количества, а это значит, что ты ещё молод, следовательно, ещё не опытен для какого-либо дела. Отсюда можно сделать вывод о том, что выражение выполняет коммуникативную функцию (Ло3.2).

В данном выражении встречается одно из самых оригинальных блюд русской кухни, что и отражает русскую культуру (Ло1.2). Оборот входит в топосную группу (Ло2.2).

Пример из НКРЯ свидетельствует об особенностях дискурса, в котором употребляется данное выражение: *Мокрый серый асфальт летел навстречу, я смотрел в лобовое стекло, на котором начали появляться, разбиваясь в прозрачные копейки, дождевые капли, и видел смеющееся лицо Павла, повторявшего: «Мало каши ел, Серёга!»* (Андрей Волос. Недвижимость, 2000). Стилистическая маркировка ФЕ относит ее к средней версии разговорного стиля, сам характер общения соответствует описанию человека как знакомого.

Сема «зрелость» отражена в фразеологическом выражении *Сам с усам (сами с усами)*, которое употребляется, когда речь идет о возрасте человека. Общая семантика выражения сводится к идее «Я несколько не хуже, не глупее других, сам понимаю, что мне делать и как поступить». Выражение описывается при помощи компонентов **Ла4, Ло1.2, Ло2.2, Ло3.2**, которые в сумме составляют его лингвокультурологический код.

Описание ЛКК приводит к наблюдению, что выражение является частью шуточного ответа человека, подчёркивающего свою зрелость, опытность, умелость и намекающего на то, что его собеседник не имеет возрастного преимущества: «*Ты с бородой, да мы и сами с усами!*». Вариант *сам с усам* считается северно-русским диалектным: форма творительного падежа совпадает с формой дательного падежа [Фелицына, Мокиено 1990: 161]. Образ выражения восходит к старым временам в древней Руси, когда усы и борода характеризовали социальное положение, мудрость и знатность человека (Ла4, Ло1.2). Особенно в крестьянской среде так относились к человеку с усами и бородами с уважением, выражая почтительность к старым. Между прочим, известно, что у многих народов усы и борода считаются символами мужской зрелости, самостоятельности, ведь длина усов (и бород) означает взрослость человека, соответственно, его богатый жизненный опыт. В определенных контекстах выражение имеет значение возрастной семантики и выполняет коммуникативную функцию (Ло3.2). ФЕ входит в топосную группу (Ло2.2).

Посмотрим пример из НКРЯ, который иллюстрирует употребление анализируемой ФЕ в практике речи: *Границы личности бронепробивные: мне никто не нужен, я сам с усам, все, в чем нуждаюсь, обеспечиваю себе сам.* (Коллективный. Форум: Вопрос про себя, 2012). Стилистическая маркировка ФЕ относит ее к низкому варианту разговорного стиля, характер общения соответствует бытовой ситуации.

Сема «взрослая» отмечена в выражении *Бальзаковский возраст*, которое употребляется, когда речь идет о значительном возрасте женщины. Общая семантика выражения сводится к идее «женщины возраста от 30 до 40 лет». Выражение представляется компонентами **Ла2, Ло1.5, Ло2.1, Ло3.1**, которые в сумме составляют его лингвокультурологический код.

Выражение собственно русское. Описание ЛКК данного выражения приводит к наблюдению, что оно возникло и стало общеупотребительным под влиянием романа Оноре де Бальзака «Тридцатилетняя женщина» (1831), главной героиней которого является женщина такого возраста – де Боссеан (Ла2, Ло1.5). Она отличалась независимостью, самостоятельностью суждений и свободой в проявлении своих чувств. Первоначально выражение употребляли иронически по отношению к женщинам, которые были похожи на героиню бальзаковского романа или стремились походить на неё. Позже забыли такое изначальное значение выражения, а в более узком

смысле стали его употреблять по отношению к возрасту женщины [Серов 2003: 42-43]. Следовательно, ФЕ входит в интертекстуальную группу (Ло2.1). Следует отметить, что после появления выражения прилагательное *бальзаковский* вне состава употребляется в значении – «от 30 до 40 лет (о возрасте женщины)». Выражение выполняет адаптивную функцию (Ло3.1).

Пример из НКРЯ свидетельствует об особенностях дискурса, в котором употребляется данное выражение: *Сама белокурая бестия, несмотря на бальзаковский возраст, по-прежнему выглядит сексуальной и привлекательной и не ощущает перемен* (Александр Братерский. Тото да Си Си, 2002).

Стилистическая маркировка ФЕ относит ее к книжному стилю, сам характер общения соответствует, скорее, художественному описанию человека.

Сема «всякий» отражена в ФЕ *От мала до велика*, которая употребляется, когда речь идет о возрасте совокупности людей. Общая семантика выражения сводится к идее «все без различия возраста, и взрослые и дети». Выражение характеризуется компонентами **Ла1**, **Ло1.2**, **Ло2.1**, **Ло3.3**, которые в сумме составляют его лингвокультурологический код.

Важно отметить, что в данном выражении компоненты *мала* и *велика* – старая форма родительного падежа единственного числа кратких прилагательных *мал* и *велик*. Такая форма этих слов в современном языке вне состава устойчивых выражений не употребляется (Ла1). Выражение в древней Руси употребляли с четкой социальной семантикой: *мал* характеризовало простых, бедных людей, а *велик* – представителей господствующих классов, богатых князей. Буквально пара *мал – велик* тогда означала «от простого, незнатного человека до князей и бояр». С 18-ого века прилагательные *мал* и *велик*, под влиянием известного антонимического оборота *стар и мал* (т.е., все независимо от возраста), начинают переосмысливаться в возрастном значении – «от детей до стариков» [Бирих 2007: 413], отсюда можно вносить ФЕ в интертекстуальную группу (Ло2.1). Первоначально, образ выражения восходит к представлениям о социальных классах, что и отражает исторические события в жизни народа (Ло1.2). ФЕ выполняет интегративную функцию (Ло3.3).

В качестве иллюстрации предложим следующий пример из НКРЯ: *В середине июля установилась в средней полосе необычная жара, от которой страдали все от мала до велика, природа и люди.* (Татьяна Тронина. Русалка для интимных встреч, 2004). Стилистическая маркировка ФЕ относит ее к высокой версии книжного стиля, сам характер общения соответствует художественному описанию сообщества незнакомых людей.

Другие ФЕ, обладающие семей «возраст» с дополнительными нюансами: *молоко на губах не обсохло, молодо-зелено, желторотый птенец/цыплёнок, с/от молодых/младых ногтей, на заре туманной юности, во цвете лет, старая дева, любви все возрасты покорны.*

Подводя итоги, отметим, что мы встречаемся с самыми многообразными типами семантики русских фразеологизмов и устойчивых выражений, описывающих человека. Однако человек существует в окружающем мире, поэтому мы обратимся к описанию ФЕ, характеризующих внешние параметры существования человека как наиболее важные.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ашукин Н.С. Крылатые слова, М.: «Гос. издательство», 1960.
2. Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии. Ростов-на-Дону, 1964г.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966. С. 488.
4. Амосова Н.Н. О целостном значении идиомы. В сб. «Исследования по английской филологии» Сб.2, Л., 1961г.
5. Богуславский В. М. Словарь оценок внешности человека, М.: «Космополис», 1994.
6. Бычков В.В. Эстетика поздней античности, М.: «Наука», 1981.

7. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. В кн. "Избранные труды. Лексикология и лексикография." М., 1977г.
8. Вежицкая А. Семантические универсалии и описание языков (грамматическая семантика, ключевые концепты культур, сценарии поведения). М., 1999.
9. Гаврин С.Г. Фразеология современного русского языка. /В аспекте теории отражения/, Пермь, 1974г.

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ФРАЗЕОПОЛЕ «ВНЕШНОСТЬ ЧЕЛОВЕКА»

В статье говорится, что группа фразеологизмов со значением качественной оценки лица, одна из наиболее многочисленных функционально - семантических групп фразеологии современного русского языка. Фразеологизмы этой группы являются одним из средств экспрессивной характеристики человека, эмоциональной оценки его индивидуальных качеств или его положения в обществе, коллективе. Экспрессивно-стилистические и эмоционально-оценочные возможности фразеологизмов данной группы связаны, прежде всего, с тем, что большая часть из них (до 80%) обладает свойствами реально существующей образности; в чём легко убедиться, сопоставив предложения, в составе которых характеристика человека выражена с помощью фразеологических единиц, с предложениями адекватного смыслового содержания без них. Например: *Он звёзд с неба не хватает. – У него средние способности; Она здесь белая ворона. – Она очень отличается от окружающих.* В значениях фразеологических единиц, ориентация на лицо как субъект характеристики передаётся в словарях с помощью специальных функционально- семантических показателей (о человеке; кто-либо и т. д.), в отдельных случаях эта функциональная ориентация выражается подбором прилагательных, которые по характеру своих лексических значений могут быть использованы только для характеристики людей, (*мухи не обидит – «кроткий, безобидный, добрый»*).

Ключевые слова: фразеологизм, группа фразеологических единиц, фразеологические выражения, значение «человек», грамматические и лексические свойства, предложения, русский язык, характеристика, образность, экспрессивность.

СОҶАИ СЕМАНТИКИИ "СИМОИ ИНСОН"

Дар мақола гуфта мешавад, ки гурӯҳи воҳидҳои фразеологӣ бо маънои баҳои сифатии шахс яке аз гурӯҳҳои сершумори функционалӣ ва семантикии фразеологияи забони муосири рус мебошанд. Фразеологизмҳои ин гурӯҳ яке аз воситаҳои ифодаи тавсифи шахс, баҳои эмотсионалӣ ба сифатҳои инфиродии ӯ ё мавқеи ӯ дар ҷомеа, гурӯҳ мебошанд. Имкониятҳои экспрессионӣ-стилистӣ ва эмотсионалӣ-баҳодихӣи воҳидҳои фразеологии ин гурӯҳ, пеш аз ҳама, бо он алоқаманданд, ки аксарияти онҳо (то 80%) хусусиятҳои тасвири воқеан мавҷудбударо доранд; ки бо муқоисаи ҷумлаҳои, ки дар он хусусияти шахс бо истифода аз воҳидҳои фразеологӣ бо ҷумлаҳои дорои мазмунӣ мувофиқи маъноӣ бидуни онҳо ифода ёфтааст, тасдиқ кардан осон аст. Масалан: Ӯ ситораҳои осмонро надорад. - Ӯ қобилиятҳои миёна дорад; Вай дар ин ҷо зӯғи сафед аст. - Вай аз атрофиёнаш фарқи калон дорад. Дар маънои воҳидҳои фразеологӣ, роҳнамоӣ ба ҷеҳра ҳамчун субъекти хусусиятҳо дар луғатҳо бо ёрии нишондиҳандаҳои махсуси функционалӣ ва маъноӣ (дар бораи шахс; касе ва ғ.). Оварда мешавад, дар баъзе ҳолатҳо ин самти функционалӣ бо интиҳоби сифатҳои ифода карда мешавад, ки аз рӯи хусусияти луғавӣ онҳо арзишхоро танҳо барои тавсифи одамоне истифода бурдан мумкин аст, (пашшаҳо ҳафа намешаванд - "ҳалим, безарар, меҳрубон").

Калидвожаҳо: воҳиди фразеологӣ, гурӯҳи воҳидҳои фразеологӣ, ибораҳои фразеологӣ, маънои «шахс», хосиятҳои грамматикӣ ва луғавӣ, ҷумлаҳо, забони русӣ, хусусиятҳо, тасвир, ифоданокӣ.

SEMANTIC PHRASEFIELD "HUMAN APPEARANCE"

The article says that the group of phraseological units with the meaning of a qualitative assessment of a person is one of the most numerous functional and semantic groups of phraseology of the modern Russian language. Phraseologisms of this group are one of the means of expressive characteristics of a person, emotional assessment of his individual qualities or his position in society, a team. The expressive-stylistic and emotional-evaluative capabilities of the phraseological units of this group are associated, first of all, with the fact that most of them (up to 80%) have the properties of a really existing imagery; which is easy to verify by comparing sentences in which the characteristic of a person is expressed using phraseological units with sentences of adequate semantic content without them. For example: *He lacks stars from the sky. - He has average abilities; She is a white crow here. - She is very different from those around her.* In the meanings of phraseological units, orientation to the face as the subject of characteristics is conveyed in dictionaries with the help of special functional and semantic indicators (about a person; someone, etc.), in some cases, this functional orientation is expressed by the selection of adjectives that, by the nature of their lexical values can only be used to characterize people, (*flies will not offend - "meek, harmless, kind"*).

Keywords: phraseological unit, a group of phraseological units, phraseological expressions, the meaning of "person", grammatical and lexical properties, sentences, Russian language, characteristics, imagery, expressiveness.

Сведения об авторе: *Маматкулов Джасурбек* – магистрант второго курса факультета русской филологии ТНУ. Тел.: 888 85 97 33

Information about the author: *Mamatkulov Jasurbek* – second-year master's student of the Faculty of Russian Philology of TNU. Tel.: 888 85 97 33

МЕСТО ГЛАГОЛЬНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ (ГФЕ) СРЕДИ ДРУГИХ ТИПОВ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Чевачиев Р.

Таджикский национальный университет

К числу сложных и наиболее дискуссионных проблем таджикского языка относится глагол, который своей структурной и семантической многообразностью занимает особое положение среди других частей речи. Благодаря именно этим структурным и грамматическим особенностям, привлечшим внимание большого числа отечественных и зарубежных языковедов, глагол стал объектом многочисленных научных трудов и статей, затрагивающих его различные грани. Системное исследование таджикского глагола с учётом сложившихся лингвистических традиций началось еще в начале второй половины прошлого века. За это время известными востоковедами и лингвистами, такими, как А.З. Розенфельд, В.А. Лившиц, Л. П. Смирнов, А.А. Керимова, В.С. Расторгуева, Н. Маъсуми и Ш. Ниязи, были созданы наиболее полные и фундаментальные труды, которые и по сей день не потеряли своей ценности. Одновременно получил развитие процесс изучения различных особенностей одного из структурных видов таджикского глагола – глагольных фразеологических единиц.

В исследовании лексических, грамматических и категориальных особенностей таджикского глагола значительный вклад внесли русские востоковеды А.З. Розенфельд и В.А. Лившиц анализируя структуру таджикского глагола, выделяет пять его групп: а) простые глаголы; б) составные префиксальные глаголы; в) составные именные глаголы; г) составные именные суффиксальные глаголы (субстантивные: **завкидан радоваться**, **чангидан воевать**; адъективные: **сабзидан прорастать**, **зеленеть**, **хушкидан сохнуть**);

д) составные глагольные: **фурӯхта хӯрдан**, **бурда додан отнести отдать**, **чудо намудан выделить** [1, 8-11]. Относительно категории вида таджикского глагола она отмечает две его формы: совершенный и несовершенный вид, указывая при этом, что видообразующие вспомогательные глаголы: **мондан (оставлять)**, **гузаштан (переходить)**, **баромадан (выходить)**, **рафтан (уходить)**, **гирифтан (брать)**, **партофтан (бросать)**, **дидан (видеть)** (в выражении совершенного вида); **истодан (стоять)**, **гаштан (ходить)**, **нишастан (сидеть)**, **хобидан (спать)** (в выражении несовершенного вида) в противовес другим вспомогательным глаголам, потерявшим своё исконное значение при реализации грамматических функций, сохраняют своё первоначальное значение [78, с.64-68]. С другой стороны, эта группа глаголов в функции глаголовмодификаторов выражает процесс действия, одновременно наделяет их различными семантическими оттенками, такими как мгновенность и предельность действия, постепенное развитие, завершенность действия неизвестным способом, или с оттенками расследования и диагностики (для совершенного вида), или постоянная и непрерывная продолжительность действия, или многократное его повторение (для несовершенного вида). Каждый из этих оттенков проявляется в каждом вспомогательном глаголе особым образом [4, с.64-65].

В.А. Лившиц при исследовании глагола акцентирует внимание на внутренних законах развития таджикского языка с точки зрения истории и на конкретных фактах из научных и литературных произведений письменного наследия

таджикского народа доказал более чем тысячелетнюю аналитическую структуру совершенного и несовершенного вида таджикского глагола, то есть его образование посредством вспомогательных глаголов **истодан, мондан, доштан и рафтан** [3, с. 87-104].

Наряду с этим, другой исследователь иранских языков Л. П. Смирнова в своих трудах рассматривает грамматический строй таджикского языка в историческом плане и высказывает оригинальную точку зрения о структурных и категориальных особенностях таджикского глагола. В частности, отмечая глубокие исторические корни аналитического строя таджикского глагола, в особенности категории вида, она указывает на выражение форм совершенного и несовершенного вида посредством таких специальных глаголов-модификаторов как **истодан, мондан, гирифтан, рафтан**. В одном из своих исследований Л.П. Смирнова опровергает тюркское происхождение аналитических форм совершенного и несовершенного вида таджикского глагола и их формирование под влиянием тюркских языков. В подтверждение своего мнения она приводит убедительные примеры из произведений классиков, и даже из «Авесты», и констатирует древность и национальность этого правила для иранских языков, в частности для таджикского языка [2, с.63-67].

В этот же период другой таджикский исследователь – Н. Маъсуми, занимаясь всесторонним изучением таджикского глагола, разделил глаголы с точки зрения их структуры на простые, производные и составные, а в семантическом аспекте классифицировал их на глаголы, выражающие действие и движение, и глаголы, выражающие состояние и положение. Он высказал своё мнение также относительно категории вида таджикского глагола и основы его развития: «...вид глагола выражает осуществление действия в определенный момент и период, его завершенность или возникновение действия в состоянии многократности и длительности. В связи с этим глаголы делятся на две видовые группы: совершенный вид и несовершенный вид. Содержание и семантические оттенки видов глагола с настоящими формами глагола выражаются посредством аффиксов и вспомогательных глаголов» [3, с.269].

Другой таджикский исследователь Ш. Ниязи, также изучавший различные аспекты таджикского глагола, используя структурный анализ, дифференцирует глаголы на простые, производные и составные. По его мнению, таджикский глагол имеет два вида: совершенный и несовершенный, с точки зрения грамматики, выражающиеся посредством аффиксов и вспомогательных глаголов [2, с.127].

Таким образом, и в последующем продолжались исследования различных граней таджикского глагола. Ряд исследований, проведенных лингвистами В.С. Расторгуевой и А.А. Керимовой за это время, являются тому подтверждением. Эти учёные, детально изучив глагол, выделили две его большие группы: простые и сложные глаголы. Занимаясь также изучением грамматических категорий глагола, они отмечают специфику и особые средства и способы их формирования в рамках таджикского глагола. В частности, в ходе исследования этого вопроса они классифицировали категорию наклонения со средствами их выражения на пять видов, назвав пятое наклонение «повествовательным наклонением глагола» [2, с.7-24]. В.С. Расторгуева и А.А. Керимова, выделив два вида глагола: совершенный вид и несовершенный вид, наглядно продемонстрировали наличие у вспомогательных видообразующих глаголов различных грамматических особенностей и разнообразных семантических оттенков. С другой стороны, в выражении совершенного и несовершенного вида в таджикском языке они отдают предпочтение глаголам-модификаторам, подчеркивая при этом, что вид глагола в таджикском языке приобретает аналитическую форму, а сам процесс в современном таджикском языке происходит по установившимся нормам развития таджикского языка. Приставки **би-** и **ме-**, эксплицирующие в прошлом совершенный и несовершенный вид, вышли из употребления как архаизмы, или,

утратив в некоторой степени свои первоначальные функции, приобрели новые. В современном таджикском языке они уступили место вспомогательным глаголам [4, с.211-277].

Возросший интерес к исследованию таджикского глагола привлек внимание лингвистов и к изучению его истории. Таджикский исследователь Б. Сиёев, разрабатывая данную тему, подверг анализу структурную и семантическую эволюцию грамматических форм таджикского глагола на основе их сопоставления с современным языком. Он отметил реализацию глагольных процессов таджикского языка в форме двух видов: совершенного и продолженного. Примечательны также его заметки относительно форм глагола: «Аорист имеет широкий круг употребления и в рамках изъявительного наклонения, в основном, представляет возникновение действия в один из моментов настоящего, настоящего—будущего и будущего времени. Однако в форме аориста выполнение действия не отмечено» [2, с.20].

В таджикском языкознании относительно характеристики категорий глагола можно встретить интересные заслуживающие внимания высказывания: «Доминирующим суждением является то, что глаголы в основных формах наклонения указывают на особенность протекания действия и упоминают о нем в общем плане. Значит, этот вид протекания действия следует отделить от других видов. Так, в глаголах **рафтам, оям, меравам, гирифтагим, мерафта бошам**, несмотря на то, что они реализовали формы прошедшего, настоящего или будущего времен, протекание действия происходит в общем плане без указания на его свойства» [2, с. 47].

Таким образом, и в последующие периоды продолжалось исследование таджикского глагола и можно сказать, что детальное изучение грамматической, фонетической, морфологической и лексической сущности лексических единиц в таджикском языкознании происходило в их тесной взаимосвязи. Наряду с изучением вопросов о природе и функционировании глагола начались исследования и других разделов таджикского языка, в частности фразеологии. Ученые, проводившие исследования по таджикскому глаголу, одновременно высказывали свои точки зрения относительно вопросов фразеологии и ее особенностей. В таджикском языкознании первые заметки об особенностях фразеологических единиц принадлежат перу академика А. Мирзоева [1, с. 23-32], однако в более глубоком их изучении велика заслуга другого лингвиста – Н. Масъуми. Он изложил свои весьма ценные суждения относительно характерных свойств фразеологических единиц и в структурном плане классифицировал их на именные и глагольные единицы [1, с.188-206].

В 60-70 годы прошлого века в таджикском языкознании активизировалось исследование и изучение вопросов фразеологии. Так, С.В. Хушенова в своей монографии и многочисленных трудах рассматривала лексические, грамматические, структурные и семантические особенности изафетных фразеологических единиц таджикского языка и классифицировала их на двухкомпонентные изафетные фразеологизмы: **оби хаёт, хакки қалам, санги қаноат, устои гулдаст** и многокомпонентные: **гули сари сабад, кирми таги дандон, офтоби лаби бом**. С точки зрения семантики она поделила данные фразеологизмы на идиоматические и неидиоматические изафетные фразеологические единицы [1, с.73-112].

Другой таджикский учёный Х. Маджидов в своем обстоятельном исследовании [3, 88-97], изучая грамматические, лексические и семантические свойства глагольных фразеологизмов таджикского языка, достиг успеха в разрешении целого ряда актуальных проблем фразеологии. В частности, предметом его исследования явились вопросы лексического состава ГФЕ, частеречная и стилистическая принадлежность составляющих их слов, этапы распада и установления их внутренних элементов, а также семантические

изменения фразеологических единиц, произошедших переносным способом или постепенным непереносным развитием. Исследователь также определил три ступени распада и установления ГФЕ, третью ступень которой он изобразил как достижение высшей точки фразеологизации ГФЕ [3, с.88-97].

В других своих многочисленных исследованиях, проведенных до сегодняшнего дня в области фразеологии [3-57], профессору Х. Маджидову удалось представить фразеологию как самостоятельный раздел лингвистики. В своём фундаментальном труде, посвященном фразеологии таджикского языка [3], он всесторонне исследовал фразеологические единицы с точки зрения их появления, структурносемантических групп, структурного, лексического, морфологического состава, их частеречной принадлежности и структурно-семантических особенностей. Достигнув значительных результатов в исследовании многих вопросов фразеологии, автор отмечает наличие у фразеологизмов особых свойств: «Основные дифференциальные признаки отражают действительную сущность фразеологических единиц, суть природы их знаковой формы и семантики. К этим признакам можно отнести, прежде всего, компонентный состав, целостность семантики, устойчивость лексико-структурного состава, утрату компонентами синтаксических связей и воспроизводимость ФЕ». Также автор указывает, что основную часть фразеологического фонда таджикского языка составляют глагольные фразеологические единицы и классифицирует их на незамкнутые и замкнутые, контактные и дистантные, личностные и безличные, двусоставные и многосоставные.

В этом направлении вызывают интерес исследования и других языковедов, таких как Х. Джалилов, М. Юсупова, Р. Саидов и др. В частности, Р. Саидов, исследуя различные лексико-семантические и грамматические особенности ФЕ народной поэзии, считает, что протеканию действия и движения в ГФЕ таджикского языка присущи два вида: совершенный и несовершенный [3].

Фразеологическим единицам как составным и самостоятельным единицам языка свойственен целый ряд специфических особенностей, посредством которых они отличаются от других единиц языка. Дифференциальные признаки ФЕ в современной лингвистической литературе обычно делят на основные и дополнительные признаки [3, 16-17]. Основные дифференциальные признаки мерила распознавания сути ФЕ таковы:

а) ФЕ имеют единое, целостное неделимое на части значение. Эта целостность сформирована на основе спаянности и устойчивости лексического состава ФЕ и реализуется в её значении: **каждуми таги бурё** букв. скорпион под циновкой в знач. «скрытый враг», **гурги борондида** букв. волк, выдавший дождь в знач. «бывалый человек», **гули сари сабад** букв. цветок на верху корзины в знач. «дорогой, уважаемый», **ба сари касе об рехтан** букв. лить воду на чью-л. голову в знач. «разделаться с кем-л.»: – Аммо ин **каждуми таги бурё** метавонист неш занад ва неш хам зад (С. Улуғзода, Восеъ). – Но этот скрытый враг мог навредить, что он и сделал потом. Аммо **гурги борондида** – Ахамдчонро, фиреб додан осон набуд (Ф. Мухаммадиев, Асарҳои мунтахаб, Ч. III, 618). Однако, трудно было обмануть Ахмаджона, этого бывалого человека. **Гулҳои сари сабади** ҳар маҷлиси занон онҳо буданд. – Они были украшением всех женских собраний (Ч. Икромӣ, Духтари оташ, 18). ...бадарға мекунанд, **ба сарашон об мерезанд** мемонанд-дия. ...их отправляют в ссылку и тем самым разделяются с ними (С. Айнӣ, Куллиёт, Ч. II., 217).

Иногда в таджикском языке внутренние элементы ФЕ могут заменяться синонимами или же дополняются новыми элементами, в результате чего появляются вариативные новации ФЕ. Наличие подобных ФЕ указывает на то, что устойчивость лексического состава ФЕ является относительной и она характеризует те фразеологизмы, которые находятся на третьей ступени фразеологизации: **ба пӯсти худ нағунчидан** букв. не умещаться в своей коже в знач.

«не помнить себя от радости», **ба куртаи худ нағунчидан** букв. не уместаться в свой рубашке в знач. «очень обрадоваться»:

Холо омада мондани Шодиро дида, аз хурсандӣ **ба пӯшташ намеғунчид** (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ, 186) – Увидев, что Шоди уже прибыл, он очень обрадовался. – Нағз, акаҷон, – ҷавоб дод Давлат, холо аз хурсандӣ **ба курта намеғунчид**. – Хорошо, браток, – ответил Давлат, не помня себя от радости (Р. Ҷалил, Хикояҳо, 94).

б) ФЕ имеют устойчивый, постоянный и неизменяемый лексический состав и в случае замены одной их части другим словом или изменения позиции составных ее частей ФЕ теряют свое значение как неделимая устойчивая единица языка. В частности, свидетельством тому служат ФЕ **каждуми таги бурё** букв. скорпион под циновкой «опасный скрытый враг», **гурги борондида** букв. волк, видавший дождь «видавший виды человек», **дилу гурда** букв. сердце и почки в знач. «храбрость» в следующих примерах:

Аммо ин **каждуми таги бурё** метавонист неш занад ва неш ҳам зад – Но этот скрытый враг мог навредить, что он и сделал потом (С. Улуғзода, Восеъ, 142). Аммо **гурги борондида** – Аҳамдҷонро, фиреб додан осон набуд – Однако, трудно было обмануть Аҳмаджона, этого бывшего человека (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб, Ҷ. III, 618). (такрор ниг. болотар С.Ҷ.) Шумо он қадар **дилу гурдае надоред**, аз наздики ГПУ гузаред! – У вас едва ли хватит храбрости, чтобы пройти мимо здания ГПУ (Ю. Ақобиров, Суруди одамони наҷиб, 9).

в) Синтаксические связи между составными частями ФЕ в целом утеряны или прослеживаются в весьма слабой форме. Входящие в состав ФЕ слова утратили свою самостоятельность и участвуют в формировании значения фразеологизма как условный знак. Убедительным аргументом являются, например, компоненты ФЕ **дили касе кашол** букв. чье-то. сердце растянуто в знач. «очень желать что-л.», **рӯдапои роҳи ҳаҷ** букв. длинноногий на пути паломничества в знач. «назойливый»:

Аммо аз оҳанги сухани вай маълум шуд, ки **дилаш ба рафтаи кашол** аст (Ф. Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб, Ҷ. I, 357). – Но по его разговору можно было определить, что он очень хочет уехать. Ба шарофати ӯ аз ҳамин **рӯдапои роҳи ҳаҷ** халос шудам (Р.Ҷалил, Шӯроб, Қ. 2, 31). – Благодаря ему избавился от этого назойливого типа.

г) Другой особенностью ФЕ является то, что они выступают как готовый языковой материал. Формируясь и приобретая устойчивость на протяжении веков, ФЕ весьма активно используются в удобный момент при составлении выразительной и привлекательной речи, что подтверждается содержанием следующих ФЕ: **монанди мӯрча давр задан** «двигаться без остановки», **обро дида мӯза кашидан** в знач. «принимать решение по обстоятельствам», **ба замин задан** букв. ударить о землю в знач. «опозорить, осрамить кого-л.»:

Мулло Наврӯз атрофи хирманро **монанди мӯрча давр зада мегашт** (С. Айни, Гуломон, 171). – *Мулло Навруз ходил постоянно вокруг гумна*. – Хушёр шав ва худро ба ӯ маъкул кунон, сонӣ **обро нигоҳ карда мӯза мекашем** (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид, 394). – Будь начеку, постарайся ему понравиться, а потом примем решение по обстоятельствам. Ҳалима обрӯю иззати падару модарашро **ба замин задаст** (Ҷ. Икромӣ, Тахти Вожгун, 61). – Халима не посчиталась с авторитетом и честью своих родителей, она опозорила их.

Таким образом, в имеющихся в настоящее время исследованиях относительно ГФЕ таджикского языка рассматривались преимущественно их лексико-семантические, стилистические и структурные особенности, в то время как грамматические особенности оставались без должного внимания. В частности, не были в должной степени изучены их морфологические и категориальные свойства, которые являются важнейшими признаками этой фразеологической группы. В современном таджикском языкознании наблюдаются лишь отдельные краткие сведения относительно принадлежности глаголов и ГФЕ к единицам одной части

речи. Фразеология как одна из отраслей лингвистической науки изучает весь комплекс устойчивых фразеологических конструкций, сочетаний и предложений языка, известных как фразеологический оборот, фразеологическое сочетание, фразеологизм, фразеологическая единица. В таджикском языкознании одним из наиболее употребительных терминов, в более полной и общей форме выражающим устойчивые фразеологические конструкции и обороты и их особенности, является термин «фразеологическая единица», вследствие чего, все устойчивые сочетания и конструкции называются либо этим термином, либо термином «фразеологизм».

ЛИТЕРАТУРА

1. Маджидов Х. Лексико-семантические особенности глагольных фразеологических единиц современного таджикского литературного языка: автореф. дис... канд. филол. наук/ Х. Маджидов. – Душанбе, 1968. – 27 с.
2. Маджидов Х. О особенностях предикативных фразеологических единиц таджикского языка/ Х. Маджидов// Всесоюзная научная конференция (проблемы иранской филологии), посвященной 60-летию Великой Октябрьской революции (материалы конференции). – Баку, 1979. – С. 30-31.
3. Маджидов Х. К вопросу об определении содержания фразеологической семантики в таджикском языке/ Х. Маджидов// Вестник Таджикского гос. ун-та, – 1990. – №1. – С. 48-58.
4. Маджидов Х. Фразеологическая система современного таджикского литературного языка/ Х. Маджидов. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 406 с.

ҶОЙГОҶИ ВОҶИДҶОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ШИФОҶӢ (НФЕ) ДАР БАӢНИ ДИГАР НАМУДҶОИ ФРАЗЕОЛОГИЗМ

Дар мақола гуфта мешавад, ки фразеология ҳамчун яке аз соҳаҳои илми забоншиносӣ тамоми маҷмӯи сохти фразеологии устувор, таркибҳо ва ҷумлаҳои забонро меомӯзад, ки бо гардиши фразеологӣ, таркиби фразеологӣ, воҳиди фразеологӣ, воҳиди фразеологӣ маъруфанд. Дар забоншиносии тоҷикӣ яке аз истилоҳоти маъмултарин, ки дар шакли мукамалтар ва бештар шакли сохта ва гардишҳои фразеологии устувор ва хусусиятҳои онҳоро ифода мекунад, мафҳуми «воҳиди фразеологӣ» мебошад, ки дар натиҷа ҳамаи таркибҳо ва таркибҳои устувор ё ин истилоҳ ё истилоҳи «воҳиди фразеологӣ» номида мешаванд. Аз ҷумлаи мушкилоти мураккаб ва баҳсбарангези забони тоҷикӣ феъл аст, ки аз рӯи гуногунии сохторӣ ва маъноӣ дар байни дигар қисматҳои нутқ маҷмаи махсусро ишғол мекунад. Ба шарофати ин хусусиятҳои хеле сохторӣ ва грамматикӣ, ки диққати шумораи зиёди забоншиносони ватанию хориҷиро ба худ ҷалб карданд, феъл объекти асарҳои сершумори илмӣ ва мақолаҳо шудааст, ки ба паҳлӯҳои гуногуни он таъсир мерасонанд. Омӯзиши муназзами феъли тоҷикӣ бо назардошти анъанаҳои забоншиносӣ аз ибтидои нимаи дууми асри гузашта оғоз ёфт. Дар ин муддат шарқшиносон ва забоншиносони маъруф, ба мисли А.З. Розенфелд, В.А. Лившиц, Л.П.Смирнов, А.А. Керимов, В.С. Расторгуева, Н.Мазумӣ ва Ш.Ниёзӣ асарҳои мукамалтарин ва бунёдкортарин офарида шудаанд, ки то имрӯз арзиши худро гум накардаанд. Ҳамзамон, раванди омӯзиши хусусиятҳои гуногуни яке аз намунаҳои таркибии феъли тоҷикӣ - воҳидҳои фразеологии шифоҳӣ таҳия карда шуд.

Калидвожаҳо: истилоҳ, воҳиди фразеологӣ, забони тоҷикӣ, забоншиносӣ, таҳқиқот, қисматҳои нутқ, феъл, системаи лингвистӣ, категория.

МЕСТО ГЛАГОЛЬНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ (ГФЕ) СРЕДИ ДРУГИХ ТИПОВ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

В статье говорится, что фразеология как одна из отраслей лингвистической науки изучает весь комплекс устойчивых фразеологических конструкций, сочетаний и предложений языка, известных как фразеологический оборот, фразеологическое сочетание, фразеологизм, фразеологическая единица. В таджикском языкознании одним из наиболее употребительных терминов, в более полной и общей форме выражающим устойчивые фразеологические конструкции и обороты и их особенности, является термин «фразеологическая единица», вследствие чего, все устойчивые сочетания и конструкции называются либо этим термином, либо термином «фразеологизм». К числу сложных и наиболее дискуссионных проблем таджикского языка относится глагол, который своей структурной и семантической многообразностью занимает особое положение среди других частей речи. Благодаря именно этим структурным и грамматическим особенностям, привлекающим внимание большого числа отечественных и зарубежных языковедов, глагол стал объектом многочисленных научных трудов и статей, затрагивающих его различные грани. Системное исследование таджикского глагола с учётом сложившихся лингвистических традиций началось еще в начале второй половины прошлого века. За это время известными востоковедами и лингвистами, такими, как А.З. Розенфельд, В.А.

Лившиц, Л. П. Смирнов, А.А. Керимова, В.С. Расторгуева, Н. Маъсуми и Ш. Ниязи, были созданы наиболее полные и фундаментальные труды, которые и по сей день не потеряли своей ценности. Одновременно получил развитие процесс изучения различных особенностей одного из структурных видов таджикского глагола – глагольных фразеологических единиц.

Ключевые слова: термин, фразеологизм, таджикский язык, языкознание, исследование, части речи, глагол, лингвистическая система, категория.

PLACE OF VERBAL PHRASEOLOGICAL UNITS (GFE) AMONG OTHER TYPES OF PHRASEOLOGICAL UNITS

The article states that phraseology as one of the branches of linguistic science studies the whole complex of stable phraseological constructions, combinations and sentences of the language, known as phraseological turnover, phraseological combination, phraseology, phraseological unit. In Tajik linguistics, one of the most commonly used terms, in a more complete and general form expressing stable phraseological constructions and turns and their features, is the term "phraseological unit", as a result of which, all stable combinations and constructions are called either this term or the term "phraseology". Among the most complex and controversial problems of the Tajik language is the verb, which, with its structural and semantic diversity, occupies a special position among other parts of speech. Thanks to these structural and grammatical features, which attracted the attention of a large number of domestic and foreign linguists, the verb has become the object of numerous scientific works and articles dealing with its various facets. The systematic study of the Tajik verb, taking into account the existing linguistic traditions, began at the beginning of the second half of the last century. During this time, famous orientologists and linguists, such as A. Z. Rosenfeld, V. A. Livshits, L. P. Smirnov, A. A. Kerimova, V. S. Rastorgueva, N. Masumi and Sh. niyazi, the most complete and fundamental works were created, which to this day have not lost their value. At the same time, the process of studying various features of one of the structural types of the Tajik verb – verbal phraseological units-was developed.

Keywords: term, phraseology, Tajik language, linguistics, research, parts of speech, verb, linguistic system, category.

Сведения об авторе: *Чевачиев Рифат* – магистрант 2-го года обучения факультета русской филологии ТНУ. Тел.: **888 85 04 29**

Information about the author: *Chevachiev Rifat* – 2nd year graduate student of the Faculty of Russian Philology of the Tajik National University Tel.: **888 85 04 29**

КЛАССИФИКАЦИЯ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ

Махкамзода Ш. К.

Таджикский национальный университет

В каждой науке имеется своя узкоспециальная лексика. К ней относятся слова и понятия, употребляемые только в данной науке, и ни в какой другой.

Медицинская терминология - совокупность слов и словосочетаний, используемых специалистами для обозначения научных понятий в области медицины и здравоохранения [4, с. 48].

Как и любое слово, термин представляет собой языковой знак, имеющий содержание, или значение (семантику), и форму – звуковой комплекс. В отличие от слов общеупотребительной лексики, значения которых соотносятся с общими понятиями, значения терминов составляют научные понятия. Основной формой существования термина является дефиниция, или научное определение, т. е. установление значения термина путем выделения отличительных существенных признаков понятия. Медицинская терминология – отраслевая естественно сложившаяся терминологическая система, выражающая исключительное многообразие почти всех классов понятий – родовых и видовых, общих, конкретных и абстрактных. Ее категориальный аппарат охватывает вещь, процесс, сущность, явление, признак, свойство, качество, количество, отношение, взаимодействие, причинность и некоторые другие категории. Систематизированный по определенным правилам перечень наименований, обозначающих объекты единой совокупности, относящихся к одной из

областей науки, например к анатомии, гистологии, эмбриологии, микробиологии и др., носит название «номенклатура» [4, с.48].

Звуковой комплекс термина может быть представлен, одним словом или словосочетанием. Термин в виде словосочетания состоит из определяемого слова (имени существительного) и определяющих его слов (имени существительного в родительном падеже или имени прилагательного) либо того и другого вместе. В преобладающем большинстве термины представляют собой специально созданные в процессе научной деятельности наименования.

В медицинской терминологии можно выделить с учетом различий языкового происхождения, форм письменности и выполняемой на национальном или интернациональном уровнях функции следующие основные группы терминов: 1) исконно русские наименования; 2) интернационализмы греческого или латинского происхождения, из которых одни были заимствованы в готовом виде («готовые слова») из классических языков, а другие (научные неологизмы) были созданы искусственно из лексического и словообразовательного материала этих языков по их структурным моделям, напр. цирроз, стетоскоп, фагоцит, лейкомия, аллергия и др.; 3) исконные западноевропейизмы, т.е. слова, возникшие на почве западноевропейских языков из их лексического и словообразовательного материала; 4) латинские термины (так наз. *termini technici*) — специальные эталонные научные обозначения, оформленные графически и грамматически по правилам латинского языка. Последние обеспечивают взаимопонимание между специалистами, говорящими на разных языках. Примером *termini technici* могут служить современные международные номенклатуры, имеющие официально утвержденный статус. К ним относятся, напр., Парижская анатомическая номенклатура, Гистологическая номенклатура и др. *Termini technici*, обозначающие болезни, патологические состояния, симптомы и синдромы, не объединены в официально утвержденные классификационные перечни, т. е. номенклатуры. Применение таких *termini technici* носит скорее традиционный и факультативный, чем обязательный характер. Некоторые *termini technici* не имеют общепринятых эквивалентов в национальных языках, напр. *spina bifida anterior*, *situs viscerum inversus*, *carcinoma in situ*, *per os*, *per rectum*, *ex tempore*, *in vivo* и др.[4, с.49].

Современная медицинская терминология – результат многовекового развития мирового врачевания и медицинской науки. Независимо от того, на каком национальном языке стран европейского и американского ареалов или народов бывшего СССР представлена медицинская терминология, она включает в себя значительную долю общих по языковому происхождению лексических и словообразовательных единиц, а также общих структурных моделей. Это объясняется тем всеохватывающим устойчивым влиянием, которое оказывали на медицинскую терминологию в течение многих столетий и продолжают оказывать по сей день два классических языка античного мира – древнегреческий и латинский. Хотя знания врачей Древнего Востока и прежде всего Ассирии, Вавилона и Древнего Египта легли в основу медицины Древней Греции, в дошедших до нас сочинениях греческих врачей нельзя найти почти никаких языковых доказательств, которые свидетельствовали бы о преемственной связи с медицинской лексикой народов Месопотамии, Индии, Египта и др. Поэтому летоисчисление европейской медицинской терминологии принято начинать с трудов Гиппократов и названного его именем «Сборника Гиппократов», откуда научная медицина унаследовала множество наименований, например амблиопия, кахексия, карцинома, диапедез, герпес, гиппус, кифоз, лордоз, кома, нома, парез, полип, тиф, холера, эмфизема, эпидемия, эритема, симфиз, бронх, уретра и др. Немало сделал для пополнения медицинского словаря Аристотель. Следующий этап в истории медицинской терминологии связан с деятельностью двух выдающихся врачей александрийской медицинской школы эпохи эллинизма – Герофила (*Herophilos*) и Эразистрата. Они значительно дополнили медицинский словарь за счет лексики

анатомического и физиологического содержания. Медицина Древнего Рима явилась лишь дальнейшим развитием медицины эллинизма и в меньшей степени представляла собой оригинальное явление. То же самое относится и к медицинской терминологии на латинском языке, как можно судить об этом по дошедшим до нас малочисленным медицинским сочинениям римлян, наиболее значительным из которых было сочинение «О медицине» Авла Корнелия Цельса. Наследником терминологических традиций эллинистических медицинских школ явился К. Гален. Он уточнил значения старых, возродил некоторые почти забытые или малопонятные для его современников гиппократовские наименования, ввел немало новых, например таламус. Значительное греческое терминологическое наследие сохранилось для последующих поколений врачей благодаря сочинениям на греческом языке выдающихся врачей византийского периода – Орибазия (Oribasius, 325-403 гг. н. э.), Немезия (Nemesius, ок. 370 г.), Аэция из Амиды (Aetius, 502-575 гг.), Александра Траллесского (Alexander Tral-lianus, 525-605 гг.), Павла Эгинского (Paulus Aeginensis, 625-690 гг.) и др. С 8-9 вв. терминотворчество на греч. языке временно пошло на убыль. В 9-10 вв. на арабский язык были переведены почти все сочинения Гиппократов и К. Талона. Именно на базе этих переводов происходило становление арабской медицинской литературы. Важным пособием при обучении медицине в Европе в период средневековья служили латинские переводы арабских сочинений, представлявших, в свою очередь, весьма часто переводы или компиляции греческих источников. Начиная с 15 в. роль и влияние арабской медицины и арабского языка начали быстро ослабевать. Сформировалась новая латынь – латынь Возрождения (15-16 вв.), претендующая на роль научного языка, общего для всех стран Европы. Одними из активнейших ее обновителей были анатомы, взявшие за образец впервые изданное в 1478 г. сочинение А. Цельса. Последовательную систематическую реформу анатомической терминологии на латинском языке провел А. Везалий. Начиная с позднего Возрождения язык медицины постепенно приспособивался к потребностям развития национальных языков. К середине 19 в. латынь окончательно уступила (в разных странах в разное время) национальным языкам свою функцию письменного или устного языка научного сообщения, сохранив одновременно за собой важнейшую номинативную функцию – называние объектов науки в некоторых медицинских и биологических классификациях. Кроме того, классические языки остались основным интернациональным источником для пополнения медицинской терминологии. По сей день подавляющее большинство новых, впервые вводимых в медицинскую терминологию наименований несет на себе печать греческого или латинского происхождения. Греко-латинские интернационализмы легко проникают в терминологию на национальных языках и, модифицируясь в соответствии с их фонетико-морфологическими системами, становятся незаменимыми.

Незаимствованная русская медицинская лексика уходит своими корнями в глубокую древность. Хотя большинство сохранившихся медицинских рукописных памятников относится ко второй половине 17 в., можно предполагать, что некоторые из них происходят от более древних списков, появившихся, возможно, еще во времена Киевской Руси. Из глубины веков дошли до нас засвидетельствованные в древнерусских рукописных памятниках слова *бедро, бок, бровь, волос, голос, горло, грудь, губа, зуб, лицо, нос, ноготь, почка, рука, селезенка, сердце, томя, бельмо, оспа, грыжа, моча, рак, ухо, голень, желудок, желчь, лечение, лечебный, боль, больной, больница, болезнь, челюсть, беременная, бесплодие, зачатие, гной, здоровье, рожа, судорога, отек, язва* и многие др. Языку народных врачей-лечцов – современные врачи обязаны такими наименованиями как, например, *цинга, лишай, желтуха, струи, рана, ячмень* и др. В то же время множество ярких оригинальных русских медицинских обозначений не сохранилось и уступило свое место научным терминам, главным образом интернационализмам греко-латинского происхождения. Начиная со второй половины 18 в. и особенно в течение всего 19 в. в формирующуюся русскую научную

медицинскую терминологию было включено значительное число интернационализмов. Параллельно создаются многочисленные русские переводные и калькированные эквиваленты. Заслуга создания отечественной научной медицинской терминологии принадлежала русским врачам и переводчикам М.И. Шепну, А.П. Протасову, Н.М. Амбодик-Максимовичу, Е.О. Мухину и многим др. Термины греко-латинского происхождения представляют собой главным образом производные слова – префиксальные, суффиксальные, сложные, сложно-суффиксальные. Их значения обычно складываются из значений составных частей – префиксов (*a-*, *гипо-*, *гипер-*, *анти-* и др.), суффиксов (*-ит*, *-ома*, *-оз*, *-нал* и др.), корней (*гидр-*, *гем-*, *генат-*, *нефр-*, *гастр-*, *тахн-*, *бради-*, *стомат-* и др.), которые называют термиоэлементами. Это, как правило, регулярно повторяющиеся компоненты производных слов, которые, занимая постоянное место в структуре слова, сохраняют свое смысловое единство. За каждым термиоэлементом закреплено одно, реже два или три значения. В медицинской терминологии велик удельный вес слов, содержащих несколько термиоэлементов, например *поли/фибро/миоз/ит*, *гастро/энтеро/кол/нит*, *сплено/порто/хол/ангио/графия*, *гидро/уретеро/нефр/оз* и др. С помощью термиоэлементов образуются многочисленные серии однотипных, построенных по одной и той же словообразовательной модели терминов. Самой распространенной является следующая модель: первый компонент, обозначающий клетку, ткань, орган или систему организма, и второй компонент, обозначающий либо характер болезненного состояния (болезнь, патологический процесс), либо вид оперативного вмешательства, способа обследования или лечения, либо тип прибора, технического устройства. Одна из наиболее характерных особенностей медицинской терминологии, обусловленная ее двуязычной греко-латинской основой, заключается в наличии большого числа дублетных термиоэлементов греческого и латинского происхождения, обладающих идентичной семантикой, напр. *анти-* и *контра-*, *эндо-*, *энто-* и *интра-*, *нефр-*, *рен-*, *пневм-*, *пневмон-* и *пульмон-*, *аигн-* и *ваз-* [4, с.49].

Вся совокупность медицинских терминов вместе с используемыми врачами терминами смежных наук (биологии, химии, физики, микробиологии, радиологии, генетики, психологии, техники и др.) представляет собой обширную макросистему, насчитывающую несколько сот тысяч наименований, включая синонимы и наименования лекарственных средств. Входящие в ее состав совокупности терминов отдельных наук и областей знания образуют частные микросистемы терминов. Каждый термин – элемент определенной микротермино-системы (анатомической, терапевтической, акушерской, эндокринологической, гематологической и др.). Занимая определенное место в микросистеме, каждый термин находится в фиксированных родовидовых или иных связях с другими терминами данной микросистемы. Вместо с тем термины разных микросистем образуют определенные структуры отношений между собой на уровне макросистемы. В 20 в. эти структуры отражают двойственную тенденцию научного прогресса: дифференциацию медицинских наук, с одной стороны, и их интеграцию – с другой. Отпочковывающиеся от единого медицинского древа узкие специальности, хотя и опираются в той или иной степени на общий для них всех терминологический фонд, но развивают, прежде всего, свои узкоспециальные словари. Это облегчает обмен информацией в пределах микросистемы, но затрудняет взаимопонимание в рамках макросистемы медицинской терминологии в целом. При таких условиях появляется реальная опасность дублированного формулирования и обозначения понятий, отражающих одно и то же явление (синонимии) и многозначности (полисемии) некоторых терминов [4, с.50].

Быстрый количественный рост числа терминов противоречивые переплетения терминов множества различных микросистем, гносеологическая специфика модальной деятельности, объекты которой часто не поддаются точной идентификации на основании объективных критериев, наличие соперничающих друг с другом гипотез,

теорий, научных школ, отсутствие планомерной нормализаторской работы по упорядочению отдельных микросистем — все это обусловило серьезные трудности развития медицинской терминологии во второй половине 20 в. и ее недостатки. К их числу, в первую очередь, относится стихийный, почти не управляемый рост терминологического фонда, приводящий к постоянному засорению неполноценными, а зачастую ненужными терминами, а также неточность, расплывчатость, многозначность многих терминов, обилие синонимов и др. [4, с.50].

Термины обозначают общие понятия. Именно это является глубинным признаком терминов, который позволяет отделить их от других единиц языка. Поскольку существует несколько типов общих понятий, могут быть выявлены и разные типы терминов.

Существует довольно большое количество классификаций терминов. Основанием этих классификаций служат различные отдельные признаки терминов - содержательные, формальные, функциональные, внутри- и внеязыковые. Все эти классификации могут быть связаны с теми науками и областями знания, в которых они используются [Суперанская 2008: 16].

Классификация медицинских терминов представляет собой особый интерес. Данная процедура необходима и для процесса перевода в связи с необходимостью выбора наиболее подходящего эквивалента при переводе. Классификация любой терминологии, и медицинской в частности, может значительно облегчить данный процесс.

Огромному объему современной медицинской терминологии сопутствует исключительное многообразие отражаемых ею категорий научных понятий, являющихся предметом исследования многих научных дисциплин; в совокупности она образует сложнейшую макротерминосистему.

Вместе с тем каждый медицинский термин является элементом соответствующей микротерминосистемы. Медицинскую терминологию можно классифицировать на следующие группы:

1. анатомической,
2. гистологической,
3. эмбриологической, гинекологической, дерматологической, физиотерапевтической и т.д.

Любая микротерминосистема базируется на классификациях научных понятий. Каждый термин, занимая соответствующее место в микротерминосистеме, находится в фиксированных родовидовых или иных связях с другими ее терминами. Вместе с тем термины разных микротерминосистем состоят в определенных отношениях и связях между собой на уровне макротерминосистемы, что отражает двойственную тенденцию прогресса: дальнейшую дифференциацию медицинских наук, с одной стороны, и их усиливающиеся взаимообусловленность, интеграцию, с другой стороны. В XX в. значительно выросло число частных микротерминосистем, выражающих понятия, связанные с диагностикой, лечением и профилактикой болезней, поражающих преимущественно отдельные органы и системы (эндокринология, пульмонология, урология, нефрология, сексопатология, гематология, артрология, гастроэнтерология, кардиоваскулярная хирургия, абдоминальная хирургия, нейрохирургия и др.). За последние десятилетия достигли внушительных размеров узкоспециальные лексиконы кардиологии, онкологии, рентгенологии, иммунологии, медицинской вирусологии, наук гигиенического профиля.

Внутри медицинской терминологии существуют определенные разногласия касательно классификации терминов. Это может представлять определенный интерес при переводе на русский язык синонимичных терминов. При упорядочении медицинской терминологии приходится искать ответ на вопрос, какой звуковой комплекс термина более предпочтителен: тот, который прямо отражает существенные

признаки понятия (кваликативный термин), или тот, который не связан прямо с содержанием, а лишь косвенно указывает на него (ассоциативный термин), или, наконец, тот, который вообще не несет ни прямой, ни косвенной информации о содержании термина (нейтральный термин).

Почти все области терминологии клинической медицины изобилуют синонимами, причем в некоторых дисциплинах их количество достигает 25-40% всего терминологического фонда. Число синонимов, выражающих некоторые понятия, достигает 25 и более. Особенно велико число синонимов среди терминов, обозначающих болезни и синдромы.

В последние годы вопрос о предпочтительном типе терминов решается преимущественно в пользу кваликативных терминов. Их положительная сторона - возможность отобразить отличительные признаки понятия с помощью часто употребляемых терминологических элементов и определяющих слов. Подавляющее большинство медицинских терминов относится к кваликативным терминам. Даже на названия лекарственных веществ во второй половине XX в. перестали смотреть только как на условные различительные знаки, не несущие никакой научной информации. В соответствии с рекомендациями международных организаций, в международные непатентованные наименования лекарственных веществ включаются регулярные словесные отрезки, указывающие на принадлежность вещества к определенной фармакологической группе. Эпонимические термины целесообразно заменять на кваликативные. Исключения составляют наименования, давно и прочно вошедшие в медицинскую терминологию и от которых образованы производные слова. В таких случаях эпонимические термины должны оставаться хотя бы как равноправные синонимы кваликативных.

Одной из наиболее трудно решаемых проблем упорядочения медицинской терминологии является проблема синонимии. Синонимами в терминологии называют слова и словосочетания, которые, различаясь своим звуковым составом, выражают в рамках определенной микротерминотомии тождественное научное понятие.

Неупорядоченность медицинской терминологии, как в русском, так и в других языках, продолжает оставаться серьезным препятствием при обмене научной информацией, при ее машинной обработке, создает большие затруднения при адекватном научном переводе медицинской литературы.

Хоть упорядочение и нормализация русской медицинской терминологии не является необходимым условием, эта работа может способствовать облегчению переводческой деятельности. Кроме специалистов различного медицинского профиля в ней должны активно участвовать и переводчики.

Классификация терминов, как и классификация других элементов языка, представляет собой широкий набор вариаций. Определяющим критерием для построения той или иной системы является субъективное мнение автора, основанное на совокупности научных знаний. Именно поэтому невозможно определить, какая из классификаций является верной, поскольку каждая из них имеет право на существование. Условием для выбора той или иной классификации может стать лишь ее пригодность для конкретного исследования. В данной работе в основном будет использована система В.В. Шкарина, Ю.В. Григорьевой, Абдурахмонова Ф.А., Убайдулло Курбон, Юсуфова А.И. и Расулова М.Я., потому что она представляет собой классификацию, применимую именно к медицинской терминологии в языке.

По степени общепринятости и употребительности различаются общепринятые термины, метадиалектные термины, идиолектные термины, а также употребительные, малоупотребительные и окказиональные термины.

С учетом степени нормированности выделяют стандартизованные термины, рекомендуемые термины, предпочтительные термины, допустимые термины,

отсылочные термины, nereкомендуемые термины, и недопустимые термины [Суперанская 2008: 65].

Таким образом, классификация терминов проводится в соответствии с их происхождением, формой, семантической структурой (моносемичные и полисемичные), со степенью употребительности (общепринятые термины, метадиалектные термины, а также употребительные, малоупотребительные), функциональными особенностями, региональной распространенностью, степенью нормированности и др.

ЛИТЕРАТУРА

1. Солнцев, Е.М. Общие и частные проблемы перевода медицинских текстов [Текст] // Е.М. Солнцев . - Вестник МГЛУ. – 2010. - №9. - с. 131-141
2. Суперанская, А. В. Общая терминология. Вопросы теории [Текст] / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – М.: АСТА, 2007. – 207 с.
3. Суперанская, А. В. Общая терминология: терминологическая деятельность [Текст] / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева – М.: АСТА, 2008. – 288 с.

КЛАССИФИКАЦИЯ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ

В статье говорится, что существует довольно большое количество классификаций терминов. Основанием этих классификаций служат различные отдельные признаки терминов - содержательные, формальные, функциональные, внутри- и внеязыковые. Все эти классификации могут быть связаны с теми науками и областями знания, в которых они используются. Классификация медицинских терминов представляет собой особый интерес. Данная процедура необходима и для процесса перевода в связи с необходимостью выбора наиболее подходящего эквивалента при переводе. Классификация любой терминологии, и медицинской в частности, может значительно облегчить данный процесс. Внутри медицинской терминологии существуют определенные разногласия касательно классификации терминов. Это может представлять определенный интерес при переводе на русский язык синонимичных терминов. При упорядочении медицинской терминологии приходится искать ответ на вопрос, какой звуковой комплекс термина более предпочтителен: тот, который прямо отражает существенные признаки понятия (кваликативный термин), или тот, который не связан прямо с содержанием, а лишь косвенно указывает на него (ассоциативный термин), или, наконец, тот, который вообще не несет ни прямой, ни косвенной информации о содержании термина (нейтральный термин). Почти все области терминологии клинической медицины изобилуют синонимами, причем в некоторых дисциплинах их количество достигает 25-40% всего терминологического фонда. Число синонимов, выражающих некоторые понятия, достигает 25 и более. Особенно велико число синонимов среди терминов, обозначающих болезни и синдромы.

Ключевые слова: термин, классификация, русский язык, иностранный язык, медицинская терминология, терминосистема, структура, нормированность, терминосистема, слово, словосочетание, лекарственные препараты, классификация.

ТАСНИФИ ИСТИЛОҲОТИ ТИББӢ

Дар мақола гуфта мешавад, ки таснифоти истилоҳҳо хеле каманд. Ин таснифҳо ба хусусиятҳои гуногуни инфиродии истилоҳҳо – пурмазмун, расмӣ, функционалӣ, дохилзабонӣ ва ғайризабонӣ асос ёфтаанд. Ҳамаи ин таснифот метавонанд бо он илмҳо ва соҳаҳои дониш, ки дар онҳо истифода мешаванд, алоқаманд бошанд. Таснифи истилоҳоти тиббӣ таваҷҷӯҳи хоса дорад. Ин тартиб инчунин барои раванди тарҷума дар робита бо зарурати интихоби эквиваленти мувофиқ барои тарҷума зарур аст. Гуруҳбандии ҳама гуна истилоҳот ва алаҳусус тиббӣ метавонад ин равандро хеле осон кунад. Дар доираи истилоҳоти тиббӣ, дар мавриди гуруҳбандии истилоҳҳо ихтилофи назар вучуд дорад. Ҳангоми тарҷумаи истилоҳҳои синонимӣ ба русӣ ин метавонад каме манфиатдор бошад. Ҳангоми фармоиш додани истилоҳоти тиббӣ, бояд посух ба суолеро пайдо кард, ки кадом маҷмӯаи овозии истилоҳ афзалтар аст: касе, ки бевосита хусусиятҳои концепсияро (мӯҳлати таҳассусӣ) инъикос мекунад, ё мустақиман бо мундариҷа алоқаманд нест, аммо танҳо ғайримустақим ба он ишора мекунад (истилоҳи ассотсиативӣ), ё, ниҳоят, касе, ки дар бораи мундариҷаи истилоҳ умуман маълумоти мустақим ё ғайримустақим надорад (истилоҳи бетараф). Қариб ҳамаи соҳаҳои истилоҳоти тиббӣ клиникӣ пур аз синонимҳо мебошанд ва дар баъзе фанҳо шумораи онҳо ба 25-40% фонди умумии истилоҳот мерасад. Микдори муродифҳое, ки баъзе мафҳумҳоро ифода мекунанд, ба 25 ва бештар аз он мерасад. Шумораи муродифҳо дар байни истилоҳҳои ифодакунандаи бемориҳо ва синдромҳо маҳсусан зиёд аст.

Калидвожаҳо: истилоҳ, тасниф, забони русӣ, забони хоричӣ, истилоҳи тиббӣ, системаи истилоҳот, сохтор, стандартизатсия, системаи истилоҳот, калима, ибора, доруҳо, таснифот.

CLASSIFICATION OF MEDICAL TERMS

The article says that there are quite a large number of classifications of terms. The basis of these classifications are various separate features of terms - content, formal, functional, intra - and extra-linguistic. All these classifications can be related to the sciences and fields of knowledge in which they are used. The classification of medical terms is of particular interest. This procedure is also necessary for the translation process due to the need to choose the most appropriate equivalent for translation. Classification of any terminology and medical in particular, can greatly facilitate this process. Within medical terminology, there are certain disagreements regarding the classification of terms. This may be of some interest in the translation into Russian language of synonymous terms. When ordering medical terminology, we have to look for an answer to the question of which sound complex of the term is more preferable: one that directly reflects the essential features of the concept (qualificative term), or one that is not directly related to the content, but only indirectly indicates it (associative term), or, finally, one that does not carry either direct or indirect information about the content of the term (neutral term). Almost all areas of clinical medicine terminology abound in synonyms, and in some disciplines their number reaches 25-40% of the total terminology fund. The number of synonyms that express certain concepts reaches 25 or more. The number of synonyms among terms denoting diseases and syndromes is especially high.

Keywords: term, classification, Russian language, foreign language, medical terminology, term system, structure, normalization, term system, word, phrase, drugs, classification.

Сведения об авторе: *Махкамзода Шукрона Куватбек* – магистрант 2-го года обучения факультета русской филологии Таджикского национального университета. Тел.: **93 566 06 09**

Information about the author: *Makhkamzoda Shukrona Kuvatbek* - the 2nd year master's student of the Faculty of Russian Philology of the Tajik National University. Phone: **93 566 06 09**

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ФРАЗЕОПОЛЕ «ОСОБЫЙ ВРЕМЕННОЙ МОМЕНТ В ЖИЗНИ ЧЕЛОВЕКА»

Маматкулов Дж.

Таджикский национальный университет

Центральной единицей данного поля могло бы быть выражение, наиболее нейтрально передающее идею «выделенный, особый момент в жизни» в русском языке, например, предположительно, «золотое время» (в положительном ключе) или «черные дни» в отрицательном ключе. Остальные ФЕ данной семантики входят в периферийную зону соответствующего поля.

Сема «*хорошее время*» отражена в ФЕ, обозначающих самые лучшие, счастливые, позитивные, радостные моменты в жизни человека. Рассмотрим выражение *Бабье лето*, которое широко известно. Данное выражение обозначает *ясные тёплые дни ранней осени*. Данная ФЕ характеризуется компонентами *Ла5, Ло1.2, Ло2.1, Ло3.1*, которые в сумме составляют его лингвокультурологический код.

Описание приведенного ЛКК данного выражения приводит к такому предположению о зарождения ФЕ: издавна *лето* было тяжёлым временем для женщин-крестьянок, так как весь день они должны были работать и в поле, и дома. Только в начале осени, после окончания полевых работ, женщина могла немного отдохнуть и насладиться ясными и теплыми днями, которые стали называть *бабьим летом* [Бирих 2007: 384-385]. Первоначально выражение употребляли для обозначения именно времени, когда все *бабы* могут отдыхать и наслаждаться летом (Ла5). Следовательно, ФЕ входит в группу интертекстуальных логоэпистем (Ло2.1). Также следует отметить отражение в образе данной ФЕ интересного факта рабочего быта в крестьянской сфере (Ло1.2). При использовании в речи ФЕ выполняет адаптивную функцию (Ло3.1).

Пример из НКРЯ свидетельствует об особенностях дискурса, в котором употребляется данное выражение: *Она умирает и видит сон: на следующий день после первого свидания они гуляют в парке. Бабье лето, но ещё жарко. Они пьют холодный лимонад, смеются, болтают. (Т. Соломатина Отойти в сторону и посмотреть,*

2011). Стилистическая маркировка ФЕ относит ее к книжному стилю, ситуация общения близка к художественной, но допускает и снижение до нейтрально-бытового общения.

Особую сему включает в свой состав ФЕ, которая означает отрицательные события как высшие временные точки в судьбе человека или страны и которые приобретают статус семы в рамках ФЕ. Рассмотрим ФЕ *Смутное время*, которая обычно произносится с неодобрением, употребляется для обозначения какого-либо нестабильного периода в жизни. Общая семантика выражения сводится к смыслу «неопределенный, нестабильный период, чреватый катаклизмами в жизни общества, страны». Данная ФЕ характеризуется компонентами **Ла5, Ло1.5, Ло2.1, Ло3.3**, которые в сумме составляют его лингвокультурологический код.

Описание приведенного ЛКК данного выражения приводит к наблюдению, что оно восходит к литературным текстам в XII веке, когда она первоначально употреблялась русскими писателями (Ло1.5). В частности, так писали о событиях в России конца XVI – начала XVII века, когда *страну потрясли смуты и народные мятежи, польская и шведская интервенции, правление Лжедмитриев* [Мокиенко 2004: 52]. Таким образом, ФЕ первоначально обозначала определенный период в истории России (Ла5). Следовательно, ФЕ входит в группу интертекстуальную (Ло2.1). При использовании в речи ФЕ выполняет функцию интегративную (Ло3.3). До сих пор выражение ещё популярно употребляется в исторических трудах

В качестве иллюстрации предложим следующий пример из НКРЯ: *Можно предположить, что в то **смутное время** каждому чиновнику пришлось делать свой нелегкий выбор: или погибнуть за царя, или перейти на сторону мятежников и сказочно разбогатеть* (Александр Волков. Пираты песчаного моря, 2013). Стилистическая маркировка ФЕ относит ее к высокому книжному стилю, ситуация близка к публицистической и художественной.

Другие ФЕ, обозначающие разные особые временные моменты в жизни человека, а также их анализ приведены в Приложении 3: *медовый месяц, звёздный час*.

Говорящие, употребляя ФЕ в речи, намерены передать собеседникам не только информацию, но и эмоции, их отношение к предмету или ситуации, что отражается в модальной семантике ФЕ. Мы рассмотрим последовательно группу ФЕ с сематическим полем оценочности.

Центральной ФЕ данного поля является выражение, наиболее полно и нейтрально передающее идею «положительное отношение» в русском языке, например, «*как нельзя лучше*», остальные ФЕ данной семантики входят в периферийную зону соответствующего поля.

Рассмотрим ФЕ данного поля, которая обладает семой *положительности*, – *Беречь/хранить как зеницу ока*. ФЕ употребляется для обозначения большого и положительного отношения к чему-либо. Общая семантика ФЕ заключается в идее «очень тщательно, бдительно, заботливо оберегать что-либо». ФЕ характеризуется компонентами **Ла1, Ло1.3, Ло2.1, Ло3.3**, которые в сумме составляют его лингвокультурологический код.

При описании ЛКК данного выражения мы заметили, что оно восходит к старославянскому выражению из Библии (Ло1.3). Причем *Зеница* – церковнославянское *зрачок, око* – устаревшее *глаз*. Старославянское церковное выражение говорит, что нужно относиться к чему-либо или кому-либо так, как будто бы это зрачок глаза, т.е. зрение, которое считается одной из наивысших ценностей в бытовой, социальной и духовной жизни человека. Тем более, согласно мифологическим представлениям глаз обладает магической силой, благодаря которой человек способен видеть, что делает его живым. Ведь в фольклоре немало говорится о ценности зрения: *лучше ноги потерять, чем глаза; не верь речам, а верь своим очам; лучше один раз увидеть, чем сто раз услышать* и др. [Телия 2010: 304-305]. Слово *зеница* вне состава устойчивых

выражений не употребляется, т.е. оно является предметом безэквивалентной лексики (Ла1). Согласно источнику ФЕ, мы вносим её в группу интертекстуальных логоэпистем (Ло2.1). При использовании в речи данная ФЕ выполняет интегративную функцию (Ло3.3).

Пример из НКРЯ характеризует дискурсивные параметры употребления

ФЕ: – *Наша каста эту тайну как зеницу ока оберегает* (Дмитрий Глуховский. Метро 2033, 2005). Стилистическая маркировка ФЕ относит ее к повышенно-книжному (библейскому) стилю, ситуация общения варьирует от публицистической до художественной.

Обратимся к следующей ФЕ *На ять*, которая употребляется для обозначения хорошей оценки для чего-либо. Общая семантика ФЕ сводится к смыслу «очень хорошо, превосходит по своим качествам, состоянию и др».

Данная ФЕ характеризуется компонентами **Ла1, Ло1.2, Ло2.1, Ло3.1**, которые в сумме составляют его лингвокультурологический код.

В данной ФЕ слово *ять* – название буквы **Ѣ**, обозначавшей в старославянском и древнерусском языках особый звук, совпавший уже в древности со звуком *e*. Реформой орфографии 1918 г. буква была упразднена. Правила «на ять» считались в ученической среде мерилор орфографических знаний. Поэтому *знать на ять* – «знать крепко, назубок». Это выражение, возникшее в дореволюционном школьном и гимназическом жаргоне, живет и в современном литературном языке, сохраняя шуточный оттенок [Бирх 2007: 786]. В современном языке слово *ять* больше не употребляется вне состава устойчивых выражений, что относится к лингвострановедческой информации (Ла1). В данном случае обнаруживаем фрагменты русской письменной истории, т.е. включаем в семантическую структуру логоэписемную информацию (Ло1.2). ФЕ входит в группу интертекстуальных логоэпистем (Ло2.1) и выполняет адаптивную функцию (Ло3.1).

Пример из НКРЯ характеризует особенности дискурсивной практики, в которой можно встретить данное высказывание: *Все будет на ять. Спасибо, дорогой, а теперь оставь нас одних* (Андрей Лазарчук, Михаил Успенский. Посмотри в глаза чудовищ, 1996). Стилистическая маркировка ФЕ относит ее к повышенно-разговорному стилю, ситуация общения варьирует от разговорной до художественной.

Сема *положительности* специфически отражена также в ФЕ *Без шума и пыли* (в контекстах с положительной коннотацией) употребляется для обозначения чего-то сделанного просто и быстро. Общая семантика ФЕ сводится к смыслу «очень тихо, не привлекая внимания, чисто». Говорится с оттенками шуток и иронии. Выражение характеризуется компонентами **Ла2, Ло1.5, Ло2.1, Ло3.3**, которые в сумме составляют его лингвокультурологический код. Выражение является репликой героя механика Лёлика в кинофильме «Бриллиантовая рука» (Мосфильм, 1969) (Ла2). В этом фильме он не раз говорил эти слова: *К жене приедете как огурчик: без гипсу, без пыли, без шуму; Лопух! Такого возьмем без шума и пыли; Начинаю действовать без шума и пыли по вновь утвержденному плану* (Ло1.5) [Бирх 2007: 772]. Следовательно, ФЕ входит в интертекстуальную группу (Ло2.1) и выполняет интегративную функцию (Ло3.3).

Пример из НКРЯ характеризует дискурсивные параметры употребления ФЕ: *Лагеря там красные, как и в любом красном лагере все решают люди в погонах, если будет смирно себя вести, устроится на должность – все обойдется и будет без шума и пыли, если же попробует бедокурить, окончится плохо, у меня у подруги бывший сидит в этой обл.* (коллективный. Форум: Колонии Нижегородской области, 2011). Стилистическая маркировка ФЕ относит ее к разговорному стилю, ситуация общения варьирует от разговорной до художественной.

Другие ФЕ, обладающие семантикой «положительные оценки: как в аптеке, как пить дать».

Центральной фразой фразеополя «отрицательное отношение к чему-либо» является фразеологизм, наиболее полно и нейтрально передающий идею «отрицательное отношение» в русском языке, например, «ниже всякой критики», при этом остальные ФЕ данной семантики входят в периферийную зону соответствующего поля.

Сема *отрицательности ситуации* отражена в ФЕ **Попасть впросак**, которая употребляется для обозначения неловкой и отрицательно оцениваемой ситуации. Общая семантика ФЕ заключается в идее «*попасть в затруднительное, неловкое или смешное положение*». Данная ФЕ характеризуется компонентами **Ла5, Ло1.2, Ло2.1, Ло3.1**.

Описание значения данной ФЕ не обходится без объяснения значения слова *впросак – просак*. Считали, что *просак* – это ручной станок для изготовления (витья) веревок и канатов. Раньше верёвку, канаты делали не на фабриках, а в селах на улицах, где столбы стояли с крючьями, от них канаты тянулись к деревянным колёсам, которые вращали лошади, бегая по кругу. Попасть *в просак* во время плетения веревок было и опасно, и глупо, так как только очень беспечный и невнимательный человек мог не заметить скручиваемых на нем веревок, тем более если попал туда концом одежды, волосами, то может скрутить так, что и освободиться будет трудно [Волина 2003: 17-18]. Важно отметить, что раньше встречались и сочетания *будешь в просаке, попался в преизрядный просак*. Затем после того, как исконное значение слова *просак* было забыто, сочетание *в просак* перешло в наречие *впросак* и сейчас употребляется только в устойчивых выражениях (Ла5). Проведя описание данной ФЕ при помощи логоэпистемного анализа, мы также обнаружили такие интересные факты работы и жизни в древние времена (Ло1.2). ФЕ входит в интегративную функцию (Ло2.1) и выполняет адаптивную функцию (Ло3.1).

Приведем из НКРЯ пример, который характеризует особенности употребления данной ФЕ в современном русском языке: *Чтобы не попасть впросак, лучше заранее выяснить дорогу в незнакомом районе*. (Е. Караваева, Е. Павлова. Сколько стоит «баранка»?., 2007). Стилистическая маркировка ФЕ относит ее к фольклорно-разговорному стилю – или сниженно-книжному фольклорному варианту стиля речи, ситуация общения варьирует от разговорной до публицистической и художественной.

Рассмотрим еще одну интересную ФЕ – **Дело табак**, которая обладает семой *отрицательной оценки ситуации*. ФЕ употребляется в случае, когда кому-либо угрожает большая опасность, гибель и уничтожение. Семантика данной ФЕ сводится к смыслу «*дела очень плохи; положение крайне опасно, угрожающ*». ФЕ характеризуется компонентами **Ла5, Ло1.2, Ло2.1, Ло3.1**, которые в сумме составляют его лингвокультурологический код.

Описание ЛКК данной ФЕ приводится к предположению, что она связана с бурлацким оборотом *под табак*, обозначающим «речка глубокая и опасная». Речь идет о тяжелом труде волжских бурлаков. Когда бурлаки тащили за собой тяжело нагруженные баржи на берегу Волги, им нередко приходилось переходить вброд небольшие протоки или заливы Волги. Чтобы не замочить кисет с *табаком*, огнивом и трутом, все эти предметы бурлаки подвязывали к шее. Если брод был глубоким и вода доходила «*до табака*» или «*под табак*», то дела владельцев табака оказывались плохи, так как дальше двигаться было невозможно. *Под табак* на профессиональном языке волжских бурлаков значило «очень глубоко» [Фелицына, Мокиенко 1999: 285]. Таким образом, выражение первоначально употребляли только среди бурлаков (Ла5), затем стало популярно использоваться в речи, а для того, чтобы понять его значение, нам пришлось заглянуть в историю его происхождения. Здесь мы обнаружили факты о труде и жизни бурлаков, которые своеобразно отражаются в данной ФЕ (Ло1.2). Следовательно, ФЕ входит в интертекстуальную группу (Ло2.1). При использовании в речи ФЕ выполняет адаптивную функцию (Ло3.1).

В качестве иллюстрации предложим следующий пример из НКРЯ: *Когда он узнал, что я недавно женился, а жена моя по болезни осталась дома, все время приговаривал: дело табак, совсем, брат, табак дело...* (Александр Морозов. *Прежние слова*, 1985-2001) Стилистическая маркировка ФЕ относит ее к низкому разговорному стилю, ситуация общения варьирует от разговорной до художественной.

Обратимся к рассмотрению ещё одной ФЕ данной семантики – *Притча во языцех*. Выражение употребляется для обозначения того, что считается предметом в разговорах многих людей, при этом об этом предмете часто говорят с неодобрением. Семантика ФЕ сводится к смыслу «предмет всеобщих разговоров, постоянных пересудов». Данная ФЕ характеризуется компонентами **Ла1**, **Ло1.3**, **Ло2.1**, **Ло3.3**, которые в сумме составляют его лингвокультурологический код.

Чтобы понять значение данной ФЕ, надо иметь в виду, что в церковнославянских текстах *во языцех* – это форма местного падежа множественного числа существительного *язык* – *языци*, имевшего значение *народ, племя*. Слово *притча* имеет такое же в современном языке – *краткий рассказ с нравоучительным смыслом, нечто вроде «урока»*. Таким образом, *притча во языцех* – то, что для всех служит предметом неодобрительных разговоров и то, что известно всем народам [Серов, 634]. Итак, выражение восходит к библейским текстам (Ло1.3). Причем, в образной структуре данной ФЕ обнаруживаем семантику безэквивалентной лексики – *языци (в языцех)*, которая употребляется для обозначения только в составе устойчивых выражений (Ла1). ФЕ входит в группу интертекстуальных логоэпистем (Ло2.1) и выполняет интегративную функцию (Ло3.3).

Дискурсивную ауру коммуникации описывает пример из НКРЯ: – *А как ты собираешься вывозить картины? Ваша таможня – притча во языцех. – Ты забыл, мой дорогой, – сказала Люси, – ведь я художник.* (Петр Галицкий. *Цена Шагала*, 2000) Стилистическая маркировка ФЕ относит ее к повышено-книжному стилю публицистической речи, ситуация общения близка к художественной.

Другие ФЕ, обладающие семантикой данного фразеополя, а также их анализ приведены в Приложении 3: *гроша ломаного (медного) не стоит, в подметки не годится, строить на песке, камень преткновения, пускать петуха, ящик пандоры, не в своей тарелке, садиться в калошу*.

Важно отметить в данном кластере ФЕ еще одно поле, в котором ФЕ обладают семей «амбивалентное отношение» к чему-либо. В данном поле мы обнаруживали только одну ФЕ – *Мне плевать*, т.е. *мне все равно*. Выражение используется в случае, когда человек хочет проявлять по отношению к кому-либо, чему-либо презрение, безразличие. В образной структуре данного выражения не находится компонент лингвокультурологического анализа (Ла0).

ЛИТЕРАТУРА

1. Верещагин Е.М. Костомаров В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Русский язык, 1990. – 246 с.
2. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. Л., 1946.
3. Виноградов В.В., История слов/ Российская академия наук. Отделение литературы и языка: Научный совет «Русский язык». Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН/ Отв. ред. академик РАН Н. Ю. Шведова. — М.: 1999. – 1138 с.
4. Волина В.В., Весёлая грамматика. Фразеология. – М.: Дрофа. 2003. – 80 с.
5. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 64-72.
6. Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт / С.Г. Воркачев. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2004.
7. Воробьев В.В. К понятию поля в лингвокультурологии (общие принципы). Русский язык за рубежом, №5, 1991. –102 с.
8. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы). – М.: Академический проект, 1997.

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ФРАЗЕОПОЛЕ «ОСОБЫЙ ВРЕМЕННОЙ МОМЕНТ В ЖИЗНИ ЧЕЛОВЕКА»

В статье говорится, что группа фразеологизмов со значением качественной оценки лица, одна из наиболее многочисленных функционально - семантических групп фразеологии современного русского языка. Фразеологизмы этой группы являются одним из средств экспрессивной характеристики человека, эмоциональной оценки его индивидуальных качеств или его положения в обществе, коллективе. Экспрессивно-стилистические и эмоционально-оценочные возможности фразеологизмов данной группы связаны, прежде всего, с тем, что большая часть из них (до 80%) обладает свойствами реально существующей образности; в чём легко убедиться, сопоставив предложения, в составе которых характеристика человека выражена с помощью фразеологических единиц, с предложениями адекватного смыслового содержания без них. Например: *Он звёзд с неба не хватает. – У него средние способности; Она здесь белая ворона. – Она очень отличается от окружающих.* В значениях фразеологических единиц, ориентация на лицо как субъект характеристики передаётся в словарях с помощью специальных функционально- семантических показателей (о человеке; кто-либо и т. д.), в отдельных случаях эта функциональная ориентация выражается подбором прилагательных, которые по характеру своих лексических значений могут быть использованы только для характеристики людей, (*мухи не обидит – «кроткий, безобидный, добрый»*).

Ключевые слова: фразеологизм, группа фразеологических единиц, фразеологические выражения, значение «человек», грамматические и лексические свойства, предложения, русский язык, характеристика, образность, экспрессивность.

СОҶАИ СЕМАНТИКИИ «СИМОИ ИНСОН»

Дар мақола гуфта мешавад, ки гурӯҳи воҳидҳои фразеологӣ бо маънои баҳои сифатии шахс яке аз гурӯҳҳои сершумори функционалӣ ва семантикии фразеологияи забони муосири рус мебошанд. Фразеологизмҳои ин гурӯҳ яке аз воситаҳои ифодаи тавсифи шахс, баҳои эмотсионалӣ ба сифатҳои инфиродии ӯ ё мавқеи ӯ дар ҷомеа, гурӯҳ мебошанд. Имкониятҳои экспрессионӣ-стилистӣ ва эмотсионалӣ-баҳодихӣи воҳидҳои фразеологии ин гурӯҳ, пеш аз ҳама, бо он алоқаманданд, ки аксарияти онҳо (то 80%) хусусиятҳои тасвири воқеан мавҷудбударо доранд; ки бо муқоисаи ҷумлаҳои, ки дар он хусусияти шахс бо истифода аз воҳидҳои фразеологӣ бо ҷумлаҳои дорой мазмунӣ мувофиқи маъноӣ бидуни онҳо ифода ёфтааст, тасдиқ кардан осон аст. Масалан: Ӯ ситораҳои осмонро надорад. - Ӯ қобилиятҳои миёна дорад; Вай дар ин ҷо зоғи сафед аст. - Вай аз атрофиёнаш фарқи калон дорад. Дар маънои воҳидҳои фразеологӣ, роҳнамоӣ ба ҷеҳра ҳамчун субъекти хусусиятҳо дар луғатҳо бо ёрии нишондиҳандаҳои махсуси функционалӣ ва маъноӣ (дар бораи шахс; касе ва ғ.) Оварда мешавад, дар баъзе ҳолатҳо ин самти функционалӣ бо интиҳоби сифатҳои ифода карда мешавад, ки аз рӯи хусусияти луғавӣ онҳо арзишхоро танҳо барои тавсифи одамони истифода бурдан мумкин аст, (пашшаҳо хафа намешаванд - "ҳалим, безарар, меҳрубон").

Калимаҳои калидӣ: воҳиди фразеологӣ, гурӯҳи воҳидҳои фразеологӣ, ибораҳои фразеологӣ, маънои «шахс», хосиятҳои грамматикӣ ва луғавӣ, ҷумлаҳо, забони русӣ, хусусиятҳо, тасвир, ифоданокӣ.

SEMANTIC PHRASEOFIELD "HUMAN APPEARANCE"

The article says that the group of phraseological units with the meaning of a qualitative assessment of a person is one of the most numerous functional and semantic groups of phraseology of the modern Russian language. Phraseologisms of this group are one of the means of expressive characteristics of a person, emotional assessment of his individual qualities or his position in society, a team. The expressive-stylistic and emotional-evaluative capabilities of the phraseological units of this group are associated, first of all, with the fact that most of them (up to 80%) have the properties of a really existing imagery; which is easy to verify by comparing sentences in which the characteristic of a person is expressed using phraseological units with sentences of adequate semantic content without them. For example: He lacks stars from the sky. - He has average abilities; She is a white crow here. - She is very different from those around her. In the meanings of phraseological units, orientation to the face as the subject of characteristics is conveyed in dictionaries with the help of special functional and semantic indicators (about a person; someone, etc.), in some cases, this functional orientation is expressed by the selection of adjectives that, by the nature of their lexical values can only be used to characterize people, (flies will not offend - "meek, harmless, kind").

Keywords: phraseological unit, a group of phraseological units, phraseological expressions, the meaning of "person", grammatical and lexical properties, sentences, Russian language, characteristics, imagery, expressiveness.

Сведения об авторе: *Маматкулов Джасурбек* – магистрант второго курса факультета русской филологии ТНУ. Тел.: 92 77 88 257

Information about the author: *Mamatkulov Jasurbek* – second-year Master's student of the Faculty of Russian Philology of TNU. Tel.: 92 77 88 257

ИСТОЧНИКИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Ёрмухамедова М.А.

Таджикский национальный университет

Фразеологизмы существуют на протяжении всей истории языка. С конца XVIII в. они объяснялись в специальных сборниках и толковых словарях. Изучение фразеологии составляет необходимое звено в усвоении языка, в повышении культуры речи. В языке каждого народа есть устойчивые образные обороты, которые воспроизводятся в речи подобно слову, а не строятся, подобно словосочетаниям и предложениям. Такие обороты называются фразеологизмами. Другое важное свойство фразеологизмов: смысл целого фразеологизма не складывается из смыслов входящих в него слов, например выражение «собаку съел, обозначающее быть мастером в каком-нибудь деле», совершенно не связано со значением входящих в него слов. Правильное и уместное использование фразеологизмов придает речи неповторимое своеобразие, особую выразительность, меткость, образность. Фразеологизмы различаются по степени спаянности компонентов. Если она максимальна, то это фразеологические сращения, например, попасть впросак, бить баклуши, ничтоже сумняшеся. Если связь между компонентами меньшая, - это фразеологические единства (тянуть ляжку, намылить шею). Во фразеологических сочетаниях один член фразеологизма имеет так называемое ограниченное, связанное употребление, а второй - свободное: щекотливый вопрос, чреватое последствиями.

Источники возникновения фразеологизмов русского языка разнообразны. Основная часть фразеологизмов русского языка исконно русского происхождения, источником их является, например, профессиональная речь (точить лясы, бить баклуши, без сучка и задоринки, снять стружку, сесть на мель, играть первую скрипку). Во времена Древней Руси и в средние века очень славились ремесленники и умельцы. Таким образом, профессиональная речь является одним из источников фразеологии. Рассмотрим эти фразеологизмы и разберемся в их происхождении.

1. Из профессий столяра и плотника пришли такие фразеологизмы, как: без сучка без задоринки, бить баклуши, точить лясы, тютелька в тютельку. Так фразеологизм «точить лясы», который означает болтать или разговаривать, пришел из речи семеновских балясников. Суть их работы заключалась в создании украшений для перил и оконных рам. Труд этот считался легким и несерьезным.

2. Из профессии кузнеца пришли фразеологизмы: доводить до белого каления (разозлить до предела, до бешенства), между молотом и наковальней. Из профессии извозчика, перевозчика появились устойчивые выражения брать/взять в шоры, все на мази, держать в вожжах, закусить удила, ни зги не видно, последняя спица в колеснице. Перевозчики обязаны были следить за тем, чтобы телеги всегда были смазаны, чтобы они не скрипели и в и в пути ничего не перетерлось и не сломалось. И когда купец спрашивал перевозчиков, все ли готово для дальнейшего пути, они отвечали: «все на мази», то есть телеги готовы к дороге.

3. Из профессии аптекаря, врача пришли фразы в час по чайной ложке, затаить дыхание, как рукой сняло, позолотить пилюлю, подсластить пилюлю, проглотить пилюлю, поднести пилюлю, поставить диагноз. Лекарства, принимаемые в пилюлях,

далеко не всегда приятны на вкус и вид, поэтому в старину аптекари иной раз покрывали их сладким веществом красивого золотистого цвета, пытаясь пленить этим главным образом малых детей. Становясь привлекательней на вид, пилюли отнюдь не теряли горечи. Отсюда пошло немало насмешливых образов: позолотить пилюлю – «расписать привлекательность или безобидность чего-нибудь неприятного»; подсластить пилюлю – «сдобрить дурную весть сладкими словами»; проглотить пилюлю – «испытать неприятность, иногда – услышать горькую истину»; – «доставить внезапное огорчение другому лицу, высказать вдруг нечто неприятное и ядовитое».

4. Из профессии зодчего (архитектора) пришли обороты: краеугольный камень, поставить/положить во главу угла, строить на песке. Из профессии художника, иконописца в языке появились выражения низкого пошиба, сгущать краски. В древнерусском языке слово «пошиб» (с ударением на первом слоге) обозначало художественную манеру или стиль и употреблялось лишь применительно к иконам и иконописи. Из профессии музыканта появились фразеологизмы в один голос, быть запевалой, задавать тон, играть первую скрипку, минорный тон/ минорное настроение, ни в дудочку, ни в сопелочку, повесить нос на квинту, под сурдинку.

Некоторые попали в литературный язык из жаргона (втирать очки, карта бита, идти ва-банк у картежников) и разговорной речи. Некоторые фразеологизмы пришли из диалектов и связаны с трудом крестьянства (поворачивать оглобли, из кулька в рогожку, на воде вилами написано). Многие фразеологизмы имеют своим источником богослужебные книги (святая святых, исчадие ада, по образу и подобию, глас вопиющего в пустыне, земля обетованная).

Немало фразеологизмов пришло из **античной мифологической литературы** (авгиевы конюшни, ахиллесова пята, дамоклов меч, прометеев огонь, танталовы муки). Иногда заимствованные фразеологизмы употребляются без перевода: *alma mater* (лат. мать-кормилица); *tabula rasa* (лат. чистая доска; нечто нетронутое, абсолютно чистое).

Источником **исконной** фразеологии становятся обороты из произведений писателей: счастливые часов не наблюдают (А. Грибоедов); дела давно минувших дней (А. Пушкин); а ларчик просто открывался (И. Крылов); рыцарь на час (Н. Некрасов); живой труп (Л. Толстой); человек в футляре (А. Чехов); Человек - это звучит гордо! (М. Горький) Такие устойчивые выражения из художественной литературы и публицистики обычно называют **крылатыми выражениями**. Фразеологизмы – это почти всегда яркие, образные выражения. Поэтому они - важное экспрессивное средство языка, используемое писателями как готовые образные определения, сравнения, как эмоционально-изобразительные характеристики героев, окружающей действительности и т. п. Например, К. Паустовский в романе «Дым отечества», характеризуя действие одного из героев, вместо слов не задумываясь, бездумно употребляет фразеологизм очертя голову: Ее привлекала в нем ребячливость, склонность увлекаться очертя голову, рыцарство, ироническое отношение к самому себе.

А также работой по изучению источников ФЕ занимались такие ученые как А. И. Власенков, Н. Ф. Алефиренко, А. А. Гируцкий. А. И. Власенков предлагает делить фразеологизмы в зависимости от их происхождения на несколько определённых групп: исконно русские, заимствованные и славянского происхождения [см. 6,48]. Н. Ф. Алефиренко говорит о том, что «по происхождению ФЕ делятся обычно на две группы – исконно существующие в данном языке и заимствованные. То есть Н. Ф. Алефиренко объединяет исконно русские и фразеологизмы славянского происхождения в одну группу. А. А. Гируцкий в своей работе перечисляет источники ФЕ. Теперь подробнее рассмотрим данную проблему.

Фразеологизмы с исконно-русским происхождением, по мнению А. И. Власенкова, возникают: 1) из оборотов разговорно-бытовой речи: из огня да в полымя, с гульки нос, во всю ивановскую; 2) из пословиц, поговорок, крылатых слов и устойчивых сочетаний из русского фольклора: красная девица, добрый молодец, чистое

поле; 3) от отдельных выражений профессиональной речи: через час по чайной ложке; без сучка, без задоринки; тянуть лямку; 4) выражения из книжного языка: Свежо предание, а верится с трудом [6, с.48].

О фразеологических оборотах старославянского происхождения А. И. Власенков лишь упоминает, зато приводит много примеров: «на сон грядущий, камень преткновения, хлеб насущный, внести свою лепту...» [6, с.48]. Как видно, данные обороты – в основном цитаты из Библии. К фразеологизмам с исконно русским происхождением, по мнению Н. Ф. Алефиренко, относятся: 1) разговорно-бытового происхождения, составляющие ядро фразеологического состава языка: засучив рукава, на босу ногу; 2) пословично-поговорочного происхождения: старый воробей; 3) возникшие в профессиональной и жаргонной речи (заложить фундамент, карта бита...); 4) книжного происхождения: а воз и ныне там; 5) связанные с историческими событиями, традициями и обычаями народа: как Мамай прошел, пропал как швед под Полтавой [2, с. 265].

Таким образом, А. И. Власенков и Н. Ф. Алефиренко среди общих приводят такие источники ФЕ, как появление фразеологических оборотов из разговорно-бытовой речи; из пословиц, поговорок, крылатых слов; от отдельных выражений профессиональной речи; из книжного языка. Кроме того, Н. Ф. Алефиренко указывает также и на возникновение фразеологизмов из жаргонной речи и их появление, связанное с историческими событиями, традициями и обычаями народа.

Фразеологизмы, заимствованные из других языков, по мнению А. И. Власенкова, являются 1) дословным переводом иноязычных пословиц, поговорок: с высоты птичьего полета, веселая мина при плохой игре, о вкусах не спорят; 2) выражениями и цитатами из литературных произведений, изречений, афоризмов: узы Гиминея; игра не стоит свеч; золотая середина; 3) выражениями, употребляющимися без перевода: постфактум, нотабене, terra incognita [6, с.48].

Опираясь на сказанное, делаем вывод: А. И. Власенков приводит три источника возникновения ФЕ, а Н. Ф. Алефиренко – четыре. Среди общих источников можно отметить: произведения иноязычных авторов; цитаты, употребляемые без перевода. Помимо этого, А. И. Власенков еще отмечает, что ФЕ могут возникнуть в результате дословного перевода иноязычных пословиц и поговорок, а Н. Ф. Алефиренко - в качестве источников приводит Священное писание и античную мифологию.

Гируцкий А. А. приводит следующие источники возникновения ФЕ. «Одним из источников фразеологии, - по его мнению, - является фольклор: мели, Емеля, твоя неделя; не до жиру, быть бы живу». «Важным источником пополнения русской фразеологии, - продолжает он, - является профессиональная речь представителей различных профессий, жаргоны: тянуть лямку - из речи бурлаков, тянуть канитель - из речи мастеров золотых нитей» и т. д. К ним также примыкают переосмысленные составные термины наук и производств: отрицательная величина, центр тяжести [10, с.170]. В качестве источников пополнения фразеологического запаса языка А. А. Гируцкий называет также крылатые выражения, восходящие к тексту Библии, то есть библеизмы (вавилонское столпотворение, блудный сын, суета сует), цитаты из мировой литературы (между Сциллой и Харибдой), русские кальки [10, с.170].

ЛИТЕРАТУРА

1. Авксентьев Л.Г. Фразеологическая единица как предмет фразеологии и ее основные признаки // Языкознание. – 1979. - №5. – С.13-16.
2. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка: учеб. пособие / Н.Ф. Алефиренко. М.: Флинта: Наука, 2010. – 288с.
3. Баран Я.А. Фразеология в системе языка / Баран Я.А. - М: Лилия, 1997.
4. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины // Труды юбилейной научной сессии ЛГУ. Секция филол. наук. – Л.: Изд-во Ленинградский ун-та, 1946. – С.45-69.

5. Шанский Н.М. О фразеологизме как языковой единице в предмете фразеологии // Проблемы устойчивости и вариантность фразеологических единиц. – Тула, 1968.
6. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1985. – 160с.
7. Ярцева В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь / В.Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 712с.

ИСТОЧНИКИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ.

В данной статье рассматриваются источники возникновения фразеологизмов в русском языке. Фразеологизмы существуют на протяжении всей истории языка. В языке каждого народа есть устойчивые образные обороты, которые воспроизводятся в речи подобно слову, а не строятся, подобно словосочетаниям и предложениям. Правильное и уместное использование фразеологизмов придает речи неповторимое своеобразие, особую выразительность, меткость, образность. Источники фразеологизмов русского языка разнообразны. Основная часть фразеологизмов русского языка исконно русского происхождения, источником их является, например, профессиональная речь (точить лясы, бить баклуши, без сучка и задоринки, снять стружку, сесть на мель, играть первую скрипку). Например, из профессий столяра и плотника пришли такие фразеологизмы, как: без сучка без задоринки, бить баклуши, точить лясы, тютелька в тютельку. работой по изучению источников ФЕ занимались такие ученые, как А. И. Власенков, Н. Ф. Алефиренко, А. А. Гируцкий.

Ключевые слова: фразеология, компонент, слово, предложение, устойчивость, оборот, речь, словосочетание, русский язык, источник.

МАНБАЪҲОИ ПАЙДОИШИ ФРАЗЕОЛОГИЗМҲО ДАР ЗАБОНИ РУСӢ

Дар ин мақола манбаъҳои пайдоиши воҳидҳои фразеологӣ дар забони русӣ баррасӣ шудаанд. Фразеологизмҳо дар тӯли таърихи дуру дарози забон вучуд доранд. Дар забони ҳар миллат гардишҳои мӯътадили образӣ мавҷуданд, ки дар шакли нутқ ба монанди калима ва ҷумлаҳо дубора бармегарданд. Истифодаи дуруст ва мувофиқи воҳидҳои фразеологӣ ба нутқ асолати беназир, экспрессивии махсус, дақиқӣ, образнокӣ медиҳад. Манбаъҳои пайдоиши воҳидҳои фразеологӣ дар забони русӣ гуногунанд. Қисми асосии воҳидҳои фразеологӣ дар забони русӣ аз забони ноби он сарчашма мегиранд, масалан аз нутқи касбӣ (ҳошияхоро тез кунед, ангуштхоро бизанед, бидуни монеа, ҷӯбхоро бардоред, ба замин афтед, скрипкаи аввалро навозед). Инчунин олимони забоншинос, ба мисли А.И.Власенков, Н.Ф.Алефиренко, А.А.Гирутский ба омӯзиши сарчашмаҳои пайдоиши воҳидҳои фразеологӣ машғул буданд.

Калидвожаҳо: фразеологизм, ҷузъ, калима, ҷумла, устуворӣ, гардиш, сухан, таркиби калимаҳо, маъҳаз.

SOURCES OF ORIGIN OF PHRASEOLOGISTS IN RUSSIAN LANGUAGE

This article discusses the sources of phraseological units in the Russian language. Phraseologisms exist throughout the history of the language. In the language of every nation there are stable figurative turns that are reproduced in speech like a word, and not built like phrases and sentences. The correct and appropriate use of phraseological units gives speech a unique originality, special expressiveness, accuracy, imagery. Sources of phraseological units of the Russian language are diverse. The main part of the phraseological units of the Russian language is of primordially Russian origin, their source is, for example, professional speech (sharpen the fringes, beat the thumbs, without a hitch, remove the shavings, run aground, play the first violin). For example, such phraseological units came from the professions of the joiner and carpenter. , like: without a hitch, without a hitch, to beat the thumbs, sharpen the fringes, the tunic in the tunic. such scientists as A. I. Vlasenkov, N. F. Alefirenko, A. A. Girutsky were engaged in the study of the sources of Ph.

Keywords: Phraseology, component, word, sentence, stability, turnover, speech, word combination, Russian language, source.

Сведения об авторе: *Ёрмухамедова Мадина Азалшоевна* – магистр второго года обучения кафедры общего языкознания и сравнительной типологии ТНУ. **Адрес:** Таджикистан, 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки 17, E-mail: benazir.1997@list.ru. Телефон: **880 00 12 12**

Information about the author: *Yormukhamedova Madina Azalshoevna* – master of the second course of the Department of General Linguistics and Comparative Typology of TNU. Address: 17 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025, Tajikistan, E-mail: benazir.1997@list.ru. Phone: **880 00 12 12**

ИҚТИСОД – ЭКОНОМИКА – ECONOMICS

**БОНКИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН ВА ТАЪСИРИ ОН ДАР РУШДУ
ИНКИШОФИ БАҲШИ БОНКИИ КИШВАР**

Ғаюров Ғ.Х., Қурбонӣ Б.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мавриди қайд аст, ки низоми бонкӣ дар шароити муосир яке аз нишондиҳандаҳои муҳим ва калидӣ дар пешбурди фаъолияти субъектони хоҷагидорӣ ва умуман иқтисоди милли ба шумор меравад. Фаъолияти самараноки сохтори бонкӣ метавонад ҳамчун фишанги муҳим дар инкишофёбии иқтисодиёти мамлакат ба ҳисоб меравад. Соҳаҳо ва бахшҳои мухталифи мамлакат аз сармоягузориҳо ва ҷалби захираҳои бонкӣ вобастагии зиёд доранд. Аз ин лиҳоз, фаъолияти самараноки низоми бонкӣ ва вазъи устувори молиявии онҳо заминаи муҳим дар тараққиёбии иқтисодиёти милли доништа мешавад. Низоми бонкии муосир дорои сохтори мураккаб буда, идоракунии он ба фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ таъсири амиқ мегузорад. Танзим ва назорати бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба воситаи Бонки миллии Тоҷикистон роҳандозӣ карда мешавад. Нақши Бонки миллии Тоҷикистон дар пешбурд ва танзим фаъолияти бонкҳои тижоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзӣ назаррас буда, ҷиҳати таҳкими қори низоми бонкӣ дар умум калидӣ арзёбӣ мегирад. Метавон зикр намуд, ки бонкҳои марказӣ дар ҳар як кишвари алоҳида ба зинаи якуми низоми бонкии мамлакат дохил мешаванд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нақши ин гуна бонки марказӣ мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон” ба ӯҳдаи Бонки миллии Тоҷикистон гузошта шудааст [1, с.2]. Бонкҳои марказӣ, дар сохтори иқтисодиёти бозоргонӣ ҳамчун агенти баробарҳуқуқ ба дигар агентҳои иқтисодӣ буда, дар назди Маҷлиси Намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки органи асосии қонунбарор доништа мешавад, ҳисобот медиҳанд. Аз ҷумла, дар кишвари мо низ ин гуна мебошад. Бонки марказӣ(миллӣ) асосан дар байни давлат ва иқтисодиёт нақши миёнаравро иҷро мекунад.

Сохтори Бонки марказии ҳар як мамлақати алоҳида мувофиқи иқтисодиёти миллии кишвар ба роҳ монда мешавад ва ба худ номҳои гуногун доранд. Масалан, дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико нақши Бонки марказиро Низоми Захиравии Федеролӣ (Федеральная Резервная Система) мебозад, дар Русияи Федератсионӣ бошад, Бонки марказии Руссия (Центральный Банк России), дар кишвари Фаронса Бонки Фаронса, дар кишвари Олмон Дойч-Бундесбанк, дар кишвари Халқии Чин Бонки Чин, дар кишвари Швейтсария Бонки миллии Швейтсария ва ғайра [4, с.33]. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нақши Бонки марказиро Бонки миллии Тоҷикистон иҷро менамояд.

Бонкҳои марказӣ асосан мувофиқи қонунгузори моликияти давлат мебошанд. Дар кишвари мо низ чунин аст. Мутобиқи моддаи 1-уми боби 1-уми Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон” Бонки миллии Тоҷикистон дар моликияти Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор дошта, дар назди Маҷлиси Олии Ҷумҳурии масъул мебошад.

Давлат ҳимояи ҳуқуқи амволи қонунии Бонки миллии Тоҷикистонро кафолат медиҳад ва наметонад амвол, фондҳо, воситаҳои пулии онро мусодира намояд, ё сармояи оинномавии онро кам кунад.

Мувофиқи қонунзории ҷорӣ Бонки миллии Тоҷикистон ҳамчун шахси ҳуқуқӣ дорои мӯҳр, ки дар он Нишони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон тасвир шудааст, мебошад. Маҳалли ҷойгиршавии он пойтахти кишварамон шаҳри Душанбе аст.

Бонки миллии Тоҷикистон ҳуқуқ дорад дар минтақаҳо ва дар хориҷи кишвар намояндагӣҳо ва ё шӯъбаҳои худро кушояд.

Бонки миллии Тоҷикистон дар аввалҳои ташкилкунӣ низоми бонкии кишвар ҳамчун звенои асосӣ дар рушди низоми бонкӣ доир ба қабул намудани Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фаъолияти бонкӣ” нақши муҳимро бозид [2, с.51]. Ин Қонун имконият дод, ки марҳила ба марҳила камбудҳои дар фаъолияти бонкҳои кишвар дар ин давра ҷой доштаре саривақт баргараф намояд ва баҳри рушди босуботи бонкҳо замина гузорад. Илова бар ин, як қатор мушкилотҳои мавҷуд буд, ки роҳи ҳаллашон имконнопазир буд, ба монанди фишороварӣ, мақомоти қудратӣ ва ё иҷроияи маҳаллӣ. Дар натиҷаи қабули қонуни мазкур ин гуна камбудҳои норасоӣҳо ва мушкилотҳои мавҷуда дар фаъолияти низоми бонкӣ то андозае баргараф гардиданд.

Ба ҳамаи ин мушкилот нигоҳ накарда, диққати махсуси Бонки миллии Тоҷикистон ба тақвият додани назорати бонкӣ ва таҳлили дурустии фаъолияти бонкҳо дар ин шароити мушкил равона карда шуд. Ин амалҳо ҳалли мушкилоти мавҷудбударо осон мекарданд. Дар ин маврид қонунозории ҷорӣ аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон бениҳоят калон буд ва барои дасгирии ҳолати молиявии бонкҳои ватанӣ маблағҳои гуногуни қарзиро ҷудо мекард.

То охири соли 1998 Бонки миллии Тоҷикистон аз рӯи ҳисобдорӣ собиқ Иттиҳоди Шуравӣ фаъолият мекард, ки ин тарзи баҳисобгирии бухгалтерӣ ба талаботи стандартҳои байналмилалӣ ҷавобгӯ набуд. Он тарзи баҳисобгирии бухгалтерӣ таҳлили нишондиҳандаҳоро хело мушкил мегардонд ва аз 1-уми январи соли 1999 сар карда тарзи нави баҳисобгирии бухгалтерӣ, ки бо номи стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ номида мешуд, ҷорӣ карда шуд ва фаъолияти бонкҳои ҷумҳурӣ низ ба ин тарзи ҳисобдорӣ равона гардид.

Бо гузариши иқтисодиёти кишвар ба сохтори нави идоракунии бозорӣ, васеъ шудани муносибатҳои байналхалқӣ молиявӣ ва ҷорӣ шудани як қатор амалиётҳои нави бозорҳои молиявии ҷаҳонӣ дар иқтисодиёти кишвар ва мутобиқ намудани низоми ҳисобдорӣ бонкҳои дохилӣ ба бонкҳои хориҷӣ ва дигар амалиётҳои молиявии байналмилалӣ яке аз сабабҳои асосии ҷорӣ намудани ин тарзи баҳисобгирии фаъолияти бонкҳо ба ҳисоб мерафт. Дар ин замина, яъне дар ҷорӣ намудани ин амал нақши Бонки миллии Тоҷикистон калон аст.

Баъди мӯътадил гаштани вазъияти сиёсии кишвар ва беҳтар шудани вазъии иқтисодии мамлакат барои Бонки миллии Тоҷикистон боз як мушкилоти дигар пеш омад, ки яке аз заминаҳои асосии рушди босуботи иқтисодиёти кишвар ба шумор мерафт. Ин ҳам бошад, барориши пули миллие, ки ба талабот ҷавобгӯ бошад ва унсурҳои гуногуни ҳимоявиро доро бошад.

Ин ислоҳоти ҷоришуда аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон яке аз заминаҳои асосии пайдошавии низоми бонкии кишвар буд ва барои фаъолияти бонкҳои мамлакат шароити мусоид фароҳам овард. Инчунин аввалин шуда, дар таърихи бонкдорӣ Тоҷикистони соҳибистиклол низоми миллии пулӣ пайдо гашт.

Дар ин самт Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон низ барои як қатор мушкилоти низоми бонкии кишвар кӯшишҳои зиёдеро ба харҷ дод. Хусусан, оиди таҷдиди қарзҳои мушкилситони корхонаҳо ва ташкилотҳои ҷумҳурӣ қарори мувофиқ қабул намуд. Аз ҷумла, мувофиқи Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 март соли 1997 №124 “Дар бораи реструктуризатсияи қарзҳои корхонаҳо ва ташкилотҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи кредитҳои бонкҳо”, қарзҳои пештар ба хоҷагӣҳои воқеъ дар ноҳияҳои кӯҳистон додашуда ва фоизҳои онҳо ба қарз дар назди Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон табдил дода шуданд, ки ба андозае сандуқи қарзии бонкҳоро беҳ намуд.

Айни замон Бонки миллии Тоҷикистон баҳри рушди низоми бонкии кишвар ва мустақкам гаштани тамоми сохтори бонкии кишвар саъю кӯшиши худро идома дода истодааст. Дар ин замина Бонки миллии Тоҷикистон фаъолияти худро барои

дарёфти роҳу воситаҳои асосии солимгардонии низоми молиявӣ, мухайё сохтани шароити мусоид барои рушди иқтисодӣ, паст кардани сатҳи камбизоатӣ, нигоҳ доштани сатҳи таваррум, таъмини устувории қурби пули миллӣ ва нигоҳдории қобилияти харидории он, мустаҳкам намудани пойгоҳи низоми бонкии кишвар равона намуда истодааст.

Нақши Бонки миллии Тоҷикистон ҳамчун зинаи асосии низоми бонкӣ ва сиёсати ба роҳмондани он ҳамчун бонки марказии кишвар дар рушди низоми бонкӣ калон мебошад. Нақши Бонки миллии Тоҷикистон дар рушди иқтисодиёт хело калон аст. Зеро Бонки миллии Тоҷикистон ҳамчун миёнарав байни давлат ва иқтисодиёт баромад менамояд ва ҷараёнҳои пулиро қарзиро идора мекунад. То соли 1995 Бонки миллии Тоҷикистон вазифаҳои худро оид ба сиёсати пулиро қарзӣ пурра иҷро карда наметавонист, зеро, ки то 5 январи соли 1994 дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон банкнотаҳои Бонки марказии Русия дар муомилот истифода бурда мешуданд. Бо сабаби нарасидани ин пулҳо Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон наметавонист музду маош ва нафақаи аҳолиро саривақт пардохт намояд. Аз ин рӯ, барои Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурати баровардани пули миллӣ пайдо гашт. 10 май соли 1995 аввалин маротиба дар таърихи иқтисодиёти кишвар пули миллӣ бо номи рубли тоҷикӣ ба муомилот бароварда шуд ва Бонки миллии Тоҷикистон эмиссионери ягонаи асъор баҳисоб мерафт [6, с.39].

Минбаъд, барои ба муомилот баровардани пули миллӣ, ки таҷассумгари симои миллии тоҷикӣ мебошад, зарурат пайдо гашт ва 30 октябри соли 2000-ум пули миллӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон бо номи “Сомонӣ” аз тарафи Бонки миллии Тоҷикистон ба муомилот бароварда шуд. Яке аз мақсадҳои асосии Бонки миллии Тоҷикистон ин нигоҳ доштани иқтисодии харидории асъори миллӣ мебошад [5, с.32]. Ба Бонки миллии Тоҷикистон дар давоми фаъолиятҳои муяссар шуд, ки сатҳи таваррумро, ки баъди ворид намудани пули миллӣ хело зиёд буд, паст фарорад.

Бонки миллии Тоҷикистон сиёсати пулиро қарзӣ ва асъории давлатро ҷорӣ менамояд, ки ба воситаи он асосан ба қурби асъорӣ, меъёри маҷмуи умумии пардохтпазирии низоми бонкӣ таъсир мерасонад. Мақсади асосии сиёсати пулиро қарзӣ ин устувории рушди иқтисодӣ, нигоҳ доштани сатҳи пасти бекорӣ, сатҳи пасти таваррум ва устувории тавозуни пардохти кишвар ба ҳисоб меравад.

Дар давоми солҳои соҳибистиклолӣ дар Тоҷикистон Бонки миллии Тоҷикистон низоми бонкии дузинагӣ ба шаклҳои нави идоракунии ташкилотҳои қарзӣ, бо воридшавии намудҳои нави хизматрасониҳои бонкӣ ташкил карда шуд. Бонки миллии Тоҷикистон мақомоти танзим ва назорати бонкӣ буда, аз болои бонкҳо назорати доимиро ба мақсади устуворгардонии низоми бонкӣ анҷом медиҳад. Ҳоло дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сарчашмаи асосии молиякунонии соҳаҳои иқтисодиёт ин қарзи бонкӣ ба шумор меравад.

Ҷадвали 1. Низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 1991-2018

Солҳо	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2018
Ҳамагӣ ташкилотҳои қарзӣ	6	22	17			123	84
аз он ҷумла бонкҳо	5	19	14			17	17

Сарчашма: Муаллиф бо истифода аз Бюллетени оморӣ БМТ ҷадвали мазкурро таҳия намудааст.

Мавриди ёдоварист, ки дар замони соҳибистиклолӣ бонкҳои соҳавие, ки вучуд доштанд, аз 1 январи соли 1992 ба бонкҳои соҳомӣ тижоратӣ табдил дода шуданд ба монанди:

1. Бонки саҳомию тичоратии саноату сохтмони «Ориёнбонк»;
2. Бонки саҳомию тичоратии сармоягузории зироат ва саноати «Агроинвестбонк»;
3. Соли 1990 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Шуъбаи бонки фаъолияти иқтисоди хориҷӣ ИЧШС ташкил дода шуда буд ва моҳи марти соли 1992 ба бонки давлатию саҳомии фаъолияти иқтисоди хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Тоҷиксодиротбонк» табдил дода шуд.
4. Бонки Тичоратии «Фонон»;
5. Бонки Тичоратии «Хучанд»;
6. Соли 1993 Бонки тичоратии «Сомонбонк»;
7. Бонки саҳомию тичоратии «Ганчина»;
8. Бонки саҳомию тичоратии «Акбарбонк»;
9. Бонки кооперативию колхозии «Деҳқонбонк» ва амсоли инҳо таъсис ёфтаанд [3, с.29].

Мавриди қайд аст, ки тайи солҳои охир ва умуман замони соҳибистиклолӣ низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба комёбиҳои назаррас ноил гаштааст. То ба санаи 1 юни соли 2014 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 137 ташкилоти қарзӣ, аз ҷумла 17 бонк, 328 филиали онҳо, 2 ташкилоти молиявии ғайрибонкӣ ва 130 ташкилоти маблағгузории хурд фаъолият мекарданд. Агар ба ҷадвали 2 назар афканем, мебинем, ки дар тӯли 26 соли фаъолияти низоми бонкӣ баъзе тағйиротҳо дар теъдоди бонкҳо ба назар мерасанд. Агар ин нишондиҳандаҳоро бо нишондиҳандаҳои солҳои охири 1990-ум ва оғози солҳои 2000-ум муқоиса намоем, он гоҳ мебинем, ки шумораи бонкҳо нисбат ба солҳои 1990-ум кам шуда, нисбат ба солҳои 2000-ум зиёд шудаанд.

Ҷадвали 2. Шумораи ташкилотҳои қарзӣ дар солҳои 1991-2018

Солҳо	Ҳамагӣ ташкилотҳои қарзӣ	Бонкҳо
1992	10	8
1993	15	13
1994	18	16
1995	22	19
1996	23	20
1997	28	25
1998	20	18
1999	19	17
2000	17	14
2001	17	13
2002	17	12
2003	19	13
2004	24	10
2005	42	10
2006	75	10
2007	90	11
2008	113	12
2009	137	13
2010	139	14
2013	140	15
2014	142	16
2015	137	16
2016	135	17
2017	123	17
2018	84	18

Мо чунин меҳисобем, ки дар давраи нооромиҳо аз соли 1991-ум то солҳои 1997-ум шумораи бонкҳо то ба 25-то расид. Дар ин давра баъзе бонкҳо буданд, ки сармояи зиёд надоштанд ва онҳоро баъзе ашхосе роҳбарӣ мекарданд, ки малакаи қарздорӣ надоштанд. Ин бонкҳо бо мақсадҳои гузарондани амалиётҳои шубҳанок таъсис дода шуда буданд. Баъд аз он, ки вазъияти ҷумҳурӣ ба эътидол

омад, баъзе аз ин бонкҳо ба рақобат тоб оварда натавонистанд, баъзеашон ба талаботҳои қонунгузорӣ ҷавобгӯ набуданд. Бинобар ин, ин гуна бонкҳо барҳам дода шуданд ва ҷараёни ҳамҷояшавии бонкҳо ба миён омад.

Дар соли 2003-юм шумораи бонкҳо аз 28 ба 10-то расид. Аммо имрӯз дар асоси зиёд шудани талабот ба хизматрасониҳои бонкӣ ва инкишофи муносибатҳои иқтисодӣ шумораи бонкҳо зиёд шуда истодаанд ва имрӯз шумораи онҳо ба 17-то расидааст. Боиси қайд аст, ки ҷараёни ҳамгирии низоми бонкии мо бо низоми бонкии ҷаҳонӣ хуб ба назар мерасад. Аз ин 17-то бонк 13-тояшон бо иштироки сармояи хориҷӣ таъсис дода шудааст, ки ин аз ҳавасмандии сармоягузори хориҷӣ ба соҳаи низоми бонкии мо шаҳодат медиҳад. Афзоиши ташкилотҳои қарзӣ, филиалҳо ва воҳидҳои сохтори иловагии онҳо ба баланд шудани дастрасии аҳоли ба захираҳои қарзӣ оварда мерасонад.

Низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар баробари Бонки миллии Тоҷикистон инчунин дигар шаклҳои ташкилотҳои қарзиро низ дар бар мегирад:

- 1.Ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ;
- 2.Ташкилотҳои амонатии қарзии хурд;
- 3.Ташкилотҳои қарзии хурд;
- 4.Фондҳои қарзии хурд.

Чи тавре, ки аз нишондиҳандаҳои оморӣ бар меояд, нишондиҳандаҳои миқдории низоми бонкӣ дар солҳои охир рӯй ба афзоиш доранд. Фарқ байни бонкҳои тичоратӣ ва ташкилотҳои қарзӣ дар он аст, ки бонкҳои тичоратӣ универсалӣ буда, дар асоси иҷозатномаи Бонки миллии Тоҷикистон ҳуқуқи гузарондани ҳамагуна амалиётҳои бонкиро, ки қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон иҷозат додааст, доранд [5, с.81]. Ташкилотҳои қарзӣ бошанд, танҳо ҳуқуқи гузарондани баъзе амалиётҳои бонкиро доранд (то се амалиёти бонкӣ).

Фарқияти дигари байни ташкилотҳои қарзӣ ва бонкҳои тичоратӣ дар ҳаҷми сармояи оинномавии онҳо зоҳир мешавад. Ҳади аққали сармояи оинномавӣ барои бонкҳои тичоратӣ 50 млн. сомонӣ муайян карда шудааст, барои ташкилотҳои қарзӣ вобаста ба шакли ташкилшавиашон (ТМҒ, ФХҚ ва ғ.) аз 10 ҳазор доллар то 1 млн. доллар муайян карда шудааст. Мақсади асосии вучуд доштани бозори хизматрасониҳои бонкӣ ин таъмини талаботҳои ҷамъият ба ин гуна хизматрасониҳо мебошад. Ин мақсад аз тарафи низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси иҷрои вазифаҳои худ амалӣ гардонда мешавад, ки ба он шомил мешаванд:

- вазифаи ташкили ҳисоббаробаркунии пулӣ;
- ҷамъ кардани маблағҳои муваққатан озоди субъектҳои хоҷагидорӣ;
- қарздиҳӣ ба соҳаҳои зарурии хоҷагии халқ.

Ин се вазифаи низоми бонкии ҷумҳурӣ имкон медиҳад, ки дар асоси онҳо тамоми амалиётҳои бонкиро вобаста ба вазифаашон гурӯҳбандӣ намоем. Вазифаи ҳисоббаробаркунии низоми бонкӣ бо ташкил ва таъмини муомилоти пули нақдӣ ва ғайринақдӣ маънидод карда мешавад. Ин яке аз вазифаҳои асосии низоми бонкӣ дар иқтисодиёт мебошад. Вазифаи ҳисоббаробаркунии низоми бонкиро бо вазифаи гардиши хун дар организми зинда ташбеҳ додан мумкин аст, яъне вайрон шудани гардиши хун дар организм боиси пайдо шудани ҳаргуна бемориҳо мегардад. Ҳамин тавр дар иқтисодиёт вайрон шудани вазифаи ҳисоббаробаркунии низоми бонкӣ боиси бӯҳрон дар бисёр соҳаҳои хоҷагии халқ мегардад.

Вазифаи ҷамъкунии маблағҳои муваққатан озоди (амонатнигоҳдорӣ) низоми бонкӣ дар ҷамъ кардани маблағҳои муваққатан озоди субъектҳои хоҷагидорӣ тавассути фишангҳои гуногун зоҳир мегардад. Иҷрои ин вазифа аз тарафи низоми бонкӣ имкони рушди иқтисодиёти миллиро муайян менамояд. Вазифаи қарздиҳии низоми бонкӣ дар чунин қарздиҳии соҳаҳои хоҷагии халқ зухур меёбад, ки он ҳам боиси рушди иқтисодиёти милли ва ҳам зиёдшавии сармояи хусусии субъектҳои низоми бонкӣ мегардад. Яъне вазифаи қарздиҳии низоми бонкӣ бояд на танҳо

фоиданокии амалиётҳои ташкилотҳои қарзиро таъмин намояд, балки инчунин боиси инкишофи иқтисодиёти миллӣ гардад. Аммо бояд қайд намуд, ки дар навбати худ дар асоси нодуруст фаъолият кардани низоми бонкӣ он метавонад боиси фалаҷ гаштани иқтисодиёти давлат ва ба бухрони иқтисодӣ гирифтор шудани он гардад.

Ҷадвали 4. Бақияи ҳаҷми маблағгузориҳои қарзӣ дар ҷумҳурӣ

Солҳо	Ҳаҷми ММД (млн.сомонӣ)	Бақияи маблағгузориҳои қарзӣ ба иқтисодиёт (млн.сомонӣ)	Бо фоиз нисбати ММД
2013	4567,47	5421302	7,5
2014	4965,57	7530991	7,4
2015	5498,75	9783195	6,7
2016	5662,73	11341660	6,0
2017	6230,82	9930049	6,9
2018	6798,84	9925998	7,0

Бонки миллии Тоҷикистон ҳамчун қарздиҳандаи мақоми охирон ба ташкилотҳои қарзӣ имконият медиҳад, то ки онҳо ба субектҳои хоҷагидорӣ пешниҳоди қарзро зиёд намоянд ва дар натиҷа барои тараққиёти иқтисодиёт заминаи истехсолӣ пайдо кунанд. Инчунин Бонки миллии Тоҷикистон бо бехтар шудани вазъи нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ меъёрҳои бозтамивилро паст карда истодааст, яъне меъёри фоизи қарзхое, ки ба бонкҳои тичоратӣ медиҳад, кам мекунад, то ки имконияти бонкҳои тичоратӣ оиди додани қарз зиёд шавад. Бо ташаббус ва иштироки бевоситаи Бонки миллии Тоҷикистон дар ҷумҳурӣ низоми истифодаи қарзҳои пластикӣ ва низоми пардохтҳои электронӣ ташкил ёфт. Инчунин, аз 19 июли соли 2000-ум сар карда дар ҷумҳурӣ фаъолияти бозори байнибонкии фуруши асъори хориҷӣ мунтазам ба роҳ монда шудааст [3, с.29].

Ҳамин тавр, бояд зикр намуд, ки Бонки миллии Тоҷикистон яке аз зинаҳои муҳимтарини иқтисодиёти мамлакат буда, фаъолияти устувор ва пурсамари он омили муҳими рушду инкишофи иқтисодиёти миллӣ ба ҳисоб меравад.

АДАБИЁТ

1. Закон Республики Таджикистан «О банковской деятельности» г. Душанбе, от 19 мая 2009 года, № 524.
2. Закон Республики Таджикистан «О Национальном банке Таджикистана» г. Душанбе, от 28 июня 2011 года № 722.
3. Инструкция №176 Национального банка Таджикистана «О порядке регулирования деятельности кредитных организаций» от 5 января 2018г.
4. Аминов Х.И. Моделирование и информационные технологии оценки кредитного риска коммерческого банка в условиях РТ. Монография. – Душанбе: Ирфон, 2010, 200с.
5. Ашуров Г.Д. Бахисобгирии амалиёт дар бонкҳои тичорати: васоити таълими / Г.Д. Ашуров. – Душанбе: Комбинати полиграфии ш. Душанбе. 2009. – 305с.
6. Ашуров Н. Муомилоти пули, қарз ва бонк: васоити таълими / Н. Ашуров, И. Лаълбеков. – Душанбе: ЧСШК Матбуот. 2002. – 271с.
7. Колесников В.И. Банковское дело / В.И. Колесников. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика. 2007. – 460с.
8. Гаюров Г.Х. Организационно – экономические аспекты использования банковского потенциала в Республике Таджикистан: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.10, Душанбе.:2019. С. 39.
9. Рахимов З.А. Банковская система Таджикистана/З.А. Рахимов. – М.: Диалог-МГУ. 1999. – 280с.

БОНКИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН ВА ТАЪСИРИ ОН ДАР РУШДУ ИНКИШОФИ БАҲШИ БОНКИИ КИШВАР

Мақолаи мазкур ба яке аз масоили мубрам ва умда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Муаллифон масъалаи нақши Бонки миллии Тоҷикистон дар рушду инкишофи низоми бонкии кишвар ва тартиби фаъолияти онро ҳадафи таҳқиқот қарор додаанд. Ҳангоми иншои мақола, аз сарчашмаҳои илмӣ дохилӣ ва берунӣ ба таври васеъ истифода шудааст, ки баҳои илмӣ

мақоларо баланд мебардорад. Дар раванди таҳқиқот паҳлуҳои назариявӣ-амалии аҳамияти низоми бонкӣ ба иқтисодиёт ва таъсири он ба нишондиҳандаҳои макро-иқтисодии кишвар баррасӣ гардидаанд. Гузашта аз ин, зарурияти танзими низоми бонкӣ ва роҳи усулҳои муосири он мавриди паҷуҳиш қарор гирифтааст. Муаллифон самаранокии фаъолияти бонкхоро дар истифодаи усулҳои таъсирбахши менечмент арзёбӣ менамоянд ва ба он боваранд, ки ба роҳ мондани менечменти дуруст фаъолияти бонкҳо устувор ба пеш ҳоҳад рафт. Ҳамин тавр, дар мақолаи мазкур вобаста ба зарурият ва нақши Бонки миллии Тоҷикистон таҳқиқи амиқ гузаронида шудааст. Ҳамчунин, роҳҳо ва усулҳои таъсири Бонки милли ба низоми бонкии кишвар ба таври возеҳ муайян карда шудааст. Дар баробари ин, вобаста ба таъсири БМТ дар рушди инкишофи низоми бонкӣ аз ҷониби муаллифон тавсияҳои пешниҳод гардидааст, ки метавонад дар оянда барои фаъолияти онҳо заминаи муфид фароҳам орад.

Калидвожаҳо: низоми бонкӣ, ташкилотҳои қарзӣ, бонкҳои тичоратӣ, Бонки миллии Тоҷикистон, қарзҳои бонкӣ, пасандоз, амонат, меъёрҳои макбул.

НАЦИОНАЛЬНЫЙ БАНК ТАДЖИКИСТАНА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА СТРАНЫ

Данная статья посвящена одному из важнейших вопросов в Республике Таджикистан. Авторы акцентируют внимание на роли Национального банка Таджикистана в развитии банковской системы страны и ее операционных процедур. При написании статьи широко использовались отечественные и зарубежные научные источники, что повышает научную ценность статьи. В процессе исследования рассматриваются теоретические и практические аспекты значения банковской системы для экономики и ее влияния на макроэкономические показатели страны. Кроме того, изучается необходимость регулирования банковской системы с учетом современных подходов. Авторы оценивают эффективность использования банками действенных методов управления и считают, что правильное управление банками приведет их к устойчивому развитию. Таким образом, в данной статье дается углубленное исследование необходимости и роли Национального банка Таджикистана в развитии банковского сектора. Также четко определены способы и методы воздействия Национального банка на банковскую систему страны. В то же время, в зависимости от влияния НБТ на развитие банковской системы, авторы сделали рекомендации, которые могут стать полезной основой для их будущей деятельности.

Ключевые слова: банковская система, кредитные организации, коммерческие банки, Национальный банк Таджикистана, банковские ссуды, сбережения, депозиты, процентные ставки.

THE NATIONAL BANK OF TAJIKISTAN AND ITS INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF THE BANKING SECTOR OF THE COUNTRY

This article is devoted to one of the most important issues in the Republic of Tajikistan. The authors focus on the role of the National Bank of Tajikistan in the development of the country's banking system and its operational procedures. When writing the article, domestic and foreign scientific sources were widely used, which increases the scientific value of the article. The study examines the theoretical and practical aspects of the significance of the banking system for the economy and its impact on the country's macroeconomic indicators. In addition, the need to regulate the banking system, taking into account modern approaches, is being studied. The authors assess the effectiveness of banks using good governance practices and believe that good bank governance will lead them to sustainable development. Thus, this article provides an in-depth study of the need and role of the National Bank of Tajikistan in the development of the banking sector. The ways and methods of influence of the National Bank on the banking system of the country are also clearly defined. At the same time, depending on the influence of the NBT on the development of the banking system, the authors made recommendations that can become a useful basis for their future activities.

Key words: banking system, credit institutions, commercial banks, National Bank of Tajikistan, bank loans, savings, deposits, interest rates.

Сведения об авторах: *Гаюров Гайрат Хакимович* – к.э.н., старший преподаватель кафедры банковской деятельности Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Айни 35, E-mail: gayrat-gayurov@mail.ru Тел: (+992) 904-46-68-68;

Курбони Б. – магистрант 2-го курса кафедры банковское дело Таджикского национального университета. Телефон: +992 988 00 09 00.

Information about the authors: *Gayurov Gairat Khakimovich* – Ph. D. in Economics, Senior lecturer of the Banking Department of the Tajik National University. Address: Aini Avenue 35, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan, E-mail: gayrat-gayurov@mail.ru Phone: (+992) 904-46-68-68;

B. Kurboni – the 2nd-year master's student of the Banking Department of the Tajik National University. Phone: +992 988 00 09 00.

РАҚОБАТПАЗИРИИ ИҚТИСОДИ МИЛЛӢ ОМИЛИ АСОСИИ ҲАМГИРОИИ ТОҶИКИСТОН БА ИҚТИСОДИ ҶАҲОНӢ

Гулов 3.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар шароити ҷаҳоншавии иқтисодиёти кишваре ширкаткунандаи фаъолияти иқтисодии хориҷӣ шуда метавонад, ки бо молҳои худ дар бозори ҷаҳони қобилияти рақобат дошта бошад. Ба мо маълум аст, ки ҷаҳони муосир дар назди тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа, хусусан иқтисодиёти талаботи қатъи мегузорад.

Аз ин рӯ, мо бояд фақат бо дастовардҳои гузаштаву имрӯзаи худ қаноатманд нагашта, барои рушди ояндаи кишвари худ тамоми тадбирҳои заруриро андешем. Барои ноил гаштан ба рақобатпазирии иқтисоди миллии мамлакат, соҳаҳо, корхонаҳо молҳои гуногуни он дар бозорҳои дохилӣ ва берунӣ зарур аст, ки моҳияти рақобат, мавқеи он дар шароити бозор, моҳияти инҳисорот (монополизм), сиёсати давлатии дастгирии рақобат ва чораҷӯиҳои зиддинҳисорӣ дар мамлакат омӯхта шаванд. Барои рақобатпазир гаштан хусусиятҳои рақобатро доништан зарур аст. Дар айни ҳол рақобату инҳисоротро, ки доимо муқобили ҳамдигаранд, тасаввур намудан лозим аст: дар он ҷое, инҳисорот ҳукмрон аст, рақобат қоҳиш меёбад, равнақи рақобат бошад мавқеи инҳисоротро суст мегардонад.

Рақобат дар бозори ҷаҳонӣ ин муҳориба байни иштирокчиёни робитаҳои беруниқтисодӣ, чараёни иқтисодии муҳориба байни корхонаҳои ба бозор дохилшаванда ба мақсади таъмини имкониятҳои беҳтарини фуруши маҳсулоти худ ва гирифтани фоидаи зиёд, дар натиҷаи ин пурра қонеъ гардондани истеъмомлоти харидорон мебошад. Ба маънои дигар рақобат ин усули мавҷудияти сармоя, ки ба он як намуди сармоя бо дигар муҳориба мекунад; ва инчунин ин танзимкунандаи истеҳсолоти ҷамъиятӣ мебошад.

Рақобат шакли тарафайни муҳориба бо иштирокчиёни худ ба шумор меравад. Рақобат ҳуқуқи муайяно барои ташкили иқтисодии худ аз тарафи субъектҳои муносибатҳои қори шароит муҳайё мекунад, ва ин дар навбати худ ба даст овардани мақсадҳои соҳибқоронро оварда мерасонад.

Дар марҳилаҳои муайяни тараққиёти ҷамъият ё ин ки ба таври дигар рақобати озод, ба монополия оварда мерасонад. Дар ин ҳолат монополия нафақат рақобатномиро бартараф мекунад аммо шаклҳои онро ба таври тез ва микёси қалон зиёд мегардонад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тадқиқоти илмӣ оид ба масъалаҳои баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисодиёт ҳоло оғоз ёфта истодааст. Қорҳои илмӣ ба ин мушкилот бахшидашуда тақрибан вучуд надоранд. Аз ҷиҳати амалӣ, ин алоқамандӣ дар он аст, ки дар ҳоли ҳозир иқтисоди Тоҷикистон ба иқтисоди ҷаҳонӣ ба қадри кофӣ ҳамгиро нашудааст. Дар байни кишварҳои ИДМ, ҷумҳурӣ дар содироти молҳо ба кишварҳои Иттиҳод мақоми 7-ум ва ба кишварҳои дигар - ҷои 8-умро мегирад. Дар робита ба воридоти молҳо, Тоҷикистон мутаносибан ҷойҳои 7-ум ва 10-умро ишғол мекунад. Сохтори мавҷудаи иқтисодиёт, сатҳи рақобат дар бозори дохилӣ, сиёсати пулию қарзӣ ва фискалӣ барои таъмини истифодаи самараноки захираҳои давлатӣ ва истеҳсоли молҳои хушсифат, ки дар бозори ҷаҳонӣ рақобатпазиранд, пурра қодир нестанд.

Дар натиҷа, дар ҷумҳурӣ барои ҳар як шаҳрванди кишвар нисбат ба кишварҳои пешрафта 52,8 маротиба ва нисбат ба кишварҳои собиқ ИҶШС 12,8 маротиба камтар мол ва хизматрасонӣ истеҳсол карда мешавад. Ҳиссаи назарраси содироти Ҷумҳурии Тоҷикистонро ашёи хом ташкил медиҳад (78%). Аз ин рӯ, бозори мубодилаи савдои ҷумҳурӣ бо дигар кишварҳо ғайримутаносиб аст, ки дар

он қисми зиёди Ҷоидохое, ки субъектҳои иқтисодии ҷумҳурӣ ба вучуд меоранд, ба шарикони тичоратӣ дар муносибатҳои байналмилалӣ иқтисодӣ интиқол дода мешаванд. Аз ин рӯ, Ҷумҳурии Тоҷикистон дар савдои байналмилалӣ дар аввал наметавонад тамоми манфиатҳои ба системаи тақсимои байналмилалӣ меҳнат хосро ба даст орад. Дар низоми мавҷудаи тақсимои меҳнат дар байни кишварҳои ИДМ, Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба содирот бештар мол ворид мекунад. Тавозуни манфӣ дар савдои байналмилалӣ (дар соли 2003 - 83,6 миллион доллар) аз он қисмати даромади миллии кишварро нишон медиҳад. Дар оғози ҳазорсолаи нав, вобаста ба амиқтар шудани ҷаҳонишавӣ равандро, кам шудани захираҳои табиӣ, инчунин афзоиши зиддиятҳои геополитикии байни кишварҳо торафт равшантар мушоҳида карда мешаванд. Масъалаи баланд бардоштани рақобатпазирии миллии ҳарчи бештар актуалӣ шуда, дар маркази таҳия ва татбиқи сиёсати иқтисодии кишварҳои тараққикарда ва рӯ ба тараққӣ гузошта шудааст.

Рақобатпазирӣ ин асоси рушди истеҳсолот, корхонаҳо, илм, эҷодиёт, малакаи коргарон ва менеҷмент дар минтақа, хоҷагии ҷаҳонӣ мебошад. Қайд кардан ба маврид аст, ки дар рақобатнокӣ нақши иқтисодии илмӣ-техникӣ ҳел зиёд мебошад. Ба таври васеъ паҳн гардонидани рақобатнокӣ ҷараёнҳои онро метезонад: усулҳо ва шаклҳои он аз навкарда мешаванд, кофтукови молҳо нави қобилияти рақобатдошта мустақкам гардонидани мешаванд, бозори нави фуруш низ инкишоф меёбад.

Дар кучое, ки муҳориба барои паст кардани харочотҳои истеҳсолот, боло бардоштани сифат ва максимизасияи Ҷоида вучуд дошта бошад, инкилоби илми-техникӣ нафақат воситаи ҳақиқии муҳорибаи рақобатӣ баромад мекунад, аммо катализатори пуриқтидори он низ баромад карда метавонад. Таъсири Ҷаъол ва бисёрнақшавии инкилоби илми-техникӣ ба ташкилкунии шароитҳои муҳорибаи рақобатӣ ва воситаҳои ҷори намудани он дар тамоми соҳаҳо муносибатҳои хоҷагидори мавқеъи муайян доранд.

Мавҷуд будани инкилоби илми-техникии умумӣ, алоқаи бевоситаи онро бо ҷараёни инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда ҳамчун асоси моддии ҳаёти ҷамъияти муосирро мефаҳмонад.

Истифодаи қомеъҳои инкилоби илми-техникӣ имконияти васеъро барои аз навкунии номгуи молҳо, барои қонеъ гардонидани талаботҳои афзоианда ва хусусиятҳои сифати маҳсулот фароҳам меоварад. Дар шароити муосир навоарӣ яке аз омилҳои асосии рақобатпазирӣ ба шумор меравад.

Иқтисодӣ ҳар як давлат дар он вақт самарнок Ҷаъолият мекунад, агар захираҳои маҳдуд самарнок истифода бурда шаванд, инчунин маҳсулоти истеҳсолшаванда самара дошта, аз тарафи истеҳсолкунандагон ва рақобатпазирӣ дар бозор эътироф карда шаванд Истифодабарандагон асосии захираҳо корхонаҳо (фирмаҳо) мебошанд. Бузургии Ҷоидаи гирифташуда аз сатҳи рақобатнокӣ дар бозори додасуда вобастагӣ дорад. Ҷамин тавр фирмаҳо маҳсулоти худро бо нархҳои бозорӣ мефурушанд ва дар он Ҷоидаи худро ташкил мекунанд. Аз ин ҷо бармеояд, ки ҳамаи фирмаҳо дар бозор кушиш мекунанд, ки Ҷоидаи максималиро ба даст оварданд. Яъне, сатҳи рақобатнокӣ дар бозор ҳам Ҷоиданокии соҳаҳо ва ҳам стратегияи фирмаҳоро муайян мекунанд.

Дар маҷмӯъ ин қувваҳои иқтидори (потенсиали) ҳудуди Ҷоидаи соҳаҳоро муайян мекунанд. Чи қадар сатҳи ин қувваҳо баланд бошад, ҳамон қадар сатҳи рақобатпазирӣ дар бозор зиёдтар аст, яъне ҳамон қадар фирмаи амалкунанда дар ин бозор барои гирифтани Ҷоидаи доимӣ дар асоси дарозмуддат, имконияти камтар дорад.

Яъне, дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон гункунии таҷриба фақат дар самарайи миқёси истеҳсолот ва афзоиши минималии он асос меёбад. Дар ҳолати рушди иқтисодии устувор ин монета барои баромадани рақибони нав ба бозор арзи вучуд надорад. Аммо, вақте ки инвеститсияҳои дохилӣ маҳдуд ҳастанд

фоиданоки сармоѳи пешакї, инчунин меъѳрї фоида низ паст мебошад ва самараи миқѳси истеҳсолот метавонад барои дохилшавии истеҳсолкунандагони нав ба соҳа монеаъ гардад.

Қайд, кардан ба маврид аст, ки дар шароити муосир 80% гардиши тиҷорати яклухтро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон молҳои воридот таъмин менамоянд. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки монеаҳои мавҷудбудаи маъмури барои ташкилкунї он имконият надоранд. Монеаҳои бозорї вучуд доранд, ки дар навбати худ бо харочотҳои баланди истеҳсолии ватанї алоқаманд мебошанд.

Аз рӯи тадқиқотҳои пешниҳодшуда чунин бармеояд, ки дар ҳамаи соҳаҳои саноат, ба ғайр аз як ӯ ин ки се корхонаи сабук ва хӯрокворї, корхонаҳои дигар аз 60 то 100% маҳсулоти умумии соҳаи додашударо мебароранд. Ин бошад оид ба мавҷудияти монополияи соф ва монополия дар соҳаи додашуда шаҳодат медиҳад. Корхона дар ҳолати додашудаи бозорї ба мусоидати рақобат фоидаро зиёд мегардонад, ки ин паст намудани харочоти истеҳсолот, қорї намудани дастовардҳои нави илм ва техникаро талаб мекунад. Мубориза, ки байни истеҳсолкунандагони молҳои мухталифро бароранда рақобати пуркуватро талаб менамояд, ки дар соҳаҳои саноати хӯрокворї, сабук, дар соҳаҳои тиҷорат ва хизматрасонї мушоҳидакорї карда мешаванд.

Яке аз омилҳои дигари сатҳи рақобатнокиро байни фирмаҳои муҳорибакунанда дар бозор муайян мекунад, ин ҳиссаи харочотҳои доимї дар маҷмӯи харочотҳои корхона мебошад. Чи қадар ҳиссаи харочотҳои доимї дар маҷмӯи харочотҳо зиёд бошад, ӯ ин ки чи қадар сатҳи иқтисодии таъсиррасонї зиёд набошад, ҳамон қадар мубориза байни корхонаҳо шадид мегардад.

Ҳамин тавр дар ин ҳолат корхона дорои захираҳои барои афзоиши ҳаҷми истеҳсолот аз ҳисоб ба таври максимали истифода бурдани сармоѳи асосї мебошад. Дар соҳаҳои саноат аз 0,9 то 75,8% ҳаҷми умумии фондҳои истеҳсоли истифода мешаванд. Аммо чунин ҳолат омил мустаҳкамгардонии рақобат байни корхонаҳо шуда наметавонад. Дар шароити иқтисодиѳи бозорї ҳар як маҳсулоти истеҳсолшуда бояд дорои самаранокии ҷамъияти бошад, ки дар бозор эътироф карда мешаванд.

Дар баробари ин бояд қайд намуд, ки дар бозор ҳар як намуди молҳо ва хизматҳо ивазкунандаи худро доранд. Маълум аст, ки ҳамаи истеҳсолкунандагони мол, нархҳои баландро ба мақсади гирифтани фоидаи максималї барқароркунанда, бояд ба назар гиранд, ки харидор бояд ба молҳои ивазкунандаи рақибон мегузаранд, яъне мавҷудият ӯ таҳдиди пайдоиши молҳои ивазкунанда барои баланд бардоштани нарх монеа мебошанд ва фоиданокии соҳаҳо паст мекунад.

Аз тарафи дигар, ҳуди мавҷудияти сармоѳи бе ҳаракати доимии он маъно надорад. Ҳамин тавр барои гирифтани фоида аз сармоѳи пешаки гирифташуда, корхона роҳи паст кардани харочот, беҳтаргардонии сифати мол ва хизматҳо роҳи муваппақ мекунад ва ҳамаи инҳо мустаҳкамгардонии рақобатро байни фирмаҳо пешниҳод мекунад.

Ба ибораи дигар бо афзоиши нархҳо ба маҳсулотҳои муайян, бисѳрии харидорон ба хариди ивазкунандаи моли додашуда намегузоранд.

Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки арзиши бисѳр молҳои истеъмолї ба мисли ивазкунандаи онҳо, ҳиссаи муайяни даромадҳои аҳолиро ташкил намуда ва сифати онҳо тамоман фарқият надоранд. Барои ҳамин истеъмолкунанда фоидаи на онқадар калонро аз иваз намудани маҳсулоти додашуда ба даст меоварад.

Қувваи рақобатнокї инчунин аз имкониятҳои гузаштани истеҳсолот ба барориши моли ивазкунанда вобастагї доранд, ки ин дар навбати худ харочотҳои муайяни бо тайѳрии мутахассисони соҳаи додашуда алоқамандбударо талаб менамояд. Чунин имконият барои бисѳр корхонаҳо дар робита бо мавҷуд набудани воситаҳои зарури оиди модернизатсияи истеҳсолот маҳдуд аст.

АДАБИЁТ

1. А.М.Рахимов Проблемы повышения конкурентоспособности экономики Р.Т. Худжанд-2004.
2. Андрианов В. Россия в мировой экономике: сравнительная конкурентоспособность //Международная жизнь-2020 - №8.
3. Бобокалонов О.К. Промышленность Таджикистана: использование производственного потенциала и предвращение деиндустриализации. // Экономика Таджикистана: стратегия развития – 2016 №1 с. 64-73.
4. Булатова А.С. Экономика №6.
5. Булатова А.С. Мировая экономика Москва – 2012.
6. Королев И.С. Мировая экономика. Глобальные тенденции за 1000 лет – Москва – 2003.
7. Куренков Ю. Конкурентоспособность России в мировой экономике // Вопросы экономики-2001 №6-42.
8. Конкурентная разведка. Под.ред Джона. Е.П Стивена Х.М Москва 2014.
9. Михайлушкин А.И. Международная экономсика. Москва-2012.
10. Магомедов Ш.Ш. Конкурентоспособность товаров. Москва-2013
11. Портер М. Конкуренция-Санкт-Петербург: Вильямс-2017.

**РАҚОБАТПАЗИРИИ ИҚТИСОДИ МИЛЛӢ ОМИЛИ АСОСИИ ҲАМГИРОИИ
ТОҶИКИСТОН БА ИҚТИСОДИ ҶАҲОӢ**

Вазъи кунунии иқтисоди миллӣ ва омилҳои манфии муҳити беруна ҷустуҷӯи модели нави рушдро тақозо мекунад. Ҳадафи кор таҳияи самтҳои асосии баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисоди миллӣ буд, ки татбиқи онҳо бояд ба сиёсати давлатии иқтисодӣ дохил карда шавад. Барои ноил шудан ба ин ҳадаф маҷмӯи вазифаҳо вобаста ба таҳияи тавсияҳо оид ба рушди иқтисодӣ миқдори миллӣ, татбиқи ошкорбаёнӣ назоратшавандаи он ва дастгирии истеҳсолкунандагони ватанӣ ҳал карда шуданд. Дар омӯзиш усулҳои таҳлили умумӣ ва системавӣ истифода шуданд. Дар натиҷаи кор тавсияҳои аз ҷиҳати илмӣ асоснок оид ба самтҳои асосии сиёсати иқтисодии давлатӣ дар шароити афзоиши рақобат пешниҳод карда мешаванд. Натиҷаҳои кор метавонанд дар барномаҳои соҳавии рушди рақобат ва таъмини рушди мӯътадили иқтисодӣ истифода шаванд.

Калидвожаҳо: рақобатпазирӣ; иқтисоди миллӣ; рушди иқтисодӣ; рушд; сиёсати иқтисодӣ.

**КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ – КЛЮЧЕВЫЙ ФАКТОР
ИНТЕГРАЦИИ ТАДЖИКИСТАНА В МИРОВОЮ ЭКОНОМИКУ**

Современное состояние национальной экономики и негативные факторы внешней среды обуславливают необходимость поиска новой модели роста. Целью работы являлась разработка основных направлений повышения конкурентоспособности национальной экономики, реализация которых должна быть заложена в государственную экономическую политику. Для достижения поставленной цели решён комплекс задач, связанных с разработкой рекомендаций по развитию национальной экономики, реализации её управляемой открытости и поддержке отечественных производителей. В исследовании использованы методы общего и системного анализа. В результате работы предложены научно обоснованные рекомендации по основным направлениям государственной экономической политики в контексте повышения конкурентоспособности. Результаты работы могут использоваться в отраслевых программах развития конкурентоспособности и обеспечения стабильного экономического роста.

Ключевые слова: конкурентоспособность; национальная экономика; экономический рост; развития; экономическая политика.

**COMPETITIVENESS OF THE NATIONAL ECONOMY IS A KEY FACTOR IN TAJIKISTAN'S
INTEGRATION INTO THE WORLD ECONOMY**

The current state of the national economy and negative environmental factors necessitate the search for a new growth model. The aim of the work was to develop the main directions for increasing the competitiveness of the national economy, the implementation of which should be incorporated into the state economic policy. To achieve this goal, a set of tasks has been solved related to the development of recommendations for the development of the national economy, the implementation of its controlled openness and support for domestic producers. The study used the methods of general and system analysis. As a result of the work, scientifically based recommendations on the main directions of state economic policy in the context of increasing competitiveness are proposed. The results of the work can be used in sectoral programs for the development of competitiveness and ensuring stable economic growth.

Key words: competitiveness; national economy; the economic growth; development; economic policy.

Информация об авторе: Гулов З. – магистрант 2 курса специальности мировая экономика Таджикского национального университета. E-mail: gulov@mail.ru. Телефон: **900-56-32-13**

Information about the author: *Gulov Z.* - 2nd year master's degree in World Economy of the Tajik National University. E-mail: gulov@mail.ru. Phone: **900-56-32-13**

САРМОЯГУЗОРИИ МУСТАҚИМИ ХОРИЧЌИ ҲАМЧУН ОМИЛИ РУШДИ ИҚТИСОДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Муродова Ф.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар шароити муосир масъалаҳои ҷалби сармои хориҷӣ, технологияҳои нав, донишҳо, ғояҳои инноватсионӣ барои иқтисодиёти давраи гузариш аҳамияти калон пайдо мекунад. Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки баромади ғаврии чунин иқтисодиёт аз таназзули трансформатсионӣ дар ҳолати вуруди васеъ ва дарозмуддати сармоягузори хориҷӣ имконпазир аст. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, бинобар пошхӯрии СССР, қанда шудани робитаҳои анъанавии иқтисодӣ бо дигар ҷумҳуриҳо, инчунин ҷанги шаҳрвандӣ ва ноустувории тӯлоии иҷтимоӣ-сиёсӣ, ҳаҷми сармоягузорӣ аз тамоми манбаъҳои маблағгузорӣ ба сатҳи бениҳоят паст коҳиш ёфт. Танҳо барои солҳои 1991-1997. ҳаҷми қайдшуда беш аз 25 маротиба кам шуд.

Дар солҳои минбаъда вуруди сармои дохиливу хориҷӣ ба иқтисодиёти кишвар низ ночиз буд. Аз ин рӯ, бо вуҷуди суръати баланди рушди иқтисодӣ, ки пас аз соли 1997 ба даст оварда шудааст, иқтисоди Тоҷикистон ҳанӯз аз ҳолати таназзули трансформатсионӣ берун наомадааст. Дар бозорҳои ҷаҳонии сармоя, Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун қарзгиранда мебошад ва дар сатҳи пасандоз дар дохили кишвар иқтисодиёт ба афзоиши назарраси вуруди сармои мустақими хориҷӣ ниёз дорад. Дар робита ба ин, зарурати омӯзиши амиқи як қатор ҷанбаҳо ба миён омадааст, ки дар онҳо мушкилоти ҷалби сармои хориҷӣ дар маҷмӯъ дар ҷомаҳои гузариш ва аз ҷумла дар Тоҷикистон ҷой доранд. Вобаста ба охирин, омилҳои қиддии назариявӣ, методологӣ ва амалӣ бо сабабҳо ва омилҳое, ки ба воридшавии шадиди сармоягузори хориҷӣ монеъ мешаванд, заруранд.

Масъалаҳои дастгирии сармоягузорӣ барои рушд ва истифодаи самараноки потенциали табиӣ қаламравҳои алоҳида ҳамеша мавзӯи марказии назария ва амалияи иқтисоди минтақа будаанд. Бояд қайд кард, ки сиёсати давлатии танзими равандҳои сармоягузорӣ дар сатҳи минтақавӣ ба тамаркуз бештар ба соҳаи истихроҷ нигаронида шудааст, ки ҳамчун катализатор барои фаъолсозии равандҳои истеҳсолӣ, рушди иқтисодии содиротӣ ва афзоиши шуғл муҳим аст. Рушди потенциали захираҳои табиӣ ҳамчун омилҳои эндогени таъмини рушди устувор ва устувори иқтисодӣ амал намуда, амнияти иқтисодиро таҳким мебахшад ва ба коҳиш додани осебазирии иқтисоди миллий дар зери таъсири муҳити беруна мусоидат мекунад. Истифодаи самараноки потенциали захираҳои табиӣ минтақаҳо кишвар дар нақшаҳои стратегии рушди иқтисоди Тоҷикистон махсусан қайд шудааст. Аз ҷумла, "Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи то 2030" аҳамияти таҳия ва татбиқи тадбирҳои ҳамҷонибаи дастгирии сармоягузорӣ барои рушд ва истифодаи самараноки потенциали захираҳои табиӣ минтақаҳоро ҳамчун омилҳои муҳими рушди мутавозин бо таваҷҷӯҳ ба мутобиксозии нишондиҳандаҳои асосии сатҳи зиндагӣ ва баланд бардоштани сифати сармои инсонӣ дар минтақаҳои алоҳидаи кишвар арзёбӣ менамояд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун узви ҷомаи башарӣ барои татбиқи ислоҳоти иқтисодӣ ва ҳамгирӣ бештар ба иқтисодиёти ҷаҳонӣ талош меварзад. Бомаром ҷараён гирифтани ислоҳоти иқтисодӣ, хоса ислоҳоти моликият, рушди соҳибкорӣ, беҳтар гардидани фазои сармоягузорӣ, аз ҷумлаи дастовардҳои соҳа махсуб меёбанд. Ҳанӯз аз рӯзҳои аввали соҳибхтиёрӣ сиёсати Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои таъмини рушди устувори иқтисодӣ, беҳтар гардонидани фазои сармоягузорӣ ва баланд бардоштани сатҳи сифати зиндагии аҳолии кишвар равона гардидааст.

Дар ҷаҳони муосир ҷалби сармояи хориҷӣ, технологияи нав, қувваи зеҳнӣ ва навоарӣ масъалаи умда ба шумор рафта, диққати давлатҳои рӯ ба тараққиро ба худ ҷалб менамояд.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба мақсади баланд бардоштани бахшҳои мухталифи иқтисоди миллӣ, тавсеаи муносибатҳои иқтисодию тиҷоратӣ бо давлатҳои хориҷӣ, гароиш ба иқтисодиёти ҷаҳонӣ ва бартараф намудани камбудию мушкилиҳои ҷойдошта дар назди худ се ҳадафи стратегӣ, аз ҷумла таъмини истиқлолияти энергетикӣ, баромадан аз бунбасти коммуникатсионӣ ва таъмини амнияти озуқавориро гузоштааст. Ҳадафҳои мазкур бо ҳамдигар робитаи зич дошта, татбиқи онҳо бе ҷалби сармояи хориҷӣ имконнопазир мебошад. Аз ин ҷост, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои беҳбудии фазои сармоягузорӣ тадбирҳои дақиқу мушаххас андешида истодааст.

Барои ба роҳ мондани ҳамкориҳои мутақобилан судманд дар соҳаҳои афзалиятноки мамлакат, аз ҷумла гидроэнергетика, соҳаҳои саноати маъдан, сабук ва хӯрокворӣ, инчунин кишоварзӣ, истифодаи қабри замин ва туризм имкониятҳои кофӣ мавҷӯданд ва истифодаи самараноки онҳо аз афзоиши сармоягузори мустақими дохиливу хориҷӣ ва воридоти техникаву технологияҳои муосир вобастагии калон дорад.

Сармоягузори мустақими хориҷӣ ин вуруди сармоягузорӣ барои ба даст овардани ҳиссаи устувор дар идоракунии корхона (10% ё бештар аз он саҳмияҳои овоздиҳанда) мебошад. Ин маблағи сармояи худӣ, даромади дубора сармоягузорӣ, дигар сармояи дарозмуддат ва сармояи кӯтоҳмуддат мебошад, ки дар тавозуни пардохт нишон дода шудааст. Ин маълумотҳо вуруди ҳолиси сармояи мустақими хориҷиро ба иқтисоди баррасишаванда аз манбаъҳои хориҷӣ бо тарки вуруди ҳолиси сармояи мустақими хориҷӣ аз иқтисоди баррасишуда ба кишварҳои дигар нишон медиҳанд.

Воридоти сармояи мустақими хориҷӣ дар давоми солҳои 2007-2015 асосан дар ҷунин соҳаҳо, ба монанди энергетика - 596,8 миллион доллар, алоқа - 378,3 миллион доллар., сохтмон - 338,0 миллион доллар, хизматрасонии молиявӣ - 320,8 миллион доллар, саноати кӯҳӣ - 700,3 миллион доллар, саноат - 200,3 миллион доллар ИМА, савдо - 36,1 миллион доллар, саноати хӯрокворӣ - 34,2 миллион доллар, сохтмони роҳ - 11,3 миллион доллари ИМА, тандурустӣ - 5 миллион доллари ИМА, деҳот иқтисодиёт - 47,7 миллион доллар, туризм - 0,2 миллион доллар, нақлиёти ҳавоӣ - 0,3 миллион доллари ИМА, маориф - 14,6 миллион доллар; нақлиёт - 2,5 миллион доллар, саноати сохтмон - 112,8 миллион доллар; ва дигар соҳаҳо - 77,4 миллион доллар ИМА. равона карда шудааст

Ҳамин тавр, аз рӯи натиҷаҳои моҳҳои январ-сентябри соли 2020 ҳаҷми сармоягузорӣ ба фондҳои асосӣ 7,6 миллиард сомонӣ (736 миллион доллар) -ро ташкил дод. Ин нисбат ба ҳамин давраи соли 2019 6,9% камтар аст. Тибқи ин гузориш, дар ин давра ҳаҷми сармоягузорӣ ба иншооти саноатӣ 4,3 миллиард сомонӣ (416 миллион доллар) -ро ташкил дод, 3,2 миллиард сомонӣ (310 миллион доллар) ба иншооти ғайриистеҳсоли ҷалб карда шуд.

Дар соли 2020 воридоти сармояи хориҷӣ ба Тоҷикистон тақрибан 682 миллион долларро ташкил медиҳад, ки нисбат ба соли 2019 12,3% зиёдтар аст. Таваралӣ Ғаниев, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, мудири кафедраи идоракунии захираҳои инсонии ДМТ қаблан қайд карда буд, ки барои ҷалби сармояи хориҷӣ бояд баъзе самтҳои фоидаовар дар тиҷорат дошта бошанд. "Захираҳои табиӣ дар иқтисоди бозорӣ бояд табиғ карда шаванд. Мо бояд мутмаин бошем, ки сармоягузори хориҷӣ ба фазои сармоягузорӣ боварӣ дошта бошанд ва метавонанд маблағгузорӣ кунанд.

Аз ин рӯ рушди иқтисодиёт ҷалби ҳарчи бештари сармоя ва такмил додани механизми воридсозии онро талаб менамояд. Дар ин самт пеш аз ҳама зарур аст,

ки қонунгузори оид ба сармоягузорӣ такмил дода шуда, дар кишвар ҳамоҳангсозии фаъолияти сармоягузoron ва танзими раванди пешниҳоди лоиҳаҳо барои сармоягузории мустақим аз ҷониби Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатӣ ба таври зарӯри ба роҳ монда шавад.

АДАБИЁТ

1. А. Киреев «Международная экономика» Часть первая. Москва «Международные отношения» 2002г, 416 стр.
2. Б. С Исмоилов «Инвестиционный механизм в условиях перехода к рыночным отношениям» ТГУ, Душанбе, 1993, 17 сах.
3. В.А Розиков, Ш.М. Раҳимов, С.Р Сафаров «инвестиционная политика Республики Таджикистан и основные направления ее активизации». Нашриёт «Сарпараст» соли 2001, 174 с.
4. Г.Расулов «Иностранные инвестиции и их роль в развитии экономики Республики Таджикистан», Душанбе «Ирфон», соли 2015, 37 сах.
5. И. Х. Усмонов. «Развитие внешнеэкономических связей как основа антикризисного управления промышленностью «Таджикистана», Душанбе 1998.
6. Л.Саидмуродов, А.Солиев «Открытая экономика Республики Таджикистан; макроэкономическое равновесие в условиях внешнего инвестирования», Душанбе «Ирфон», соли 2004, 144 сах.
7. Л. Саидмуродов «Иқтисодиёти байналхалқӣ; назария, таърих, сиёсат», Душанбе «Ирфон», соли 2002, 352 сах.
8. М Оймаҳмадов, М. Муртазоев «Иқтисодиёти Ҷаҳон» Техрон «Нашри Замон», соли 2001, 800 с.
9. Маҷалаи «Иқтисодиёти Тоҷикистон; стратегияи тараққиёт». Душанбе №3 соли 2018.
10. Маҷалаи «Иқтисодиёти Тоҷикистон; стратегияи тараққиёт». Душанбе №4 соли 2019.
11. Н. В Игошин. Инвестиции. Организация управления и финансирование. – М. ЮНИТИ, 2000
12. Р. Х Зоиров. Иностранные инвестиции: Проблемы привлечения в Таджикистан и международные стандарты защиты. Душанбе, Дониш, соли 1996.

САРМОЯГУЗОРИИ МУСТАҚИМИ ХОРИҶӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ РУШДИ ИҚТИСОДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола мушкилоти вуруди сармояи хориҷӣ баррасӣ ва зарурати танзими онҳо асос ёфтааст. Ҳаҷм ва хусусиятҳои сохтори сармоягузориҳои ҷалбшуда таҳлил карда шуда, динамикаи тағирёбии он омӯхта мешавад, кишварҳои асосӣ - сармоягузoron муайян карда мешаванд, фазои сармоягузорӣ ва ҷаззобияти сармоягузории кишвар тавсиф карда мешавад ва дар бораи ҷалби бештари сармояи хориҷӣ ба иқтисоди кишвар тавсияҳо дода мешаванд. Рушди иқтисодиёт ҷалби ҳарчи бештари сармоя ва такмил додани механизми воридсозии онро талаб менамояд. Дар ин самт пеш аз ҳама зарур аст, ки қонунгузори оид ба сармоягузорӣ такмил дода шуда, дар кишвар ҳамоҳангсозии фаъолияти сармоягузoron ва танзими раванди пешниҳоди лоиҳаҳо барои сармоягузории мустақим аз ҷониби Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатӣ ба таври зарӯри ба роҳ монда шавад.

Калидвожаҳо: иқтисодиёт, сармоягузорӣ, ҳамкорӣ, иқлим, истеҳсолот, соҳибкорӣ.

ПРЯМЫЕ ИНОСТРАННЫЕ ИНВЕСТИЦИИ КАК ФАКТОР ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассмотрены проблемы о притоке иностранных инвестиции и обоснована необходимость их регулирование. Проанализированы объем и характерные особенности структуры привлечённых инвестиции, изучена динамика её изменения, выявлены основные страны - инвесторы, охарактеризованы инвестиционный климат и инвестиционная привлекательность страны и даны некоторые рекомендации по большему привлечению иностранных инвестиций в экономику страны. Экономическое развитие требует привлечения как можно большего количества капитала и совершенствования механизма его притока. В связи с этим, прежде всего, необходимо совершенствовать инвестиционное законодательство и координировать деятельность инвесторов в стране, а также регулировать процесс подачи проектов на прямые инвестиции Государственным комитетом по инвестициям и управлению государственным имуществом.

Ключевые слова: экономика, инвестиции, сотрудничества, климат, производства, предпринимательства.

FOREIGN DIRECT INVESTMENT AS A FACTOR OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article discusses the problems of the inflow of foreign investment and substantiates the need for their regulation. The volume and characteristic features of the structure of attracted investments are analyzed, the dynamics of its change is studied, the main countries - investors are identified, the investment climate and investment attractiveness of the country are characterized, and some recommendations are given on how to attract more foreign investments into the country's economy. Economic development requires attracting as much capital as possible and improving the mechanism of its inflow. In this regard, first of all, it is necessary to improve investment legislation and coordinate the activities of investors in the country, as well as regulate the process of submitting projects for direct investment by the State Committee for Investment and State Property Management.

Key words: economy, investment, cooperation, climate, production, entrepreneurship.

Информация об авторе: *Муродова Ф* – магистр 2 курса специальности мировая экономика Таджикского национального университета. E-mail: murodova@mail.ru. Телефон: **901-50-32-13**

Information about the author: *Murodova F* – 2nd year graduate student of the faculty of World Economy of the Tajik National University. E-mail: murodova@mail.ru. Phone: **901-50-32-13**

РУШДИ ИҚТИСОДИЮ ИҚТИМОИИ ФЕДЕРАТСИЯИ РУССИЯ ДАР ШАРОИТИ ГЛОБАЛИЗАТСИЯ

Ҳокимов С.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Иқтисоди Русия давраи дигаргуниҳои амиқро аз сар мегузаронад. Ва дар солҳои наздик, мамлакати бояд таҷдиди кулли системаи иқтисодии худро, ки мувофиқи мушкилот ва тағироте, ки дар низомӣ дар тартиботи ҷаҳонӣ иқтимоӣ ва иқтисодӣ ба амал омада истодаанд, анҷом диҳад. Бӯҳрони ҷаҳонӣ, ки соли 2008 оғоз ёфт ва то имрӯз идома дорад, як барномаи нави рӯ ба рӯ бо тамоми кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон - рушд ва тараққиқунандаро ташаққул медиҳад. Русия низ истисно нест.

Хусусияти муҳимтарини марҳилаи кунунии рушд (ва бӯҳрони ҳозира) сиёсатии ҳаёти иқтисодӣ, алахусус дар сатҳи байналмилалӣ мебошад. Бозорҳо бар зарари қонунҳои иқтисодӣ беш аз пеш ба қонунҳои сиёсӣ дучор меоянд. Омили сиёсӣ беш аз пеш ба сиёсати иқтисодӣ даҳлат мекунад ва баъзан рақобати бозорро иваз мекунад. Намудҳои гуногуни таҳримот танҳо зухуроти равшани ин тамоюл мебошанд. Рушди иқтисодии Русия зери таъсири шадидҳои беруна қарор гирифт, ки худро аз соли 2014 инҷониб эҳсос мекунад. Ба ин динамикаи нархҳои нафт ва дигар содироти Русия, инчунин таҳримҳо (пеш аз ҳама молиявӣ ва технологӣ) дохил мешаванд. Гузашта аз ин, нуқта на танҳо дар умқи пастравии нархҳо, ки давра ба давра дар даҳсолаҳои охир ба амал омадааст, балки пеш аз ҳама дар сатҳи пастравӣ. Дар соли 2015 нархи нафт тақрибан дар шаш моҳ ду маротиба коҳиш ёфт, ки дар таърихи муносири иқтисодӣ бесобиқа буд.

Сиёсати самарабахши буҷетӣ шароити мутобиқгардонии иқтисодӣ ба воқеиятҳои нав мебошад. Мушкилоти муҳими молиявӣ мувозинати зарурӣ дар доираи имконоти худ ва эҷоди ҳавасмандии фискалӣ барои эҳёи рушд мебошад. Минбаъд низ оптимизатсияи хароҷоти буҷетро коҳиш дода, хароҷоти каммасрафро кам мекунем ва аз ҳисоби имкониятҳои даромад, самараноктареро зиёд мекунем, ки ҳосилонокӣ иқтисоди Русияро баланд мебардоранд. Инҳо, пеш аз ҳама, сармоягузорӣ ба шахсро дар бар мегиранд (инҳо сармоягузорӣ мебошанд, на хароҷот). Чӯзӣ дуввум сармоягузорӣ ба инфрасохтори нақлиётӣ мебошад. Солҳои охир бад шудани вазъи буҷетҳои минтақавӣ ба назар мерасид - қарзи онҳо, пеш аз ҳама гарон, тиҷоратӣ, бо суръат афзоиш ёфт. Россия тавонист афзоиши бори қарзро дар минтақаҳо боз дорад. Ҳоло вазифа аз баланд бардоштани

устувории бучетҳои минтақавӣ ва маҳаллӣ иборат аст: таъмини устувории онҳоро таъмин ва масъулияти сатҳҳои гуногуни ҳукуматро дар назди ҳамдигар ва аз ҳама муҳимаш дар назди мардум аниқтар танзим кардан лозим аст.

Ислоҳоти сохторӣ рақобатпазирии иқтисодро баланд мебардорад. Онҳо татбиқи маҷмӯи тадбирҳоро, ҳам таъсири умумӣ ва ҳам нуқтаро талаб мекунад. Мо ба татбиқи самарабахши тадбирҳои нави дар қонуни сиёсати саноатӣ пешбинишуда умедворем. Дар байни онҳо як низоми махсуси шартномаи сармоягузори мавҷуд аст, ки пешгуи шароитро барои 10 сол кафолат медиҳад. Россия ба Фонди рушди саноат, ки чанде пеш ба кор шурӯ кард ва аллакай худро хуб нишон дод, умеди калон дорем. Инчунин дигар чораҳои дастгирии молиявии ширкатҳои рушдбанда, аз ҷумла пешниҳоди субсидия ва кафолати давлатӣ, маблағгузори муштараки таҳқиқот ва таҷриба, чораҳои ҳавасмандгардонии талабот (аз ҷумла тавассути хариди давлатӣ) низ истифода мешаванд. Соҳибкорӣ хурд бояд омили муҳими диверсификатсияи иқтисод гардад. Корпоратсияи дастгирии корхонаҳои хурду миёна (КХМ) амал мекунад. Дар доираи системаи кафолати миллӣ барои корхонаҳои хурду миёна ҳаҷми кафолатҳо ва замонатҳои додасуда аллакай ба 45 миллиард рубл расидааст, ки маънои ҳаҷми умумии қарзидӣ ба корхонаҳои хурду миёна дар ҳудуди 90 миллиард рубро дорад. Нархҳо барои ин барномаҳо 10-11% -ро ташкил медиҳанд ва коҳиши минбаъдаи он ба нақша гирифта шудааст. Корпоратсия на танҳо он ширкатҳое, ки дар бозори дохилӣ кор мекунад, балки ширкатҳое, ки дорои иқтисодӣ содиротӣ мебошанд, дастгирӣ мекунад. Бо шарофати воситаҳои дастгирӣ, ҳиссаи корхонаҳои хурду миёна дар содирот ҳадди аққал ду баробар зиёд мешавад.

Татбиқи ислоҳоти сохторӣ инчунин фазои солимтари соҳибкорӣ ва идоракунии беҳтарро талаб мекунад. Ҳавасмандгардонии соҳибкорӣ. Пеш аз ҳама, бояд интизориҳои манфии тижоратро рафъ намуда, коҳиш додани хавфҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва ҳифзи ҳуқуқи фаъолияти соҳибкориро таъмин кард. Қобилияти мақомот дар иҷрои ўҳдадориҳои худ боиси пешгӯӣ ва суст шудани интизориҳои манфии тижорат мегардад. Аз ҷумла, пешгӯишаванда бояд дар сиёсати андоз таъмин карда шавад. Ба тартиб даровардани фаъолияти назорат ва назорат, таъмини шаффофияти он ва ҷорӣ кардани усули ба хавф асосёфта дар татбиқи тадбирҳои дахлдор низ аҳамияти калон дорад. Бо кӯмаки харитаҳои роҳбарикунандаи Ташаббуси миллии соҳибкорӣ, мо ба тоза кардани тамоми ин система аз монеаҳои шурӯ кардем, ки баъзеашон аз замони шӯравӣ ҳифз шудаанд. Тартиботи сохтан, бақайдгирии ҳуқуқи амвол, вобаста ба шабакаҳои барқ, дар маъмурияти андоз ва гумрук содда карда шуданд.

Яке аз мавзӯҳои ҳассос барои соҳибкорон ҳифзи моликияти хусусӣ, муҳофизат аз фишор ба тижорат мебошад, ки баъзан ба барҳамдиҳӣ меоварад. Дар ин робита, ҳам аз чораҳои қаблан андешидашуда ва ҳам он тадбирҳое, ки ба паст кардани назорат ва назорат аз болои фишори ғайриқонунии фишор ба соҳибкорон нигаронида шудаанд, хотиррасон кардан бамаврид аст. Ҳамин тавр, аз аввали соли 2016 соҳибкорӣ хурд дар тӯли се сол аз санҷишҳои нақшавӣ аз ҷониби мақомоти назорати давлатӣ ва шахрӣ озод карда шуданд. Тадбирҳо оид ба таъмини масъулияти баландтари намояндагони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, аз ҷумла ҷиноӣ барои амалҳои ғайриқонуние, ки ба соҳибкорӣ ҳалал мерасонанд ва тижоратро хароб мекунад, муҳокима карда мешаванд. Президент як гурӯҳи корӣ таъсис дод, ки ҳолатҳои низомиро байни мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва соҳибкорӣ, пеш аз ҳама тавассути таҳияи тавсияҳо оид ба такмили қонунгузори ҳал мекунад. Ниҳоят, мусоидат ба рақобат ҷузъи ҷудонашавандаи фазои солими тижорӣ мебошад. Мо дар ин ҷо бояд бисёр корҳоро ба анҷом расонем. Акнун, пеш аз ҳама, на бо он ширкатҳои хурд, ки ба туфайли самаранокии онҳо метавонанд дар бозори маҳаллӣ мавқеи ҳукмронро ишғол кунанд, на бар зидди монополияи маъмурӣ ва монополияи корпоратсияҳои калон мубориза бурдан лозим аст. Бояд самаранокии низоми харид - ширкатҳои давлатӣ, мунисипалӣ ва давлатӣ зиёд карда шавад. Ташаққули муассисаҳои

асосии низоми шартномавии федералӣ тақрибан ба итмом расид, ки ба туфайли он дар соли 2015 беш аз 300 миллиард рубл сарфа кардан мумкин буд. Чалби ширкатҳои хурд ба системаи хариди давлатӣ торафт васеъ мешавад, ки иштироки умумии онҳо ба 700 миллиард рубл мерасад ва соли оянда бояд аз 1 триллион рубл зиёд бошад.

АДАБИЁТ

1. Бобоев М.К. Республика Таджикистан в контексте экономического развития: роль внешнего финансирования. Душанбе: Ирфон 2006.
2. Внешнеэкономическая деятельность республики таджикистан. Статистический сборник. Душанбе: 2007.
3. Герчикова И.Н. Международное коммерческое дело: Учебник для вузов.- М ЮНИТИ, 1996.
4. Лоскова И. Максимова Л.М. Международные экономические отношения. М.: ЮНИТИ, 1995.
5. Михайлушкин А.И., Шимко П.Д. Международная экономика. Москва «Высшая школа» 2002.
6. Саидмурадов Л.Х., Солиев А.А. Открытая экономика Республики Таджикистан: макроэкономическое равновесие в условиях внешнего инвестирования. Душанбе: Ирфон, 2004.
7. Саидмурадов Л.Х. Экономическая теория открытого хозяйства и проблемы современного Таджикистана. Душанбе. Ирфон, 2005.
8. Внешнеэкономическая деятельность: анализ торговли и инвестиций в Республике Таджикистан / Под общей редакцией Л.Х. Саидмурадова. Душанбе. Ирфон, 2006.
9. Сузуки М., Саидмуродов Л.Х., Солиев А.А. Макроиктисоди кушод ва инвеститсияҳои мустақими хориҷӣ. Душанбе: 2007.
10. Международные экономические отношения/Под ред. Фаминского И.П. М.: Юристъ, 2000.
11. Основы внешнеэкономических знаний /Под ред. Фаминского И.П. М.: Экономика, 1990.

РУШДИ ИҚТИСОДИЮ ИҚТИМОИИ ФЕДЕРАТСИЯИ РУССИЯ ДАР ШАРОИТИ ГЛОБАЛИЗАТСИЯ

Бо барқароршавии рушди иқтисодӣ имкониятҳои қорӣ васеъ мешаванд. Аммо, ин аслан барои тасалли додани хулосаҳо нест, агар сухан дар бораи сифати нави афзоиш меравад. Вазифаи мо иборат аз он аст, ки миллионҳо ҷойҳои қорӣи баландмаҳсулро фароҳам орем. Ҳалли он ҳатман модернизатсияи азими истеҳсолот, бастан, қатъ кардани муваққатӣ ё азнавсозии қорхонаҳоро дар назар дорад ва бо ин ҳамеша қоҳиш ё бозомӯзӣ ё тағйири ҷои қор ба назар мерасад. Аз ин рӯ, талабот ба бозори меҳнат зиёдтар қарда мешаванд. Муаллиф қайд менамояд, ки бояд самаранокии низоми харид - ширкатҳои давлатӣ, муниципалӣ ва давлатӣ зиёд қарда шавад. Ташаккули муассисаҳои асосии низоми шартномавии федералӣ тақрибан ба итмом расид, ки ба туфайли он дар соли 2015 беш аз 300 миллиард рубл сарфа кардан мумкин буд. Чалби ширкатҳои хурд ба системаи хариди давлатӣ торафт васеъ мешавад, ки иштироки умумии онҳо ба 700 миллиард рубл мерасад ва соли оянда бояд аз 1 триллион рубл зиёд бошад.

Калидвожаҳо: иқтисодиёт, рушд, савдо, таваррум, самаранокӣ, бозор, хизматрасонӣ, даромад.

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И СОЦИАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

По мере восстановления экономического роста возможности трудоустройства будут расширяться. Однако это совсем не повод для успокоительных выводов, если мы говорим о новом качестве роста. Перед нами стоит задача по созданию миллионов высокопроизводительных рабочих мест. Ее решение неизбежно предполагает массовую модернизацию производства, закрытие, временную остановку или реконструкцию предприятий, а с этим всегда связаны сокращения или переобучение или смена места работы. Поэтому появятся повышенные требования к рынку труда. Автор подчеркивает необходимость повышения эффективности системы закупок - государственных, муниципальных и государственных компаний. Почти завершено формирование основных институтов федеральной контрактной системы, на которых в 2015 году удалось сэкономить более 300 млрд рублей. Вовлеченность малых компаний в систему госзакупок растет, с общим участием 700 млрд рублей, а в следующем году должна превысить 1 трлн рублей.

Ключевые слова: экономика, рост, торговля, инфляция, эффективность, рынок, услуги, доход.

ECONOMIC AND SOCIAL DEVELOPMENT OF THE RUSSIAN FEDERATION IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

As economic growth recovers, employment opportunities will expand. However, this is not a reason for reassuring conclusions, if we are talking about a new quality of growth. We face the challenge of creating millions of high-performance jobs. Its solution inevitably involves a massive modernization of production,

closure, temporary shutdown or reconstruction of enterprises, and this is always associated with cuts or retraining or a change of place of work. Therefore, there will be increased demands on the labor market. The author emphasizes the need to improve the efficiency of the procurement system - state, municipal and state-owned companies. The formation of the main institutions of the federal contract system, which in 2015 managed to save more than 300 billion rubles, is almost complete. The involvement of small companies in the public procurement system is growing, with a total participation of 700 billion rubles, and next year should exceed 1 trillion rubles.

Keywords: economy, growth, trade, inflation, efficiency, market, services, income.

Сведения об авторе: *Хокимов С.* – магистр 2 курса специальности мировая экономика Таджикского национального университета. E-mail: san999@mail.ru. Телефон: **935-55-44-43**

Information about the author: *Khakimov S.* – master 2 courses of the specialty world economy, the Tajik national University. E-mail: san999@mail.ru. Phone: **935-55-44-43**

МУҲОЧИРАТИ ҚУВВАИ КОРӢ ДАР НИЗОМИ МУНОСИБАТҲОИ ҲАМГИРОИИ МАМЛАКАТҲОИ ИТТИҲОДИ ДАВЛАТҲОИ МУСТАҚИЛ

Ризоев А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар шароити муосир дар раванди густариши муносибатҳои иқтисодии байналхалқӣ мавқеи муҳимро муҳочирати байналхалқии қувваи корӣ иҷро карда истодааст, ки ҳаракати оммаи меҳнаткашонро аз мамлакатҳои худ ба дигар мамлакатҳо барои ҷустуҷӯи кор дарбар мегирад. Муҳочирати байналхалқӣ ба қисми таркибии системаи муосири хоҷагии ҷаҳонӣ мубаддал гаштааст. Муҳочирати байналхалқии қувваи корӣ яке аз заминаҳои муносибатҳои бозорӣ мебошад, чунки бояд ҳаракати озоди аҳолии ҷаҳонӣ иқтисодиро дар қатори ҳаракати молҳо ва маблағҳои молиявӣ таъмин намояд. Муҳочирати аҳоли ҳодисаи позитивӣ мебошад, ки аз навтақсимкунии аҳоли ва захираҳои меҳнатӣ, афзоиши ҳосилокии меҳнатро имконпазир мегардонад.

Зарурати объективии ҳамкориҳои интегратсионии давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил дар сиёсати муҳочират аз як қатор омилҳои низомӣ вобаста аст.

Якум, аз рӯи умумияти кишварҳои Иттиҳод, ки ба робитаҳои таърихӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ, иҷтимоӣ ва дигар робитаҳои байни давлатҳои пасошӯравӣ асос ёфтаанд, ки дер боз вучуд доштанд ва дар давраи муосир боқӣ монданд.

Дуввум, ин ҳамкориҳои кишварҳои ИДМ мебошад, ки ба ҳадафҳои умумии рушди иқтисодӣ ва мушкилоти демография ва шуғл асос ёфтааст. Саввум, ин таъсис ва тақмили механизмҳои ҳуқуқӣ ва институтсионалии ҳамкориҳои байнидавлатӣ дар ин соҳа мебошад. Ин омилҳо дар маҷмӯъ ҳаракати ҷараёни муҳочиратро дар қаламрави пасошӯравӣ муайян мекунанд, ки қисми зиёди муҳочирон аз давлатҳои ИДМ ҳастанд ва танҳо тақрибан 10% аз кишварҳои ба истилоҳ "хориҷи дур" ба минтақа ворид мешаванд. Нишондиҳандаҳои миқдорӣ барои муҳочирон мутаносибан 72% ва 28% -ро ташкил медиҳанд. Қувваи асосии пешбарандаи муҳочират дар қаламравҳои давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (минбаъд ИДМ) ангезаи иҷтимоӣ иқтисодӣ мебошад, ки гуногунҷабҳа мебошад. Маҳз муҳочирати меҳнатӣ, ки хусусияти васеъ дорад, ба рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ ва сиёсии давлатҳои аъзои ИДМ таъсири назаррас мерасонад ва тақрибан ба ҳама кишварҳои ҷомеа таъсир мерасонад. Дар айни замон, вазъ чунин аст, ки ҷараёни асосии муҳочирон дар қаламрави Иттиҳод ба Федератсияи Русия равона карда шудаанд. Дар гузориши СММ "Мониторинги аҳолии ҷаҳон"

қайд шудааст, ки Русия, ки ҳоло дар он 12,1 миллион муҳочир ба сар мебарад, пас аз ИМА дар ин нишондод дар ҷои дуввум мебошад.

Муҳочирати байналмилалии аҳоли воқеияти ҷаҳони муосир аст. Амалан ягон кишваре боқӣ намондааст, ки ба ин ё он дараҷа дар муҳочират иштирок накунад. Ҷараёни муҳочират шиддат мегирад ва дар намудҳо ва шаклҳо гуногунтар мешавад, ҳамкориҳои муҳочиратӣ байни кишварҳо ба таври возеҳ хусусияти сифатан нав касб мекунад. Равандҳои ҷорӣ ба дарки афзоишда асос ёфтаанд, ки муҳочирати байналмилалӣ, алахусус намудҳо ва шаклҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ муайяншудаи он, метавонад ҳам барои кишварҳои мизбон ва ҳам кишварҳои асли манбаи муҳими рушд бошад. Дар нимаи аввали солҳои 90-ум кӯшишҳои давлатҳои аъзои ИДМ дар соҳаи муҳочират ба ташаккули қонунгузориҳои миллий, ҳалли мушкилоти гурезагон ва муҳочирони маҷбурӣ, ташкили сохторҳо ва муассисаҳои дахлдор ва роҳандозии ҳамкорӣ бо созмонҳои махсусгардонидашудаи байналмилалӣ равона шуда буданд. Ҳамкориҳои минтақавӣ дар ҷаҳорҷӯби ИДМ бо кӯшиши ташкили системаи ҷимояи минтақавии ҳуқуқи гурезагон ва ҳалли мушкилоти ҷорӣ марбут ба интиқоли марзии аҳоли маҳдуд буд. Барои ин асосҳои муайяни ташкили ҳуқуқи ҳамкорӣ дар соҳаи муҳочират дар доираи Иттиҳод фароҳам оварда шудаанд. 13 ноябри соли 1992, бо қарори Шӯрои сарони ҳукуматҳои ИДМ, Шӯрои машваратӣ оид ба меҳнат, муҳочират ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии кишварҳои узви ИДМ таъсис ёфт, ки ба ҳайати он роҳбарони вазорату идораҳои танзими меҳнат, муҳочират ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли шомил буданд. Ба Шӯрои машваратӣ таҳияи сиёсати ҳамоҳанг аз рӯи масъалаҳои муҳимтарини мавриди таваҷҷӯҳи тарафайн супорида шуд. Санади асосии ҳуқуқӣ Созишнома оид ба ҳамкорӣ дар соҳаи муҳочирати меҳнатӣ ва ҳифзи иҷтимоии муҳочирони меҳнатӣ аз 15 апрели соли 1994 буд, ки ҳуқуқҳои асосии муҳочирони меҳнатӣ ва самтҳои ҳамкориҳои давлатҳоро дар ин самт тасдиқ мекунад. Ҳангоми таҳияи меъёрҳои ин санад дар доираи Иттиҳод як қатор созишномаҳо қабул карда шуданд, ки масъалаҳои ҳамкориҳои давлатҳоро дар тамоми соҳаи муносибатҳои иҷтимоӣ ва меҳнатӣ ба танзим медиароранд: ҳифзи меҳнат; эътирофи мутақобилаи ҳуқуқҳо ба ҷабронии зарар; тафтиши садамаҳо дар ҷои кор; меъёри меҳнат; танзими муносибатҳои иҷтимоӣ ва меҳнатӣ дар корпоратсияҳои трансмиллӣ. Дар охири солҳои 90 - аввали солҳои 2000-ум самти афзалиятноки ҳамкориҳои кишварҳои ИДМ мубориза бар зидди муҳочирати ғайриқонунӣ буд, сиёсати муҳочират бо вазифаи таъмини амнияти давлатҳо зич алоқаманд аст. Дар доираи Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил заминаи ҷамаҷонибаи ҳуқуқи ҳамкориҳои кишварҳои ИДМ дар мубориза бо муҳочирати ғайриқонунӣ фароҳам оварда шудааст. 6 март соли 1998 Шӯрои сарони ҳукуматҳои ИДМ Созишнома дар бораи ҳамкориҳои давлатҳои узви ИДМ дар мубориза бар зидди муҳочирати ғайриқонунӣ ва 25 январи соли 2000 Низомномаи маҳзани маълумоти умумӣ дар бораи муҳочирони ғайриқонунӣ ва шахсони вуруд ба давлатҳои иштирокчиҳои Созишнома дар бораи ҳамкориҳои давлатҳо ба тасвиб расид - Аъзои ИДМ дар мубориза бо муҳочирати ғайриқонунӣ тибқи қонунгузориҳои ҷорӣ онҳо ва тартиби табодули иттилоот дар бораи муҳочирати ғайриқонунӣ бастаанд. Ин ҳуҷҷатҳо заминаи ҳуқуқи татбиқи ҳамкориҳои байни кишварҳои Иттиҳод дар соҳаи назорати муҳочират, бақайдгирии шаҳрвандони хориҷии ғайриқонунӣ дар қаламравҳои худ, таҳияи механизми депортатсия, ҳамоҳангсозии қонунгузориҳои миллий ва табодули иттилоот дар бораи муҳочирати ғайриқонунӣ замина гузоштанд.

16 апрели соли 2004 бо Қарори Шӯрои сарони ҳукуматҳои ИДМ Комиссияи муштаракӣ давлатҳои аъзо ба Созишнома оид ба ҳамкориҳои давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил дар мубориза бар зидди муҳочирати ғайриқонунӣ аз 6 март соли 1998 таъсис дода шуд, ки ҳадафи асосии он такмил додани

ҳамкориҳои байни давлатҳо дар мубориза бо муҳоҷирати ғайриқонуни мебошад. Баъдан, 16 сентябри соли 2004 Шӯрои сарони давлатҳои ИДМ Консепсияи ҳамкориҳои давлатҳои узви ИДМ дар мубориза бар зидди муҳоҷирати ғайриқонуниро тасдиқ кард, ки системаи принципҳои асосӣ ва самтҳои ҳамкориҳои мақомоти ҳокимияти давлатҳои узви ИДМ дар самти таъмини амнияти давлатҳо, ҷомеа ва шахсони алоҳида аз таҳдидҳо мебошад муҳоҷирати ғайриқонуни.

Дар таҳияи Консепсияи мазкур 26 августи соли 2005 Шӯрои сарони давлатҳои Иттиҳод Барномаи ҳамкориҳои давлатҳои узви ИДМ дар мубориза бо муҳоҷирати ғайриқонуниро барои солҳои 2006-2008 тасдиқ кард. 28 ноябри соли 2006 сарони давлатҳои ИДМ Изҳоротро оид ба тақвияти ҳамкорӣ дар мубориза бо муҳоҷирати ғайриқонуни ба имзо расониданд, ки дар он зарурати дастгирии сабӣ кишварҳои Иттиҳод оид ба бастании созишномаҳои дучониба дар бораи қабул ва интиқоли муҳоҷирони ғайриқонуни, аз ҷумла бо давлатҳои сеюм таъкид карда шуд. 10 октябри соли 2008 Шӯрои сарони давлатҳои ИДМ Қарорро дар бораи барномаи ҳамкориҳои давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил дар мубориза бар зидди муҳоҷирати ғайриқонуни барои солҳои 2009-2011 тасдиқ кард. 3 сентябри соли 2011 Шӯрои сарони давлатҳои ИДМ Барномаи ҳамкориҳои давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақилро дар мубориза бар зидди муҳоҷирати ғайриқонуни барои солҳои 2012-2014 тасдиқ кард.

Дар айни замон, Барномаи ҳамкориҳои давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил дар мубориза бар зидди муҳоҷирати ғайриқонуни барои солҳои 2015-2019, ки аз ҷониби Шӯрои сарони давлатҳои ИДМ 10 октябри соли 2014 тасдиқ шудааст, амалӣ шуда истодааст. Дар фазои пасошӯравӣ, солҳои охир ба сӯи фаҳмиши мусбати нақши муҳоҷират дар рушди минтақаҳо гузариш ба назар мерасад. Муҳоҷирати меҳнатӣ ба бозорҳои миллии меҳнати кишварҳои муштаракулманофеъ таъсири назаррас дорад ва дар солҳои охир бо рушди устувор тавсиф карда мешавад. Аммо дарвоқеъ, нишондиҳандаҳои воқеии шумораи муҳоҷирони меҳнатӣ назар ба он ки дар маълумоти расмӣ мақомоти омор ва дигар муассисаҳо ва ташкилотҳои манфиатдори ИДМ нишон дода шудааст, хеле баландтар аст. Дар баробари ин, бекорӣ мушкили ҷиддӣ дар соҳаи захираҳои меҳнатӣ дар давлатҳои Иттиҳод боқӣ мемонад. Шумораи бекорон дар маҷмӯъ тақрибан 5% -ро ташкил медиҳад. Дар назар доштан лозим аст, ки ба ин шумора танҳо шахсоне шомиланд, ки дар мақомоти дахлдор расман ҳамчун бекор сабти ном шудаанд, дар ҳоле ки бекорӣ воқеӣ, вобаста аз кишварҳо, метавонад баландтар ё пасттар бошад. Ин, пеш аз ҳама, ба набудани манфиати шаҳрвандони бекор ба гирифтани мақоми мувофиқи ин муқаррарот асос ёфтааст. Динамикаи музди меҳнат ҳамчун меъёри асосии соҳаи захираҳои меҳнатӣ дар солҳои охир бо афзоиши солоне дар ҳамаи кишварҳои ИДМ тавсиф карда мешавад.

Аммо фарқи музди меҳнат дар давлатҳои аъзои Иттиҳод ба таври назаррас фарқ мекунад. Дар доираи ИДМ ташаккули муносибатҳои вобастагии устувори байнидавлатҳои нисбатан рушдкарда ва сусттаракқикарда дар заминаи ҳамкориҳои муҳоҷирати онҳо мушоҳида мешавад. Аз ҷониби кишварҳои камтар таракқикарда ин вобастагӣ бо имконияти дастрасӣ ба бозори меҳнати дигар давлатҳо барои як қисми аҳолии бекорӣ онҳо муайян карда мешавад. Ин на танҳо бекориро дар бозорҳои миллии меҳнат коҳиш медиҳад, балки инчунин гардиши молиявии бозгаштаро дар шакли интиқол таъмин менамояд. Пулҳои интиқолӣ на танҳо шароити зиндагии хонаводаҳои муҳоҷиронро беҳтар мекунад, балки дар беҳбудии нишондиҳандаҳои макроиктисодии ин кишварҳо нақши назаррас доранд. Аз ҷониби кишварҳои бештар таракқикарда вобастагӣ аз муҳоҷират бо тамоюлҳои ҷорӣ рушди демографии онҳо вобаста аст. Пиршавии аҳоли, ради мардуми

тахҷой аз гирифтани ҷойҳои кори бонуфуз дар бозори меҳнат ҷойҳои ҳоли фароҳам меорад.

АДАБИЁТ

1. Ачакосо Томас. Роль трудовой миграции в развитии Таджикистана. Доклад эксперта. Душанбе. 2010 г.
2. Влияние мирового финансового кризиса на трудовых мигрантов из Таджикистана: мнение мигрантов. Экспресс – опрос. НИЦ «Соц-сервис».
3. Иммиграционный потенциал труда российского Дальнего Востока : (китайцы на рынке труда Дальневост. региона) А. М. Шкуркин ; М-вотрансп. Рос. Федерации, Федер. агентство ж. д. трансп., Дальневост. гос. ун-т путей сообщ., Ин-т комплекс. анализа регион. проблем Дальневост. отд-ния Рос. акад. наук. - Хабаровск Изд-во ДВГУПС, 2007. - 168 с
4. Олимова С. Таджикистан первая остановка на пути Афганской миграции Центральной Азия и Кавказ.- 1999.- №1.- С. 105-113.
5. Олимова С., Боек И. Трудовая миграция из Таджикистана. -Душанбе, 2003. 20.Трудовая миграция из Таджикистана, МОМ, НИЦ “Шорк”. - Душанбе, 2003.
6. Олимова С., Мамаджанова Н. Торговля людьми в Таджикистане. -Душанбе, 2006.
7. Рахимов Р., Нурмахмадов М. Внешняя трудовая миграция и политика занятости. - «Общество и экономика». Душанбе, 2002, №2.
8. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. Душанбе, 2018.
9. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. Душанбе, 2019.
10. Таджикистан и страны СНГ. Статистический сборник. Душанбе, 2019.
11. Тюрюканова Е. В. Миграция женщин из России: еще одна "стратегия успеха". Гендерные аспекты социальной трансформации. Институт социально-экономических проблем народонаселения РАН. М., 1996 .
12. Умаров Х., Ульмасов Р. Внешняя трудовая миграция в Таджикистане (причины, проблемы, последствия, регулирование) – Душанбе: Ирфон, 2006. – 102 с.
13. Хореев Б.С., Чапек В.Н. Проблемы изучения миграции населения: (Стат.-геогр. очерки). М.: Мысль, 1978. – 254с.
14. Цапенко И.П. От иммиграционного контроля к управлению миграционными процессами Мировая экономика и международные отношения. 2001. № 10. С. 23-33.

МУҲОЧИРАТИ ҚУВВАИ ҚОРӢ ДАР НИЗОМИ МУНОСИБАТҲОИ ҲАМГИРОИИ МАМЛАКАТҲОИ ИТТИҲОДИ ДАВЛАТҲОИ МУСТАҚИЛ

Муҳочират ҷузъи муҳими ҷаҳонишавии иқтисоди ҷаҳонӣ мебошад. Муҳочират аз рӯи сабабҳо (ихтиёрӣ ё маҷбурӣ); навъи (берунӣ ё дохилӣ); навъи (баргардонидашаванда ё баргардонида намешавад) фарқ мекунад. Муҳочирати меҳнатӣ (ё муҳочирати меҳнатӣ) ин ҳаракати аҳолии қобили меҳнат бо мақсади шуғл мебошад. Норасоии қувваи қорӣ дар ҷомеаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ муваффақ, норасоии қор дар ҷомеаҳои дорои иқтисоди камтар динамикӣ, таъқиботи сиёсӣ, бӯҳронҳои иҷтимоӣ ва омилҳои дигар ба ҳаракати байналмилалӣ одамон мусоидат мекунад. Дар айни замон, Барномаи ҳамкориҳои давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил дар мубориза бар зидди муҳочирати ғайриқонунӣ барои солҳои 2015-2019, ки аз ҷониби Шӯрои сарони давлатҳои ИДМ 10 октябри соли 2014 тасдиқ шудааст, амалӣ шуда истодааст. Дар фазои пасошӯравӣ, солҳои охир ба сӯи фаҳмиши мусбати нақши муҳочират дар рушди минтақаҳо гузариш ба назар мерасад. Муҳочирати меҳнатӣ ба бозорҳои миллии меҳнати кишварҳои муштаракулмановъ таъсири назаррас дорад ва дар солҳои охир бо рушди устувор тавсиф карда мешавад.

Калидвожаҳо: муҳочират, аҳоли, қувваи қорӣ, воридшавии капитал, содирот, воридот.

ТРУДОВАЯ МИГРАЦИЯ В СИСТЕМЕ ИНТЕГРИРОВАННЫХ СТРАН СОЕДИНЕННЫХ ШТАТОВ АМЕРИКИ

Миграция – важная часть глобализации мировой экономики. Миграция по причинам (добровольным или обязательным); тип (внешний или внутренний); тип (возвращаемый или невозвратный) варьируется. Трудовая миграция - это перемещение трудоспособного населения в поисках работы. Нехватка рабочей силы в экономически успешных обществах, нехватка работы в обществах с менее динамичной экономикой, политические преследования, социальные кризисы и другие факторы способствуют международному перемещению людей. В настоящее время реализуется Программа сотрудничества Содружества Независимых Государств в борьбе с нелегальной миграцией на 2015-2019 годы, утвержденная Советом глав государств СНГ 10 октября 2014 года. На постсоветском пространстве в последние годы произошел сдвиг в сторону лучшего понимания роли миграции в региональном развитии. Трудовая миграция оказывает значительное влияние на национальные рынки труда Содружества Независимых Государств и в последние годы характеризуется устойчивым развитием.

Ключевые слова: миграция, население, рабочая сила, приток капитала, экспорт, импорт.

LABOR MIGRATION IN THE UNITED STATES SYSTEM OF INTEGRATED COUNTRIES

Migration is an important part of the globalization of the world economy. Migration for reasons (voluntary or mandatory); type (external or internal); type (returnable or non-returnable) varies. Labor migration is the movement of the working-age population in search of work. Labour shortages in economically successful societies, job shortages in societies with less dynamic economies, political persecution, social crises and other factors contribute to the international movement of people. Currently, the Program of Cooperation of the Commonwealth of Independent States in combating illegal migration for 2015-2019, approved by the Council of Heads of State of the CIS on October 10, 2014, is being implemented. In the post-Soviet space, there has been a shift in recent years towards a better understanding of the role of migration in regional development. Labor migration has a significant impact on the national labor markets of the Commonwealth of Independent States and has been characterized by sustainable development in recent years.

Keywords: migration, population, labor force, capital inflow, export, import.

Сведения об авторе: *Ризоев Алиакбар* – магистрант второго курса кафедры Мировая экономика Таджикского национального университета. Электронная почта: ali@mail.ru. Тел.: 939-41-30-20

Information about the author: *Rizoev Aliakbar* – second-year master's student of the Department of World Economy of the Tajik National University. Email address: ali@mail.ru. Tel.: 939-41-30-20

САМТҶОИ АФЗАЛИЯТНОКИ ҲАМКОРИҶОИ ТОҶИКИСТОН ВА ХИТОЙ

Сафиев А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Солҳои охир муносибатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (ҶТ) ва Ҷумҳурии Мардумии Чин (ҶМЧ) ба тағироти муҳим дучор омаданд. «Марҳилаи нави ҳамкории ду кишвар бо ҳамкории иқтисодӣ дар доираи стратегияи «Як камарбанд – як роҳ», инчунин афзоиши ҳамкории дар сиёсат, амният ва соҳаи гуманитарӣ тавсиф карда мешавад. Табдили робитаҳои Чину Тоҷикистон ба ташкили амният ва рушди иқтисодии Тоҷикистон ва дар баъзе ҳолатҳо, ҷумҳуриҳои ҳамсояи Осиёи Марказӣ таъсири назаррас мерасонад. Он ба манфиатҳои стратегияи Русия, ИМА ва дигар бозигарони бузурги геополитикии ин минтақа таъсир мерасонад».

Мавқеи асосиро дар машваратҳои Тоҷикистону Чин мавзӯи Роҳи Абрешим ишғол мекунад. Таҳлилгарони иқтисодӣ дар он ақидаан, ки дар тирамоҳи соли 2013 Чин Ташаббуси камарбанд ва роҳ (BRI) -ро оғоз кард, ки Тоҷикистон як иштирокчи фаъол дар минтақа буд. ҶТ аввалин кишвар дар ҷаҳон буд, ки ёддошти таъсири муштараки Камарбанди Иқтисоди Роҳи Абрешимро бо ҶМЧ ба имзо расонид. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон умедвор аст, ки нақши пули пайваст байни Чин ва кишварҳои ҳамсояро иҷро мекунад ва барои татбиқи лоиҳаҳои инфрасохтори худ манбаъҳои иловагии маблағгузори ҷалб мекунад.

Робитаҳои сиёсии байни роҳбарияти Тоҷикистон ва Чин пайваста рушд мекунад. Захираҳои маҳдуд ба Тоҷикистон имкон намедиҳанд, ки заъфи иқтисодро мустақилона бартараф кунад ва сатҳи ҳифзи низомиро, ки барои таъмини амният заруранд, фароҳам орад. Ин мақомоти Ҷумҳурии Тоҷикистонро маҷбур мекунад, ки ба таври васеъ ба кӯмаки нерӯҳои беруна муроҷиат кунанд. Сарпарастони асосии ҷумҳури имрӯз Чин ва Русия мебошанд, ки ба таъмини субот ва амният на танҳо дар Тоҷикистон, балки дар тамоми минтақаи Осиёи Марказӣ тавачҷӯҳи бештар зоҳир мекунад.

Барои Чин, ин ҷумҳури пеш аз ҳама аз нигоҳи ҳифзи оромӣ дар марзҳои ғарбии худ манфиатдор аст (Тоҷикистон бо вилояти мухтори Шинҷон-Уйғури Хитой (СУАР) марзи муштараки 1344 км дорад). Тавре ки коршиноси чинӣ Шэнг Сию қайд кард, Тоҷикистон яке аз нуқтаҳои муҳимест, ки мустақиман ба амнияти миллии Чин таъсир мерасонад. Дар сафи ҷангҷӯёни афғон уйғурҳо зиёданд ва ба

гуфтаи коршинос, "фаъол кардани гурӯҳи гурӯҳи террористии" Ҳаракати исломии Туркистони Шарқӣ "(IVDT, ки дар Федератсияи Русия мамнӯъ аст) дар қаламрави Афғонистон, ки бо диаспораи уйғурҳои Тоҷикистон робитаҳои наздики корӣ дорад, таҳдиде, ки Пекин ба он хеле ҷиддӣ муносибат мекунад ва нисбатан шадид вокуниш нишон медиҳад. Кӯҳистони Бадахшони Тоҷикистон роҳи мустақим ба сӯи вилояти мухтори Шинҷон-Уйғури Чин аст»[1].

Марҳилаи муҳим дар рушди ҳамкориҳои дӯҷонибаи Чин ва Тоҷикистон моҳи майи соли 2013 ба имзо расидани Эълумия дар бораи шарикӣ стратегӣ буд, ки натиҷаҳои аллакай ба дастмадаи муносибатҳои дӯҷонибаро мустақкам намуда, вазифаҳои хеле мушаххасро барои солҳои оянда муайян кард. Сархати якуми ҳуҷҷат консепсияи шарикӣ стратегӣ ду кишварро муфассал баён мекунад. Он иборат аст аз: таъмини амнияти мутақобила, муқобила бо таҳдидҳо ва ҷолишҳои ҷаҳонӣ, таҳкими суботи минтақавӣ, тавсеаи ҳамкорӣ дар соҳаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва гуманитарӣ. Инчунин қайд карда шудааст, ки ҷонибҳо ўҳдадор мешаванд «муқаррароти Созишномаи байни Ҷумҳурии Мардумии Чин ва Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар бораи сарҳади давлатии Чину Тоҷикистон аз 13 августи соли 1999, созишномаи иловагӣ дар бораи сарҳади байни Чину Тоҷикистон аз 17 майи соли 2002, Протоколи байни Ҳукумати Ҷумҳурии Мардумии Чин ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба аломатгузори марзи байни Чин ва Тоҷикистон дар таърихи 27 апрели соли 2010, таъмини сулҳи абадӣ ва дӯстии абадӣ аз насл ба насл»[3]. Ҷолиби диққат аст, ки ин санад пас аз тасвиби ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2011 ба Ҷумҳурии Мардумии Чин супурдани 1,1 ҳазор гектар қаламравҳои баҳснокро ба тасвиб расонд.

Маҳз роҳсозӣ буд, ки дар аввал самти афзалиятноки қарздиҳии Чин гардид. Эҷоди роҳҳои автомобилгарди баландсуръат имкон дод, ки интиқоли молҳои умдатан чинӣ ба дигар ҷумҳуриҳои минтақа суръат гирад ва ба Пекин имкон дод, ки аз имконоти нақлиётӣ ва транзитии Тоҷикистон барои иҷрои барномаи Роҳи Абрешим фаъолона истифода кунад. Дар айни замон, навсозии шабакаи роҳҳои ҷумҳурӣ бо ташкили азими ҷойҳои корӣ ва мувофиқан, коҳиш ёфтани бекорӣ дар байни аҳолии маҳаллӣ алоқаманд нест. Сохтмони роҳ асосан бо кӯмаки қувваи кории Чин сурат мегирад. Дар байни лоиҳаҳои охири таҷдиди қитъаи 92 километри роҳи Калъаи Хумба - марзи минтақавӣ Рӯшон мебошад, ки барои он тақрибан 30 миллион доллар ҷудо кардан лозим аст, илова бар ин, дар баҳори соли ҷорӣ ҳукумати ҶМЧ ба Тоҷикистон барои бунёди роҳ дар минтақавӣ дурдасти кӯҳӣ дар соҳили дарёи Панҷ ба забони тоҷикӣ маблағ ҷудо кард - марзи Афғонистон. Ба гуфтаи масъулони Ҷумҳурии Тоҷикистон, посбонии марз дар ин минтақа ба далели набуди роҳ мушкил аст, аз ин рӯ бунёди он дар ин ҷо аз нуқтаи назари таъмини амнияти ҷумҳурӣ муҳим аст. Қисмати тоҷикистони лӯлаи газ аз Туркманистон ба Чин (шоҳаи D) бо дарозии 1560 метр, ки 1450 метраш аллакай сохта шудааст, низ бо маблағи Чин гузошта мешавад. Лӯлаи газ бо дарозии умумии 966 км аз қаламрави Туркманистон, Узбакистон, Тоҷикистон, Қирғизистон ва Чин мегузарад. Самти дигари муҳими маблағгузори Чин саноати маъданҳои кӯҳӣ ҷумҳурӣ буд. Аз ҷумла, конҳои тиллоро асосан корхонаҳои, ки сармояи Чин бартарӣ доранд, коркард мекунанд. Ширкати чинӣ барои коркарди ҳафт кони тилло иҷозатнома доранд. Роҳбар дар ҷалби сармоягузори Чин ба истихроҷи тилло корхонаи Тоҷикистону Чин "Зарафшон" боқӣ мемонад. Чин инчунин кони сурб-руҳи Зарнисори Шимолиро дар вилояти Суғд харид. Дар тӯли чор сол як ширкати чинӣ бояд дар ин ҷо як корхонаи коркарди полиметаллҳо ва як корхонаи металлургиро таҳия ва оғоз кунад [6].

Пас аз натиҷаҳои сафари расмӣ Си Чинпин ба Тоҷикистон дар нимаи моҳи июни соли равон 18 созишномаи нав, аз ҷумла созишнома оид ба коркарди конҳои

нукра дар Округи автономии Бадахшон, созишнома дар бораи омода кардани лоиҳаи сохтмони корхонаи истихроҷи маъданҳои нодир бо пули сармоягузори чинӣ ба имзо расид. ва металлҳои ранга ва инчунин созишнома дар бораи сохтмони бинои ҳукумат ва парлумони Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҳисоби сармоягузориҳои Чин (созишномаи охири вокуниши номуайяно дар ҷумҳурӣ ба вучуд овард). Маблағгузориҳои Чин ба иқтисоди Тоҷикистон асосан ба қарздиҳии имтиёзнок ва инчунин грантҳо барои лоиҳаҳои мушаххас асос ёфтааст. Чин ба Тоҷикистон қарзҳои "арзон" -ро бо шартҳои имтиёзнок ва ба мӯҳлати дароз - аз 20 сол ва аз он бештар медиҳад ва дар иваз, тавре коршиносон мегӯянд, пасандозҳоро бо шартҳои нисбатан мусоидтар мегиранд, ки он дар сурати бастанӣ шартномаи баробар буд. Дар асл, ҳамаи лоиҳаҳо таҳти назорати Чин қарор доранд ва мувофиқан, қисми зиёди фоида ба ҷониби Чин рост меояд. Дар ин шароит, ба эътиқоди коршиноси мустақили олмонӣ Б.Эшмент, гумон аст, ки Чин ба Тоҷикистон дар ташкили истеҳсоли маҳсулоти саноатии худ кумак кунад. "Сармоягузориҳои ӯ ба саноати Чин манфиат меоранд, на ба Тоҷикистон. Соҳибкорони тоҷик наметавонанд дарк кунанд, ки хавфҳои, ки аз кишвари бузурги ҳамсоя сармоягузори мекунанд, ваъда медиҳанд, аммо ба ҷуз қабул аз онҳо интиҳоби дигаре надоранд", - мегӯяд сиёсатшинос [7]. Иштироки Чин на танҳо дар саноат, балки дар баҳши кишоварзии ҷумҳурӣ низ васеъ мешавад. Мақомоти Тоҷикистон таҷрибаи ба деҳқонони чинӣ ба муддати дароз ба иҷора додани заминҳои кишоварзиро бештар истифода мебаранд. Ҳамин тавр, ба онҳо тақрибан 2 ҳазор гектар ва сипас 500 гектари дигар ба муддати 49 сол дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ва ду ноҳияи вилояти Хатлон ҷудо карда шуданд. Натиҷаи ногузири ҳамкориҳои иқтисодӣ, ки байни Чин ва Тоҷикистон ба вучуд омадааст, вобастагии қарзи охири аз Пекин мебошад. Дар аввали соли 2019 қарзи Тоҷикистон аз Чин 1,2 миллиард долларро ташкил дод, ки ин беш аз нисфи қарзи умумии хориҷии ҷумҳурӣ мебошад. Дар пасманзари шиддати афзоишдаи молиявӣ дар ҳуди Чин (ташаққули "ҳубобҳои молиявӣ", афзоиши қарзҳои беруна ва дохилӣ ва ғ.) Пекин ба талаб кардани пардохтҳои шадидтар аз рӯи қарз шурӯъ кард. Дар ин шароит, тавре ки коршиносон қайд мекунанд, "вазъ дар пардохти натуравӣ - сармоягузори ба ивази захираҳои табиӣ ба вучуд омадааст" [8]. Ширкатҳои Чин ба таҷрибаи гирифтани қарзҳои фойданок аз рӯи қарз шурӯъ карданд. Ин бо интиқол ба ҷониби Чин аз кони тиллои Кумарги боло дар вилояти Суғд, ки ба ширкати чинии ТВЕА барои пардохти қарз аз навсозии СЭС Душанбе-2 дода шудааст, рух дод. Тибқи гузоришҳои расмӣ, чинонҳо истихроҷи тиллоро дар кони идома медиҳанд, то он даме, ки маблағҳои ба нерӯгоҳ воридшуда пардохт карда шаванд ва пас аз он қарордод бо шартҳои нав ба имзо расад. Эҳтимол аст, ки дар оянда ин амалия метавонад ба қадри кофӣ васеъ паҳн шавад, ки ин ба таҳкими минбаъдаи мавқеи Чин дар Тоҷикистон оварда мерасонад.

АДАБИЁТ

1. Панфилова В. Чинҳо барои посбонии марзи Тоҷикистону Афғонистон баромаданд. - Независимая газета, 30.07.2018. URL: https://www.ng.ru/cis/2019-07-30/1_7636_border.html (санаи дастрасӣ 02.08.2019)
2. Панҷ шарикҳои асосии тижорати Тоҷикистон. - Sputnik, 19.02.2019. URL: <https://tj.sputniknews.ru/economy/20190219/1028306092/ekonomika-torgovyyu-partner-tajikistan.html> (санаи табобат 08/05/2019).
3. Чувакин О. Тоҷикистон ва Чин - шарикҳои яктарафа. 06.06.2013. URL: <https://topwar.ru/28992-tadzhikistan-i-kitay-odnobokoe-partnerstvo.html> (санаи дастрасӣ 07.08.2019).
4. Ҳаҷми сармоягузориҳои Чин дар Тоҷикистон аз 2 миллиард доллар гузашт. 18.06.2018. URL: <http://avesta.tj/2019/06/18/obem-kitajskih-investitsij-v-tadzhikistan-prevysil-2-mlrd> (санаи дастрасӣ 03.08.2019).

5. Натиҷаҳо-2018: Чӣ гуна Тоҷикистон аз Русия, Чин ва Иёлоти Муттаҳида вобаста аст. 01.01.2019. URL: <http://www.stanradar.com/news/full/32369-itogi-2018-kak-tadzhistan-zavisit-ot-rossii-kitaja-issaha.html> (санаи дастрасӣ 03.08.2019).
6. Иванов Р. Чӣ гуна тавсеаи Чин дар Тоҷикистон? - тадқиқот. 28.01.2019. URL: <https://365info.kz/2019/01/chem-zakonchitsya-kitajskaya-ekspansiya-v-tadzhikistan-issledovanie> (санаи табобат 08/05/2019).
7. Волков В. Оё Чин барои таъсиррасонӣ дар Тоҷикистон рақибон дорад? 06.21.2019. URL: <https://p.dw.com/p/3Kpxq> (санаи дастрасӣ) 07.08.2019).
8. Тоҷикистон тиллоро бо Чин пардохт кард амонат. - EurAsia Daily, 16.04.2018. URL: <https://easaily.com/ru/news/2018/04/16/tadzhikistan-rasplatisya-...> (дата муроҷиат 07.08.2019).
9. Тобистони чинӣ дар Тоҷикистон. 30/07/2019. URL: <http://www.exclusive.kz/expertiza/politika/116508/> (санаи дастрасӣ 07.08.2019).
10. Назаров П. Кишварҳои СҲШ дар сафи пеши мубориза бо терроризми байналмилалӣ қарор доранд. - InfoSCO, 18.01.2018. URL: <https://www.infoshos.ru/ru/?idn=17786> (санаи дастрасӣ 08.08.2019). 12. Салим Камар Батт. Daily Times (Покистон): Покистон Шарикии стратегии Русия. - Иносми, 15.04.2019. URL: <https://inosmi.ru/politic/20190419/244972490.html> (санаи табобат 08/09/2019).

САМТҲОИ АФЗАЛИЯТНОКИ ҲАМКОРИҲОИ ТОҶИКИСТОН ВА ХИТОЙ

Иқтисодиёт самти афзалиятноки ҳамкориҳои дучониба мебошад. Ҳукумати ҶМЧ пайваста барои эҷоди инфрасохтор дар байни давлатҳо, тавсеаи дастрасӣ ба захираҳои табиӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ва афзоиши содироти молҳои СУАР ба бозори дохилии Тоҷикистон кор мебарад. Пекин ин чораҳо ҳамчун як қисми барномаи азими рушди минтақаҳои континенталии ғарбии худ, ки аз ҷиҳати иқтисодӣ аз минтақаҳои соҳили ақиб мондаанд, мешуморад. Дар навбати худ, роҳбарияти Тоҷикистон ба қарзҳо ва сармоягузориҳои ҳамсояи шарқии худ, инчунин ба кӯмаки ӯ дар ҳалли як қатор вазифаҳои стратегӣ, аз қабилӣ раҳой аз "бунбасти коммуникатсионӣ", ба даст овардани истиқлолияти энергетикӣ ва ташкили иқтисодиёти агро-саноатӣ умед мебардад.

Каливожаҳо: иқтисод, савдо, хизматрасонӣ, ҳамкорӣ, инфрасохтор, бозор

ПРИОРИТЕТЫ СОТРУДНИЧЕСТВА ТАДЖИКИСТАНА И КИТАЯ

Экономика – приоритетная сфера двустороннего сотрудничества. Правительство КНР последовательно работает над созданием инфраструктуры между государствами, расширением доступа к природным ресурсам РТ, увеличением экспорта товаров СУАР на таджикский внутренний рынок. Пекин рассматривает эти меры как часть масштабной программы по развитию своих западных континентальных областей, отстающих в хозяйственном отношении от прибрежных районов. В свою очередь руководство Таджикистана рассчитывает на кредиты и инвестиции восточного соседа, а также на его помощь в решении ряда стратегических задач, таких как выход из "коммуникационного тупика", обретение энергетической независимости и создание аграрно-индустриальной экономики.

Ключевые слова: экономика, торговля, услуги, сотрудничество, инфраструктура, рынок.

PRIORITIES OF COOPERATION BETWEEN TAJIKISTAN AND CHINA

The economy is a priority area of bilateral cooperation. The Chinese government is consistently working to create the infrastructure between States, increase access to natural resources of RT, the increase in exports of goods Xinjiang Tajik domestic market. Beijing sees these measures as part of a large-scale program to develop its western continental regions, which lag behind the coastal areas in economic terms. In turn, the leadership of Tajikistan is counting on loans and investments from its eastern neighbor, as well as on its assistance in solving a number of strategic tasks, such as breaking the "communication deadlock", gaining energy independence and creating an agrarian-industrial economy.

Keywords: economy, trade, services, cooperation, infrastructure, market.

Информация об авторе: *Суфиев А.* – магистрант второго курса специальности мировая экономика Таджикского национального университета. E-mail: abu@mail.ru. Телефон: 935-43-44-45

Information about the author: *Sufiev A.* – second-year master's student of the specialty World Economy of the Tajik National University. E-mail: abu@mail.ru. Phone: 935-43-44-45

НИЗОМИ РЕЙТИНГИИ “CAMELS” ВА ТАЪСИРИ ОН БА ФАЪОЛИЯТИ БОНКҲОИ ТИҶОРАТӢ

*Ғаюров Ғ.Ҳ., Усмонов У.Р., Қурбони Б.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

Фаъолияти молиявӣ яке аз намудҳои фаъолияти инсонӣ буда, дар вобастагӣ бо муносибатҳои моливу пулӣ дар ҷамъият ва зарурияти ба вучуд овардани маблағҳои пулӣ барои истифодаи қоньгардонии талаботҳои мавҷуда ташкил карда мешавад. Созандагони фаъолияти молиявӣ – ҳокимияти давлатӣ, мақомотҳои маҳаллӣ ва субъектони хоҷагидорӣ мебошанд. Давлат ва мақомотҳои маҳаллӣ фаъолияти молиявиро ҷорӣ намуда, талаботҳоро муқаррар намуда, фазои молиявиро барои субъектони хоҷагидорӣ фароҳам меорад.

Ташкили фаъолияти молиявӣ дар самтҳои давлатдорӣ, бонкдорӣ, хоҷагидорӣ ва дар як қатор соҳаҳои кишоварзӣ саноатӣ ба назар мерасад. Барои мисол, дар самти давлатӣ яке аз фаъолиятҳои молиявӣ ин ҳазинадорӣ мебошад, ки ҷамоҳангсозии идоракунии захираҳои иқтисодии умумидавлатӣ, ташкили назорати даромаду хароҷот, ҷамъоварӣ ва истифодабарии маблағҳо, идоракунии иҷроӣ бучети давлатӣ ва қарзҳои давлатӣ ва барориши қоғазҳои қиматкони давлатиро амалӣ менамояд. Яке аз хусусиятҳои фаъолияти молияи давлатӣ дар он аст, ки давлат аз як тараф барои таъмини фаъолият манбаҳои молиявии таъиноти ҳоси истифодабарӣ доштаро фароҳам оварда, аз тарафи дигар, манбаҳои молиявии фароҳам овардашударо вобаста ба талаботи давлат аз рӯи мақсади муайян истифода менамояд. Хароҷоти ин манбаҳо асосан тавассути бучети давлатӣ ба роҳ монда мешавад.

Имрӯзҳо дар доираи муносибатҳои иқтисодии бозорӣ дар шароите, ки рақобати озодро дар бозор таъмин намуда, субъектони хоҷагидориро маҷбур месозад, то ташкили дурусти захираҳои молиявӣ, робитаҳои молиявӣ ва умуман фаъолияти молиявӣ хуб ба роҳ монда шаванд. Дар давлатҳои рӯ ба тараққӣ шакли асосии ташкили ҳуқуқии моликиятдорӣ ҷамъиятҳои саҳомӣ мебошанд. Баровардани саҳмия, ки ташкили ҷамъияти саҳомӣ дар он асос ёфтааст, шакли тавоноӣ ҷалби сармоя ва тақмили пасандозҳои пулии шаҳрвандон барои сармоягузориҳои истеҳсоли мебошад.

Фаъолияти молиявии бонкӣ ин пеш аз ҳама дарки комплекси низоми муайяни нишондиҳандаҳо дар назар дошта мешавад, ки инъикосгари самаранок истифодакунии захираҳои молиявии бонк дар ҷараёни ташаккул, тақсим ва истифодаи дурусти он барои рушди фаъолияти минбаъдаи бонк фаҳмида мешавад.

Баҳогузори – илм оиди арзиш, қисме аз таҳлили иқтисодӣ, ки ба таъиноти принципҳои илмӣ ва пояи методологӣ онҳо така менамояд. Ақидаи субъективии баҳогузор ва усулҳои математикиро дар вобастаги бо ҳам ифода намуда, ба таҷрибаи касбии ӯ асоснок гардидааст. Ба низом даровардани таҳлил ва ғункунии маълумотҳо, ки таҳлилгар бевосита барои муайян намудани арзиши намудҳои мухталифи дорои ва баҳогузориҳои онҳо аз рӯи қонунҳои дахлдор мебошад.

Аз ғуфтаҳои боло бармеояд, ки иҷроии пайвасти мониторинги фаъолияти молиявии бонки тиҷоратӣ, пеш аз ҳама дар алоқамандӣ бо хусусияти фаъолияти он гузаронида мешавад. Фаъолияти асосии бонкҳои тиҷоратӣ, аксаран бо амонату пасандозҳои гузошти мизочон алоқаманд буда, барои ниғаҳдории маблағҳои пулии онҳо уҳдадор мебошанд. Ҳар як амонатгузор ба таъмини амнияти амонати гузоштааш меҳода боварӣ дошта бошад. Аз ин рӯ онҳоро зарур аст, ки пеш аз воситаҳои пулии худро ба бонк бовар кардан, доир ба устувории фаъолияти молиявии бонк ва боэътимодии он иттилооти зарурӣ дошта бошанд. Барои собит сохтани устуворӣ ва боэътимодӣ, бонк бояд доимо фаъолияти молиявии худро баҳогузори карда он амалу вазъияте, ки дар оянда ба мизочонаш зарар эҷод месозад, бартараф намояд. Ба таври дигар, натиҷаи баҳогузориҳои фаъолияти

молиявии ба даст овардашуда барои бонк кафолати пайвастагӣ ва самаранокии фаъолияти он башумор меравад. Инчунин, баҳогузори фаъолияти молиявии бонкҳо барои пешгуи мавқеи худ дар бозори сармоя ва рушди фаъолиятшон зарур мебошад.

Баҳогузори вобаста ба тартиби муайяни хусусиятҳои фаъолияти бонкӣ гузаронида шуда, баъдан натиҷаи ба даст овардашуда бо дигар ташкилотҳои қарзӣ да як саф муқоиса карда мешаванд. Барои мисол, дар таҷрибаи ҷаҳонӣ CAMELS-рейтинг истифода мешавад.

CAMELS – услуби баҳогузори ба фаъолияти молиявии ташкилоти қарзӣ. Соли 1978 баъди қарори органҳои назоратии Низоми Федералии Захиравӣ (*Federal Reserve*), Назорати муомилоти пулӣ (*Office of the Comptroller of the Currency*) ва Федерал – Иттиҳодия оид ба суғуртаи амонатӣ (*Federal Deposit Insurance Corporation*) ИМА барои стандартикунонии низоми баҳогузори фаъолияти бонкҳо дар амал тадбиқ карда шуд [3; 12].

Дар низоми ягонаи баҳодиҳии фаъолияти бонкӣ – CAMELS ба ҳар як ташкилотҳои қарзӣ ва ташкилотҳои маблағгузори хурд баҳои (рейтингӣ) маҷмӯӣ дода мешавад, ки он ба баҳодиҳии (рейтингӣ) 5 ҷузви асосии вазъи молиявӣ ва амалиётии ташкилотҳои мазкур, асос ёфтааст. Ин ҷузвҳо: “*мутобиқати сармоя, сифати доруҳо, салоҳияти менеҷмент, сифат ва дараҷаи даромаднокӣ ва мутобиқати пардохтпазирӣ*” мебошанд.

CAMELS – калимаи мураккаби мухтасаршудае (аббревиатура), ки ҳар як ҳарфи он дар алоҳидагӣ, ҷузви муайяни фаъолияти молиявии бонкро ташкил дода, барои таҳлил пешбинӣ шуда, шомили усули баҳогузори рейтингӣ мебошад:

C – *Capital Adequacy* – *мутобиқати сармоя*. Дар назар аст, ки ташкилотҳои қарзӣ ва ташкилотҳои маблағгузори хурд сармояро, ки ба хусусияти ҳоси фаъолияти хоҷагии ташкилотҳои қарзӣ ва ташкилотҳои маблағгузори хурд ва дараҷаи хавфҳои қарзӣ, фоизӣ, пардохтпазирӣ, асбӯрӣ ва дигар хавфҳо мувофиқ аст, нигоҳ хоҳад дошт.

A – *Asset Quality* – *сифати доруҳо*. Баҳои сифати доруҳо сатҳи мавҷуда ва эҳтимолии хавфи қарзиеро, ки бо сандуқи қарзӣ, сармоягузори, дигар доруҳо ва ба амалиёти ғайритавозунӣ алоқаманд аст, нишон медиҳад.

M – *Management* – *идорақунӣ (роҳбарият)*. Ин баҳо қобилияти Шӯрои нозирон ва Раёсатро ҳангоми аз тарафи онҳо мутобиқи қонун, санадҳои меъёрии ҳуқуқии амалкунанда иҷро гардидани вазифаи таъмини фаъолияти бехатар, бозътимод ва босамари ташкилотҳои қарзӣ ва ташкилотҳои маблағгузори хурд, инъикос мекунад.

E – *Earnings* – *сифат ва дараҷаи даромаднокӣ*. Ин баҳо на танҳо бузургӣ (андоза) ва тамоюли даромаднокӣ, балки омилҳои, ки метавонанд ба сифати даромаднокӣ таъсир расонанд, нишон медиҳад.

L – *Liquidity* – *пардохтпазирӣ*. Дар маҷмӯъ бонки тижоратӣ бояд сатҳи пардохтпазирӣро, ки барои сари вақт иҷро кардани уҳдадориҳои молиявии он басанда аст, нигоҳ дорад.

S – *Sensitivity to risk* – *эҳсоси хавф*. То кадом андоза хавф самаранок идора карда мешавад. Ҳамин гуна манзараеро тасвир мекунад, ки дар он вобастагии ҳолати молиявии ташкилоти қарзӣ аз тағйирёбии дараҷаи фоиз инъикос мегардад. Соли 1996 аз ҷониби органи назорати бонкии ИМА пешбини карда шуд, ки чандирии низоми рейтингии CAMEL – ро нишон дод.

Низоми мазкур, дар Тоҷикистон ҳолати молиявии бонки тижоратиро таҳлил, таҳқиқ ва ҳулосабандӣ намуда, мувофиқати амалиётҳои аз ҷониби вай анҷом додашавандаро бо талаботҳои қонунгузори ҷумҳурӣ ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии Бонки миллии Тоҷикистон муайян мекунад.

Баҳои (рейтингӣ) маҷмӯӣ ва ҷузвҳо дар асоси ченаки баҳодиҳии 5 хола аз 1 то 5 дода мешавад. Баҳои (рейтингӣ) “1”- ум баҳои аз ҳама баланд ва нишонаи бениҳоят устувор будан вазъи молиявӣ ва босамари фаъолияти бонки тижоратӣ

буда, он мақомоти назорати ро ба ташвиш намеоварад. Баҳои (рейтингӣ) “5” бошад баҳои аз ҳама паст ва нишони бад будани вазъ ва бесамарии фаъолияти бонки тижоратӣ буда, он мақомоти назорати бонкиро ташвишовар мегардонад.

Ҷадвали 1. Баҳои маҷмӯии усули CAMELS – рейтинг

Баҳои “1”	<i>Strong</i> Савияи баланд	Бонк «пурра сиҳат» аст.	Бонки тижоратии ба ин гурӯҳ шомил буда аз ҳар чихат боэътимод буда, одатан дорои баҳои “1” ва “2” ҷўзвҳо мебошад. Камбудихои ҷойдошта назарнорас ва бо тартиби корӣ имкон доранд аз тарафи Шўрои нозирон ва Раёсат ислоҳ карда шаванд.
Баҳои “2”	<i>Satisfactory</i> Савияи конёқунанда	Бонк амалан, «пурра сиҳат» аст.	Бонки тижоратии ба ин гурӯҳ шомил буда асосан бо эътимод мебошад. Барои он ки бонки тижоратӣ ин баҳоро соҳиб шавад, дар аксари ҳолатҳо бояд баҳои “3” зиёд набудай ҳамаи ҷўзвҳо дошта бошад. Ин бонки тижоратӣ шартан устувор буда, метавонанд ба ҳар гуна тағйироти тижорат муқовимат кунанд. Онҳо то ҳадди қобили назар қонуну санадҳои меъерии ҳуқуқии дигарро риоя мекунанд.
Баҳои “3”	<i>Fair</i> Қаноатбахш (миёна)	Заифии амалиётҳои молиявӣ ва техникӣ, ки аз дараҷаи иҷозат додашуда то конёқунанда пасту баланд мешаванд.	Бонки тижоратии ин гурӯҳ одатан, ба тағйироти тижорат камтар муқовимат карда метавонанд ва нисбат ба бонкҳои тижоратие, ки баҳои маҷмӯии “1” ва “2” доранд, дар муқобили таъсироти берунии нисбатан заиф ҳастанд. Илова бар ин, онҳо метавонанд то андозаи назаррас қонун ва санадҳои меъерии ҳуқуқии дигарро риоя нақунанд.
Баҳои “4”	<i>Marginal</i> Танқидӣ	Мушкилии ҷиддӣ молиявӣ ҷой дорад.	Бонки тижоратии ба ин гурӯҳ шомил будан одатан, амалия ё шароити хатарноку носолими фаъолият доранд. Камбудихои ҷиддии молиявӣ ва ё идорақунии ҷой доранд, ки боиси натиҷаҳои ғайриқаноатбахши фаъолият мегарданд. Амалияи идорақунии хавфҳо дар муқоиса ба андоза ва мураккабии сохтори бонки тижоратӣ одатан қобили қабул нест.
Баҳои “5”	<i>Unsatisfactory</i> Қаноат накардан	Эҳтимолияти муфлисшавӣ дар давраи наздик, баланд аст.	Бонки тижоратии ин гурӯҳ амалия ва шароити фавқулода хатарнок ва боэътимод ва натиҷаҳои бениҳоят нокифоя ва бесамари фаъолиятро нишон медиҳанд. Аксаран амалияи идорақунии хавфҳо ба андоза ва мураккабии сохтори бонки тижоратӣ мутаносиб набуда, мақомоти назорати бонкиро хеле ҳам ба ташвиш меоранд.

Сарчашма: муаллиф дар асоси омўзиши роҳнамо “Оид ба тартиби баҳодихии фаъолияти бонкӣ” аз 27 марти соли 2009, №107 таҳия намудааст [1].

Ҳамин тариқ, қайд кардан ба маврид аст, ки усули комплексӣ барои омӯзиши фаъолияти молиявии бонки тичоратӣ имконияти баҳогузори самаранок амалигардонии маҷмӯи робитаҳои мутақобилаи мақсади бонк ва ояндабинии рушди он баҳри ҳалли масъалаҳо, ба монандӣ: ниғаҳдории дараҷаи рақобатпазирӣ, ба ҳадди аксар расонидани даромад, ба ҳадди ақал расонидани харочот, таъмини қобили қабул будани суръати афзоиши сармоя ва уҳдадориҳо, пешгири кардани талафоти молиявӣ ва муфлисшавро фароҳам меоварад.

Бояд зикр намуд, ки барои самаранокӣ фаъолияти бонкҳои тичоратӣ ва густариши онҳо фаъолияти низомҳои рейтингӣ басо арзишманд ва муфид мебошад. Махсусан дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати устувории фаъолияти бонкҳои тичоратӣ ва низоми бонкӣ роҳандозии чунин ташкилотҳои рейтингӣ барои баҳогузори ба ғоидаи қор хоҳад буд. Зеро ба ин васила мо метавонем устувории низоми бонкиро таъмин созем. Чунин таҷриба дар кишварҳои пешрафта истифода мешавад ва аз нигоҳи иқтисодӣ барои ташкилотҳои қарзӣ манфиатнок мебошад.

Бо баррасӣ намудани низоми рейтингии **CAMELS** ва методологияи он хулоса баровардан мумкин аст, ки барои устувории суботи молиявии бонк ва низоми бонкӣ истифодаи чунин низомҳо ноғузир аст. Низоми рейтингии **CAMELS** талаб менамояд, ки кифояти сармоя, сифати дороиҳо ва дигар ҷузъҳои методологияи бонкдорӣ дар маҷмӯъ низоми бонкӣ бояд ба талаботҳои бозорӣ ҷавобгӯ бошанд. Афзалияти асосии методологияи **CAMELS** хусусияти ҳамаҷонибаи арзёбии фаъолияти ташкилоти қарзӣ мебошад, ки дар асоси мулоҳизаҳои асосноки мутахассисон ба роҳ монда шудааст. Гузашта аз ин, бо истифодаи чунин низомҳои муайянкунандаи вазъ ва эътимодияти бонкҳои тичоратӣ мо метавонем рақобатпазирӣ бонкҳои тичоратиро таъмин созем. Зеро масъалаи муҳим дар раванди фаъолияти бонкҳои тичоратӣ имрӯз ин рақобатпазирӣ ва таъмин он мебошад. Дар таъмини рақобатпазирӣ бонкҳои тичоратӣ ва дар ин замина баландбардории самаранокӣ фаъолияти бонкҳо нақши ташкилотҳои баҳогузори бениҳоят азим арзёбӣ мегардад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз масъалаи муҳим ин рақобатпазирӣ баҳисоб меравад. Баландбардории рақобатпазирӣ бонкҳои тичоратӣ метавонад заминаи мусоидро барои устуворӣ ва эътимоднокӣ фароҳам орад. Шароити муносири иқтисодӣ тақозои онро менамояд, ки ҷиҳати ба роҳ мондани фаъолияти самаранок бонкҳои тичоратӣ аз методҳои ва усулҳои гуногун истифода намоянд. Танҳо бо ин роҳ бонкҳои тичоратӣ метавонанд фаъолияти устуворонаи худро ба роҳ монанд ва дар ин асос даромаднокии худро таъмин созанд.

АДАБИЁТ

1. Роҳнамо "Оид ба тартиби баҳодиҳии фаъолияти бонкӣ", Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 27 марти соли 2009 №107.
2. Астрелина В.В. Управление ликвидностью в российском коммерческом банке: учеб. пособие / В. В. Астрелина, П. К. Бондарчук, П. С. Шальнов. – М.: Форум : ИНФРА-М, 2012. – 175 с.
3. Банковское право: учебник для магистров.- 3-е изд., перераб. и доп. / под ред. Д.Г. Алексеевой, С.В. Пыхтина.– М.: Юрайт, 2012.- 1055с.
4. Белоглазова Г.Н., Кроливецкая Л.П. Банковское дело организация деятельности коммерческого банка. Учебник для вузов. — М.: Издательство Юрайт, 2011 г. — 422 с.
5. Горелая, Н. В. Организация кредитования в коммерческом банке: учеб. пособие / Н. В. Горелая. – М.: Форум: ИНФРА-М, 2012. – 207 с.
6. Киреев, В. Л. Банковское дело: учебник/В. Л. Киреев, О. Л. Козлова. – М: КНОРУС, 2012. – 239 с.
7. Колпакова Г. М. Финансы, денежное обращение и кредит: учеб. пособие для бакалавров / Г. М. Колпакова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрайт, 2012. – 538 с.
8. Костерина, Т. М. Банковское дело: учеб. для бакалавров / Т. М. Костерина; Моск. гос. ун-т экономики, статистики и информатики. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт, 2013. – 332 с.

НИЗОМИ РЕЙТИНГИИ “СAMELS” ВА ТАЪСИРИ ОН БА ФАЪОЛИЯТИ БОНКҲОИ ТИЧОРАТӢ

Дар мақола паҳлуҳои назариявӣ, методологӣ ва амалии низоми рейтингии “СAMELS” вобаста ба шароити муосири иқтисодӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Ҳамчунин аҳамият, зарурият ва нақши он дар пешбурди фаъолияти бонкҳои тичоратӣ мавриди баррасиву пажӯҳиш қарор дода шудааст. Муаллифон паҳлуҳои назариявии масъаларо бо таъба адабиёти соҳавӣ баррасӣ намудаанд ва таъсири низоми рейтингии “СAMELS” - ро ба таври возеҳ таҳлил намудаанд. Муаллифон дарч менамоянд, ки дар шароити муосири иқтисодӣ яке аз самтҳои муҳим ва афзалиятнок дар низоми бонкӣ ин баҳогузорӣ ва муайян намудани рейтингии фаъолияти онҳо дониста мешавад. Дар раванди таҳқиқот бештар ба масоили назариявӣ ва методологӣ низоми рейтингии “СAMELS” аҳамият дода шудааст. Зарурияти низоми рейтингии “СAMELS” ва татбиқи он дар фаъолияти бонкӣ ба таври васеъ мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст. Дар асоси омӯзиши сарчашмаҳои илмӣ – соҳавӣ, муаллифон тартиби фаъолияти низоми мазкурро баррасӣ кардаанд. Гузашта аз ин, таъсири низоми рейтингии “СAMELS” дар самаранокии фаъолияти бонкҳои тичоратӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Муаллифон ба он ақидаанд, ки дар раванди фаъолияти бонкҳои тичоратӣ низоми рейтингӣ нақши босазо дошта, метавонанд рушди устувори фаъолияти бонкҳоро таъмин созанд. Вобаста ба зарурият, аҳамият ва нақши низоми рейтингии “СAMELS” ва таъсири он дар самаранокии фаъолияти бонкҳои тичоратӣ, аз ҷониби муаллифон як қатор пешниҳодҳо тавсия намудаанд.

Калидвожаҳо: рейтинг, низоми “СAMELS”, ташкилотҳои қарзӣ, хизматрасониҳои бонкӣ, хизматрасониҳои фосилавӣ, инфрасохтори бонкӣ, сармоягузорӣ, низоми бонкӣ, бонкҳои тичоратӣ, рақобатпазирӣ.

РЕЙТИНГОВАЯ СИСТЕМА “СAMELS” И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

В статье исследуются теоретические, методологические и практические аспекты рейтинговой системы «СAMELS» применительно к современным экономическим условиям. Также рассматриваются важность, необходимость и его роль в продвижении деятельности коммерческих банков. Авторы обсуждают теоретические аспекты вопроса со ссылкой на отраслевую литературу и наглядно анализируют влияние рейтинговой системы «СAMELS». Авторы считают, что в современных экономических условиях одним из важнейших и приоритетных направлений в банковской системе является оценка и рейтинг их деятельности. В ходе исследования особое внимание было уделено теоретическим и методическим вопросам рейтинговой системы «СAMELS». Потребность в рейтинговой системе «СAMELS» и ее внедрение в банковской сфере широко исследуется. На основе изучения научных и отраслевых источников авторы рассматривают порядок работы данной системы. Кроме того, обсуждается влияние рейтинговой системы «СAMELS» на эффективность коммерческих банков. Авторы считают, что рейтинговые системы играют важную роль в деятельности коммерческих банков и могут обеспечить устойчивое развитие банков. В зависимости от необходимости, важности и роли рейтинговой системы «СAMELS» и ее влияния на эффективность коммерческих банков, авторы сделали ряд рекомендаций.

Ключевые слова: рейтинг, система «СAMELS», кредитные организации, банковские услуги, дистанционное обслуживание, банковская инфраструктура, инвестиции, банковская система, коммерческие банки, конкурентоспособность.

RATING SYSTEM "СAMELS" AND ITS INFLUENCE ON THE ACTIVITIES OF COMMERCIAL BANKS

The article examines the theoretical, methodological and practical aspects of the rating system "СAMELS" in relation to modern economic conditions. The importance, necessity and its role in promoting the activities of commercial banks are also considered. The authors discuss the theoretical aspects of the issue with reference to industry literature and graphically analyze the impact of the CAMELS rating system. The authors believe that in modern economic conditions one of the most important and priority areas in the banking system is the assessment and rating of their activities. During the research, special attention was paid to theoretical and methodological issues of the rating system "СAMELS". The need for the rating system "СAMELS" and its implementation in the banking sector is widely studied. Based on the study of scientific and industry sources, the authors consider the procedure for the operation of this system. In addition, the impact of the rating system "СAMELS" on the efficiency of commercial banks is discussed. The authors believe that rating systems play an important role in the activities of commercial banks and can ensure the sustainable development of banks. Depending on the need, importance and role of the CAMELS rating system and its impact on the efficiency of commercial banks, the authors made a number of recommendations.

Key words: rating, “СAMELS” system, credit institutions, banking services, remote services, banking infrastructure, investments, banking system, commercial banks, competitiveness.

Сведения об авторах: *Гаюров Гайрат Хакимович* – к.э.н., старший преподаватель кафедры банковской деятельности Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Айни 35, E-mail: gayrat-gayurov@mail.ru Тел: (+992) 904-46-68-68;
Усмонов У.Р. – магистрант 2 – го курса кафедры банковское дело ТНУ. Телефон: +992 93 880 32 07;
Курбони Б. – магистрант 2 – го курса кафедры банковское дело ТНУ. Телефон: +992988000900.

Information about the authors: *Gayurov Gayrat Khakimovich* – Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer, Department of Banking, Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Aini Avenue 35, E-mail: gayrat-gayurov@mail.ru Phone: (+992) 904-46-68-68;
Usmonov U.R. – Master student of the 1st course of the Department of Banking of the Tajik National University. Phone: +992 93 880 32 07; *Qurboni B.* – Master student of the 1st course of the Department of Banking of the Tajik National University. Phone: +992 988 00 09 00.

ОИД БА МАСОИЛИ ГУРҶҲАНДИИ ХАВҶҲОИ БОНКӢ ВА ТАЪСИРИ ОНҲО БА РАВАНДИ ФАЪОЛИЯТИ ТАШКИЛОТҲОИ ҚАРЗӢ

Сайфулов К.Ф., Хакимӣ А.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Раванди фаъолияти иқтисодӣ–хоҷагидорӣ ва рушди устувори он дар шароити муосир аз омилҳои зиёд вобаста аст. Инкишоф ва пайдории иқтисоди миллӣ яке аз масъалаҳои муҳим дар шароити кунунӣ ба ҳисоб рафта, чиҳати таъмини он бояд аз роҳҳо ва усулҳои гуногун истифода бурда шавад. Ва яке аз сохторҳои, ки ба рушди устувори иқтисодиёт замина фароҳам меорад ин низоми бонкӣ ба ҳисоб меравад. Низоми бонкӣ дар баландбардории самаранокии фаъолияти бахшҳои иқтисодиёти кишвар ва махсусан субъектони алоҳидаи иқтисодӣ нақши муҳим ва муассир доранд. Зеро рушду пешрафти иқтисодиёт аз заминаҳои молиявӣ ва дастрасӣ ба онҳо вобастагии аввалиндараҷа дорад. Дар ин самт, нақши бонкҳои тичоратӣ назаррас буда, метавонанд ҳамчун сармоягузор ба бахшҳои мухталифи иқтисодиёт баромад намоянд. Раванди фаъолияти бонкҳо ва самаранокии кори онҳо аз омилҳои зиёд вобаста мебошад. Таҷриба нишон дод, ки танҳо бо роҳандозии дуруст ва истифодаи мақсадноки захираҳои бонкӣ мо метавонем ба самаранокии фаъолияти бонкҳо ноил гардем. Яке аз омилҳои, ки дар шароити муосир ба раванди фаъолияти бонкҳои тичоратӣ таъсири амиқ дорад ва пешгирии он метавонад самаранокии фаъолияти онҳоро баланд бардорад, ин баҳодиҳии дурусту саривақтии хавфҳо ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ, дар фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ ин пеш аз ҳама дарк намудани хавфҳои ҷойдошта, баҳодиҳии онҳо ва гурӯҳбандии ин хавфҳо ба ҳисоб меравад. Да аксари адабиётҳои соҳавӣ хавфҳои бонкиро дар шакли намудҳои гуногун гурӯҳбандӣ менамоянд. Ба гуногуншаклии аломатҳои ҷамъбаस्तкунандаи хавфҳои бонкӣ нигоҳ накарда, бо баҳисобгирии хусусияти фаъолияти бонкҳо ва хавфҳои барои бонк аҳамиятнок, метавон намудҳои аҳамиятноки хавфро ҷудо намуд, ки онҳо ба самаранокии фаъолияти бонк таъсири муайян мегузоранд.

Аз ҷумла, Комитети Базелӣ оид ба танзими фаъолияти бонкӣ дар «Принсипҳои базавии назорати самаранок аз рӯи фаъолияти бонкӣ», ки онро таҳия намудааст, ба сифати стандартҳои байналмилалӣ намудҳои зерини хавфҳои бонкиро пешниҳод менамояд: хавфи қарзӣ; хавфи мамлакати контрагент (аҳли шартнома); хавфи асбӯрӣ; хавфи бозорӣ; хавф, ки бо меъёри фоизӣ алоқаманд аст;

хавфҳои бозоргирӣ; хавфи амалиётӣ; хавфи ҳуқуқӣ; хавфе, ки бо некномӣ ва эътимоднокӣ алоқаманд аст [3, с. 118].

Гузашта аз ин, хавфҳои ки аз тарафи банкҳо қабул гардидаанд, ба навъу намудҳои зерин ҷудо мешаванд, ки дар ҷадвали №2 оварда шудааст.

Ҷадвали №1. Гуруҳбандии хавфҳои мавҷуда дар фаъолияти банкҳо [6, с.29]

<i>Хавфи қарзӣ</i>	<i>Хавфҳои бозорӣ</i>	<i>Хавфи пардохтпазирӣ</i>	<i>Хавфи амалиётӣ</i>	<i>Хавфи стратегӣ</i>
Хавфҳои контрагентҳо: - хавфи иҷро накардани шартҳои шартномаи қарзӣ аз тарафи контрагентҳо	Хавфи асъорӣ	Хавфи пардохтпазирии тавозунӣ	Хавфи омилҳои одамӣ (кормандон, қаллобӣ)	Хавфи комплаенс – номувофиқ омадани раванди корӣ ба қоидаҳои пруденсиали ва дохилии қабул шуда
Хавфи таҷаммӯъ	Хавфи фоизӣ	Хавфи нобаробарии дорониҳо ва ӯҳдадориҳо	Хавфҳои низомӣ (нуқсонҳои низомии иттилоотӣ, коммуникатсия ва ғайра)	Хавфҳои берунӣ (сиёсӣ ва иқтисодӣ), хавфи макроиқтисодӣ
			Хавфи равандҳо (иҷроии тартибҳо, вайронкунии пай дар пай, хавфи технологӣ, хавфҳои ҳуқуқӣ)	Хавфи вайронкунии идоранамоии корпоративӣ, хавфи аз даст додани обрӯ

Таҳияи муаллиф

Аз ҷадвали 1 дида мешавад, ки қисми зиёди хавфҳо ба фаъолияти банкҳо ва умуман ташкилотҳои қарзӣ таъсири худро мегузоранд. Махсусан хавфи фоизӣ имрӯз ба раванди фаъолияти банкҳои тиҷоратии дар Ҷумҳурии Тоҷикистон амалкунанда бештар таъсири манфӣ расонида истодааст. Ҷиҳати пешгирии хавфи қарзӣ ва коҳишдиҳии он бояд аз ҷониби банкҳои тиҷоратӣ чораҳои зарурӣ андешида шавад. Пеш аз ҳама, баҳогузориҳои дуруст ва самаранок метавонад раванди фаъолияти банкҳоро ба танзим дарорад ва самаранокии онро таъмин созад. (расми 2).

Расми 1. Шакл ва намудҳои хавфи банкӣ [3, с.56]

Хавфи қарзӣ – ин хавфи адо накардани қарзи асосӣ аз ҷониби қарзгиранда ва фоизҳо аз рӯи қарз дар мувофиқа бо мӯҳлатҳо ва шартҳои шартномаи қарзӣ мебошад. Хавфи қарзӣ – ин мафҳуми хеле васеъ мебошад, ки дар худ ҳамаи хавфҳои бонкиро муттаҳид месозад. Ифодакунандаи дараҷаи хавфи амалиётҳои қарзӣ меъёри баланди фоизӣ аз рӯи амалиётҳо мебошад, ки онҳо дорои табиати қарзӣ (қарзҳо, факторинг, баҳисобгирии векселҳо, пешниҳоди кафолатҳо) дар муқоиса бо дигар активҳо мебошанд. Меъёрҳо аз рӯи қарз бояд ба бонк арзиши воситаҳои бо мӯҳлат пешниҳодгардида, хавфи тағйироти арзиши таъмин ва хавфи иҷро накардани ўҳдадорихоро аз ҷониби қарзгиранда ҷуброн намоянд.

Хавфи иҷро накардани ўҳдадорихо аз ҷониби қарзгиранда бо шумораи зиёди омилҳо муайян мегардад, ки онҳо дар мафҳуми дорои қобилияти қарзро баргардонида тавонистани мизоҷ муттаҳид карда шудаанд: соҳибҳуқуқи ҳуқуқӣ, вазъи молиявӣ, неқномии мизоҷ, сифати таъминоти пешниҳодгардида, пешгӯии рушди корхона ва хавфи бозорӣ. Дурустии баҳогузори аз асосноксозии интиҳоби методикаи баҳогузори, таасури саривақтӣ ба тағйиротҳои вазъи молиявии мизоҷ вобастагӣ дорад [7, с.36].

Хавфи аз даст додани бозоргири – ин хавфе мебошад, ки бо имконнопазирии иҷрои ўҳдадорихои худ аз ҷониби бонк аз рӯи пардохтҳои пулӣ дар мӯҳлатҳои пешакӣ шартгардида ва табдилдиҳии фаврии активҳои худ бо шакли пулӣ барои амалисозии пардохтҳо аз рӯи амонатҳо, оид ба адо намудани қарзҳои ҷалбгардида ва пешниҳоди қарзҳо ба мизоҷон алоқаманд аст. Бонк маҷбур аст, ки фавран воситаҳои молиявии барои ӯ заруриро аз сарчашмаҳои гуногун бо меъёрҳои баланд ҷалб намояд. Дар акси ҳол он метавонад амонатгузори худ ва қарзгирандагони боэтимодашро аз даст диҳад.

Хавфи асборӣ – ин хавфи талафоти қурбӣ мебошад, ки бо амалиётҳои бо асбори хориҷӣ дар бозорҳои миллӣ ваҷаҳонии асборӣ алоқаманд аст. Имконияти талафот дар натиҷаи пешгӯинашавандагии лаппишҳои қурбӣ асборӣ ба миён меояд. Хавфи асборӣ бо номуайянии ҳаракати минбаъдаи қурбҳои асборӣ, яъне нархҳои асбори миллӣ нисбат ба хориҷӣ алоқаманд аст ва дар он ифода меёбад, ки метавонад тағйироти номусоиди даромади софи бонкӣ ва ё арзиши софи миёнарави молиявӣ ба миён ояд. Хавфи асборӣ дар он бонкҳое хеле баланд аст, ки онҳо кӯшиш менамоянд даромади ҳанногӣ ба даст оранд ва онҳо дар натиҷаи бо ҳам мувофиқ наомадани як намуди асбор дар бозорҳои гуногуни асборӣ ва ё фарқияти қурбӣ асбор дар лаҳзаҳои гуногуни вақт ба миён меояд. Хавфи асбориро ба хавфи қурбӣ ва хавфи беқурбшавӣ тақсим кардан мумкин аст.

Бо мақсади муайян намудани даромаднокии амалиётҳои дар FOREX таҳлили фоиданокии амалиётҳои бо асбори хориҷӣ бо назардошти хароҷотҳои мустақим ва хароҷотҳои амалиётҳои ғайримустақим вобаста дар вақти гузаронидани онҳо дар бозори байналхалқии асбор гузаронида шуд, ва натиҷаи ин таҳлил дар поён оварда шудааст [6, с.53].

Инчунин қайд намудан зарур аст, ки мувофиқ бо қонунгузори бонкии Чумҳурии Тоҷикистон, дар бонк хавфи асборӣ ба воситаи мониторинги ҳисоботи “Мавқеи кушодаи асбор” ҳар руз назорат карда мешавад. Микрокоэффисиентҳои дохилӣ барои мавқеи дароз ва кӯтоҳи асбор бо меъёрҳои пруденсиалии муқарраршудаи БМТ баробар мебошанд.

Хавфи фоизӣ – ин хавфи ихтисор ва ё талафоти даромади бонкӣ бо сабаби камкунии маржаи фоизӣ, баробар кардани он ба сифр ва ё ба нишондиҳандаи мусбӣ мебошад. Сухан дар бораи ихтисори даромад ҳамчун фарқият байни фоизҳо ва дигар даромадҳо меравад, ки онҳо аз рӯи амалиётҳои активӣ (дар бисёр ҳолат аз

рӯи қарзҳо), фоизҳо ва дигар хароҷотҳо аз рӯи воситаҳои аз ҷониби бонк ҷалбкардашуда аз рӯи амалиётҳои пасивӣ ба даст оварда мешаванд. Яъне, ин хавфи баландбардории арзиши миёнаи воситаҳои ҷалбкардашудаи бонк аз рӯи арзиши миёнаи активҳои ҷобачокунӣ мебошад. Хавфи фоизӣ дар он ҳолатҳо ба миён меояд, ки мӯҳлатҳои баргардонидани воситаҳои ҷалбгардидаи пешниҳодшуда бо ҳам мувофиқ намеоянд, ё ҳангоме, ки меъёрҳо аз рӯи амалиётҳои активӣ ва пасивӣ бо усулҳои гуногун муқаррар мешаванд (меъёрҳои бақайдгирифташуда бар зидди меъёрҳои тағйирёбанда ва баръакс). Дар ҳолати охири ҷамъун намуна метавонад чунин ҳолат хизмат намояд, ки дар он воситаҳо бо мӯҳлати кӯтоҳмуддат аз рӯи меъёрҳои тағйирёбанда қарз гирифта мешаванд, қарзҳо бошанд бо мӯҳлати дарозмуддат аз рӯи меъёрҳои бақайдгирифташуда бо баҳисобгирии он ки меъёрҳои тағйирёбанда аз сатҳи ҷашмдошт баланд намешаванд, дода мешаванд.

Ба хавфҳои фоизӣ он бонкҳо рӯ ба рӯ мешаванд, ки мунтазам бозиро бо меъёрҳои фоизӣ бо мақсади бадастории даромади ҳанноти истифода мебаранд, инчунин он бонкҳо, ки ба пешгуи тағйиротҳои меъёрҳои фоиз аҳамияти хоса зоҳир наменамоянд.

Хавфи бозорӣ – ин хавфе мебошад, ки бо талафотҳо аз рӯи лаппиши меъёрҳои фоизи қарзӣ, тағйирёбии даромадноки ва беҳбудии молиявии ширкатҳо–эмитентҳои коғазҳои қиматнок, инчунин беқурбшавии маблағҳои пулӣ алоқаманд аст. Хавфи бозорӣ бо хавфҳои фоизӣ ва асзорӣ зич алоқаманд аст. Хавфи бозорӣ маънии талафотҳои имконпазир, хароҷотҳои ногаҳонӣ аз тағйироти арзиши бозорҳои активҳо ва ё пасивҳо, тағйири дараҷаи бозоргирии онҳоро дорад. Ба чунин хавф махсусан сармоягузориҳо ба коғазҳои қиматнок дучор мешаванд. Арзиши бозорӣ бо таносуби талабот ва пешниҳод ташаккул меёбад, яъне он нархгузори мешавад. Ба нархгузори коғазҳои қиматнок пасту баландшавии меъёри фоизи қарзӣ (афзоиши меъёрҳои фоизӣ ба беқурбшавии коғазҳои қиматнок меорад), тағйиротҳои даромадноки ва беҳбудии молиявии ширкатҳо – эмитентҳо, беқурбшавии маблағҳои пулӣ таъсир расонида метавонанд.

Хавфи амалиётӣ. Чунин омилҳои хавфи амалиётӣ бояд таҳлил карда шаванд [10, с.143]:

- Омилҳои идоракунӣ;
- Омилҳои ба кормандон вобаста;
- Омилҳои технологӣ;
- Омилҳои берунӣ.

Омили асосии хавфи амалиётӣ, ки Бонк доимо ру ба ру мешавад – омили бевосита бо кормандон вобаста мебошад, ки тавассути рафтори нодурусти кормандон ба вучуд меояд. Инчунин ба ин омили хавфи амалиётӣ сатҳи пасти донишу малакаи қисми кормандон таъсири манфии худро мерасонанд. Тавассути ҷорабиниҳо оид ба бартараф намудани омили хавфи амалиётӣ ба кормандон вобаста, Бонк масъулияти дуруст даровардани маълумотҳо ба НАБ ба кормандон, ки бевосита ин сатҳи корро иҷро менамоянд, вогузор кард. Масъулияти иҷозат (санксия) додан ба гузаронидани амалиёт дар НАБ ба кормандони роҳбарикунанда вогузор карда шудааст. Бо баробари ин тақсимот, ба ҷои қоидаҳои пешина (як коргари асосӣ ҳамаи амалиётҳо оид ба якчанд бизнес-равандҳо мебуд), роҳбарияти Бонк оид ба ҷо ба ҷо намудани масъулияти вазифавӣ байни кормандони ҳар як бизнес-раванд қарори худро баровард. Инчунин, бо мақсади пасткунии хавфи амалиётӣ дар Бонк, аз тарафи сохтори бо хавф алоқаманд, тавсия дода шудааст, ки Дастурамалҳо оид ба кор бо ҳар як

маҳсулоти бонкӣ коркард карда шаванд; дар ин дастурамалҳо тартиби даровардани маълумот ба НАБ ва гирифтани натиҷаҳо аз НАБ бояд инъикос шавад.

Хавфи минтақавӣ (страновой) – ин хавфе мебошад, ки бо фаъолияти байналмилалӣ бонкҳо алоқаманд аст ва аз суботи сиёсӣ ва иқтисодии мамлакатҳо – мизочон (контрагентҳо) воридкунандагон ва содироткунандагон, ки бо бонки мазкур ҳамкорӣ мекунад, вобастагӣ доранд.

Ҳар яке аз хавфҳои дар боло зикршуда аз миқдори зиёди хавфҳои аниқ иборатанд ва бисёр вақт ин хавфҳои нишондодашуда бо ҳамдигар алоқаи зич доранд. Аз ин рӯ, дар амал тавсия мешавад, ки ҳамаи намудҳои хавфҳои бонкӣ бо усули муқоиса дида баромад шаванд.

Хавфҳои ташкилотӣ – ин хавфҳои мебошанд, ки бо:

- хатогиҳои менеҷменти ширкат ва кормандони он;

- масъалаҳои низоми назорати дохилӣ;

- қоидаҳои на он қадар хуб коркард гардидан корҳо алоқаманданд, яъне хавфҳои, ки бо ташкилоти дохилии фаъолияти бонк алоқаманданд.

Хавфии сӯистифода – ин хавфҳои мебошад, ки дар он соҳибон, идоракунандагон, хизматчиён ва ё мизочони бонк бо вайронкунии қонун ба талафот роҳ медиҳанд, инчунин қаллобӣ, исрофкорӣ, дуздӣ ва дигар амалиётҳои ғайриқонунӣ содир менамоянд. Воситаҳои калони пулӣ, ки дар сейфҳои бонкӣ ва хазинаҳо оид ба хидматгузори мизочон нигоҳ дошта мешаванд, диққати ҷинойткоронро ба худ ҷалб менамоянд.

Самаранокии системаи идоракунӣ хавфҳо аз бисёр ҷиҳат аз гурӯҳбандии дурусти хавфҳо вобастагӣ дорад.

Гурӯҳбандии хавфҳои бонкӣ барои он зарур аст, ки дар асоси он фаъолияти бонкӣ мукамал ва ҷустуҷӯи комплекси захираҳои дохилӣ бо мақсади баландбардории самаранокии амалисозии амалиётҳои бонкӣ амалӣ карда шавад.

Гурӯҳбандии хавфҳо маънии мураттаб сохтани миқдори зиёди хавфҳоро бо ба асос гирифтани аломатҳо ва маҳакҳои онҳоро таснифкунанда дорад. Аломатҳои маъмулан паҳнгардидаи гурӯҳбандии хавфҳои бонкӣ инҳо ба ҳисоб мераванд: соҳаи ба вучуд омадан; манбаи ба вучуд омадан; таснифоти фаъолияти бонк; хусусияти хоси мизочони бонк; хусусиятҳои баҳисобгирии хавфҳо; тақсимоли хавф аз рӯи вақт; усули баҳисобгирии хавф; дараҷаи таваккалият; имконияти идоракунӣ хавфҳо.

Аз рӯи соҳаи ба миён омадан хавфро метавон ба сиёсӣ ва иқтисодӣ тақсим намуд. Аз ҷумла, ба омилҳои сиёсӣ метавон ҳама гуна тағйиротро дар вазъияти сиёсӣ (амалиётҳои ҷарбӣ дар ҳудуди давлат, басташавии сарҳадҳо, маънии амалиётҳои содиротӣ-воридотӣ ва ғ.), ва ба омилҳои иқтисодӣ тағйиротҳои номусоидро дар иқтисоди мамлакат (пастравии истеҳсолот, афзоиши беқурбшавӣ, тағйироти вазъи бозор ва ғ.) нисбат дод.

Аз рӯи сарчашмаи ба вучудой хавфҳо дохилӣ ва берунӣ мешаванд.

Ба хавфҳои беруна, хавфҳои дохилӣ мешаванд, ки бевосита бо фаъолияти бонк ва ё мизочони он алоқаманд нестанд. Хавфҳои беруна гурӯҳи мамлакатҳо (аз суботи сиёсӣ иқтисодии мамлакатҳо – мизочон ва ё мамлакатҳо – аҳли шартнома (контрагентҳо), содироткунандагон ва ё воридгарони мол вобастагӣ доранд), асбӯрӣ (имконияти талафоти пулӣ дар натиҷаи тағйирёбии қурбҳои асбӯрӣ) ва хавфҳои офатҳои табиӣ (ҳолатҳои форс-мажор) шуда метавонанд.

Хавфҳои дохилӣ – ин хавфҳои мебошанд, ки бо фаъолияти худӣ бонк, мизочони он ва ё контрагентҳои он (аҳли шартнома) вобастагӣ доранд. Хавфҳои

дохилӣ дар навбати худ ба талафотҳо аз рӯи фаъолияти асосӣ ва ёридиҳандаи бонк тақсим мешаванд. Аввалин инъикосгари хеле паҳнгардидаи гурӯҳи хавфҳо мебошанд: хавфҳои қарзӣ, фоизӣ, асбӯрӣ ва бозорӣ, дуҷумин аз талафотҳо оид ба ташаккули депозитҳо, хавфҳо аз рӯи намудҳои нави фаъолият хавфҳои суистеъмолиҳои бонкӣ иборатанд.

Вобаста аз таснифоти фаъолияти бонкӣ хавфҳо метавонанд бо махсусияти фаъолияти бонк амалиётҳои тавозунӣ ва ғайритавозунӣ алоқаманд бошанд, ки онҳо дар навбати худ ба хавфҳои амалиётҳои актив ва пасив тақсим мешаванд.

Аз рӯи махсусияти мизочон хавфҳои бонкӣ бо:

- ҳаҷми корхонаи мизоч (хурд, миёна ва бузург);
- аз рӯи мансубият ба намудҳои гуногуни моликият (давлатӣ ва хусусӣ);
- аз рӯи соҳаҳои иқтисод таснифот мешаванд.

Хусусиятҳои баҳисобгирӣ имкон фароҳам меоранд, ки хавфҳои аз рӯи чунин аломатҳо ба монанди амалиётҳои тавозунӣ ва ғайритавозунӣ баробар карда шаванд.

Дар бисёр ҳолатҳо, масалан, таваккалияти қарзӣ, ки аз рӯи амалиётҳои тавозунӣ ба миён меояд, ба амалиётҳои ғайритавозунӣ низ паҳн мегардад, масалан, хангоми муфлисшавии корхона. Баҳисобгирии дурусти дараҷаи талафотҳои имконпазир аз як намуди фаъолият, ки дар як вақт ҳам аз рӯи суратҳисобҳои тавозунӣ ва ғайритавозунӣ мегузарад, хеле муҳим мебошад.

Аз рӯи вақт хавфҳоро метавон ба тарҷеҳ (ретроспективӣ), қорӣ ва ояндадор тақсим намуд.

Вобаста аз усули истифодашавандаи ҳисобкунӣ хавфҳо комплексӣ ва хусусӣ мешаванд. Хавфҳои комплексӣ аз баҳогузорӣ ва пешгӯии бузургии хавфи бонк ва риояи меъёрҳои иқтисодии бозоргирии бонкӣ иборат аст. Хавфи хусусӣ бо таъсиси чадвали коэффитсиентҳои хавфӣ ва ё санҷиши хавфҳо аз рӯи амалиётҳои муайяни бонкӣ асос меёбад.

Аз рӯи дараҷаи хавф хавфҳои бонкиро метавон ба паст, мӯътадил ва пурра аз ҳамдигар ҷудо намуд. Дараҷаи хавфи бонкӣ бо бузургии эҳтимолияти ба вуқӯъ пайвастанӣ рӯйдод, ки ба талафоти бонк аз рӯи амалиёти додашуда меорад, таснифот карда мешавад.

Вобаста аз имконияти идоракунӣ хавфҳоро ба кушода ва пӯшида тақсим кардан мумкин аст. Хавфҳои кушода танзим карда намешаванд. Хавфҳои пӯшида бо роҳи сиёсати диверсификатсия танзим карда мешаванд, масалан бо роҳи:

- азнавтақсимкунии васеи қарзҳо бо маблағҳои хурд, ки ба миқдори зиёди мизочон бо нигоҳ доштани ҳаҷми умумии амалиётҳои бонк пешниҳод карда мешавад;

- воридсозии сертификатҳои депозитӣ;

- суғуртаи қарзҳо ва депозитҳо ва ғ.

Чунин гурӯҳбандӣ миқдори зиёди хавфҳоро пурра гурӯҳбандӣ мекунад ва мувофиқан имконият фароҳам меорад то ки ба масоили ошкорсозии омилҳои хавфҳоро бавучудоваранда ва таҳқиқи хавфҳо пухтакорона муносибат намоянд.

Ғайр аз гурӯҳбандии дар боло овардашуда, хавфҳоро инчунин аз рӯи дигар аломатҳо гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст. Аз ҷумла, аз рӯи оқибатҳо хавфҳоро ба се категория тақсим кардан мумкин аст:

1) Хавфи имконпазир – ин хавфи қарор мебошад, ки дар натиҷаи амалӣ намудани он ба бонк аз даст додани даромад таҳдид менамояд, лекин он аз ҳаҷми даромади дар назардошташуда баланд нест;

2) Хавфи хатарнок – ин хавфе мебошад, ки хангоми ба амал омадани он ба бонк талафоте таҳдид менамояд, ки он аз даромади дар назардошташуда зиёд аст ва дар ҳолати ниҳой ба талафоти ҳамаи воситаҳо, ки аз ҷониби бонк ба амалиёти аниқӣ бонкӣ маблағгузорӣ шудааст, меорад;

3) Хавфи садамаовар – хавфе мебошад, ки дар он талафот бузургии тамоми моликияти бонкро фаро мегирад.

Барои гурӯҳбандии хавфҳо инчунин характери таъсири онҳо ба натиҷаҳои фаъолияти бонк ҳамчун асос хизмат менамояд. Чунин хавфҳоро ба ду намуд чудо мумкин аст.

а) Соф (тоза) – маънии имконияти бадастории зиён ва ё натиҷаи сифриро дорад;

б) Ҳанноғӣ – дар эҳтимолияти бадастории ҳам натиҷаи манфӣ ва ҳам мусбӣ ифода меёбад.

Дар ҳаёти воқеӣ бонкҳо бо чунин гуногуншаклии хавфҳо рӯ ба рӯ мешаванд, ки оиди пуррагии фарогирии маҳакҳо барои гурӯҳбандии онҳо сухан гуфтан рост намеояд. Ҳар як бонк, вобаста аз махсусиятҳои фаъолияти худ метавонад маҳакҳоро барои гурӯҳбандии хавфҳои бонкӣ кам ва ё васеъ созад. Дар маҷмӯъ метавонем зикр намуд, ки дар фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ пешгир ва коҳишдиҳии хавфҳо нақши калидӣ доранд. Аз ин рӯ, ба танзими саривақтӣ ва баҳодихии дурусти хавфҳо натиҷаи фаъолияти бонкро хуб месозад ва вазъи молиявии онро устувор нигоҳ медорад.

АДАБИЁТ

1. Закон Республики Таджикистан «О Национальном банке Таджикистана» г. Душанбе, от 28 июня 2011 года № 722.
2. Инструкция №176 Национального банка Таджикистана «О порядке регулирования деятельности кредитных организаций» от 5 января 2018г.
3. Аминов Х.И. Моделирование и информационные технологии оценки кредитного риска коммерческого банка в условиях Республики Таджикистан. Монография. – Душанбе: Ирфон, 2010, - 200с.
4. Ашуров Г.Д. Бахисобгирии амалиёт дар бонкҳои тичорати: васоити таълими / Г.Д. Ашуров. – Душанбе.: Комбинати полиграфии ш. Душанбе. 2009. – 305с.
5. Ашуров Н. Муомилоти пули, қарз ва бонк: васоити таълими / Н. Ашуров, И. Лаълбеков. – Душанбе: ЧСШК Матбуот. 2002. – 271с.
6. Бадалова А.Г. Управление рисками деятельности предприятия: Учебное пособие / А.Г. Бадалова, А.В. Пантелеев. - М.: Вузовская книга, 2016с.
7. Балдин, К.В. Управление рисками в инновационно-инвестиционной деятельности предприятия: Учебное пособие / К.В. Балдин, И.И. Передеряев, Р.С. Голов. - М.: Дашков и К, 2015. - 420 с.
8. Колесников В.И. Банковское дело / В.И. Колесников. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика. 2007. – 460с.
9. Леонович, Т.И. Управление рисками в банковской деятельности: Учебный комплекс / Т.И. В.Н. В.П.Леонович. - Минск: Дикта, Мисанта, 2012. - 136 с.
10. Тепман, Л.Н. Управление рисками в условиях финансового кризиса. Учебное пособие / Л.Н. Тепман, Н.Д. Эриашвили. - М.: Юнити, 2017. - 160 с.

ОИД БА МАСОИЛИ ГУРҶҲБАНДИИ ХАВҶҲОИ БОНКӢ ВА ТАЪСИРИ ОНҲО БА РАВАНДИ ФАЪОЛИЯТИ ТАШКИЛОТҲОИ ҚАРЗӢ

Дар мақола паҳлуҳои назариявӣ ва амалии хавфҳои бонкӣ, қарзи аҳамият, зарурият ва нақши он дар пешбурди фаъолияти бонкҳо мавриди баррасиву пажӯҳиш қарор гирифтаанд. Муаллифон асосан бо таъба ба адабиёти соҳавӣ кӯшиш намудаанд, ки ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии масъаларо ба таври возеҳ таҳлил карда шавад. Муаллифон қайд намудаанд, ки дар шароити муосири иқтисодӣ яке аз самтҳои муҳим ва афзалиятнок дар низоми бонкӣ ин баррасии хавфҳо дониста мешавад. Дар рафти таҳқиқот бештар ба масоили зарурияти баҳодихии хавфҳои бонкӣ ва таъсири он ба кори бонкҳо диққат дода шудааст. Муаллифон ба он ақидаанд, ки дар раванди фаъолияти бонкҳои тичоратӣ баҳодихии хавфҳо нақши босазо дошта, метавонад рушди устувори бонкро таъмин созад. Ҳамчунин, шакл ва намудҳои хавфҳои бонкӣ дар мақола ба таври дақиқ таҳлил гардида, тартиби пешниҳоди истифодаи онҳо баррасӣ гардидааст. Асоснок гардидааст, ки дар раванди баҳодихии хавфҳои бонкӣ яке аз масоили асосӣ, ин риояи принципҳои он ба ҳисоб меравад. Принципҳои баҳодихии хавфҳои бонкӣ дар мақола ба таври васеъ таҳқиқ гардида, аҳамияти онҳо ҳангоми иҷроиши муносибатҳои дучониба баррасӣ гардидаанд. Қайд шудааст, ки самаранокии фаъолияти бонкҳо аз баҳодихии самаранок ва истифодаи стратегияи махсус дар рафти баркашии хавфҳо дониста мешавад. Вобаста ба зарурият, аҳамият ва баҳодихии хавфҳои бонкӣ дар

фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ ва баландбардории самаранокии кори онҳо аз ҷониби муаллифон як қатор пешниҳодҳо тавсия намудаанд.

Калидвожаҳо: қарз, қарзи бонкӣ, ташкилотҳои қарзӣ, хизматрасониҳои бонкӣ, хизматрасониҳои фосилавӣ, инфрасохтори бонкӣ, сармоягузорӣ, низоми бонкӣ, бонкҳои тичоратӣ.

О КЛАССИФИКАЦИИ РИСКОВ БАНКОВСКИХ РИСКОВ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ПРОЦЕСС КРЕДИТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты банковских рисков, важность кредита, необходимость и его роль в ведении банковской деятельности. Авторы, опираясь в основном на полевую литературу, постарались четко проанализировать теоретические и практические аспекты проблемы. Авторы отмечают, что в нынешних экономических условиях одним из важнейших и приоритетных направлений в банковской системе является учет рисков. В исследовании акцентируется внимание на необходимости оценки банковских рисков и их влияния на работу банков. Авторы считают, что оценка рисков играет важную роль в деятельности коммерческих банков и может обеспечить устойчивое развитие банка. В статье также подробно анализируются формы и виды банковских рисков, обсуждается порядок их представления и использования. Утверждается, что одним из ключевых вопросов в процессе оценки банковских рисков является соблюдение ее принципов. В статье подробно исследуются принципы оценки банковских рисков и обсуждается их значение в реализации двусторонних отношений. Было отмечено, что эффективность банков основана на эффективной оценке и использовании специальных стратегий в процессе оценки рисков. В зависимости от необходимости, важности и оценки банковских рисков в деятельности кредитных организаций и повышения их эффективности авторами предложен ряд рекомендаций.

Ключевые слова: кредит, банковский заем, кредитные организации, банковские услуги, дистанционное обслуживание, банковская инфраструктура, инвестиции, банковская система, коммерческие банки.

ON THE CLASSIFICATION OF RISKS OF BANKING RISKS AND THEIR INFLUENCE ON THE PROCESS OF CREDIT ORGANIZATIONS

The article discusses the theoretical and practical aspects of banking risks, the importance of credit, the need and its role in banking. The authors, relying mainly on the field literature, tried to clearly analyze the theoretical and practical aspects of the problem. The authors note that in the current economic conditions one of the most important and priority directions in the banking system is risk accounting. The study focuses on the need to assess banking risks and their impact on the operation of banks. The authors believe that risk assessment plays an important role in the activities of commercial banks and can ensure the sustainable development of the bank. The article also analyzes in detail the forms and types of banking risks, discusses the procedure for their presentation and use. It is argued that one of the key issues in the process of assessing banking risks is compliance with its principles. The article examines in detail the principles of assessing banking risks and discusses their importance in the implementation of bilateral relations. It was noted that the effectiveness of banks is based on the effective assessment and use of special strategies in the risk assessment process. Depending on the need, importance and assessment of banking risks in the activities of credit institutions and increasing their efficiency, the authors have proposed a number of recommendations.

Key words: credit, bank loan, credit institutions, banking services, remote services, banking infrastructure, investments, banking system, commercial banks.

Сведения об авторах: *Сайфуров Кароматулло Файзуллоевич* – кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой банковской деятельности Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Таджикистан, г. Душанбе, ул. Айнаи 37. Тел: +992-93-556-29-92. E-mail: karom.bank@mail.ru; *Ҳакимӣ Абдулғаффор* – магистрант 2-го курса кафедры банковское дело Таджикского национального университета. Телефон: +992 93 880 32 07.

Information about the author: *Sayfurov Karomatullo Fayzuloevich* – candidate of economics, head of banking department of Tajik National University. 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 37 Ayni str. Phone: +992-93-556-29-92. E-mail: karom.bank@mail.ru;

Hakimi Abdulgaffor – Master student of the 1st course of the Department of Banking of the Tajik National University. Phone: +992 93 880 32 07.

ДУРНАМОИ ИШТИРОКИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ИТТИХОДИЯҶОИ ҲАМГИРОИҶОИ МИНТАҚАВӢ

Гулаков У.М., Ашуров М.И.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Яке аз проблемаҳои мубрами имрӯз масъалаҳои ҳамгироии ва ҳамкори байни мамлакатҳо дар минтақаҳои гуногуни ҷаҳон мебошад. Ҳамгироии минтақавӣ ба яке аз муҳимтарин тамоюл ва ҷойгузин дар муносибатҳои байни давлатҳои ҳамсоя табдил ёфтааст. Хусусан дар ҷаҳони имрӯза вақто, ки робитаҳои байналмилалӣ “дар шароити таъсири манфии афзояндаи ҷаҳонишавӣ ва сусти шудани тарафдорони ҷаҳони якҷаҳонӣ” қарор доранд, аҳамияти муҳими ҳамгироии минтақавӣ хело ҳам зиёд мегардад [3, с.9-10].

Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ), ҳамчун иттиҳодияи ҳамгироии минтақавӣ, ки дар доираи он Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолият мекунад пас аз пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ, “натавонист, ки пурра ҳама гуна мушкилоти аёни ҳамгироии иқтисодиро байни мамлакатҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ҳал намояд ва қарорҳои қабулгардида одатан характери тавсиявӣ доштанд” [1,88-89].

Ҳамгироии минтақавӣ метавонад дар самтҳои гуногун сурат бигирад: аз ҷумла; иттиҳодияҳо дар заминаи иқтисодию-тиҷоратӣ, сиёсӣ ҳарбӣ, ва дигар манфиатҳо. Нуктаи умумӣ барои ҳамаи иттиҳодияҳои ҳамгироӣ, пеш аз ҳама таъмини манфиатҳои корпоративии иттиҳодияи давлатҳо дар шароити ҷаҳонишавӣ ва иқтисодиёти ҷаҳон ба шумор меравад. Маҳз дар ҳамин аст нақш ва аҳамияти ҳамгироии минтақавӣ, ки чандин маротиба дар муқоиса бо як давлат имкониятҳои зиёд аст. Дар айни ҳол дар қаламравӣ собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ фаъолияти аксари иттиҳодияҳои минтақавӣ далалҳои (ИДМ, АвруОсиё, ГУУАМ, Иттиҳоди Руссия, Беларусия ва Қазоқистон, Иттиҳодияи Иқтисодии Осиёи Марказӣ), ки дар зинаҳои гуногуни рушд қарор доранд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон аз моҳи март соли 1998 узви комилҳукуки Иттиҳоди иқтисодии Осиёи Марказӣ (ИИОМ), ки ҳамаи кишварҳои минтақаро дар бар мегирад ба ғайр аз давлати Туркменистон мебошад. Қайд намудан ба маврид аст, ки 28 феврал соли 2002 номи Иттиҳоди иқтисодии Осиёи Марказӣ (ИИОМ), ба Созмони Ҳамкориҳои Осиёи Марказӣ (СҲОМ), иваз карда шуд, ки 28 майи соли 2004 ба ин Созмони бонуфузи Осиёи Марказӣ Федератсияи Руссия ҳамроҳ гардид. Гуфтан ҷоиз аст, ки вобаста ба иқтидор ва имкониятҳои Осиёи Марказӣ яке аз сарватмандарин минакаи ҷаҳон ба шумор меравад, ва дар сурати истифодаи оқилонаи иқтидорҳои дар минтақа ҷой дошта метавонад пурра минтақаро бениёз гардад алабатта бо назардошти ҳамкориҳои минтақавӣ. Фаъолияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи ҳамгироӣҳои минтақавӣ як қатор ҷиҳатҳои мусбатро барои рушди он дорост. Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои иқтидори бузург дар баъзе соҳаҳо мебошад. Ба инҳо пеш аз ҳама дохил мешавад захираҳои обию-энергетикӣ, баъзе унсурҳои кимёвӣи нодир, имкониятҳои хоҷагии халқ, иқтидори транзитӣ, саёҳӣ ва ғайра. Дар баробари ин то ҳол дар мамлакат истифодаи имкониятҳои мавҷудбуда дар ягонагии душвор аст ва ин пеш аз ҳама вобастааст ба набудани технологияи муосир, заифии захираҳои инсонӣ, хусусиятҳои муносибати сиёсӣ ва дигар сабабҳои объективӣ. Масалан Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои иқтидори бузурги гидроэнергетики (тахминан 527млрд.кВтч.) мебошад ва метавонад тамоми Осиёи Марказиро таъмин намояд. Барои муқоиса қайд менамоем, ки дар айни ҳол қариб 23%-и қуваи барқ аз ҷониби неругоҳҳои барқи оби дар ҷаҳон истеҳсол мегардад ҳол он ки иқтидори иқтисодии захираҳои об дар ҷаҳон 8780 млрд.кВтч. баҳо дода мешаванд дар як сол.(Ниг ба Ҷадвали 1).

Чадвали 1. Нишондиҳандаҳои асосии истифода аз иқтисоди гидроэнергетикии дарёҳои Осиёи Марказӣ

Мамлакатҳо	Насби иқтисодҳои НБО, МВт	Истеҳсоли нерӯи барқ НБО-и млрд. кВт / соат	Иқтисоди обии млрд кВт/ч дар як сол	Истифодаб арии иқтисоди оби %	Ҳиссаи иқтисоди гидроэнергетикии дар ОМ %
Тоҷикистон	4037	17,0	317	5	69
Қирғизстон	2910	11,0	99	11	22
Қазоқистон	2248	8,0	27	30	6
Узбекистон	1420	7,0	15	47	3
Туркменистон	1	0	2	0	0
Ҳамагӣ	10616	42,0	460	10	100

Маъхаз: Таъсири таъғирёбии иқлим ва захираҳои об дар Осиёи Марказӣ:// Ҳисобот оид ба саноат, Бонки Рушди Авруосиё, Алмато, 2009-Р.18; Directory/Котибот дар назди Кумитаи ҳамгироии Иттиҳоди иқтисодии Авруосиё.-М., 2010. Ба -112.

Таҳлили маълумотҳои чадвали 1 нишон медиҳанд, ки 69% ҳаҷми умумии нерӯи барқии обии барқароршавандаи минтақаи Осиёи Марказиро, ки 460 млрд. кВт,ч дар як ташкил медиҳад, дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон мавҷуд аст ва Тоҷикистон аз ҷиҳати захираҳои обию-энергетикӣ дар ҷаҳон 8-ум ва дар байни мамлакатҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил 2-юм ҷойро ишғол менамояд. Бинобар маълумоти Барномаи Созмони Милали Муттаҳид (СММ) барои иқтисодиёти кишварҳои Осиёи Марказӣ (СПЕКА), имконияти гидроэнергетики хеле ҳам зиёд мебошад вале дар айни замон танҳо 10% ин захира истифода мегардаду халос. Сатҳи пасти таъминоти энергетика, ва ҳамчунин дорои захираи бузурги обӣ будан Тоҷикистонро водор мекунад ба рушди энергетика таваҷҷуҳи зиёд диҳад.

Дар вобаста ба ин рушди гидроэнергетикаи ҷумҳури ба назари мо, дар оянда дорои дурнамои хеле бузург мегардад, агар ин масъала ҳали худро дар сатҳи минтақавӣ ёбад. Яқум ин ки рушди гидроэнергетика ба афзоиши истеҳсоли қувваи барқ махсусан (дар фасли баҳор ва тобистон) оварда мерасонад, ки зарурати амалӣ гардонидани онҳо пеш меояд. Ва ин дар навбати худ хатти интиқоли барқро талаб менамояд. Дар замони Шӯравӣ шабакаи ягонаи барқ вучуд дошт вале баъд аз бадаст овардани истиқлолияти сиёсии мамлакатҳои Осиёи Марказӣ ин шабака аз байн рафт. Вобаста ба ин дурнамои сохтмони шабакаи нави барқи дар минтақа бевосита вобастааст ба ҳамгироии дар минтақа, аз тарафи дигар тадбиқ ва сохтани чунин шабака дар доираи як ташкilot осонтар аст. Илова бар ин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон норасоии шадиди нерӯи барқ дар фасли зимистон ба назар мерасад, ва аллбата чунин шабакаи барқии минтақавӣ имконият медиҳад, ки норасоии нерӯи барқ тавассути он харида шавад ҳамчуноне, ки дар Иттиҳоди Шӯравӣ буд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон роҳи баромад ба баҳро надорад, ҳалли ин масъала барои кишвар аҳамияти ҳайётан муҳим дорад ва барои ноил гаррдидан ба ҳадафҳо ва мақсадҳои дар ин самт гузошташуда ҳамгироии давлатҳо дар доираи иттиҳодияҳои минтақавӣ мусоидат менамояд. Чанде пеш, роҳҳои автомобилгард (махсусан дар фасли зимистон) танҳо ба қаламрави Узбекистон мегузаштанд ва ин ба давлати ҳамсоия имконият медод, ки хангоми нофаҳмиҳои сиёсӣ манфиатҳои худро пешниҳод намояд. Сохтмони нақбҳо дар шимолӣ кишвар имконияти ҳаракати озоди нақлиётҳои автомобилгардро дар қаламрави Қирғизистон дар тамоми фасли сол фароҳам оварданд. Қайд намудан ба маврид аст, ки баъд аз

сохтмони нақбҳо баъзе алтернативҳо барои роҳҳои автомобилгард бавучуд омаданд вале барои роҳҳои оҳани Тоҷикистон ин гуна алтернативҳо вучуд надоранд. Ҳануз дар давраи Иттиҳоди Шуравӣ роҳҳои оҳане, ки бо қаламрави ҷумҳури бо сарҳадҳои ҷанубии Иттиҳоди Шуравӣ ва Афғонистон мегузашт дар як ҳолати хеле ногувор қарор дошт. Ва имрӯз алоқии роҳи оҳани Тоҷикистон ба мамлакатҳои беруна танҳо тавасути қаламравӣ Узбекистон мегузарад, ва дар қисмати шимолии кишвар яъне (Вилояти Суғд) сохтани роҳҳои оҳан бинобар сабаби хусусиятҳои ҷуғрофи минтақа имконопазир аст.

Дар соҳаи савдо байни кишварҳои Осиёи Марказӣ ва ИДМ имкониятҳои хело бузург истифода намегарданд. Мақоми муносибатҳои тиҷоратии Ҷумҳурии Тоҷикистонро бо кишварҳои минтақа ва ИДМ дар Ҷадвали 2 мушоҳида намудан мумкин аст.

Ҷадвали 2 *Гардиши савдои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ИДМ ва Осиёи Марказӣ дар давраи солҳои 2014-2019.*

Мамлакатҳо	2014		2016		2017		2018		2019	
	млн. долл.	бо %								
Мамлакатҳои (ИДМ)	2405,7	45,6	1968,0	50,0	2086,9	52,5	2348,3	55,5	2521,1	55,7
Россия	1237,0	23,5	1036,3	26,3	935,9	23,5	1023,1	24,2	1053,5	23,2
Қазоқистон	858,1	16,3	676,0	17,2	838,9	21,1	836,5	19,8	957,6	21,1
Туркманистон	109,7	2,1	93,5	2,3	50,3	1,2	47,2	1,1	12,2	0,2
Қирғизистон	40,4	0,8	25,7	0,6	48,8	1,2	62,3	1,4	54,2	1,1
Узбекистон	1237,0	23,4	69,2	1,7	126,4	3,1	288,5	6,8	362,2	8,0
Беларусия	37,3	0,7	21,1	0,5	39,5	0,9	38,5	0,9	28,5	0,6
Азербайджан	13,4	0,2	13,4	0,3	2,8	0,07	6,9	0,1	5,8	0,1
Армения	0,5	0,009	0,3	0,007	0,3	0,007	0,3	0,007	0,40	0,008
Украина	98,1	1,8	28,0	0,7	37,7	0,9	37,3	0,8	38,3	0,8

Сарчашма: Маҷмуи оморӣ: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон// Душанбе – 2020. С.344-345.

Таҳлил маълумотҳои ҷадвали 2 нишон медиҳанд, ки шарикҳои асосӣ ва стратегӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи Иттиҳоди давлатҳои мустақил (ИДМ) ин Федератсияи Руссия ба шумор меравад. Ҳарчанд ҳаҷми умумии муомилоти молӣ миёни Тоҷикистону Руссия дар давраи солҳои 2014-2019 аз 1237,0 млн. то 1053,5 млн. доллари амрикоӣ яъне 183,5 млн. доллари амрикоӣ бинобар сабаби таъсири омилҳои гуногун дар соли 2019 яъне COVID-19 кам шудааст, ки ҳиссаи он дар ҳаҷми умумӣ аз 23,5% то ба 23,2% коҳиш ёфтааст. Дар байни кишварҳои Осиёи Марказӣ бошад дар савдои хориҷии ҷумҳурии ҳиссаи мамлақати Қазоқистон зиёд мебошад ва дар давраи таҳлили ҳаҷми савдои хориҷии қариб 1 баробар аз 16,3% то 21,1% зиёд гардидааст.

Гардиши савдои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мамлақатҳои Иттиҳодияи Давлатҳои Мустақил (ИДМ) дар ин давра аз 45,6% то 55,7% зиёд гардид, ки ҳиссаи савдои хориҷии бо мамлақатҳои узви Аврусиё аз 37,0% то 41,2% афзудааст. Ҳиссаи на он қадар зиёди савдои хориҷиро бо мамлақатҳои Туркманистон ва Қирғизистон мушоҳида намудан мумкин аст, ки дар охири соли 2019 ҳиссаи он танҳо 1,1% ва 0,2% мутаносибан ташкил дод. Бо Ҷумҳурии Узбекистон бошад савдои хориҷии бинобар хуб гардидаи муносибатҳо нисбати солҳои пештара зиёд гардида аст. Дар соли 2019 гардиши савдои хориҷии 362,2 млн. долл. ё ин ки 8,0% - ро ташкил додааст.

Таҳлилҳои дар боло оварда шуда нишон медиҳанд, ки муомилоти моли ва савдо бо мамлақатҳои ҳамсоя ҳамеша аҳамияти ниҳоят назарас дорад аввал ин ки муомилоти моли бо мамлақатҳои ҳамсоя ҳамеша манфиатовар нисбати мамлақатҳои дур, аз нуқтаи назари хароҷоти роҳ, мебошад вале инро низ бояд

қайд намуд, ки инчо бештар нақши муҳимро муносибатҳои сиёсӣ ва тарофаҳои гумруки мебозанд. Дуюм ин ки муомилоти моли байни мамлакатҳои Осиёи Марказӣ ба рушди ҳуди минтақа дар маҷмуъ оварда мерасонад. Сеюм савдои наздисарҳади байни мамлакатҳои Осиёи Марказӣ метавонад молҳои маҳалиро ба бозори ҷаҳони бароварда рақобатпазир гардонад.

Тавре, ки маълум аст имрӯз содироти Ҷумҳурии Тоҷикистонро алюминий аввалия ва нахи пахта, ки ашёи хом мебошанд ташкил медиҳад. Ба назари мо барои роҳ надодани он, ки Тоҷикистон танҳо ашёи хом ба мамлакатҳои пешрафтаи ҷаҳон содир намояд, пеш аз ҳама зарурати корхонаҳои муштаррак дар кишвар, истеҳсоли маҳсулоти ниҳой, ва сикли пурраи коркарди ашёи хом ташкил карда шавад.

Яке аз самтҳои муҳимтарин барои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳамгирии минтақавӣ ин муҳоҷирати меҳнати ба шумор меравад. Чи тавре ки маълум аст имрӯз мамлакати Руссия яке аз қабулкунандагони асосии муҳоҷирони меҳнати барои шаҳрвандони Тоҷикистон ба шумор меравад ва аз рӯи маълумоти Бонки Миллии Тоҷикистон қариб 1 млн. нафар шаҳрвандони ҚТ, ки 80%-и қувваи кориро ташкил медиҳанд дар Руссия фаъолият менамоянд. Коргарони муҳоҷир дар Руссия дар як ҳолати осебпазир дар робита бо кафолатҳои иҷтимоӣ ва ҳимояи ҳуқуқи мебошанд аз тарфи дигар барои шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон бо шиносномаҳои дохилӣ ворид шудан ба Федератсияи Руссия манъ аст, бағайр аз ин зарурати супоридани имтиҳони забони русӣ ва таърихи руссия ба вуҷуд омад; илова бар ин се маротиба нархи патент зиёд гардидааст барои муҳоҷирони меҳнатӣ; дар вобаста ба ин иқтисодии Руссия низ дар ҳолати на он қадар хуб қарор дорад вобаста ба таҳримҳои ҷаҳони ғарб яъне ҳамаи ин вазнини эҷод менамояд ба муҳоҷирони меҳнати дар қаламравӣ мазкур. Инро низ бояд қайд намуд, ки айнан дар чунин ҳолат муҳоҷирони меҳнати мамлакатҳои Осиёи Марказӣ қарор доранд. Ҳамгирии минтақавӣ метавонад дар ин шароит ҷойҳои нави кориро дар минтақа эҷод намояд. Ҳамгирии минтақавӣ кишварҳои Осиёи марказӣ барои ҳамаи кишварҳои минтақа аҳамияти стратеги дорад.

Ҳамгирӣ мамлакатҳои минтақа имконият медиҳад ба:

- худтаъминкуни бо маводи хоми минералӣ, кишоварзӣ, ва энергетика дар минтақа;
- баланд бардоштани маҷмуи нерӯи содиротӣ;
- баланд бардоштани иқтидори истеҳсоли дар асоси ҳамкориҳои муштаррак инчунин ташкили истеҳсоли маҳсулоти бештар рақобатпазир;
- ҷойҳои нави корӣ барои қувваи маҳаллӣ;
- истифодаи мавқеи ҷуғрофи мусоид барои транзити мол;
- имконияти истифодаи оқилона ва самаранокии захираҳои об ва иқтидори энергетикаи минтақа, инчунин ноил шудан ба бехатарии экологӣ.

Ҳадаф аз ҳамгирии минтақавӣ дар Осиёи Марказӣ пеш аз ҳама “ истифодаи самараноки иқтидори иқтисодӣ умумӣ, тақсими минтақавии меҳнат дар асоси бозор, савдои байнидавлатӣ, ҳалли умумиминтақавӣ оид ба мушкилоти экологӣ мебошад. Дар натиҷа иштирокчиёни ҷараёни ҳамгирӣ ҳадафҳои умумии стратеги, таъмини суръати баланд ва устувории афзоиши истеҳсолот дар асоси технологияҳои муосир, бештар намудани шароит ва сифати ҳаёт, таҳкими ҳокимияти иқтисодӣ ва бехатарии экологиро ба даст меоваранд” [4,59-60].

Ҳамгирии Тоҷикистон бо иттиҳодияҳои минтақавӣ зарур аст пеш аз ҳама барои ҳалли масъалаҳои мураккаб ба монанди: паст кардани бочҳои гумрукӣ; ҳалли масъалаҳои танзими техника; сохтори ислоҳоти иқтисодӣ; амнияти сарҳадот ва ғайра. Барои фаъолияти пурра дар доираи ҳамгирии минтақавӣ, Тоҷикистон

бояд арзёбии пешакӣ ва омодагии кумитаи гумрук, ва заминаи ҳукукиро дар асоси талаботи иттиҳодияҳо ба назар гирад.

Ҳамгиروي иқтисодӣ бояд “мутобиқи манфиатҳои миллӣ, ва бе расонидани зарар ба истиқлолияти кишвар, фароҳам овардани шароити воқеӣ барои рушди устувори иқтисодии кишварҳои узв, ташкили модели ҳамкориҳои байналмилали, тақия намудани ба принципҳои ихтиёри, баробарӣ ба манфиатҳои мутақобила ва барасии имконпазири манфиатҳои ҳар як кишвар амал намояд. Дар робита ба ин риояи принципи савдои озод ҳамчун фундамент ва заминаи асосии рушду таҳкими ҳамкориҳои иқтисодӣ миёни кишварҳои узви Авруосиё мебошад”[2].

Роҳҳои афзалиятноки ҳамгиروي минтақавӣ дар Осии Марказӣ бояд рушди механизми маҷмуи ҳамкори байни давлатҳо бо дар назардошти таҷрибаи ҷаҳонӣ ва ташаккули таълимотҳои ҳамгироӣ бошад.

АДАБИЁТҲО

1. Назаров Т.Н. Таджикистан: экономический рост, интеграция и региональное сотрудничество. - Душанбе: УИ МИД РТ, 2004. - 284 с.
2. Одинаев Х.А. Евразийская экономическая интеграция: проблемы и перспективы // Актуальные проблемы развития экономики и образования/Материалы III Международной научно-практ. конференции (19-20 июня 2015 г.). - Душанбе: «Ирфон», 2015. - 596 с.
3. Одинаев Х.А. Таджикистан и ЕАЭС: выгоды, издержки и перспективы // Таджикистан и современный мир. - 2015, - №4(47). - С 9-17.
4. Кошанов А.К. Стратегия региональной интеграции государств Центральной Азии // Экономика Таджикистана: Стратегия развития. - 1999, - №4. - С. 55-81.
5. Мансуров Т.А. Евразийская экономическая интеграция: опыт и перспективы. – М.: ИПЦ «Русский раритет», 2015.- 368с
6. Кандиева Д.О. Таджикистан: векторы евразийской интеграции // Таджикистан и современный мир. - 2015, - №4(47). - С. 76-80.

ДУРНАМОИ ИШТИРОКИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ИТТИҲОДИЯҲОИ ҲАМГИРОИҲОИ МИНТАҚАВВ

Дар мақола дурнамои ҳамгироӣ минтақавӣ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил шуда, қайд карда мешавад, ки ҳамгироӣ минтақавӣ яке аз ғояҳои асосии тамоюли муносибатҳо байни мамлакатҳои ҳамсоя мебошад, ҳамчунин болоравии нақши интегратсияи минтақавӣ махсусан дар шароити рушди оқибатҳои манфии ҷаҳонишавӣ қайд гардидаст, инчунин қайд мегардад, ки ҷиҳатҳои умумии барои ҳамаи иттиҳодияҳои интегратсионӣ пеш аз ҳама таъминоти иттиҳоди манфиатҳои давлат ба шумор меравад. Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои захираҳои бузург дар бисёр соҳаҳо буда, барои ҳамкорӣ ва истифодабарии ҳаматарафаи онҳо зарурияти ҳамгироӣ бо мамлакатҳои ҳамсоя пеш меояд. Проблемаҳои, ки дар ҷумҳури вобаста ба имкониятҳои истифодабарии захираҳои гидроэнергетики, инфрасохтори нақлиёт ва соҳаи савдои минтақавӣ таҳлил карда шудаанд.

Калидвожаҳо: ҳагироӣ минтақавӣ, иттиҳодияҳои интегратсионӣ, ИДМ, бумбасти нақлиётӣ, захираҳои гидроэнергетики, муҳочирати меҳнати, савдо.

ПЕРСПЕКТИВЫ УЧАСТИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В РЕГИОНАЛЬНЫХ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЯХ

В статье анализируются перспективы региональной интеграции для Республики Таджикистан, отмечается, что региональная интеграция является одним из основных направлений в отношениях между соседними странами, а также возрастающая роль региональной интеграции, особенно в условиях глобализации. Общая цель всех интеграционных объединений – это, прежде всего, обеспечение единства интересов государства. Республика Таджикистан имеет большие ресурсы во многих областях, и для их всестороннего сотрудничества и использования необходима интеграция с соседними странами. Проблемы анализируются в стране в зависимости от возможностей использования гидроэнергетических ресурсов, транспортной инфраструктуры и региональной торговли.

Ключевые слова: региональная миграция, интеграционные объединения, СНГ, транспортная блокада, гидроэнергетические ресурсы, трудовая миграция, торговля.

PROSPECTS OF THE PARTICIPATION OF THE REPUBLIC TAJIKISTAN IN REGIONAL INTEGRACIONNYH ASSOCIATIONS

In article are analyses prospects to regional integration for Republic Tajikistan, is noted that regional integration became the most important dominatnoy a trend in relations between nearby country in many region

of the world and her importance particularly increased in condition of the growing negative consequence globalizes, is noted by that general moment for all integracionnih associations is a provision corporative interest united state. The Republic of Tajikistan possesses the significant potential in many sphere for cooperation and for their most full use necessary integration with nearby on region country. They are analyses problems of the republic, connected with use water-energy possibilities, problems of the transport infrastructure and spheres to regional trade.

Keywords: regional integration, integracionnie associations, C.I.S., transport insulation, hydroenergy facility, labor migration, trade.

Сведения об авторах: *Гулаков У.М.* – ассистент кафедры финансов и страхования финансово-экономического факультета Таджикского национального университета

Ашуров М.И. – магистрант второго курса кафедры финансов и страхования финансово-экономического факультета Таджикского национального университета. Тел.: **988 65 15 65**

Information about the authors: *Gulakov U. M.* – assistant of the Department of Finance and Insurance of the Faculty of Finance and Economics of the Tajik National University

Ashurov M. I. – second-year master's student of the Department of Finance and Insurance of the Faculty of Finance and Economics of the Tajik National University. Phone: **988 65 15 65**

РОҲҶОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ САМАРАНОКИИ ЛИЗИНГ ДАР ИҚТИСОДИЁТИ КИШОВАРЗӢ

Усмонов У.Р.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Имрӯз сатҳи рушди иқтисодиёти ҳар як давлат бевосита ба афзоиши истеҳсолоти ватании молу хизматҳо вобаста мебошад. Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва афзоиши рақобат рушди истеҳсолоти ватанӣ бе истифодаи технологияҳои инноватсионӣ ва муосири истеҳсолӣ ғайриимкон дастовардҳо дар соҳа аст.

Ҷумҳурии Тоҷикистон кишвари агросаноатӣ буда, дар он бештари аҳоли дар баҳши кишоварзӣ ва соҳаҳои коркарди иқтисодиёт ҷалб карда шудаанд. Бо вучуди ин, рушди истеҳсолоти ватанӣ, аз ҷумла соҳаи кишоварзӣ, бе таъмини дуруст ва саривақтии истеҳсолкунандагон бо таҷҳизоти муосири зарурӣ ғайриимкон аст. Соҳибкорон ва деҳқонон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба навсозии техникаӣ ва навунии воситаҳои кӯҳна ва фарсудаи истеҳсолоти худ ниёз доранд.

Механизми асосии навсозии парки саноатӣ техникаи баҳши истеҳсолию иқтисодӣ лизинг ба ҳисоб меравад.

Лизинг воситаи молиявие мебошад, ки ба молистеҳсолкунандагон кишоварзӣ имконият фароҳам меоварад, фондҳои асосиро нав кунанд, қобилияти рақобатпазирии маҳсулоти истеҳсолшударо баланд бардоранд, тавассути техника ва технологияи нав хароҷотро кам намуда, самаранокии истеҳсолотро беҳтар созанд.

Ҷиҳати беҳтарнамоии самаранокии истеҳсолот дар кишоварзӣ амалиёти лизингӣ:

– ба ташкилотҳои кишоварзӣ дар ҷустуҷӯи захираҳои қарзӣ, дар таҳия ва тарҳрезии бизнес - нақшаҳо, дар асосноккунии техника-иқтисодӣ, дар иҷрои талаботи бонк, ки ба қарзгирандаи пуриқтидор пешниҳод карда шудаанд, дар омӯзиши бозори молҳо, дар ҷустуҷӯи молрасонҳо, ки дастгоҳу таҷҳизоти заруриро таъмин мекунанд, мусоидат намояд;

– дар ҳуччатгузории гумрук, дар пардохти андозҳо ва ҷамъоварии маблағҳои ғайриандозии дахлдор, дар риояи қонунгузории асъор, дар гузаронидани бақайдгирии давлатӣ, суғуртабандӣ масъулиятро ба дӯш гирад;

– васеъ намудан ва такмилдиҳии истехсолот, марҳала ба марҳала нав кардани заминаи моддӣ-техникии корхона, ки ба тарафи дигар равона намудани маблағҳои гардонро замина мегузорад, пешгирии менамояд;

– пули озодшудаи иҷорагир метавонад муваққатан барои дигар ҳадафҳо сарф карда шавад.

Ҳамчунин, агар дастгоҳ ё таҷҳизот бо шартҳои лизинг харида шуда бошад ва бо мурури замон ба таври ҷисмонӣ ё маънавӣ куҳна шуда бошад, ё ба сатҳи рушди иқтисодҳои замонавии истехсолии ташкилотҳои кишоварзӣ то охири амали қарордоди лизингӣ мувофиқат нақунанд, дар он сурат лизинггиранда то охири муҳлати қарордод пардохти маблағи иҷоравиро давом медиҳад. Ҳиссаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ тамоюли камшавӣ дошта бошад ҳам, оқилона истифода бурдани иқтисодии захираҳо яке аз соҳаҳои асосии таъминқунандаи бехатарии озуқавории кишвар боқӣ мемонад.

Бинобар ин, дар мамлакат диққати асосӣ ба рушди бахши аграрӣ дода шуда, барномаҳои мақсадноки соҳавӣ қабул карда мешаванд, ки ин барномаҳо дастгирии ҳамаҷонибаи соҳаи кишоварзӣ аз ҷониби давлатро пешбинӣ менамоянд. Дар муқоиса бо дигар хусусиятҳои харидории техника ё таҷҳизотҳо (қарзҳои бонкӣ, ва ғайра) лизинг як қатор афзалиятҳои назаррас дорад.

Огози рушди лизинги молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вазъияти мусбӣи рушди бозори молиявӣ ва устувории афзоиши нишондиҳандаҳои рушди низомӣ бонкӣ мусоидат намуда, барои сармоягузори ба амалиётҳои молиявии миёнамуҳлат имконият доданд, ки яке аз онҳо лизинги молиявӣ мебошад. Сабаби дигари онро беҳтар намудани фазои соҳибқорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон номидан мумкин аст. Рушди соҳаи лизинг имкониятҳои маблағгузори бахши воқеии иқтисодиётро тавсеа бахшида, ба афзоиши истехсоли маҳсулоти ватанӣ, фуруши воситаҳои асосӣ мусоидат хоҳад кард, инчунин, интиҳоби механизмҳои маблағгузори дастраси корхонаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон мегардонад.

Раванди навсозии воситаҳои асосӣ аслан, аз ҳисоби ғоидаи тақсимнашудаи корхонаҳо маблағгузори мешавад ва набудани сармояи қарзи дастрасшаванда онро бозмедорад. Ҳарчанд дар се соли охир қарздиҳии бонкӣ ба бахши воқеӣ афзоиш ёфтааст, вале бонкҳо ҳанӯз ҳам нақши худро ҳамчун як миёнарави молиявӣ иҷро намеқунанд. Лизинги молиявӣ ҳамчун механизми алтернативии маблағгузори дар иҷрои вазифаҳои стратегии дар назди иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон вогузоршуда нақши муҳим мебозад ва метавонад боиси азнавтҷҳизонии воситаҳои асосии корхонаҳои саноатӣ гардад.

Муайян намудани сарҳади бозори хизматрасониҳои лизингӣ самаранокии иқтисодии ин шакли ҷалби захираҳо дар вақти риояи маҳдудиятҳои қонунгузори аз рӯи муносибат нисбат ба объекти лизинг мешавад. Барои таъсиси сохторҳои оқилонаи бозори хизматрасониҳои лизингӣ дар минтақаи мушаххас чунин намудҳои операторон бо чунин миқдоре бояд иштирок кунанд, ки талабот ба ин намуди хизмат қонеъ кунонда шавад. Ҳар як ширкати лизингӣ вобаста ба имкониятҳои дар сегменти муайяни бозор доштааш фаъолият намуда, вазифаи мушаххаси худро доро мебошад ва ба намуди мушаххаси операторони бозор, ки қаблан гурӯҳбандӣ карда будем, дохил мешавад.

Маҷмӯи операторони бозор бояд талаботро барои хизматрасониҳои лизингӣ таъмин намояд. Ҳаҷми эҳтиёҷот ба хизматҳои лизингӣ ва сохтори талаботро ба онҳо мумкин аст ба таври аёнӣ бо ёрии модели худудӣ муайян кард. Интегратсияи методикаи ҳисоби эҳтиёҷоти бозори дохили мамлакат дар фуруш ва ҷалби дороиҳо тавассути нақшаҳои гуногуни лизинг ва модели бозори хизматрасониҳои лизингӣ имконият медиҳад, ки мавқеи лизинг дар иқтисодиёт бо тафриқаи талабот оид ба хизматҳои ҳар қадом ширкати лизингӣ пешниҳод карда шавад. Шарҳи қиссии вазифаи лизинг дар назар дорад, ки маҷмӯи талабот дар иқтисодиёт наметавонад танҳо бо ёрии роҳи анъанавии фуруш қонеъ гардонидани шавад, ки

хариди дороиҳои инвестициониро аз ҳисоби маблағҳои худӣ дар назар дорад. Зарурати комёб шудан ба мувозинати байни пешниҳоди дороиҳо ва талабот ба онҳо субъектҳои хоҷагидориро ба кашфи роҳҳои нави маблағгузорӣ водор менамояд.

Дар иқтисодиёт усулҳои нави фурӯш ба роҳ монда мешаванд, ки барои ҳар кадоме аз онҳо дар таъмини маҷмӯи талабот ҳиссае рост меояд. Ҳиссаи лизинг дар ҳаҷми умумии дороиҳои харидашуда аз татбиқи он дар минтақаи мушаххаси иқтисодӣ вобаста аст. Аз тарафи дигар, татбиқи вазифаи лизинг тибқи тафриқабандии операторони ҷудоғона бо синтези минбаъда дар бозори хизматрасониҳои лизингӣ иҷро мегардад.

Интенсификасияи вазифаҳои ҷудоғонаи субъектҳои бозори лизингӣ, чун қоида, бо махсусгардонӣ ва баланд бардоштани концентратсияи намудҳои якхелаи фаъолият хотима меёбад. Ин ба баланд бардоштани таҳассуси кормандон ва кам кардани хароҷот барои воҳиди хизматрасонии лизингӣ сабаб мегардад.

Ба ҳамин тартиб, ҳар андозае ки махсусгардонии хизматрасонии операторони бозор баланд бошад, ҳамон қадар таносуби хароҷот дар ҳаҷми умумии хизматрасониҳо кам мешавад. Ҳамин тавр, андозаи бозори дохилии хизматҳои лизингӣ ба талаботи чунин хизматрасониҳо вобаста аст, сохтори вай бошад, мустақиман аз иҷрои эҳтиёҷоти истифодабарандаҳо вобаста мебошад.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иҷораи молиявӣ (лизинг)», ш. Душанбе, 22 апрел 2003 с., №9.
2. Белоус А.П. Лизинг: Мировой опыт, уроки для России / отв. ред. Е.С. Хесин - М.:РАН. Институт мировой экономики, 2000 г., стр. 79.
3. Алиева Н.М. Организационно - экономический механизм воспроизводства основных фондов в АПК региона на основе лизинга: на примере Республики Дагестан. дисс. на соискание уч. зв. к.э.н., 2009. – С. 167.
4. Анисимов М.В. Организационно - экономический механизм лизинга в аграрном секторе в условиях рыночных отношений: По материалам Новгородской области. дисс. на соискание уч. зв. к.э.н., 2010.
5. Баротов М.Б. Процесс реформирования в сельском хозяйстве Таджикистана Экономика Таджикистана. Стратегия развития, 1998. – №1.
6. Базаров Ш.Ш. Экономические основы организации технического агросервиса. – Душанбе, 2000. – С. 195.

РОҲҶОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ САМАРАНОКИИ ЛИЗИНГ ДАР ИҚТИСОДИЁТИ КИШОВАРЗӢ

Дар мақола муҳимияти истифодаи лизинг дар соҳаи кишоварзии мамлакат арзёбӣ, сарҳади бозори хизматрасониҳои лизингӣ ва самаранокии иқтисодии ин муайян гардидааст. Дар мақола чиҳати баланд намудани самаранокии меҳнат дар соҳаи кишоварзии мамлакат ва беҳтар гардонидани роҳҳои истифодаи лизинг пешниҳодот манзур шудааст. Лизинг воситаи молиявие мебошад, ки ба молистеҳсолкунандагон кишоварзӣ имконият фароҳам меоварад, фондҳои асосиро нав кунанд, қобилияти рақобатпазирии маҳсулоти истеҳсолшударо баланд бардоранд, тавассути техника ва технологияи нав хароҷотро кам намуда, самаранокии истеҳсолотро беҳтар созанд.

Калидвожаҳо: лизинг, соҳаи кишоварзӣ, бозори хизматрасониҳои лизингӣ, фонд, маҳсулот, молия, иқтисод, технологияи нав

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЛИЗИНГА В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

В статье дана оценка важности использования лизинга в аграрном секторе страны, определены границы рынка лизинговых услуг и его экономическая эффективность. В статье представлены предложения по повышению производительности труда в аграрном секторе страны и совершенствованию использования лизинга. Лизинг - это финансовый инструмент, позволяющий сельхозпроизводителям обновить свои основные фонды, повысить конкурентоспособность своей продукции, снизить затраты и повысить эффективность производства за счет нового оборудования и технологий.

Ключевые слова: лизинг, сельское хозяйство, рынок лизинговых услуг, фонд, продукты, финансы, экономика, новые технологии.

WAYS TO IMPROVE THE EFFICIENCY OF LEASING IN AGRICULTURE

The article assesses the importance of using leasing in the agricultural sector of the country, defines the boundaries of the leasing services market and its economic efficiency. The article presents proposals for improving labor productivity in the agricultural sector of the country and improving the use of leasing. Leasing is a financial instrument that allows agricultural producers to upgrade their fixed assets, increase the competitiveness of their products, reduce costs and increase production efficiency through new equipment and technologies.

Keywords: leasing, agriculture, leasing services market, fund, products, finance, economy, new technologies.

Сведения об авторе: *Усмонов Усмонджон Рустамович* – магистр 2 курса кафедры банковского дела финансово-экономического факультета Таджикского национального университета.

Information about the author: *Usmonov Usmonjon Rustamovich* – Master of the 2nd year of the Department of Banking of the Faculty of Finance and Economics of the Tajik National University.

ХУҚУҚ ВА СИЁСАТ – ПРАВО И ПОЛИТИКА – LAW AND POLICY

**МЕЖДУНАРОДНОЕ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЕ ПРАВО
КАК ОТДЕЛЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА**

Бобокалонов Ш.

Таджикский национальный университет

Современное международное право как особая правовая система состоит из многих отраслей права. Одной из таких отраслей является международное экономическое право. В составе международного экономического права выделяют подотрасли, среди которых отдельное место отводится международному энергетическому праву. В последние годы данная подотрасль получила бурное развитие. Это связано с той огромной ролью, которую играет энергетика в жизни народов мира, в их благополучии и дальнейшем развитии. Следует отметить, что сфера энергетике по своему составу – весьма обширная сфера. Она включает в себя многие аспекты, в числе которых такие, как энергетические ресурсы, их виды и особенности; энергетическая эффективность и энергетическая безопасность; энергетическая геополитика; энергетические рынки; энергетические трубопроводные системы, экологическая безопасность в сфере энергетике, международные энергетические институты, международные договоры в энергетической сфере и др. Глобализация международной экономики вполне естественно глубоко затронула и сферу энергетике. От бесперебойного функционирования международных энергетических институтов во многом зависит состояние всей системы современных международных экономических отношений. На энергетических ресурсах строится не только экономическое процветание государств, но и их политическое влияние. Вопросы энергетической политики и международного энергетического права регулярно обсуждаются на саммитах «большой восьмерки» в рамках специально созданных международных универсальных организаций, в том числе Организации стран-экспортеров нефти (ОПЕК), Международного энергетического агентства (МЭА) и других.

Созданы и действуют десятки региональных организаций, в числе которых Межправительственный совет по нефти и газу (в рамках СНГ и ЕврАзЭС), Организация энергетического сотрудничества стран Балтийского моря (в рамках Совета государств стран Балтийского моря), Организация арабских стран – экспортеров нефти (ОАПЕК), Латиноамериканская энергетическая организация (ОЛАДЕ), Африканская комиссия по энергетике (АФРЕК) и др.

Среди организаций общей компетенции, которые большое внимание уделяют глобальным проблемам энергетике, следует назвать Организацию Объединенных Наций (ООН). В настоящее время она активизирует свою деятельность в решении общемировых проблем энергетике в контексте устойчивого развития мировой экономики, которое нередко называют проблемами устойчивого развития мировой энергетике.

Многие специализированные учреждения ООН обратили свое внимание на проблемы дальнейшего развития международного сотрудничества в сфере энергетике. Отметим, в частности, роль Организации Объединенных Наций в области образования, науки и культуры (ЮНЕСКО). Создан и действует ряд неправительственных организаций, которые играют заметную роль в мировой энергетической политике. Это Мировой энергетический совет (МИРЭС) – проводит регулярные конференции по глобальным проблемам энергетике; Мировые нефтяные и газовые конгрессы – рассматривают проблемы развития нефтяной и газовой отраслей; Международная ассоциация нефте- и газопроизводителей и занимается вопросами взаимодействия

крупных нефтегазовых компаний и координацией их коллективных усилий по ряду глобальных проблем [1]. Стоит отметить, что конференции являются важной формой переговорного механизма, по итогам которых принимаются международные политические документы в сфере энергетического сотрудничества: декларации, меморандумы, заявления, коммюнике, хартии и т. п. Помимо политических документов подписываются международные договоры, многие из которых подлежат ратификации подписавшими их странами. Так, в рамках Конференции по Энергетической Хартии разработаны Договор к этой Хартии, Протокол к ней по энергоэффективности и правовым аспектам, Протокол по транзиту, а также Торговая поправка к Договору по Энергетической Хартии. Все эти соглашения были разработаны на основе принятой в 1991 г. Энергетической Хартии. В литературе по международному праву констатируется, что «международное энергетическое право» представляет собой систему принципов и норм, регулирующих отношения между его субъектами в энергетической области» [2].

Предметом регулирования международного энергетического права являются международные отношения в сфере энергетики, а его объектом – сфера энергетики. Как полагает А.Г. Быков, потребность в зарождении отрасли международного энергетического права возникла в 70х годах XX века – после «арабского нефтяного эмбарго» – сначала в США, а затем в странах Западной Европы [3]. Суть эмбарго заключалась в оказании давления на США, поставивших оружие Израилю в войне против Египта и Сирии. В итоге страны ОПЕК по инициативе Саудовской Аравии повысили цены на сырую нефть сначала на 70%, а затем на 128% и сократили ее добычу, что способствовало началу экономического кризиса стран Западной Европы и США. Рост стоимости энергоносителей повлек за собой снижение темпов экономического развития, рост инфляции и безработицы. Основной удар был нанесен по экономике США как крупнейшего импортера нефти. Вместе с тем это событие заставило и Европу задуматься об устойчивом обеспечении ее энергосистем и энергосбережении. Примечательно, что более полувека назад послевоенная разрушенная Европа в первую очередь была озабочена обеспечением энергией для своего развития. В результате было создано Европейское объединение угля и стали – родоначальник Европейского Экономического Сообщества, ныне Европейского Союза. Актуальность этой проблемы не уменьшилась и сегодня. Следует отметить, что проблемы энергетики активно обсуждаются на саммитах «G8». Роль «восьмерки» в регулировании данной сферы весьма велика, поскольку «восьмерка» является основным потребителем энергетических ресурсов в мире, а значит, ее экономическое развитие определяет ситуацию на энергетических рынках сбыта. «Восьмерка» обладает также значительными финансовыми возможностями и технологиями, необходимыми для развития и транспортировки [4]. Вторая аналогичная встреча состоялась в США в мае 2002 г. В повестке дня этой встречи стояли проблемы энергетической безопасности, энергетических рынков и надежности поставок, развития и применения энергетических технологий. В марте 2005 г. состоялся саммит в Лондоне, где обсуждались вопросы экологических проблем в энергетической политике стран «восьмерки», положения в сфере энергоэффективности и энергосбережения.

Следует отметить, что в науке международного права, в реальных международных отношениях все чаще фигурируют термины «экономическая безопасность» и «энергетическая безопасность». При этом подчеркивается, что энергетическая безопасность становится все более реальным фактором обеспечения как национальной, так и глобальной энергетической безопасности [5].

Таким образом, важность изучения международных энергетических отношений не оставляет сомнений. Во многих зарубежных университетах изучают международные отношения, складывающиеся в сфере энергетики в рамках отдельно разработанной программы. Специалистов в этой сфере готовят в различных странах. Например, создан

Центр права и политики в области энергетики, нефтяных и минеральных ресурсов (Centre for Energy, Petroleum and Mineral Law and Policy – CEPMLP) в Университете Данди, Шотландия.

В настоящее время CEPMLP является ведущим образовательным учреждением по подготовке кадров для энергетической и других отраслей сектора природных ресурсов по направлениям право, экономика, менеджмент и политика. Как отмечает Центр, существует очевидная потребность проведения научных исследований на эту тему. Миссия Центра состоит в том, чтобы влиять на международную и национальную энергетическую политику посредством образования. В России в данном направлении работает Международный институт энергетической политики и дипломатии (МИЭП) при МГИМО и МИД России. Этот учебный центр осуществляет подготовку специалистов, сочетающих фундаментальные университетские знания с глубоким изучением процессов, происходящих в области энергетической дипломатии и геополитики, международного энергетического сотрудничества. Далее хотелось бы коснуться некоторых вопросов, связанных с образованием самостоятельной отрасли права. Представления российских правоведов о совокупности свойств, которыми должна обладать любая отрасль права, основываются на работах С.С. Алексеева. По его мнению, самостоятельная отрасль права должна иметь специфический предмет; специфический метод регулирования, главной чертой которого является правовой статус субъектов; особый способ возникновения и изменения правоотношений, закрепления прав и обязанностей субъектов. Помимо этих основных классификационных оснований отрасль права как самостоятельное системное образование характеризуется наличием института, закрепляющего общие принципы права; содержанием в нем иных принципов, общих для всего массива норм отрасли; запасом значительного массива нормативно правовых актов в данной области. Отечественный правовед Л.И. Дембо уделяет большое внимание значению принципов отрасли как компонентам, отражающим ее специфические черты. По его мнению, основанием выделения массива норм права в отдельную отрасль выступает: «определенный принцип, имеющий ведущее значение для цементирувания данного комплекса правоотношений», а не предмет и метод.

ЛИТЕРАТУРА

1. Жизнин С. Энергетическая дипломатия России: экономика, политика, практика. – М.: ООО Ист Брук, 2005. С. 68, 69.
2. Моисеев Е.Г. Международное энергетическое право // Международное публичное право: учеб. / Л.П. Ануфриева, К.А. Бекашев, Е.Г. Моисеев, В.В. Устинов [и др.]; отв. ред. К.А. Бекашев. – 5е изд., перераб. и доп. – М., Проспект, 2009. С. 939.
3. Белицкая А. К 70летию со дня рождения А.Г. Быкова // Энергетическое право. – 2008. №1. С. 6.
4. Жизнин С. Энергетическая дипломатия России: экономика, политика, практика. – М.: ООО Ист Брук, 2005. С. 174.
5. Кузьмин Э.Л., Каграманов А.К. Глобальная энергетическая безопасность и трубопроводный транспорт. Политико-правовой аспект. – М.: Научная книга, 2009. С. 14.
6. Цит. по: Международное публичное право: учеб. / Л.П. Ануфриева, К.А. Бекашев, Е.Г. Моисеев, В.В. Устинов [и др.]; отв. ред. К.А. Бекашев. – 5е изд., перераб. и доп. – М., Проспект, 2009. С. 2223.
7. Справочноправовая система Консультант Плюс: Международное право.
8. Международное публичное право: учеб. / Л.П. Ануфриева, К.А. Бекашев, Е.Г. Моисеев, В.В. Устинов [и др.]; отв. ред. К.А. Бекашев. – 5е изд., перераб. и доп. – М., Проспект, 2009. С. 26.
9. Жизнин С. Энергетическая дипломатия России: экономика, политика, практика. – М.: Ист Брук, 2005. С. 316.
10. Гудков В.И. Договор к Энергетической хартии в контексте отношений Россия – ЕС. // Энергетическое право. – 2006. №1. С. 26.
11. Маслов О. Глобальная Энергетическая хартия и новая российская энергетическая доктрина. // Независимое аналитическое обозрение. 2009.

МЕЖДУНАРОДНОЕ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЕ ПРАВО КАК ОТДЕЛЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Данная статья посвящена вопросу формирования международного энергетического права как самостоятельной отрасли международного права. Вывод делается на основе анализа совокупности признаков, выделяемых учёными-правоведами, являющихся основанием для формирования новой отрасли права. В статье подчеркивается значимость энергетических вопросов на международной арене. Сфера энергетики по своему составу является весьма обширной сферой. Она включает в себя многие аспекты, в числе которых такие, как энергетические ресурсы, их виды и особенности; энергетическая эффективность и энергетическая безопасность; энергетическая геополитика; энергетические рынки; энергетические трубопроводные системы, экологическая безопасность в сфере энергетики, международные энергетические институты, международные договоры в энергетической сфере и др.

Ключевые слова: международное энергетическое право; международно-правовые институты; саммиты «G8»; глобальная энергетическая безопасность; характерные черты международного энергетического права; Энергетическая Хартия; российский проект базового документа по вопросам международного сотрудничества в сфере энергетики.

ҚОНУНИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ЭНЕРГЕТИКӢ ҲАМЧУН БАХШИ МУСТАҚИЛИ ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Мақолаи мазкур ба ташаккули ҳуқуқи байналмилалии энергетикӣ ҳамчун як баҳши мустақили ҳуқуқи байналмилалӣ баҳшида шудааст. Хулоса дар асоси таҳлили маҷмӯи аломатҳое, ки олимони ҳуқуқшинос муайян кардаанд, ва барои ташаккули соҳаи нави ҳуқуқӣ мебошанд, бароварда мешавад. Дар мақола аҳамияти масъалаҳои энергетика дар арсаи байналмилалӣ нишон дода шудааст. Аз нигоҳи таркибаш, баҳши энергетика соҳаи хеле васеъ мебошад. Он бисёр ҷанбаҳоро дар бар мегирад, аз ҷумла захираҳои энергетикӣ, намудҳо ва хусусиятҳои онҳо, самаранокии энергия ва амнияти энергетикӣ, геополитикаи энергетикӣ, бозорҳои энергетикӣ, системаҳои лӯлаи энергетикӣ, амнияти экологӣ дар баҳши энергетика, муассисаҳои байналмилалии энергетикӣ, шартномаҳои байналмилалӣ дар соҳаи энергетика ва ғайра.

Калидвожаҳо: ҳуқуқи байналмилалии энергетикӣ; муассисаҳои ҳуқуқии байналмилалӣ; Саммитҳои G8; амнияти энергетикӣ ҷаҳонӣ; хусусиятҳои характери ҳуқуқи байналмилалии энергетикӣ; Хартияи Энергетика; Лоихаи санади асосии Русия оид ба ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи энергетика.

INTERNATIONAL ENERGY LAW AS A BRANCH OF INTERNATIONAL LAW

This article is devoted to the formation of international energy law as an independent branch of international law. The conclusion is made based on the analysis of a set of features identified by scientists and legal experts, which are the basis for the formation of a new branch of law. The article highlights the importance of energy issues in the international arena. The energy sector is a very broad area in its composition. It includes many aspects, including such as energy resources, their types and features; energy efficiency and energy security; energy geopolitics; energy markets; energy pipeline systems, environmental security in the energy sector, international energy institutions, international agreements in the energy sector, etc.

Keywords: International energy law; international legal institutions; G8 summits; global energy security; characteristics of international energy law; Energy Charter; Russian draft basic document on international cooperation in the field of energy.

Сведения об авторе: *Бобокалонов Шахбоз* – магистрант кафедры теории государства и права юридического факультета Таджикского национального университета. Тел.: **92 500 01 11**

Information about the author: *Bobokalonov Shakhboz* – master's student of the Department of theory of state and law at the faculty of law of the Tajik National University. Phone: **92 900 01 11**

ОСОБЕННОСТИ МУСУЛЬМАНСКОГО ПРАВА КАК ОДНА ИЗ СИСТЕМ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Гулов А.

Таджикский национальный университет

Мусульманское право – сложное социальное явление, оказавшее глубокое влияние на историю развития государства и права целого ряда стран Востока. Ислам – являясь одной из трех (наряду с буддизмом и христианством) мировых религий, имеющей своих приверженцев практически на всех континентах и в большинстве стран мира, пожалуй, наиболее близко соприкасается с государством и правом. Связующим звеном здесь выступают мусульманское право и исламская правовая идеология, оказывающее значительное влияние на международную политику. Выделяя государственный характер ислама, мусульманское право всегда находилось в центре его учения и будучи системой норм, воспринималось еще и как универсальная политико-правовая доктрина.

Изучение мусульманского права, как самостоятельной правовой системы, представляет не только исторический, общетеоретический, но и практический интерес. Роль, которая в настоящее время отводится мусульманскому праву в правовом развитии, политике и идеологии стран Востока, наглядно подтверждает, что оно сохранило еще достаточно широкие возможности активно действовать в новой исторической обстановке. Особую актуальность приобретает анализ того места, которое занимает мусульманское право в правовом развитии зарубежного Востока, а это в свою очередь предполагает изучение его теоретических основ, выявление особенностей его структуры и влияния на современное законодательство. Актуальность данной проблемы также заключена в межгосударственных и межнациональных вопросах.

Мусульманское право (шариат) стало одним из наиболее крупных явлений в средневековой цивилизации на Востоке. Эта правовая система, которая со временем приобрела мировое значение, возникла и оформилась в рамках Арабского халифата. Процесс ее развития был тесно связан с эволюцией арабской государственности от небольшой патриархальной религиозной общины в начале VII в. При пророке Мухаммеде до одной из крупнейших империй VIII – X вв. при династиях Омейядов и Аббасидов.

После падения Арабского халифата мусульманское право не только не потеряло свое былое значение, но и приобрело как бы «вторую жизнь» (подобно римскому праву в средневековой Европе) и стало действующим правом в целом ряде средневековых стран Азии и Африки, принявших ислам (Египет, Персия, Османская империя и т.д.).

Мусульманское право, не являясь самостоятельной отраслью науки, выступает как одна из сторон религии ислама. Оно имеет две характерные и взаимообусловленные особенности: религиозное происхождение (божественную природу) и тесную связь юридических предписаний с мусульманской догматикой (богословием), нравственными нормами, правилами культа, религиозными нормами ислама в целом.

Мусульманское право вобрало в себя многие элементы предшествующих правовых культур Востока, в частности правовые обычаи и традиции, действовавшие в доисламской Аравии на завоеванных арабами территориях. Так, при Омейядах некоторое время продолжало применяться право сасанидского Ирана, Византии, а также частично и римское право. Все эти источники оказали некоторое внешне

малозаметное влияние на становление шариата, символизируя тем самым связь восточной и западной цивилизаций. Но не они определили, в конечном счете, неповторимость и своеобразие шариата как самостоятельной и оригинальной правовой системы. Исключительно важную роль в становлении шариата сыграла деятельность Мухаммеда и первых четырех так называемых праведных халифов, при которых путем толкования откровений, заповедей, высказываний и поступков Пророка были составлены священные книги мусульман – Коран и Сунна.

Шариат с самого начала сложился и развивался (по крайней мере в первые два века) как строго конфессиональное право. Оно было органически слито с теологией ислама, пронизано его религиозно-этическими представлениями. Согласно исламу правовые установления рассматриваются в качестве частицы единого божественного порядка и закона, которым управляется мир. Особенно на первых порах шариат в целом и его собственно доктринально- нормативная часть (фикх) вобрала в себя не только правовые установления, но и религиозную догматику и мораль. Такая слитность (синкретизм, нерасчлененность) шариата нашла свое специфическое отражение в том, что его нормы (правила, предписания), с одной стороны, регулировали общественные («человеческие») отношения, а с другой – определяли отношения мусульман с Аллахом (ибадат). Введение в шариат божественного провидения и религиозно-нравственного начала нашло свое отражение в своеобразии правопонимания, а также оценке правомерного и неправомерного поведения. Так, тесная связь права с теологией ислама нашла свое выражение в установлении в шариате пяти видов действия мусульманина, которым придавался в равной мере правовой и морально-религиозный смысл: обязательные, рекомендуемые, дозволенные, предосудительные, но не влекущие за собой применения наказания, запрещенные и подлежащие наказанию. Признание божественного предопределения в шариате с неизбежностью породило и большую значимость вопроса о свободе воли мусульманина и ее пределах. Столкнувшись по этому поводу религиозно-философские школы заняли разные позиции. Так, одна из этих школ (джабариты) вообще отрицала свободу воли человека.

Для шариата, особенно на первых стадиях его развития характерно внимание не к правам мусульманина, а к его обязанностям по отношению к Аллаху. Нормы, содержащие такие обязанности, достаточно широко представлены в шариате, они определяли всю жизнь правомерного мусульманина (ежедневное совершение молитвы, соблюдение поста и правил захоронения и т.д.). Не случайно особенностью норм, составляющих шариат, является то, что они применяются только к мусульманам и в отношениях между мусульманами. Раннему исламу и шариату были присущи установления (нормы), восходящие еще к общинному строю, содержащие элементы коллективизма, милосердия, заботы о калеках и иных обездоленных. Но в шариате нашли свое отражение и представления о бессилии человека перед Богом, о вытекающей отсюда созерцательности и покорности. В Коране особенно подчеркивалась необходимость для мусульманина проявлять терпение и смирение: «Терпите: ведь Аллах с терпеливыми!» (8:48). Таким же образом в шариате закреплялась обязанность мусульманина подчиняться халифу и государственной власти: «Повинуйтесь Аллаху и повинуйтесь посланнику и обладателям власти среди вас» [4, с.62].

Говоря об универсальном характере ислама и его нормативных предписаний, можно прийти к выводу, что ислам - это одновременно "вера в государство", а мусульманское право (фикх) выступает как собственным правом, так и религией. В исламе господствует концепция теократического общества, в котором государство имеет значение лишь как слугитель установленной религии. Ислам, подчеркивает Рене

Давид,- это религия закона, а мусульманское право имеет не рациональную, а религиозную, «божественную» природу.

Одной из характерных черт средневекового мусульманского права, особенно в первые века, была его относительная целостность. Вместе с представлениями о Едином Боге – Аллахе – утвердилась идея единого правового порядка, имеющего универсальный характер. Более того, возникнув первоначально на Аравийском полуострове, мусульманское право по мере расширения границ халифата распространяло свое действие на новые территории.

Но оно на первый план выдвигало не территориальный, а конфессиональный принцип. Мусульманин, находясь в любой другой стране (например, с торговыми целями), должен соблюдать шариат, сохранять верность исламу. Постепенно с распространением ислама и превращением его в одну из основных религий мира шариат стал своеобразной мировой правовой системой. Это заметно отличало его от права западноевропейских средневековых государств, для которого были характерны такие черты, как партикуляризм, ограниченные сферы действия, внутренняя несогласованность и т.д.

Как конфессиональное право, шариат отличался и от канонического права в странах Европы в том отношении, что он не регулировал строго очерченные сферы общественной и церковной жизни, а выступал в качестве всеохватывающей и всеобъемлющей нормативной системы. Со временем утверждения двух главных направлений в исламе произошел раскол в шариате, где наряду с ортодоксальным направлением (суннизм) возникло и другое направление – шиизм, которое вплоть до настоящего времени имеет доминирующие позиции в Иране, а также частично в Ливане, Ираке и Йемене. Противоборство между этими направлениями нашло свое закрепление и в правовых нормах, касающихся самых разных сторон жизни государства и общества. Так, в шиизме предусматривается правовой порядок передачи государственной власти по наследству, сосредоточение светского и религиозного авторитета в руках духовных лиц – имамов, считавшихся непогрешимыми.

Постепенно и сторонники ортодоксального направления шариата (суниты) сгруппировались в четыре основных толка (мазхаба), представлявших собой, по существу, самостоятельные правовые школы, связанные с именами виднейших мусульманских правоведов: ханифиты, маликиты, шафииты, ханбалиты.

Ряд самостоятельных школ возник и на базе шиизма: исмаилитская, джафаритская, зейдитская и др. Таким образом, к концу Средневековья шариат, доктринальная и нормативная основа которого усложнилась и претерпела существенные изменения, стал чрезвычайно сложным и необычайно правовым явлением.

Доктрина мусульманского права как нормативно-юридической системы социального регулирования складывалась постепенно, усложняясь и приобретая дополнительные характерные черты. Новыми элементами постоянно обогащалась и структура права.

Наука мусульманского права, или, точнее, доктринальное изложение мусульманских законов (фикх), имеет два раздела. Она изучает "корни" и объясняет, каким образом и благодаря каким источникам возник комплекс правил, составляющих божественный закон – шариат; и изучает "содержание", то есть решения, содержащие нормы материального мусульманского права. По всей структуре, по своим категориям и понятиям мусульманское право весьма оригинально по сравнению с иными правовыми системами. Мусульманское право имеет четыре источника права. Это прежде всего Коран – священная книга ислама, затем Сунна, или традиции, связанные с

посланцем бога, в-третьих, иджма, или единое соглашение мусульманского общества, и, наконец, в-четвертых, кыяс, или умозаключения по аналогии.

Основой мусульманского права, как и всей мусульманской цивилизации является священная книга ислама – Коран, состоящая из высказываний и проповедей Аллаха последнему из его пророков и посланцев Магомету.

Коран состоит из 14 глав (сур), расчлененных на 6219 стихов (аята). Большая часть этих стихов имеет мифологический характер, и лишь около 500 стихов содержит предписания, относящиеся к правилам поведения мусульман. При этом не более чем 80 из них можно рассматривать как собственно правовые (в основном это правила, относящиеся к браку и семье), остальные касаются религиозного ритуала и обязанностей. Большая часть положений Корана носит казуальный характер и представляет собой конкретные толкования, содержащие правила поведения в отдельных частных случаях. Но многие установления имеют весьма неопределенный вид и могут приобретать разный смысл в зависимости от того, какое содержание в них вкладывается. В последующей судебной-богословской практике и в правовой доктрине в результате достаточно свободного толкования они получили свое выражение в противоречивых, а нередко и во взаимоисключающих правовых предписаниях. Коран предписывает арабам покинуть "обычай отцов в пользу правил, установленных исламом. В самом Коране его правовая значимость определяется следующим образом: «Итак, мы ниспослали его как арабский судебник». Коран – бесспорно, первый источник мусульманского права.

Вторым авторитетным и обязательным для всех мусульман источником права является Сунна, состоящая из рассказов о бытии и поведении пророка, примером которого должны руководствоваться верующие. Сунна - это сборник адатов, то есть традиций, касающихся действий и высказываний Магомета, воспроизведенных целым рядом посредников. Два крупных доктора ислама – Эль-Бокхари и Мослем – в IX веке нашей эры проделали кропотливую работу, чтобы выявить действительные высказывания пророка. Работа, проведенная ими и рядом других авторов того же периода, создала солидную основу, хотя сегодня вызывает сомнение, все ли из собранных ими адатов действительно относятся к Магомету. По степени определенности, согласно мусульманской доктрине, все нормы Корана и сунны делятся на две категории. К первой относятся абсолютно точные и недопускающие различных толкований установления, среди которых значатся все правила религиозного культа и некоторые нормы, регулирующие взаимоотношения людей. Эта категория норм представляет собой понятные и однозначные правила поведения, которые могут непосредственно и единообразно применяться на практике. Вторую разновидность составляют отвлеченные и недостаточно ясные предписания, не только допускающие различное понимание их смысла, но и предполагающие конкретизацию в разнообразных правилах поведения на основе иджтихада (рационального приема), в результате которого правоведы – маджтахиды могут прийти к несовпадающим выводам. Без подобной конкретизации эти расплывчатые и многозначные предписания вообще не могут быть применены для оценки поведения людей и нормативно регулировать общественные отношения.

Третье место в иерархии источников мусульманского права занимает иджма, которое рассматривается как «общее согласие мусульманской общины». Наряду с Кораном и Сунной она относится к группе авторитетных источников шариата. Складывалась иджма практически из совпадающих мнений по религиозным и правовым вопросам, которые были высказаны сподвижниками Мухаммеда (общее число – около 100 человек) или впоследствии наиболее влиятельными мусульманскими теологами-правоведами (имамами, муфтиями, маджтахидами). Большая роль иджмы в развитии шариата состояла в том, что она позволяла правящей религиозной верхушке Арабского халифата создавать новые нормы, приспособленные к меняющимся

условиям феодального общества, учитывающие специфику завоеванных стран. К иджме в качестве источника права, дополняющего шариат, примыкала и фетва – решения и мнения отдельных муфтиев по правовым вопросам.

Коран, Сунна и иджма – вот три источника мусульманского права, но это источники разного плана. Коран и Сунна – основные источники, и, исходя из содержащихся в них основных положений, доктора ислама установили нормы шариата. Но на сегодня это только исторические источники права: судья не должен использовать непосредственно Коран и сунну, так как их окончательное толкование дано в иджме. Таким образом, только книги права, одобренные иджмой, должны использоваться в наши дни для изучения мусульманского права.

Одним из наиболее спорных источников мусульманского права, вызывающим острые разногласия между разными направлениями, является кьяс – решение правовых дел по аналогии. Согласно кьясу правило, установленное в Коране, Сунне или иджме, может быть применено к делу, которое прямо не предусмотрено в этих источниках права. Кьяс не только позволяет быстро урегулировать новые общественные отношения, но и способствовал освобождению шариата в целом ряде моментов от теологического налета. Но в руках мусульманских судей кьяс часто становился и орудие откровенного произвола. Наиболее широко данный метод был обоснован Абу Ханифой и его последователями – ханифитами. Наиболее резко против кьяса выступали ханбалиты и особенно шииты, которые вообще не признавали его в качестве источника права.

Дополнительным источником права по шариату могли быть местные обычаи, не вошедшие непосредственно в само мусульманское право в период его становления, но и не противоречащие прямо его принципам и нормам. При этом признавались правовые обычаи, сложившиеся в самом арабском обществе (урф), а также у многочисленных народов, покоренных в результате арабских завоеваний или же подвергшихся в более позднее время влиянию мусульманского права (адаты), в частности у народов, населявших нашу страну. Обычаи принимались во внимание только в том случае, если они являлись непрерывными или преобладающими в практике богословов-правоведов.

И наконец, производным от шариата источником мусульманского права были указы и распоряжения халифов – фирманы. В последующем в некоторых мусульманских государствах с развитием законодательной деятельности в качестве источника права стали рассматриваться и играть все возрастающую роль законы-кануны. Фирманы и кануны тоже не должны были противоречить принципам шариата и дополняли его прежде всего нормами, регламентирующими деятельность государственной власти с населением.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеев С.С. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов и факультетов, изд-во БЕК, М. – 2001. – 456 с.
2. Будда. Конфуций. Магомед. Франциск Ассизский. Савонарола. Библиографическая библиотека Павленкова Ф. Г. Москва. "Республика". 1995. – 258 с.
3. Венгерова А.Б./ Теория государства и права/ Учебник для юр. вузов. – М.: Новый Юрист, 2000. – 528 с.
4. Давид Рене. Основные правовые системы современности (сравнительное право). Москва. "Наука". 1967. – 326 с.
5. Давид Рене. Основные правовые системы современности. Москва. "Прогресс". 1988. – 358 с.
6. Ислам. Проблемы идеологии, права, политики и экономики. Под ред. Кима Г. Ф. Москва. "Наука". 1995 – 329 с.
7. История государства и права зарубежных стран. Том 1. Учебник для вузов. Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А и проф. Жидкова О. А.- М.- Издательство НОРМА, 2006. – 719 с.
8. Книга о Коране. Его происхождение и мифология. Под ред. Климовича Л. И. Москва. "Издательство политической литературы". 1986. – 342 с.

ОСОБЕННОСТИ МУСУЛЬМАНСКОГО ПРАВА КАК ОДНА ИЗ СИСТЕМ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Автор настоящей статьи рассматривает особенности мусульманского права как одной из систем современного общества. Изучение мусульманского права, как самостоятельной правовой системы, представляет не только исторический, общетеоретический, но и практический интерес. Роль, которая в настоящее время отводится мусульманскому праву в правовом развитии, политике и идеологии стран Востока, наглядно подтверждает, что оно сохранило еще достаточно широкие возможности активно действовать в новой исторической обстановке. Особую актуальность приобретает анализ того места, которое занимает мусульманское право в правовом развитии зарубежного Востока, а это в свою очередь предполагает изучение его теоретических основ, выявление особенностей его структуры и влияния на современное законодательство. Актуальность данной проблемы также заключена в межгосударственных и межнациональных вопросах.

Ключевые слова: мусульманское право, современное общество, Восток, межгосударственные и межнациональные вопросы.

ХУСУСИЯТҲОИ ҚОНУНГУЗОРИИ МУСАЛМОНОН ҲАМЧУН ЯКЕ АЗ РАВАНДҲОИ ЧОМЕАИ МУОСИР

Муаллифи мақолаи мазкур хусусиятҳои ҳуқуқи мусулмониро ҳамчун яке аз системаҳои чомеаи муосир баррасӣ мекунад. Омӯзиши ҳуқуқи мусалмонон, ҳамчун системаи мустақили ҳуқуқӣ, на танҳо манфиати таърихӣ, умумии назариявӣ, балки манфиати амалӣ низ дорад. Нақше, ки ҳоло ба қонуни мусалмонон дар рушди ҳуқуқӣ, сиёсат ва идеологияи кишварҳои Шарқ воғузур шудааст, ба таври возеҳ тасдиқ мекунад, ки он ханӯз ҳам имкониятҳои васеъ барои фаъолна амал кардан дар шароити нави таърихро нигоҳ доштааст. Таҳлили ҷойгоҳе, ки ҳуқуқи мусалмонон дар рушди ҳуқуқи Шарқи хориҷӣ ишғол мекунад, аҳамияти махсус дорад ва ин дар навбати худ омӯзиши асосҳои назариявии онро дар бар мегирад, муайян кардани хусусиятҳои сохтор ва таъсири он ба қонунгузорию муосир. Ҳалталабии ин мушкилот инчунин ба масъалаҳои байнидавлатӣ ва байналмилалӣ вобаста аст.

Калидвожаҳо: қонунҳои мусулмонӣ, чомеаи муосир, шарқ, масъалаҳои байнидавлатӣ ва байни миллатҳо.

FEATURES OF MUSLIM LAW AS ONE OF THE SYSTEMS OF MODERN SOCIETY

The author of this article examines the features of Muslim law as one of the systems of modern society. The study of Muslim law as an independent legal system is not only of historical, General theoretical, but also of practical interest. The role that is currently assigned to Muslim law in the legal development, politics and ideology of the Eastern countries clearly confirms that it still has ample opportunities to actively act in the new historical environment. The analysis of the place that Muslim law occupies in the legal development of the foreign East is particularly relevant, and this, in turn, involves studying its theoretical foundations, identifying the features of its structure and influence on modern legislation. The relevance of this problem also lies in interstate and interethnic issues.

Keywords: Muslim law, modern society, east, interstate and interethnic issues.

Сведения об авторе: *Гулов Абутолиб* – магистр второго курса юридического факультета Таджикского национального университета. Тел.: **502 00 56 56**

Author information: *Gulov Abutalib* – master the second course of the law faculty of the Tajik national University. Phone: **502 00 56 56**

МЕЖДУНАРОДНЫЕ СУДЕБНЫЕ УЧРЕЖДЕНИЯ

Пахлавонова Ш.С.

Таджикский национальный университет

Международные судебные учреждения от дипломатических средств отличаются тем, что рассмотрение спора завершается юридически обязательным для сторон решением. При согласительной процедуре окончательное решение принимают обе стороны, при судебной – международный орган. Судебная процедура заключается в применении права. Вместе с тем, в международном судебном процессе также значительное внимание уделяется согласованию интересов сторон в споре, поскольку именно это влияет на жизнеспособность решения.

Несмотря на то, что большинство авторов обычно посвящают исследования судебному разрешению споров, на практике суд и арбитраж бывают задействованы гораздо реже, чем другие средства разрешения споров, отмечают Д.Д. Кэрон и Г.Г. Шинкарецкая [1]. Это объясняется тем, что спорящие стороны имеют мало возможностей влиять на формирование и деятельность решающего органа, что и порождает настороженное отношение к ним. Вместе с тем, обращение к процедуре разрешения споров для международного права означает то же самое, по меткому замечанию проф. Ч. Романо, что патология для медицины [2]. Если процедура разрешения международных споров в целом выполняет роль Золушки для международного права, то, по образному замечанию П. Бирни, судебная процедура составляет последний порт захода [3].

В рамках настоящего исследования будет использоваться термин «международные судебные учреждения» по аналогии с тем, как его применял профессор М.Л. Энтин [4]. Указанный термин включает в себя как постоянные судебные органы (Международный суд ООН, Международный трибунал по морскому праву, Орган по разрешению споров при ВТО и т.д.), временный (*ad hoc*) или постоянный международный арбитраж (Постоянная палата Третейского суда – ППТС, Международный экологический суд арбитража и примирения), так и сходные с ними различные квазисудебные органы и смешанные комиссии. Здесь важно наличие сходной юридической процедуры, разрешение споров посредством международного права и тот факт, что решение по делу учитывалось при решении последующего сходного дела (прецеденты). Это разнообразие международных судебных учреждений, с одной стороны, несет угрозу фрагментации международного права, но с другой – усиливает гибкость общей системы мирных средств разрешения международных споров. Данный феномен был, в частности, проанализирован в Комиссии международного права ООН.

К числу международных судебных учреждений относятся и различные органы, призванные разрешать споры с участием физических лиц (административные трибуналы ООН, международные суды и конвенционные органы по правам человека, Международный уголовный суд и различные уголовные трибуналы *ad hoc*). Эти органы имеют иную политико-правовую природу по сравнению с международными арбитражными и судебными органами, разрешающими межгосударственные споры публично-правового характера. Однако мы живем в эпоху глобализации, когда все элементы международной системы разрешения споров взаимосвязаны, когда, например, ППТС активно участвует и в разрешении межгосударственных споров, и споров с участием физических и юридических лиц, и споров по массовым жалобам.

В целом, международные судебные учреждения являются составной частью единой многосоставной системы международно-правовых средств мирного разрешения споров. В настоящее время количество международных судебных учреждений постоянно растет и юрисдикция многих из них пересекается.

В правовой науке существует несколько подходов к классификации международных судебных учреждений. Их можно разделить на постоянные и создаваемые *ad hoc* для разрешения конкретного спора. По субъектно-пространственной сфере их можно поделить на суды универсальные и региональные. Значимой является и классификация по субъектно-юрисдикционным признакам. Так, есть судебные учреждения, рассматривающие споры только между государствами; с участием государств и международных организаций; с участием физических и юридических лиц. Существует классификация судебных учреждений по отраслям международного права: общие, уголовные, морские, по правам человека. В целом, спектр международных судов достаточно широк.

Среди общих слабостей международных судов и трибуналов следует отметить консенсуальную основу доступа в большинство из них (согласие всех участвующих

сторон, если государства заранее в договоре не оговорили обратное), а также проблему обеспечения исполнения решений. Так, по первому делу Международного суда ООН Великобритания против Албании (дело пролива Корфу, 1946 г.) [5] окончательно спор был урегулирован только в 1992г., когда Албания согласилась выплатить Великобритании компенсацию, а Великобритания обязалась вернуть албанское золото, хранившееся в сейфах Bank of England со времен Второй мировой войны. Между тем, решения Европейского суда по правам человека и Органа по разрешению споров ВТО исполняются на 100 %.

Современные проблемы международного арбитража вызывают к необходимости их тщательного изучения.

В рамках арбитража (третейского суда) следует рассматривать международный арбитраж, под которым понимается третейский суд для рассмотрения споров, сторонами в которых являются государства, международные организации, юридические и физические лица, а решение признается обязательным для исполнения. В отечественном «Курсе международного права» арбитраж определен как организованное на основе соглашения между спорящими государствами судебное разбирательство дела либо отдельным лицом (арбитром), либо группой лиц (арбитрами), решения которых обязательны для сторон [6]. Исходя из этого определения, арбитраж считался исключительно межгосударственным, но сегодня ситуация изменилась и субъектный состав международного арбитража расширился.

Арбитраж создается для решения конкретного дела (арбитраж *ad hoc*) или действует постоянно. В первом случае его правовой основой является соглашение сторон в споре (компромисс), во втором - статут. Постоянно действующий арбитраж - это современный правовой институт. Положения об обязательном арбитраже содержатся, например, в Конвенции ООН по морскому праву 1982 г., Конвенции о борьбе с незаконными актами, направленными против безопасности гражданской авиации, 1971 г. и др.

В целом отличие арбитражной процедуры от судебной состоит в следующем [7]. Арбитражная процедура исторически более древняя (международные суды появились только в XX в.); стороны участвуют в выборе арбитров (состав международного суда непосредственно не зависит от воли государств, являющихся сторонами в споре); процессуальный порядок определяется сторонами спора, что обеспечивает гибкость процедуры и сокращает время рассмотрения дела (международный суд рассматривает дело согласно своему статуту и процедурным правилам); арбитраж предусматривает возможность конфиденциального (закрытого) рассмотрения дела; Совет Безопасности ООН не может оказать влияния на принудительное исполнение решения по делу. Вместе с тем можно отметить, что арбитражное решение может стать предметом пересмотра в Международном суде ООН, если на него распространяется юрисдикция Суда.

Исторически как способ юридического рассмотрения споров арбитраж предшествует современным международным судам, которые развились из него и сохраняют целый ряд общих с ним черт. На практике роль международного арбитража часто недооценивается и предпочтение отдается другим способам разрешения конфликтных ситуаций. Тем не менее, в период с 1794 по 1989 г. между двумя и более суверенными государствами состоялось около 450 международных арбитражей.

Обращение к третейскому суду является добровольным актом со стороны спорящих государств. Третейский суд *ad hoc* организуется для каждого отдельного случая особо, и соглашение о третейском разбирательстве является частным соглашением самих заинтересованных в разрешении спора государств [8]. Для решения каждого особого спора или известного ряда споров, существующих в данное время между сторонами, созывается особый, учреждаемый *ad hoc*, третейский суд, и притом только для этого точно обозначенного спора или точно ограниченного ряда споров,

возникших между сторонами. Образованный таким образом на точно определенное время и из отдельных частных лиц третейский суд, не существовавший до заключения компромисса и до принятия третейскими судьями своих обязанностей, точно так же прекращает свое функционирование, едва третейские судьи постановили свое решение и выполнили возложенные на них обязанности. Полномочия третейского суда ограничены пределами порученного ему спора; полномочия суда временные, и они прекращаются, едва спор, порученный суду, разрешен и когда дальнейшее существование суда не имеет для себя более оснований.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кэрн ДД., Шинкарецкая Г.Г. Мирное разрешение международных споров посредством права // Вне конфронтации. Международное право в период послевоенной войны: Сб. статей. - М.: Спарк, 1996. - С. 331.
2. Romano C. PR. International Dispute Settlement // In: The Oxford Handbook of International Environmental Law / ed. By D. Bodansky, J. Brunnee, E. Hey. - Oxford University Press, 2007. - P. 1037.
3. Bimie P Dispute settlement procedures in the 1982 UNCLOS // law of the sea and international shipping: Anglo-Soviet post UNCLOS perspectives. - London, 1985. -P. 39.
4. Энтин М.Л. Международные судебные учреждения. - М., 1984. - С. 6.
5. Corfu Channel case (UK v. Albania). Judgment of 15/12/1949. - I.C.J. Reports 1949.
6. Курс международного права в 6-ти тт. Т. 4. / Отв. ред. Ф.И. Кожевников, В.М. Корецкий и др. - М., 1968. - С. 367.
7. Вылегжанин Л.Н., Саксина Т.Г. Арбитраж как средство разрешения межгосударственных морских споров // Государство и право. - 2007. - № 10. - С. 77.
8. Голубев НИ. Международные третейские суды XIX века: Очерки теории и практики. - М.: Унив. тип., 1903. - С. 6.

МЕЖДУНАРОДНЫЕ СУДЕБНЫЕ УЧРЕЖДЕНИЯ

Статья посвящена тенденциям развития современного международного права и органов международного правосудия. Актуальность статьи определяется глобализацией современного мира, где государства взаимодействуют на всех уровнях: политическом, экономическом, торговом, образовательном и др. Благодаря тесному взаимодействию неизбежно возникают конфликты и споры между государствами, между государствами, юридическими и физическими лицами; между юридическими и физическими лицами разных государств, которые требуют разрешения на международном уровне. Увеличение количества международных контактов на всех уровнях ведет к увеличению конфликтов между участниками и, соответственно, увеличению количества международных судебных процессов. Особая роль в решении проблем мирного урегулирования международных конфликтов принадлежит международному праву и органам международного правосудия. Современный этап развития международного права характеризуется определенными тенденциями развития.

Ключевые слова: международные судебные учреждения, международное право, международное правосудие, суд, арбитраж, государствами.

МАҚОМОТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ СУДӢ

Мақола ба тамоюлҳои рушди ҳуқуқи муосири байналмилалӣ ва мақомоти адлияи байналмилалӣ бахшида шудааст. Аҳамияти мақола бо ҷаҳонишавии ҷаҳони муосир муайян карда мешавад, ки дар он давлатҳо дар ҳама сатҳҳо: сиёсӣ, иқтисодӣ, тичоратӣ, маърифатӣ ва ғайра муносибат мекунад, бинобар ҳамкориҳои зич, ихтилофот ва баҳсоҳои ногузир байни давлатҳо, шахсони ҳуқуқӣ ва воқеаҳои ба вучуд меоянд; байни шахсони ҳуқуқӣ ва шахсони воқеаҳои давлатҳои гуногун, ки иҷозатро дар сатҳи байналмилалӣ талаб мекунад. Афзоиши шумораи ҳамкориҳои байналмилалӣ дар ҳама сатҳҳо боиси афзоиши муноқишаҳои байни иштирокчиён ва мувофиқан, афзоиши шумораи муноқишаҳои судӣ мегардад. Дар ҳалли масъалаҳои ҳалли мусолимадомезии низоъҳои байналмилалӣ нақши махсус ба ҳуқуқи байналмилалӣ ва мақомоти адлияи байналмилалӣ тааллуқ дорад. Марҳилаи кунунии рушди ҳуқуқи байналмилалӣ бо тамоюлҳои муайяни рушд тавсиф карда мешавад.

Калидвожаҳо: мақомотҳои байналмилалӣ судӣ, ҳуқуқи байналмилалӣ, адлияи байналмилалӣ, суд, ҳакамӣ, давлатҳо.

INTERNATIONAL JUDICIAL INSTITUTIONS

The article is devoted to the trends in the development of modern international law and international justice bodies. The relevance of the article is determined by the globalization of the modern world, where states interact at all levels: political, economic, trade, educational, etc. Due to close interaction, conflicts and disputes inevitably arise between States, between States, legal entities and individuals; between legal entities and individuals of different States, which require resolution at the international level. An increase in the number of

international contacts at all levels leads to an increase in conflicts between participants and, consequently, an increase in the number of international trials. A special role in solving the problems of peaceful settlement of international conflicts belongs to international law and international justice bodies. The current stage of development of international law is characterized by certain development trends.

Keywords: international judicial institutions, international law, international justice, court, arbitration, states.

Сведения об авторе: *Пахлавонова Шукрона Сухробовна* – магистр второго курса юридического факультета Таджикского национального университета. Тел.: **200 23 32 32**

Information about the author: *Pahlavonova Shukrona Suhrobovna* – the second course graduate student of the law faculty of the Tajik National University. Phone: **200 23 32 32**

ТАШКИЛ ВА АДОИ ХИЗМАТИ ДАВЛАТӢ

Яминишоева С.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Шукронаи сулҳу субот ва ободии кишвар мекунем, ки маҳз бо кӯшишу талошҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати милли- Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, имрӯзо дар фазои озоду дар кишвари обод хушу хуррам зиндаги дорем ва бо дастгириҳои ин марди хирад дар хамаи самтҳои чома пешравиҳо шуда истодааст. Пеш аз он ки дар бораи хизмати давлатӣ сухан кунем, мо аввал бояд донем, ки хизмати давлатӣ чисту? Хизматчиҳои давлатӣ кист? **Хизмати давлатӣ** ин фаъолияти касбии хизматчиёни давлатӣ аст, ки барои таъмини иҷрои ваколатҳои шахсони мансабдори давлатии ҳокимияти давлатӣ ва амалӣ намудани салоҳияти мақомоти давлатӣ муқаррар карда шудааст. **Хизматчиҳои давлатӣ** ин шахрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон аст, ки мансаби давлатии хизмати давлатии музднокро дар асоси касби бо мақсади таъмини иҷрои ваколатҳои шахсони мансабдори давлатии ҳокимияти давлатӣ ва амалӣ намудани салоҳияти мақомоти давлатӣ ишғол намудааст [3].

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи хизмати давлати” аз соли 1998 то имрӯз амал мекунад, ки қариб ҳарсол ба он тағйиру иловаҳо ворид мекунанд. Ин қонун аз 5 бобу 45 модда иборат буда, асосҳои ҳуқуқи ташкил ва фаъолияти хизмати давлатиро дар мақомоти давлатӣ, ки мувофиқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунҳои конституционӣ, қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис дода мешавад, муқаррар мекунад ва муносибатҳои ҷамъиятиро вобаста бо фаъолияти давлат оиди фароҳамоварии шароити ташкилию ҳуқуқӣ ва иҷтимоию иқтисодӣ барои аз тарафи шахрвандони ҷумҳурӣ амалӣ намудани ҳуқуқҳои ба хизмати давлатӣ танзим менамояд.

Дар қонуни мазкур дар Моддаи 2, Бобои 1 дар бораи **Ҳуқуқ ба хизмати давлатӣ** чунин омадааст: Шахрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, қатъи назар аз миллат, наҷод, ҷинс, забон, эътиқоди динӣ, мавқеи сиёсӣ, вазъити ҷамъиятӣ ва молумулкӣ ба хизмати давлатӣ ҳуқуқи баробар доранд [1]. Инчунин дар Моддаи 4 ин қонун дар бораи Қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи хизмати давлатӣ чунин омадааст: “Қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи хизмати давлатӣ ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон асос ёфта, аз Қонуни мазкур ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон эътироф намудааст, иборат мебошад [2]. Дар модаи 5-и ин қонун ки дар бораи “Низоми хизмати давлатӣ” омадааст, низоми хизмати давлатиро ба се гурӯҳ ҷудо кардааст:

1. Хизмати давлатии шахрвандӣ;

Хизмати давлатии шаҳрвандӣ ҳамчун фаъолияти касбии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мансабҳои давлатии хизмати давлатӣ тибқи Қонуни мазкур ба амал бароварда мешавад. Намудҳои алоҳидаи хизмати давлатии шаҳрвандӣ мувофиқи қонунгузори дахлдори соҳавӣ, бо назардошти принципҳои асосӣ ва муқаррароти умумии Қонуни мазкур ба танзим дароварда мешаванд.

2. Хизмати давлатии мақомоти ҳифзи ҳуқуқ;

Хизмати давлатии мақомоти ҳифзи ҳуқуқ фаъолияти касбии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мансабҳои давлатии хизмати давлатии мақомоти ҳифзи ҳуқуқ буда, ба таъмини қонуният, амният, тартиботи ҳуқуқӣ, ҳифзи ҳуқуқ, озодиҳои инсон ва шаҳрванд, инчунин мубориза бар зидди ҷинояткорӣ нигаронида мешавад.

3. Хизмати давлатии ҳарбӣ.

Хизмати давлатии ҳарбӣ фаъолияти касбии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мансабҳои давлатии хизмати давлатии мақомот ва ҷузъу томҳои ҳарбии Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон, дигар кӯшунҳо ва сохторҳои ҳарбӣ буда, ба таъмини мудофия ва амнияти давлат нигаронида мешавад.

Хизмати давлатии мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва хизмати давлатии ҳарбӣ мувофиқи қонунгузори дахлдори соҳавӣ, бо назардошти принципҳои асосӣ ва муқаррароти умумии Қонуни мазкур ба танзим дароварда мешаванд. Хизмати давлатии мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, хизмати давлатии ҳарбӣ ва намудҳои алоҳидаи хизмати давлатии шаҳрвандӣ дар қисме, ки бо қонунгузори соҳавӣ ба танзим дароварда нашудааст, бо Қонуни мазкур ва санадҳои меъриии ҳуқуқие, ки тибқи Қонуни мазкур қабул карда шудаанд, ба танзим дароварда мешаванд.

Боби 2 и ин қонун, ки “Ташкил ва адои хизмати давлатӣ” ном гирифтааст дар бораи хизматчиёни давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар бораи ҷой ва нақши хизматчиёни давлати дар низоми мақомоти давлатӣ, дар бораи хусусияти ваколати мансабҳои мушаххас ва аҳамияти онҳо дар амалӣ намудани сиёсати давлатӣ ба хизматчиёни давлатии сиёсӣ ва маъмурий, дар бораи таснифи хизматчиёни давлатӣ ба хизматчиёни давлатии сиёсӣ ва маъмурий дар Феҳристи мансабҳои давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин дар бораи категорияи мансабҳои давлатӣ ва дигар самтҳои фаъолияти хизмати давлатӣ ва хизматчиёни давлатӣ суҳан рафтааст. Ногуфта намонад, ки дар Моддаи 19, Боби 2 ин қонун дар бораи “Таҳсили хизматчиёни давлатӣ” суҳан меравад. Инчунин дар яке аз бандҳои ин модда чунин омадааст: Тайёркунии касбӣ, азнавтэйёркунӣ ва тақмили ихтисоси хизматчиёни давлатӣ дар асоси фармоиши давлатӣ, инчунин талаботи мақомоти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон анҷом дода мешавад”. Таҳсили хизматчиёни давлатӣ дар муассисаҳои таълимии таҳсилоти олиии касбӣ ва таҳсилоти миёнаи касбӣ ба амал бароварда шуда, дар шакли тайёркунии касбӣ, азнавтэйёркунӣ, тақмили ихтисос ва таҷрибаомӯзӣ сурат мегирад [2]. Дар охир ҳаминро гуфтаниам, ки саҳми Пешвои миллат дар ҳаммаи соҳаҳо зиёд аст, бахусус дар соҳаи идоракунии кишвар ва хизмати давлатӣ. Бо дастгири бевоситаи ин пири хирад, Пешвои миллати тоҷикон Эмомалӣ Раҳмон соли 2019 бинои нави Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба истифода дода шуд, ки дар ин Академияи идоракунӣ ба ҷуз бакалавру магистр инчунин курсҳои тақмили ихтисоси хизматчиёни давлатӣ ва таҷрибаомӯзии онҳо гузаронида мешавад, ки ин боиси ифтихори мост.

АДАБИЁТ

1. Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2007, № 3, мод. 166.
2. Қонуни Ҷ.Т “Дар бораи хизмати давлатӣ”. с. 2017, № 1-2, мод. 28.
3. Қонуни Ҷ.Т “Дар бораи хизмати давлатӣ”. аз 04.04.2019 с., № 1597

ТАШКИЛ ВА АДОИ ХИЗМАТИ ДАВЛАТӢ

Дар мақола бори нахуст оиди худи мафҳуми хизмати давлатӣ, принципҳои он, категорияҳои он ва мафҳуми хизматчи давлатӣ сухан меравад. Дар мақола оиди хизмати давлатӣ чунин омадааст: “хизмати давлатӣ ин фаъолияти касбии хизматчиёни давлатӣ аст, ки барои таъмини иҷрои ваколатҳои шахсони мансабдори давлатии ҳокимияти давлатӣ ва амалӣ намудани салоҳияти мақомоти давлатӣ муқарар карда шудааст” дарҷ гаридаст. Инчунин оиди хизматчи давлатӣ ки шахрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад ва мансаби давлатии хизмати давлатии музднокро дар асоси касби бо мақсади таъмини иҷрои ваколатҳои шахсони мансабдори давлатии ҳокимияти давлатӣ ва амалӣ намудани салоҳияти мақомоти давлатӣ ишғол менамояд, сухан меравад.

Калидвожаҳо: хизмати давлатӣ, хизматчи давлатӣ, ваколат, давлат, принцип, салоҳият, мақомоти давлатӣ, шахрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон.

ОРГАНИЗАЦИЯ И ПРОХОЖДЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ

В статье впервые рассматривается понятие государственной службы, ее принципы, категории и понятие государственного служащего. В статье о государственной службе говорится: «Государственная служба - профессиональная деятельность государственных служащих, направленная на обеспечение исполнения полномочий лиц, замещающих государственные должности государственной власти, и реализацию компетенции государственных органов». Также идет речь о государственном служащем, являющемся гражданином Республики Таджикистан и занимающем государственную должность на оплачиваемой государственной службе на профессиональной основе с целью обеспечения реализации полномочий государственных служащих и осуществления полномочий органов государственной власти.

Ключевые слова: государственная служба, государственный служащий, власть, государство, принцип, компетенция, государственный орган, гражданин Республики Таджикистан.

ORGANIZATION AND COMPLETION OF PUBLIC SERVICE

The article considers for the first time the concept of civil service, its principles, categories and the concept of a civil servant. The article on public service states: "Civil service is the professional activity of civil servants aimed at ensuring the execution of the powers of persons holding public positions of state power and the implementation of the competence of state bodies." It also refers to a civil servant who is a citizen of the Republic of Tajikistan and holds a public position in a paid public service on a professional basis in order to ensure the exercise of the powers of civil servants and the exercise of the powers of State authorities.

Keywords: civil service, civil servant, power, state, principle, competence, state body, citizen of the Republic of Tajikistan.

Сведения об авторе: *Яминшоева Соҳибгул* – магистрант первого курса юридического факультета Таджикского национального университета. Тел.: **919 80 11 98**

Information about the author: *Yaminshoeva Sohibgul* – graduate student of the first course of the law faculty of the Tajik national University. Phone: **919 80 11 98**

МАФҲУМ ВА ХУСУСИЯТҲОИ АСОСИИ ДАВЛАТ ҲАМЧУН СУБЪЕКТИ ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Мирзоев И.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар замони муосир давлат субъекти асосии ҳуқуқи байналмилалӣ махсуб меёбад. Ифодаи «давлат чун субъекти ҳуқуқи байналхалқӣ» дар назария ва амалияи муносибатҳои ҳуқуқи байналхалқӣ хеле паҳн шудааст, аммо категория давлат ҳамчун субъект дар ҳуқуқи байналхалқӣ дар тафовут аз соҳаҳои ҳуқуқи миллии дорои хусусияти ба худ хос мебошад. Бояд қайд намуд, ки истилоҳи давлат(State) аз решаи латинии Stare ба маънои истиодан, ва ё аниқтараш аз калимаи Status ба маънии вазъи устувор ва мустаҳкам гирифта шудааст.

Лозим ба таъкид аст, ки дар илмӣ ҳуқуқи байналмилалӣ оид ба мафҳуми давлат назару андешаҳои гуногун вучуд доранд.

Масалан, ба андешаи профессори олмонӣ Г.Миллер «давлат аз ҷиҳати тартиботи ҳуқуқи байналмилалӣ ҳамчун ташкилоти иҷтимоии муташаккиле

мебошад, ки дар ҳар марҳилаи чараёни таърихӣ ҳокимияти олии чамъиятӣ буда, бо дигар созмонҳои ҳамшабеҳ баробар мебошад» [7, с. 293].

Вобаста ба ин профессори полшагӣ А.Антонович чунин мешуморад, ки «давлат ташкилоти соҳибхитиёри геополитикие мебошад, ки аз ҷониби ҳуқуқи байналмилалӣ эътироф шудааст» [9, с. 98].

Дар ин асно Г.И.Тункин қайд менамояд, ки барои дар танзими ҳуқуқ ва муносибатҳои байналхалқӣ ба ҳайси субъект ширкат намудани давлат бештар омилҳои сиёсӣ нақш мебозанд. Зеро махсусиятҳои сиёсӣ барои коркард ва танзими ҳуқуқи байналхалқӣ аҳамияти ҷиддӣ пайдо мекунад. Бинобар ин давлат ҳамеша ҳамчун ташкилоти сиёсӣ менамояд ва ин моҳияти худро дар ҳуқуқи байналхалқӣ ҳеҷ гоҳ гум намекунад» [12, с. 183].

Меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ муқарраротеро пешбинӣ кардаанд, ки онҳо новобаста аз тааллуқ доштани ин ё он давлат ба ин ё он типии муайяни таърихӣ, муносибати байни давлатҳоро танзим мекунад. Мутобиқи ин гуна меъёрҳо, «ҳар як давлат ҳуқуқи интиҳоби низомии сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии худро дорад ва ин ҳуқуқ даҳлатнопазир мебошад». Чунончи, Эломиа оид ба принципҳои ҳуқуқи байналхалқӣ аз 24 декабри 1970 пешбинӣ кардааст, ки «ҳамаи халқҳо ҳуқуқ доранд, ки бидуни даҳлат аз берун мақоми сиёсии худро озодона муайян кунанд». Дар Санади хотимавии машваратии сарони давлатҳои оид ба амният ва ҳамкориҳои дар Аврупо гуфта шудааст, ки ҳамкориҳои давлатҳо бояд дар заминаи пурра риоя гардидани принципҳои танзимкунандаи муносибати байни давлатҳо сурат гирад. Яке аз ин гуна принципҳо - эътироми ҳуқуқи ҳар халқ оид ба озодона интиҳоб намудани инкишоф додани низомии барои ҳамон халқ мақбули сиёсӣ, иҷтимоиву иқтисодӣ ва фарҳангӣ мебошад. Бо вучуди ин, баъзе муҳаққиқон, масалан проф. Ю.М.Колосов бар он ақидааст, ки давлат шакли зарурии ваҳдати сиёсӣ иҷтимоӣ мебошад, барои ҳимояи манфиатҳои аҳоли дар раванди ширкати аҳоли дар арсаи муносибатҳои байналхалқӣ хизмат мекунад. Давлат дар таҳти назорати худ баҳши асосии алоқаву робитаҳоро байни дигар иштирокчиёни муносибатҳои байналхалқӣ бо сохторҳои миллӣ ва ашхоси воқеиву ҳуқуқӣ мутамарказ мегардонад.

Оид ба масъалаи мазкур В.А.Туманов зикр менамояд, ки «мафҳуми давлатро набояд маҳдуд арзёбӣ намуд, зеро давлат дорои аломатҳои бешумор ва моҳияти доманфарох мебошад. Аз рӯи равиҳои дурусти методологӣ дар ошкор сохтани ин мафҳум, яке аз аломатҳои он дигарашро истисно накарда, баръакс, чун қоида якдигарро пурра мегардонанд, махсусан дар фаҳму дарки аломатҳои ҳуқуқӣ ва сотсиологӣ, зеро дар воқеъ, аломати ҳуқуқӣ ин ҳамон аломати сотсиологӣ мебошад» [11, с. 235].

Ба андешаи Н.А.Ушаков, «Истиклолияти давлатӣ, ки аз ҷиҳати табиати ҳуқуқиаш категорияи ҳуқуқи байналхалқӣ буда, ҳамчун асосе хизмат мекунад, ки мақоми умумии ҳуқуқӣ-байналхалқӣ ва ҳуқуқи ӯҳдадорӣҳои давлатро қайду шарт мегардонад. Ба даст овардани истиклолият, - қайд менамояд Н.А. Ушаков, давлатҳоро аз ҷиҳати ҳуқуқӣ байни худ баробар гардонидани, дар арсаи ҷаҳонӣ соҳибхитиёрӣ ва мустақилияти онҳоро дар муносибатҳои байналмилалӣ таъмин мегардонад» [13, с. 6].

Дар ин қарина бояд қайд кард, ки ҳуди ҳуқуқи байналмилалӣ соҳибхитиёрии давлатҳоро ба вучуд наоварда, баръакс, маҳз давлатҳои соҳибхитиёр ин ҳуқуқро ба вучуд меоранд, чунки давлатҳо меъёри принципҳои байналхалқиву ҳуқуқи муқаррар карда, бо ҳамин ӯҳдадор мешаванд, ки ҳуқуқҳои соҳибхитиёрии худро дар муносибатҳои байналмилалӣ мувофиқи ин меъёри принципҳои ҳуқуқи байналмилалӣ амалӣ гардонанд.

Бояд гуфт, ки давлатҳо маҳз ба шарофати соҳибхитиёрӣ ба таври мустақилона дар муносибатҳои байналмилалӣ баромад мекунад. Зеро махсусиятҳои соҳибхитиёрӣ доштани давлат хангоми иштирок дар муносибатҳои

байналхалқӣ ҳолати ҳуқуқи онро бо дигар субъектҳои ҳуқуқи байналхалқӣ баробар намуда, асоси объективиро барои баробарҳуқуқӣ ба вучуд меорад. Барои баробарҳуқуқ будан давлатҳо бояд соҳибхитиёр бошанд. Маҳз алоқаи органикии соҳибхитиёри ва баробарҳуқуқӣ моҳияти принципи баробарӣ ва соҳибхитиёрии давлатҳоро ташкил медиҳад.

Вобаста ба ин, ба андешаи баъзе олимон маҳз соҳибхитиёр будани давлат шартӣ асосе мебошад, ки мавқеи давлатро ҳамчун субъекти асосии ҳуқуқи байналхалқӣ дар низоми муносибатҳои байналхалқӣ муайян мекунад. Аз ин рӯ, дар ҳуқуқи байналхалқӣ мақоми ҳуқуқи давлат пеш аз ҳама аз рӯи соҳибхитиёрии он муайян карда мешавад [6, с. 166].

Ҳуқуқи байналхалқии муосир принципҳои соҳибхитиёрии давлат ва баробарҳуқуқи давлатҳоро риоя ва эҳтиром намуда, тибқи ин принципҳо мақоми баробарҳуқуқи давлатҳои соҳибхитиёрро новобаста аз соҳти сиёсӣ, иҷтимоӣ иқтисодӣ муқаррар кардааст [5, с. 122]. Ҳамин тариқ, соҳибхитиёри хусусият ва вазъи ҳуқуқи давлатҳоро ҳамчун субъектҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ифода ва муайян менамояд

Дар ин асно, Л.Антонович қайд менамояд, ки «ҳама унсурҳои мафҳуми давлат характери сотсиологӣ дошта, ҳамзамон моҳияти ҳуқуқӣ дошта метавонанд. Муҳим он чиз аст, ки кадом унсурҳои сотсиологӣ мафҳуми давлат дар асоси ҳуқуқи байналхалқӣ қарор дорад» [13, с. 14]. Чунки махсусияти мақоми давлатҳо ҳамчун субъекти ҳуқуқи байналхалқӣ дар он зоҳир мешавад, ки онҳо натавонанд дар ҳақиқат ҳуқуқи ӯҳдадорӣ, балки дар қарор ва амалигардонии меъёрҳои ҳуқуқи байналхалқӣ шахсонӣ асосӣ амалкунанд ба ҳисоб мераванд [8, с. 41]. Бо ҳамин тарз, мақом ва вазъи давлат дар ҳолати байналмилалӣ аз рӯи имкониятҳои потенциалии он муқаррар карда мешавад. Асосан, барои субъекти ҳуқуқи байналхалқӣ шудани давлат, он бояд ду навъи қобилияти потенциалро бояд доро бошад: а) қобилияти доштани ҳуқуқи ӯҳдадорӣ байналхалқӣ; б) қобилияти татбиқи амалигардонии ҳуқуқи ӯҳдадорӣ байналхалқӣ.

Ҳамин тавр, давлат метавонад ҳамчун ташкилоти дорои ҳудуди муайян ва аҳолии дар он истиқоматкунанда, ки таҳти назорати ниҳодҳои ҳокимияти давлатӣ мебошанд, қобилияти ба дараҷаи пурра соҳиб будан ба ҳуқуқи ӯҳдадорӣ байналхалқӣ ва амалӣ гардонидани ин ҳуқуқи ӯҳдадорӣ дошта бошад. Хусусияту аломатҳои марзӣ ва иҷтимоии давлатҳои имконияти фарқ кардани онҳоро аз нуқтаи назари ҳуқуқи байналхалқӣ муҳайё месозанд. Аз ҷумла, К.Коляр аломатҳои давлат – ҳокимияти сиёсӣ, соҳибхитиёри, новобастагии байналхалқиву ҳуқуқӣ, истиқлолиятро муайян карда, ба ҳулосае меояд, ки «маҳаки мутлақи юридикӣ давлат вучуд надорад». [4, с. 45] Ба фикри мо ин ҷо сухан дар хусуси на аз як маҳак, балки якчанд маҳак меравад, ки онҳо ҳамчун асос барои фарқ кунидани давлат аз дигар субъектҳои муносибатҳои байналхалқӣ хизмат мекунад. Дар адабиётҳои назарияи умумии ҳуқуқ ва давлат одатан ба аломатҳои давлат зерини ишора меравад: 1) ҳокимияти умумӣ; 2) ташкили маъмурӣ-ҳудудии аҳоли; 3) низоми андозу қарз; 4) соҳибхитиёри; 5) ҳуқуқ [1, с. 151].

Ба ақидаи Л.С.Явич «ба дурустии ин ақида, ки ҳар яке аз ин аломатҳои мавҷудияти ҳуқуқро дар назар дорад, шубҳа қардан мумкин нест» [14, с. 41]. Ҳуқуқ ҳамчун воситаи муҳими фаъолияти амалии давлат аломати функционалӣ ва унсурҳои ҳокимияти давлатӣ ба шумор меравад [2, с. 156].

Олими дигар В.А.Туманов низ қайд мекунад, ки санадҳои давлатӣ бояд хислати ҳуқуқӣ дошта бошанд, аммо на ҳама фаъолияти мақомоти давлатӣ дар шаклҳои ҳуқуқи меғунҷанд [11, с. 237]. Аз ин рӯ, ҳуди мавҷудияти ҳуқуқ аломатҳои давлатро дар назар дорад. Масалан, ҳокимияти умумӣ ба тартиботи ҳуқуқӣ ва низоми меъёрҳои ҳуқуқӣ таъяс мекунад, дар маҷмӯъ, «ҳама фаъолияти давлатию ҳокимияти аз рӯи характер ва мазмуни худ амалшавии ҳуқуқро ифода мекунад» [1, с. 164].

Инчунин оид ба ин масъала Моджорян қайд менамояд, ки давлат ташкилоти сиёсӣ мебошад ва аз ин рӯ, байни мафҳуми давлат – ҳамчун дастгоҳи махсуси давлатӣ ва мафҳуми давлат ҳамчун субъекти ҳуқуқи байналхалқӣ фарқ гузоштан лозим аст [10, с. 133-134].

Вобаста ба ин ақида Р.Л.Бобров менависад: «Алҳол ду ҷихати мафҳуми давлатро аз ҳам фарқ кардан лозим аст: 1) воҳиди соҳибхитиёрӣ ва ҳудудӣ бо аҳолии муайян; 2) ташкилоти синфию сиёсӣ» [3, с. 62].

Ҳамин тавр, вобаста ба хулосабарорихоӣ фавқуззикр чунин қайд намудан мумкин аст, ки давлат дар ҳуқуқи байналхалқӣ ташкилоти соҳибхитиёри ҳудудист.

Баъзан меъёрҳои ҳуқуқ истилохотеро равшан мекунад, ки ба давлат дахл доранд. Дар Конвенсияи Вена оид ба ҳуқуқи шартномаҳои байналхалқӣ истилохоти зерин фаҳмонида мешавад: «давлатҳои дар музокирот иштироккунанда», «давлате иштирокчиӣ шартнома», «давлати сеюм». Бешубха, ин истилохот аҳамияти юридикӣ дорад.

Мисоли дигар, ҳангоми муайян кардани таҷовуз дар Қатъномаи Ассамблеяи Генералии СММ 3314/XXI дар шарҳи моддаи 1 гуфта мешавад: «Дар муқаррароти зерин истилоҳи «давлат»: а) истифода мешавад, ки ба масъалаи эътироф шудан ё масъалаи узви СММ будан ё набудани давлат дахл карда намешавад; б) он ҷое, ки ҷоиз аст, мафҳуми «гурӯҳи давлатҳо» низ ба мафҳуми давлат тааллуқ дорад». Дар дигар маврид меъёрҳои ҳуқуқи байналхалқӣ ба баъзе хусусиятҳо ва аломатҳои давлат ишора мекунанд.

Ҳамзамон дар Оинномаи Созмони Милали Муттаҳид соҳибхитиёрӣ, сулҳдӯстӣ, истиклоли сиёсӣ, ягонагии қаламрави давлат ва қобилияти ўҳдадорихоӣ байналхалқиро иҷро кардани давлат қайд шудааст. Вобаста ба ин Оинномаи СММ муайян кардааст, ки узви Созмони Милали Муттаҳид танҳо давлатҳои соҳибхитиёр ва баробарҳуқуқ метавонад бошанд.

Мафҳуми давлатро дар илми ҳуқуқи байналхалқӣ муқаррар намуда аломатҳои онро дар маҷмӯъи гирифта, мафҳуми давлатро ҳамчун воҳиди геополитикӣ бо мафҳуми давлат ҳамчун субъекти ҳуқуқи байналхалқӣ набояд омехта кард. Ҳамин тавр, яке аз аломатҳои давлат – субъекти ҳуқуқи байналхалқӣ қобилияти ҳуқуқдорӣ шартномавӣ он аст. Аммо дар амалияи ҳуқуқи байналхалқӣ шартномаҳоро на танҳо субъектҳои ин ҳуқуқ мебанданд, масалан, доминионҳои Британия ва Ҳиндустон дар шартномаи сулҳи соли 1919 иштирок кардаанд. Дар ин хусус А.Н.Талалаев ба хулосае меояд, ки мафҳуми субъекти шартномаи байналхалқӣ аз мафҳуми субъекти ҳуқуқи байналхалқӣ фарохтар буда, «доираи субъектҳои ҳуқуқи байналхалқӣ танҳо бо субъектҳои ҳуқуқи байналхалқӣ маҳдуд намешавад».

Баъзе олимони чунин меҳисобанд, ки қобилияти ҳуқуқдорӣ шартномавӣ ҳамчун аломати мафҳум метавонад истифода гардад, агар вай баъдтар мушаххас гардонидани шавад. Давлат қобилияти аввалиндараҷаи ҳуқуқдорӣ шартномавӣ дорад ва ин сифат ҷудо буда наметавонад ё интиқол дода намешавад. Мафҳуми давлатро ба тарафи расмигардондашудаи ҳуқуқ дохил кардан ғайриимкон аст. Агар ин мафҳум дар меъёрҳои ҳуқуқи байналхалқӣ ҷустуҷу шавад ҳам аз ин хулоса кардан лозим нест, ки вай аз моҳияти ҷамъиятӣ-сиёсии давлат ва ҷиҳатҳои миллии он гӯё қанда мешуда бошад.

Ба андешаи мо, танҳо давлати соҳибистиклол дорои қобилияти ҳуқуқдорӣ пурра ва универсалии шартномавӣ мебошад. Ҳамин тариқ, соҳибхитиёрӣ хусусият ва вазъи ҳуқуқи давлатҳоро ҳамчун субъектҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ифода ва муайян менамояд.

АДАБИЁТ

1. Алексеев С.С. Право: азбука-теория-философия. – М.: Статут, 1995. – С.151.
2. Байтин М.И. Государство и политическая власть. Саратов, 1972. – С.156.

3. Бобров Р.Л. Основные проблемы теории международного права. – М.: «Междун. отношения», 1968. – С.62.
4. Кольяр К. Международные организации и учреждения. М., 1982. – С. 45.
5. Курдюков Г.И. Государство в системе международно-правового регулирования. Казань, 1979. – С.122.
6. Курс международного права. В 7 томах. Т.2 М.: Наука. – С. 166.
7. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. М.: БЕК, 1996. – С.293.
8. Международная правосубъектность //Отв.ред. Д.И.Фельдман. – М., 1971. – С.41.
9. Международное публичное право. Под ред. К.А.Бекяшев, М.: «Перспект», 2000. С.98 .
10. Моджорян Л.А. Основные права и обязанности государства. – М.: Юрид. лит-ра, 1965. – С.133-134.
11. Туманов В.А. Буржуазная правовая идеология. – С.237.
12. Тункин Г.И. Теория международного права. Изд. 2-е. М.: Изд-во МГУ, 1990. – С.183.
13. Ушаков Н.А. Суверенитет в современном международном праве. – М.: ИМО, 1983. – С.6.
14. Явич Л.С. Общая теория права. Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. – С.41.

МАҶҲУМ ВА ХУСУСИЯТҲОИ АСОСИИ ДАВЛАТ ҲАМЧУН СУБЪЕКТИ ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Дар мақолаи дар асоси маъхазҳои таълимию илмӣ ва санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ масъалаи махсусият ва унсурҳои давлат ҳамчун субъекти ҳуқуқи байналмилалӣ баррасӣ шудаанд. Дар ин асно муаллиф категорияи давлат ҳамчун дастгоҳи давлатӣ ва давлат ҳамчун субъекти ҳуқуқи байналмилалӣ ҷудо намуда, мавриди таҳлил қарор додааст. Муаллиф қайд кардааст, ки ҳуди ҳуқуқи байналмилалӣ соҳибхитӣрии давлатҳоро ба вучуд наоварда, баръакс, маҳз давлатҳои соҳибхитӣр ин ҳуқуқро ба вучуд меоранд, чунки давлатҳо меъёру принципҳои байналхалқиву ҳуқуқиро муқаррар карда, бо ҳамин ӯҳдадор мешаванд, ки ҳуқуқҳои соҳибхитӣрии худро дар муносибатҳои байналмилалӣ мувофиқи ин меъёру принципҳои ҳуқуқи байналмилалӣ амалӣ гардонанд.

Калидвожаҳо: давлат, субъекти ҳуқуқи байналмилалӣ, соҳибхитӣрӣ, баробарҳуқуқӣ, қобилияти шартномавӣ.

КЛЮЧЕВЫЕ ПОНЯТИЯ И ОСОБЕННОСТИ ГОСУДАРСТВА КАК СУБЪЕКТА МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

В статье на основе учебных и научных источников и актов международного права рассматриваются особенности и элементы государства как субъекта международного права. В этом контексте автор анализирует категорию государства как государственного аппарата и государства как субъекта международного права. Автор подчеркивает, что международное право само по себе не создает суверенитет государств, напротив, это право создают суверенные государства, потому что государства устанавливают нормы и принципы международного права и в соответствии с этим принимают на себя обязательства по международному праву. выполнять международное право.

Ключевые слова: государство, субъект международного права, суверенитет, равенство, договорная способность.

KEY CONCEPTS AND FEATURES OF THE STATE AS A SUBJECT OF INTERNATIONAL LAW

The article examines the features and elements of the state as a subject of international law on the basis of educational and scientific sources and acts of international law. In this context, the author analyzes the category of the state as a state apparatus and the state as a subject of international law. The author emphasizes that international law in itself does not create the sovereignty of States, on the contrary, this right is created by sovereign States, because States establish the norms and principles of international law and, in accordance with this, assume obligations under international law. comply with international law.

Keywords: state, subject of international law, sovereignty, equality, contractual capacity.

Сведения об авторе: *Мирзоев Искандар Мирзомуродович* – магистр второго курса юридического факультета Таджикского национального университета. Тел.: **988 83 92 77**

Information about the author: *Mirzoev Iskandar Mirzomurodovich* - Master of the second year of the Faculty of Law of the Tajik National University. Phone: **988 83 92 77**

МОДЕЛИ КОНТИНЕНТАЛӢ

Шаринов А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муқоисаи сиёсати иҷтимоии якҷанд давлатҳои хориҷ ба мо имкон дод, ки онҳоро бо дарназардошти навъи давлатдорӣ, идеалогӣ, иқтисодӣ ва дигар омилҳо ба намудҳо ҷудо намоем. Дар адабиётҳо моделҳои давлати иҷтимоӣ ба якҷанд навъ таснифбандӣ шудаанд.

Масалан аз ҳама таснифбандии маъмул ин ба 3 модели асосӣ ҷудо намудани он мебошад:

1. Скандинавӣ
2. Континенталӣ
3. Америкой-британӣ [1].

Яке аз онҳо модели континенталӣ мебошад, ки дар аксарияти давлатҳои ҷаҳон ин модел амалӣ мешаванд ва бинобар ҳамин сабаб таҳлил ва омӯзиши ин модел муҳим мебошад.

Моделҳои континенталӣ давлати иҷтимоӣ чун асосӣ давлат танҳо уҳдадор аст, ки ба нӣзмандон кӯмакпулӣ бидиҳад. Аслан ин кӯмакпулии иҷтимоӣ аз ҳисоби бучети давлат ё аз суғуртаи пардохтнамудаи коргар ё корфармо маблағгузорӣ карда мешавад. Харҷи давлат ва ташкилотҳои суғуртавӣ дар модел ба соҳаи иҷтимоӣ тақрибан баробар аст. Ба ин модел чунин давлатҳо ба мисли Олмон, Фаронса, Австрия ва Белгия шомиланд [2].

Хусусиятҳои асосии модели континенталӣ инҳоянд:

- Ин модел алоқаи байни дараҷаи ҳифзи иҷтимоӣ ва давомнокии фаъолияти касбии иҷтимоиро инъикос мекунад (чӣ қадар пул зиёд кор мекуни ҳамон қадар кӯмакпулиҳои зиёдро соҳиб мешави).

- принсипи асосии ин модел тақия намудан ба бозор ва принсипи суғуртаи иҷтимоӣ бо назорати давлатӣ мебошад.

- Фарқият аз дигар моделҳои иҷтимоӣ дар модели континенталӣ нақши давлат дар соҳаи иҷтимоӣ бузург нест балки фондҳои хайриявӣ ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи маъмур мавқеи муҳим доранд [3].

Давлате, ки дар ҳадди максимали принсипҳои модели консервативӣ амал менамояд ин Ҷумҳурии Федеративии Олмон мебошад. Дар ҷаҳон аввалин давлате, ки системаи суғуртаи иҷтимоиро ҷорӣ намуд ин Олмон буд ва маҳз бо ҳамин сабаб олимони ин моделро маҳсули олмонӣ мешуморанд.

Барои таъсиси аввалин системаи суғуртаи иҷтимоӣ нақши канслери ҳамон вақтаи Олмон Отто Фон Бисмарк бузург буд ва системаи дар боло зикршуда аз 3 қонуни асосӣ иборат буд :

- Қонун дар бораи суғуртаи меҳнатӣ дар ҳолати беморӣ - соли 1884
- Қонун дар бораи суғуртаи садамаи истехсолӣ - соли 1885
- Қонун дар бораи суғуртаи маъҷубӣ ва пиронсолӣ - соли 1891

Дар ин санадҳои меъёри ҳуқуқи хусусиятҳои, ки ба сиёсати суғуртаи иҷтимоӣ тааллуқ доранд дарҷ гардиданд. Ҳангоми таҳлили ин қонунҳо метавон гуфт, ки ин созиши таърихи байни озоди фардӣ ва худтаъминкунии коллективӣ ё кӯмаки давлат мебошад.

Ташаккули системаи кӯмаки иҷтимоӣ яке аз хусусиятҳои ҳосии иқтисоди бозаргонии Олмон мебошад. Ин система дар вазъи ташкил ёфтааст, ки ҷамъият намоёндаи ваколатдори худ яъне давлати иҷтимоӣ барои ҳар як шахрванд сарфи назар аз он ки вай дар қадом маврид ба ночори дучор омадааст давлат мувазаф аст, ки кӯмак расонад. Ба тарзи дигар гуем ҳамаи шахсонӣ, ки дар Олмон ба таври

конунӣ фаъолият ва зиндаги мекунанд дар ҳолати ниёзманди давлат ӯҳдадор аст ки ба ӯ ёри расонад [2].

Сарфи назар аз оне ,ки суғуртаи иҷтимоӣ хусусияти ҳатмӣ дорад он куллан амали намешавад.Ин аз ҳадди маош вобаста аст. Дар ҳолати кам будани будани маош аз меъёри муайянамуда суғуртаи иҷтимоӣ хусусияти диспозитивӣ мегирад.

Мақсади асосии сиёсати иҷтимоӣ ин таъмини шароит барои инкишоф ва худмуайянамои ҳар як фарди ҷомеа дар соҳаи иқтисодӣ мебошад. Барои амали намудани ин ҳолати институтсонали ,ки фаъолияти иқтисодии фардро муқарар намудан зарур аст.

Дар фарқият аз модели шведӣ ,ки хизматрасониҳои иҷтимоӣ ва тиббӣ ройгон буда аз ҳисоби бучети давлат маблағгузорӣ карда мешавад [4]. Модели олмонӣ бошад мақсадаш фароҳам овардани шароити муносиб барои аҳолии фаъол мебошад.

Дар модели ҳифзи иҷтимоӣ Ҷумҳурии Федероли Олмон суғуртаи иҷтимоӣ нақши бузург дорад.Системаи суғуртаи иҷтимоӣ дар аксарият кишварҳои Аврупои ғарбӣ мавҷуд аст ва онро ба ду зерсистема тасниф мекунанд:ҳатмӣ ва хусуси .

Дар адабиётҳои махсуси Олмон принципҳои асосии системаи суғуртаи иҷтимоӣ ба таври зайл овардаст .

Принсипи суғуртакунӣ.Микдори кӯмаки пешниҳодшуда аз ҳиссаи объекти суғуртави вобастагӣ дорад. Инчунин ҳаҷми хизматрасониҳои пешкашуда бо микдори ҳиссаи фарди баробар мебошад.Ба ғайр аз ин коида системаи суғуртаи иҷтимоӣ инчунин тақсимооти муттафиқиро истифода мебарад.

Дар Олмон 4 намуди суғуртаи иҷтимоӣ мавҷуд аст: нафақавӣ, тиббӣ, бекорӣ ва ҳолатҳои фавқулодда.

Вобаста ба субъекти падохткунадаи суғурта онро ба 3 намуд ҷудо менамояд:

- суғуртаи иҷтимоӣ ,ки аз ҷониби коргар пардохт карда мешавад.
- суғурати иҷтимоӣ ,ки коргар ва корфармо дар якҷоягӣ супорида мешавад.
- суғуртаи иҷтимоӣ ,ки аз ҳисоби бучети давлат маблағгузори карда мешавад.

Принсипи суғуртанамои ба шахси суғуртанамуда ҳуқуқи истифода намудани хизматрасониҳои, ки аз онҳо ба фондҳои дахлдор саҳми худро пардохт намуданд медиҳад.Пардохти саҳм ба хизматрасониҳои дахлдор сарфи назар аз оне ,ки ба он талабот ба ин хизматрасонӣ мавҷуд ҳаст ё на.

Системаи таъмини иҷтимоӣ ин ҷудо намудани маблағҳои давлат ,ки барои кумак ба оилаи серфарзанд (кӯмакпули яқдаъфаина дар ҳолати таваллуди кӯдак ,дотатсияи оилаҳои серфарзанд ва ниёзманд), ёрӣ молиявӣ ба муҳочирон, кӯмакпулӣ барои таҳсилот, мадад расондан ба ҷавонон, кӯмакпулӣ барои шифоёби, кӯмаки нафақавӣ, мадад ба зарардидагони ҷанг, маъҷубон ва кӯмакпули иҷтимоӣ ба шахрвандони ниёзманд фаро мегирад.

Дар системаи тандурустӣ системаи ҳатмии суғуртаи тиббӣ амал мекунад.Ҳамин тавр 90 ғисади аҳоли Олмон суғуртаи ҳатмӣ ва 8 ғисади дигар бошад суғуртаи хусусӣ намуданд. Давлат барои шахрвандони камбизоати худ ,ки 2 ғоизи аҳоли кишваро ташкил медиҳад давлат худ месупорад .

Принсипи ёрдампулӣ .Чунин намуди кӯмакро ҳар як ниёзманде,ки бо шароити худ аз ҳолати мушкили набарояд метавонад дастрас кунад.Ин принцип мисли принцип таъмини иҷтимоӣ аз ҳисоби бучетӣ давлати маблағгузори карда мешавад [1].

Системаи ҳифзи иҷтимоӣ Олмон бо принсипи худидоракуни амал мекунад.Муасисаҳои суғуртаи иҷтимоӣ дорои мустақилияти ҳуқуқӣ, иқтисодӣ аз институтҳои идоракуни давлатӣ мебошад. Аммо давлат аз болои онҳо назорати ҷиддӣ мебарад. Чунин шакли ташкили ҳуқуқи нишонаи дараҷаи баланди шафофияти ташкилотҳои мазкур мебошад. Инчунин аз ҳарактҳои иттифоқи касаба барои таъмини шафофият самаранок амал менамояд.

Муасисаҳои суғуртавӣ вобаста ба намуди кӯмакҳо аз ҳамдигар дар алҳидагӣ амал менамоянд. Масалан ба нафақа таъмин намудани беморон, ки иштирокчии садамаи истеҳсоли яке аз намуди ташкилоти суғуртавӣ мебошанд. Дигар ин суғурта оид ба бекори, ки ба системаи умумии хифзи иҷтимоии дохил нашуда, балки он дар доираи сиёсати давлатӣ оид ба таъмини ҷои кор, ки он дар ихтиёри вазорати меҳнат мебошад амалӣ карда мешавад.

Аммо ин сиёсат дорои камбудихоӣ хеш мебошад. Масалан дар Олмон хароҷот дар соҳаи иҷтимоӣ баробар ба соҳаи мудофия мебошад ва ҳарду дар ҷамъ аксарияти хароҷоти бучети Олмонро ташкил медиҳад. Барои пушонидани ин масрафҳо давлат маҷбур мешавад, ки мунтазам андозро аз он ҷумла андоз аз даромади коргаронро баланд кунад.

Тибқи мақомоти омори Олмон дар ҳоли ҳозир 40 фоизи маоши коргарон ба андоз сарф карда мешавад. Ин боиси он мегардад, ки даромади одамоне, ки аз давлат кӯмакпули мегиранд бо даромади боқимондаи коргарон баробар мешавад ва зиёд шудани сафи бекорон гардидаст. Чунки даромади софи коргар бо шахсе, ки аз ҳисоби ёрадампули зиндаги мекунад баробар мешавад. Сиёсатмадорон ва иқтисодчиён роҳи ҳалли ин масъаларо меҷуянд. Равоншиносон ва ҷомеашиносон роҳҳои гуногуни ҳавасмандгардонӣ барои ҷалб намудани шахсони кӯмакгиранда ба корҳои ҷамъиятӣ пешниҳод мекунанд. Хизматчиёни давлатӣ бошанд усули осонтарро пеша намуданд, яъне аввал кам кардан кӯмак баъд маҳрум кардан дар ҳолате, ки аз корҳои пешниҳод намудаи мақомоти давлатӣ дасткашӣ намудан ва санҷиши ниёзмандон бо ин чораҳо бо бекорӣ мубориза мебаранд.

Дар умум қайд намудан мумкин аст ки таснифбандии давлатҳои иҷтимоӣ тахминӣ буда дар натиҷаи таъсири раванди глобалӣ яъне унификатсия он дигаргун мегардад. Бисёре аз давлатҳо сиёсати иҷтимоии пешбурда бо мақсади фаъолгардонии шахрвандони қобили кор ва таъмини иҷтимоӣ ниёзмандон сиёсати худро амалӣ менамоянд.

АДАБИЁТ

1. Антропов В.В. Модели социальной защиты в странах ЕС/В.В. Антропов// Мировая экономика и международные отношения -2005.-№11.-С.70-77
2. Глазьев С. Бюджет 2007: все тот же социально-экономический смысл/С. Глазьев//Российский экономический журнал. -2006.-№9-10-С.3-28
3. Куликов В.В. Социальная политика как приоритет и приоритеты социальной политики / В.В. Куликов, В.Д. Роик. // Российский экономический журнал. -2005.-№1.-С.3-17
4. Мадиевский С. Социальная помощь в Германии / С. Мадиевский. // Мировая экономика и международные отношения . -2003.-№10.-С.42-44

5.

МОДЕЛИ КОНТИНЕНТАЛӢ

Дар мақолаи мазкур яке аз намудҳои моделҳои давлати иҷтимоӣ, ки модели континенталӣ мебошад, мавриди баррасӣ қарор гирифта, вобаста ба он проблемаҳои мавҷуда ошкор карда мешавад ва моҳияти мавзӯи таҳлилшаванда бо як қатор мисолҳо фаҳмонида мешавад. Фарқияти асоси модели зикршуда аз моделҳои дигари давлати иҷтимоӣ, аз он ҷумла модели скандинавӣ ин нақши бузург доштани ташкилотҳои суғуртавӣ мебошад. Дар умум қайд намудан мумкин аст ки таснифбандии давлатҳои иҷтимоӣ тахминӣ буда дар натиҷаи таъсири раванди глобалӣ яъне унификатсия он дигаргун мегардад. Бисёре аз давлатҳо сиёсати иҷтимоии пешбурда бо мақсади фаъолгардонии шахрвандони қобили кор ва таъмини иҷтимоӣ ниёзмандон сиёсати худро амалӣ менамоянд.

Калидвожаҳо: модели континенталӣ, модели скандинавӣ, модели америкой-британӣ, ташкилотҳои суғуртавӣ, давлати иҷтимоӣ, сиёсати иҷтимоӣ, суғуртаи иҷтимоӣ, суғуртаи меҳнатӣ, кӯмакпулиҳои иҷтимоӣ, суғуртаи тиббӣ, суғуртаи хатмӣ, суғуртаи хусусӣ.

КОНТИНЕНТАЛЬНЫЕ МОДЕЛИ

В статье рассматривается один из типов моделей социального государства – континентальная модель, выявляются существующие проблемы и разъясняется сущность исследуемого предмета на ряде примеров. Основное отличие этой модели от других моделей социального государства, в том числе от скандинавской, заключается в большой роли страховых компаний. В целом следует отметить, что

классификация социальных состояний является приблизительной и изменяется в результате глобального процесса объединения. Многие страны проводят собственную социальную политику с целью мобилизации трудоспособных граждан и оказания социальной помощи нуждающимся.

Ключевые слова: континентальная модель, скандинавская модель, американско-британская модель, страховые компании, социальное государство, социальная политика, социальное страхование, страхование труда, социальные выплаты, медицинское страхование, обязательное страхование, частное страхование.

THE CONTINENTAL MODEL

The article considers one of the types of models of the social state – the continental model, identifies existing problems and explains the essence of the subject under study on a number of examples. The main difference between this model and other models of the welfare state, including the Scandinavian one, is the large role of insurance companies. In general, it should be noted that the classification of social states is approximate and changes as a result of the global unification process. Many countries have their own social policies to mobilize able-bodied citizens and provide social assistance to those in need.

Keywords: continental model, Scandinavian model, American-British model, insurance companies, social state, social policy, social insurance, labor insurance, social benefits, health insurance, compulsory insurance, private insurance.

Сведения об авторе: *Шарипов А.* – магистрант 2-го курса юридического факультета Таджикского национального университета Республики Таджикистан, г. Душанбе, ул. Буни-Хисорак, тел **888 99 94 00**

Information about the author: *Sharipov A.* – 2nd year master's student of the Faculty of Law of the Tajik National University of the Republic of Tajikistan, Dushanbe, Buni-Hisorak str., tel. **888 99 94 00**

МАФҲУМ ВА ТАСНИФИ ФУНКСИЯҲОИ ҶАВОБГАРИИ ҲУҚУҚӢ

Хайров М. Қ.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Оиди мафҳуму моҳияти ҷавобгарии ҳуқуқӣ дар адабиёт якчанд нуқтаҳои назар ва назарияҳо пешкаш шудаанд. ҷавобгарии ҳуқуқӣ дар назарияҳои анъанавӣ ва назарияҳои нав дар иртибот бо ҷавобгарии иҷтимоӣ, аниқтараш чун намуди ҷавобгарии иҷтимоӣ таҳлил мешавад. Дар ин замина, яқум, фарқи ҷавобгарии ҳуқуқӣ аз намудҳои дигари ҷавобгарӣ (ахлоқӣ, сиёсӣ, оилавӣ) дуввум, хусусиятҳои хоси ҷавобгарии ҳуқуқӣ таҳлил мешаванд. Таърифҳои мафҳуми ҷавобгарии ҳуқуқӣ дар адабиётҳои ҳуқуқӣ ҳар хел пешниҳод мешавад. Ҷавобгарии ҳуқуқиро муаллифон дар иртибот бо паҳлуҳои ҷудогона ва маънии он гуногун таъриф медиҳанд. Ҳанӯз солҳои 1970-ум дар адабиёти шуравӣ ба фаҳмишҳои мухталифи ҷавобгарии ҳуқуқӣ ишора мешуд. Чунончи, С.Н. Братус ин мафҳумҳоро ҷамъбаст намуда, қайд намуда буд, ки ҷавобгарии ҳуқуқӣ ба маъноҳои зайл истифода мешавад [1]: ӯҳдадорӣ ҷавоб додани шахс бо амалҳои худ; уҳдадорӣ на аз ҳуқуқвайронкунӣ, балки санади татбиқи ҳуқуқ ҳосилшуда; амалӣ намудани чораҳои таъсироти маҷбурии давлатӣ; амалӣ намудани санксия; қобилияти шахс дар бахши ҷавоб додан барои амалҳои зидди ҳуқуқии худ ва адо намудани чораҳои таъсироти маҷбурий. Тибқи як нуқтаи назар, ҷавобгарии ҳуқуқӣ бо чораҳои ё татбиқи чораҳои маҷбурсозии давлатӣ алоқаманд аст, аниқтараш маънои татбиқи чунин чораҳоро нисбати ҳуқуқвайронкор дорад. Дар иртибот ба ин ақида таърифҳои ҷудогонаи ҷавобгарии ҳуқуқӣ пешкаш мешаванд. Чунончи, тибқи таърифи А.С. Шабуров, ҷавобгарии ҳуқуқӣ ин татбиқи чораҳои маҷбурсозии давлатӣ нисбати ҳуқуқвайронкор аст, ки дар маҳрумиятҳои бо санксияҳои меъёрҳои ҳуқуқ пешбинишудаи барои ӯ ба миён омада ифода меёбад [2, с.522]. Муаллифони дигар ҷавобгарии ҳуқуқиро бо чораҳои маҷбурсозии ҳуқуқӣ алоқаманд мекунад. Масалан ба ақидаи В.С. Нерсесеянс, ҷавобгарии ҳуқуқӣ ин чораҳои маҷбурсозии

ҳуқуқист барои ҳуқуқвайронкунӣ, ки бо санксияи меъёри вайроншуда пешбинӣ шуда, нисбати ҳуқуқвайронкор аз ҷониби мақоми ваколатдори давлатӣ ё шахси мансабдор бо тартиби муурофиявӣ татбиқ мешавад.

Дар адабиётҳои ҳуқуқӣ як қатор таърифҳои функсияҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ ҷой дорад. С.С Алексеев қайд мекунад: Функсияҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ аз табиати иҷтимоӣ ва хусусиятҳои ҳуқуқӣ вобастагӣ дошта, пеш аз ҳама таъсири давлат ба ҳуқуқвайронкуни мебошад, ки мақсади он дар тарбияи шахси вайронкор дар руҳияи тарбияи ахлоқи ифода меёбад [3, с. 522]. В.В. Лазарев қайд мекунад, ки умуман ҷавобгарии ҳуқуқӣ ду мақсади асосиро таъқиб мекунад: таъмини тартиботи ҳуқуқӣ ва тарбияи шахрвандон [4, с. 497]. Ин мақсадҳо дар функсияҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ муайян мешаванд, гарчанде мазмуни онҳо вобаста аз намуди ҷавобгари гуногунанд.

Д.А. Липинский дар асари худ, ки ба функсияҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ бахшида шудааст чунин таърифи функсияҳои ҷавобгарии ҳуқуқиро пешниҳод мекунад:

Функсияҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ ин самтҳои асосии таъсиррасонии ҷавобгарии ҳуқуқӣ ба муносибатҳои ҷамъиятӣ, рафтори одамон, ахлоқ, шуури ҳуқуқӣ, фарҳанг мебошад, ки таъиноти иҷтимоӣ ва моҳияти он ошкор шуда [5], бо воситаи он мақсади ҷавобгарии ҳуқуқӣ таъмин мегардад. А.И. Петелин қайд мекунад, ки функсияҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ аз таъиноти махсус дар низоми огоҳсозӣ ва мубориза бо ҳуқуқвайронкунӣ сарчашма мегирад [6, с.55].

М.А. Бестугина бошад пешниҳод мекунад, ки дар зери функсияҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ самтҳои махсуси таъсиррасонии ҳуқуқӣ ба муносибатҳои ҷамъиятӣ ва таъмини комёб шудани мақсади танзими ҳуқуқӣ фаҳмида мешавад [7, с.147].

Таҳқиқоти сарчашмаҳо, ки ба мавзӯи ҷавобгарии ҳуқуқӣ бахшида шудаанд, аз он шаҳодат медиҳад, ки номгуи ягонаи функсияҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ ҷой надорад. Бисёре аз олимон ба ҷудо намудани функсияҳои зерини ҷавобгарии ҳуқуқӣ аз қабилӣ ҷаримаӣ, огоҳсозӣ ва ҳуқуқбарқароркунанда таъин мекунанд. Функсияҳои асосии ҷавобгарии ҳуқуқӣ таъмини тартиботи ҳуқуқӣ яъне тартиби меъёрӣ барқарор шудани муносибатҳои ҷамъиятӣ менависад профессор А.В. Демин.

Бабаев бошад ду намуди асосии функсияҳои ҷавобгарии ҳуқуқиро ҷудо мекунад якум ҳуқуқбарқароркунанда дуюм ҷазодиҳанда.

Анферов А.А. намуди ин функсияҳоро зиёд намуда, функсияҳои ҷавобгарии ҳуқуқиро ба ҷаримаӣ ё сазодиҳанда, огоҳсозӣ, ҷубронӣ ва тарбиявӣ ҷудо мекунад.

Профессор А.А. Иванов функсияҳои ҷавобгарии ҳуқуқиро ба таъмини тартиботи ҳуқуқӣ, ҷаримаӣ ва сазодиҳанда, ислоҳӣ ва тарбияи шахс, ҳуқуқбарқароркунанда ва огоҳсозӣ ҷудо мекунад [8, с.67].

Перевалов В.Д. функсияҳои ҷавобгарии ҳуқуқиро ба ҷаримаӣ-сазодиҳанда, ҳуқуқбарқароркунанда, огоҳсозӣ, тарбиявӣ, муҳофизатӣ ва танзимӣ ҷудо мекунад [9, с.269].

Алексеев С.С., [10; с.151], А.И. Петелин, П.А. Варул [11; с.50], А.А. Собчак [12, с.50] функсияҳои ҷавобгарии ҳуқуқиро ба сазодиҳанда ва ҳуқуқбарқароркунанда ҷудо менамоянд. Шабурова қайд мекунад, ки ҷавобгарии ҳуқуқӣ функсияҳои сазодиҳанда, ҳифзкунанда, тарбиявӣ, ҳуқуқбарқароркунанда ва танзими иҷро мекунад [13, с. 420-421]. Ба ақидаи Шиндяпиной ҷавобгарии ҳуқуқӣ аз функсияҳои сазодиҳанда ва огоҳсозӣ иборат мебошад.

Дар таҳқиқоти М.П. Трофимова ва И.А. Галагана чунин тарзи таснифи функцияҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ пешбинӣ шудааст [14, с. 46]. Масалан Трофимова функцияҳои ҷавобгарии ҳуқуқиро ба ду гуруҳ ҷудо мекунад.

Ба гуруҳи якум дохил мешаванд: функцияҳои сазодиҳанда, барқароркунанда, ҳифзкунанда, танзимӣ. Ба гуруҳи дуюм бошад функцияи тарбиявӣ дохил мешавад. Дар навбати худ И.А. Галаган низ тамоми функцияҳои ҷавобгарии ҳуқуқиро ба ду гуруҳ ҷудо мекунад [15, с.133-134].

1. ташкилӣ,
2. махсус.

Ба гуруҳи якум функцияҳои муҳофизати ҷамият давлат ва шахс аз ҳуқуқвайронкунӣ, ҳуқуқбарқароркунада, ғоявӣ, педагогӣ ва психологӣ дохил мешаванд. Ба функцияҳои махсус бошад функцияҳои ҷаримавӣ, сазодиҳанда, ислоҳӣ, тарбияи гунаҳкор дар ҳуқуқвайронкунӣ дохил мешаванд. Дар баробари ин Галаган ба сифати маҳаки таснифшаванда мақсади ҷавобгарии ҳуқуқиро истифода мебарад. Ҷавобгарии ҳуқуқӣ мумкин аст ба асосҳои гуногун тасниф гардад. Масалан аз руи хислати таъсиррасонӣ ва тарзи иҷрошавӣ функцияҳои ҷавобгарии ҳуқуқиро ба сазодиҳанда, барқароркунанда, танзимӣ, ҳифзкунанда ва тарбиявӣ ҷудо намудан мумкин аст. Бояд қайд намуд, ки тасниф кардани зернамуди баъзе функцияҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ мақсаднок шуморида мешавад. Масалан функцияи ҳифзкунанда вобаста аз доираи таъсиррасони ба муносибатҳои ҷамъиятии ҷойдошта ба функцияи ҳифзкунандаи умумӣ ва махсус ҷудо мешавад.

Функцияи барқароркунанда бошад боз ба функцияҳои кампесасионӣ ҳуқуқбарқароркунанда, реститсионӣ (яъне барқарор кардани ҳуқуқи пештара) ва ҷуброни ҷудо мешавад. Дар як вақт ба ақидаи дигар муаллифҳои ҷуброни, ҳуқуқбарқароркунӣ, подоши (ҷубронкунӣ) ва реститутсия мафҳуми умумӣ барқароркунандаро ташкил медиҳад.

Функцияҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ дар амалишавии тамоми функцияҳои ҳуқуқ иштирок мекунад. Ҳамин тариқ функцияҳои ҷавобгарии ҳуқуқиро вобаста аз он, ки онҳо дар доираи кадом функцияҳои ҳуқуқ иҷро мешавад, ба гуруҳҳо ҷудо намудан мумкин аст. Масалан функцияи сазодиҳӣ, барқароркунанда ва огоҳсозӣ дар доираи функцияи муҳофизати амалӣ мегардад.

Функцияи тарбиявӣ бошад дар доираи танзими таъсиррасонии ҳуқуқ иҷро мешавад.

Илова бар ин он функцияҳое, ки қайд гардиданд ҳатман инъикоси худро дар намуди алоҳидаи ҷавобгарии ҳуқуқӣ меёбанд. В.С. Константинов ва С.Т. Максименко функцияҳои зерини ҷавобгарии ҳуқуқӣ гражданиро ҷудо мекунад. Функцияи огоҳсозӣ ва ҷубронӣ.

С.А. Шлыков бошад қайд мекунад, ҷавобгарии ҷиноятӣ аз функцияҳои сазодиҳӣ, муҳофизатӣ, барқароркунанда ва тарбиявӣ иборат аст.

Амалан дар тамоми ҳолат дар раванди таснифи функцияҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ муаллифон диққат намедиҳанд ба он, ки тамоми функцияҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ дар раванди амалишавии ҷавобгарии ҳуқуқӣ ба ҳамдигар алоқаманданд. Масалан дар бисёри ҳолат амалишавии як функцияи ҷавобгарии ҳуқуқӣ бе амалишавии дигар функция ғайриимкон мебошад. Дар чараёни амалишавии ҷавобгарии ҳуқуқӣ ҳамкориҳои наздик байни функцияҳои сазодиҳанда ва барқароркунанда мушоҳида мегардад. Як қатор муҳаққиқон мафҳумҳои мақсадҳо ва функцияҳои ҷавобгарии ҳуқуқиро омехта мекунад. Муаллифони дигар баръақс онҳоро ҷудо мекунад. Масалан, Липинский Д.А. хусусиятҳои зерини функцияҳои ҷавобгарии ҳуқуқиро ҷудо мекунад:

- 1) ҳар як функцияи ҷавобгарии ҳуқуқӣ тобеи мақсади муайян аст;
- 2) самтҳои асосии таъсири ҷавобгарии ҳуқуқӣ мебошанд;
- 3) маҷбурсозии давлатӣ, боваркунонӣ ё ҳавасмандгардониро воқеӣ мегардонанд;
- 4) аз қонуниятҳои инкишофи ҷомеа бармеоянд;
- 5) тарзҳои махсуси амалишавӣ доранд;
- 6) ба пешрафти муносибатҳои ҷамъиятӣ таъсир мерасонанд.

АДАБИЁТ

1. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. М., 1976
2. Шабуров А.С. Правомерное поведение. Правонарушение// Теория государства и права/ Под.ред.В.Д. Превалова. С.522.
3. Алексеев С.С. Государство и право: Начальный курс. М., 1993
4. Проблемы общей теории права и государства / Под. общ. ред. В. С. Нерсисянса. М., 2005 С – 497
5. Липинский Д. А. К вопросу о содержании функций юридической ответственности // Новая правовая мысль. М., 2003. №1
6. Петелин А.И. Проблемы правовой ответственности в социалистическом обществе. Омск: ОВШ МВД СССР, 1976.С-55.
7. Бестугина М.А. О функциях юридической ответственности// 4-е Московские философские чтения молодых ученых «Теоретико-методологические проблемы совершенствования социалистического общества»: М., 1986. С.147.
8. Иванов А.А. Цели юридической ответственности, ее функции и принципы // Государство и право. 2008.№6. С.67.
9. Теория государства и права: Учебник для вузов/ Отв.ред. В.Д. Перевалов. - М., 2004. С.269.
10. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. - М., 1966.С.151.
11. Варул П.А. Методологические проблемы исследования гражданско-правовой ответственности. - Талин, 1986. С. 50.
12. Собчак А.А. О некоторых спорных вопросах теории правовой ответственности // Правоведение. 1968 №1.С.50.
13. Шабуров А.С. Юридическая ответственность. Теория государства и права / Под. ред. В.М. Корельского, В.Д. Перевалова. С. 420- 421.
14. Трофимова М.П. Функции юридической ответственности. Саратов, 2008. С-46.
15. Галаган И.А. Административная ответственность в СССР. С. 133-134.

МАҲҶУМ ВА ТАСНИФИ ФУНКЦИЯҲОИ ҶАВОБГАРИИ ҲУҚУҚӢ

Дар маърузаи мазкур мафҳум ва таснифи функцияҳо ҷавобгарии ҳуқуқӣ баррасӣ қарор гирифта, вобаста ба он проблемаҳои мавҷуда ошкор карда мешавад ва моҳияти мавзӯи таҳлилшаванда бо як қатор мисолҳо фаҳмонида мешавад. Дар раванди таснифи функцияҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ муаллифон диққат намедиханд ба он, ки тамоми функцияҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ дар раванди амалишавии ҷавобгарии ҳуқуқӣ ба ҳамдигар алоқаманданд. Масалан, дар бисёр ҳолат амалишавии як функцияи ҷавобгарии ҳуқуқӣ бе амалишавии дигар функция ғайриимкон мебошад. Дар чараёни амалишавии ҷавобгарии ҳуқуқӣ ҳамкориҳои наздик байни функцияҳои сазодиҳанда ва барқароркунанда мушоҳида мегардад. Як қатор муҳаққиқон мафҳумҳои мақсадҳо ва функцияҳои ҷавобгарии ҳуқуқиро омехта мекунанд. Муаллифони дигар баръакс онҳоро ҷудо мекунанд.

Калидвожаҳо: функцияҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ, чораҳои маҷбурсозии давлатӣ, функцияҳои сазодиҳанда, ҳифзкунанда, тарбиявӣ, ҳуқуқбарқароркунанда ва танзимӣ, мақоми ваколатдори давлатӣ.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ И КЛАССИФИКАЦИЯ ФУНКЦИЙ ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

В отчете обсуждается понятие и классификация функций, юридической ответственности, выявляются существующие проблемы и разъясняется суть анализируемого предмета на ряде примеров. При классификации функций юридической ответственности авторы не обращают внимания на то, что все функции юридической ответственности взаимосвязаны в процессе реализации юридической ответственности. Например, во многих случаях выполнение одной функции юридической ответственности невозможно без реализации другой функции. В процессе реализации юридической ответственности происходит тесное взаимодействие функций реабилитатора и реабилитолога. Ряд исследователей путают понятия цели и функции юридической ответственности. Другие авторы наоборот их разделяют.

Ключевые слова: функции юридической ответственности, меры государственного принуждения, корректирующие, защитные, воспитательные, правотворческие и регулирующие функции, уполномоченный государственный орган.

DEFINITION AND CLASSIFICATION OF LEGAL LIABILITY FUNCTIONS

The report discusses the concept and classification of functions, legal responsibility, identifies existing problems and explains the essence of the analyzed subject on a number of examples. When classifying the functions of legal responsibility, the authors do not pay attention to the fact that all the functions of legal responsibility are interrelated in the process of implementing legal responsibility. For example, in many cases, it is impossible to perform one function of legal responsibility without implementing another function. In the process of implementing legal responsibility, there is a close interaction of the functions of the rehabilitator and the rehabilitator. A number of researchers confuse the concepts of purpose and function of legal responsibility. Other authors, on the contrary, share them.

Keywords: functions of legal responsibility, measures of state coercion, corrective, protective, educational, law-making and regulatory functions, authorized state body.

Сведения об авторе: *Хайров Мухаммад Кудбиддинович* - магистрант 2-го курса юридического факультета Таджикского национального университета Республики Таджикистан, г. Душанбе, ул. Буни-Хисорак, тел.: **900 44 08 08**

Information about the author: *Khayrov Muhammad Kudbiddinovich* – 2nd year Master's student of the Faculty of Law of the Tajik National University of the Republic of Tajikistan, Dushanbe, Buni-Hisorak str., tel.: **900 44 08 08**

ҲУҚУҚ БА МЕҲНАТ: ДАР МИСОЛИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА ФЕДЕРАТСИЯИ РОССИЯ

Шарифов А. Р.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Айни замон дар аксарияти кишварҳои ҷаҳон, меҳнат шакли асосии ҳастии инсон ҳисобида мешавад ва на бисёр давлатҳо барои аҳоли тамоми шароити зарурии меҳнатро фароҳам меоранд. Меҳнат ба рушди ҳамаҷонибаи инсон дар арсаи муосири байналмилалӣ мусоидат мекунад. Таърих гувоҳи он мебошад, ки дар ҳама марҳилаҳои ташаккули иҷтимоии рушди инсон нақши воқеӣ дар ҳаёти инсон доштааст. Аз сохти ибтидоии ҷамъиятӣ сар карда то замони ҳозира меҳнат дар шури одамон ҳамчун манбаи асосии мавҷудияти пурраи инсон дар маҷмӯъ ташаккул ёфтааст. Дар айни замон, сатҳи фаъолияти меҳнати шахс ҳамчун сатҳи мавқеи иҷтимоию иқтисодии ҷомеа арзёбӣ карда мешавад. Гузашта аз ин, ин фаъолият манбаи даромад дар ҳаёти инсон мебошад. Дар раванди зиндагӣ меҳнат тавре ташаккул меёфт, ки он арзиши моддӣ бошад.

Ҳамин тариқ, фаъолияти меҳнати шахс мавҷудияти минбаъдаи ҳуди шахсро дар ҷаҳони муосир таъмин менамояд. Аксарияти давлатҳои ҷаҳон чораҳои зарурӣ меандешанд ва барои амалисозии ин фаъолият тамоми имконияҳоро фароҳам меоранд.

Фаъолияти ҳар як шахс, ки бо меҳнат алоқаманд аст, ба эҷоди сарватҳои моддӣ ва маънавӣ нигаронида шудааст. Бидуни ин арзишҳо, аз ҷумла, ҷомеа ва одамон наметавонанд рушд кунанд. Кор аҳамияти калон дорад: ҳуқуқ ба меҳнат дар бисёр санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ сабт шудааст. Ҳуқуқ ба меҳнат яке аз ҳуқуқҳои асосии иқтисодии инсон мебошад. Барои фаҳмиши нокифоягии эълони ҳуқуқ ба меҳнат (озодии меҳнат) ҳамчун асоси мавҷудияти комили инсон дар ҷомеаи мутамаддин, дар асри 20 бояд беш аз як бӯҳрони иқтисодӣ ва иҷтимоӣ аз сар гузаронида мешуд. Аммо, аллақай дар соли 1948 Эълонияи умумиҷаҳонии ҳуқуқи инсон барои танзими байналмилалии меъёрии ҳуқуқ ба меҳнат замина гузошт [1, с. 176].

Тавре, ки қайд карда шуд, ҳуқуқ ба меҳнат дар Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон, ки Созмони Милали Муттаҳид соли 1948 қабул кардааст, сабт шудааст. Он эълон дошт, ки ҳар як шахси ҷаҳон ҳуқуқ ба меҳнат доранд, ҳуқуқи интихоби озодонаи кор ва инчунин шароити мусоид ва одилонаи меҳнатро доранд. Ин санад ҳимоят аз бекориро эълон мекунад ва дар тамоми кишварҳои ҷаҳон эътибор дорад.

Ин ҳуқуқ дар моддаҳои 6 ва 7 Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, ки муқаррароти зеринро дар бар мегирад, боз ҳам тақвият ёфтааст:

Моддаи 6

1. Давлатҳои ширкаткунандаи ҳамин Паймон ҳуқуқро ба меҳнат, ки иборат аст аз ҳаққи ҳар як инсон барои дарёфти имконияти таъмини зиндагӣ тавассути меҳнате, ки ӯ онро озодона интихоб мекунад ё ӯ ба иҷрои он озодона розӣ мешавад, эътироф мекунад ва ҷиҳати таъминӣ ин ҳуқуқ тадбирҳои лозима меандешанд [2].

2. Тадбирҳои, ки бояд аз тарафи давлатҳои дар ҳамин Паймон ширкаткунанда бо мақсади пурра амалӣ намудани ин ҳуқуқ андешида шаванд, барномаҳои таълим ва тарбияи касбию техникӣ, роҳҳо ва усулҳои ноил шудан ба рушди устувори иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ва шугли пурраи маҳсулнокро дар шароите, ки озодии асосии сиёсӣ ва иқтисодии инсонро кафолат медиҳанд, дар бар мегиранд.

Моддаи 7

Давлатҳои ширкаткунандаи ҳамин Паймон ҳуқуқи ҳар касро ба шароити одилона ва мусоиди меҳнат эътироф мекунад, аз ҷумла:

а) подоше, ки ҳадди ақал барои ҳамаи меҳнаткашон шароити зеринро таъмин месозад:

I) маоши одилона ва подоши баробар барои меҳнати баробарқимат бидуни ягон навъ фарқгзорӣ, зимнан барои занон бояд шароити меҳнате, ки барои мардон муҳайё карда шудааст, бо музди баробар барои кори баробар кафолат дода шавад;

II) зиндагии қаноатбахш барои онҳо ва оилаи онҳо мутобиқи муқаррароти ҳамин Паймон;

б) шароити кор, ки ба талаботи бехатарӣ ва гигиена ҷавобгӯ аст;

с) имконияти баробар барои ҳама дар таъин ба зинаи болотар дар кор мутлақан дар асоси собиқаи корӣ ва лаёқат;

д) истироҳат, фароғат ва маҳдудияти оқилонаи вақти кори ва рухсатии давра ба давраи музнок, ҳамчунин подош барои рӯзҳои ид [3].

Бояд қайд кард, ки дар санадҳои меъёрии ҳуқуқии байналмилалӣ ва қонунгузориҳои миллӣ ду таъриф мавҷуданд - «ҳуқуқ ба меҳнат» ва «озодии меҳнат». Ин мафҳумҳоро таҳлил намуда, бояд қайд кард, ки "ҳуқуқ ба меҳнат" мафҳуми нисбатан тангтар аз "озодии меҳнат" мебошад. "Озодии меҳнат" на танҳо кафолати таъмини ҷойҳои корӣ ва фароҳам овардани шароити мувофиқи меҳнат, инчунин имконияти интихоби кор кардан ё накарданро дар бар мегирад. Он кори маҷбуриро манъ мекунад.

Тавре, ки аз мундариҷаи меъёрҳои ПБҲИИФ дида мешавад, ҳуқуқ ба меҳнат дар он сабт шудааст. Аз ҷумла, ПБҲИИФ кори маҷбуриро манъ намекунад. Аммо, ин маънои онро надорад, ки меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ истифодаи меҳнати маҷбуриро иҷозат медиҳанд. Ин манъкунӣ дар моддаи 8 Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ (ҳамчун яке аз шартҳои озодӣ аз ғулومӣ) сабт шудааст, ки, ба назарам, бо ҳуқуқ ба меҳнат зич алоқаманд аст [4].

Ҳамзамон, ҳар як давлат муқаррароти қонунгузорию худро дорад, ки ҳуқуқи инсон ба меҳнат ва шароити одилонаи меҳнатро муқаррар кардааст. Чунин санади меъёрии ҳуқуқӣ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки “ҳар кас ба меҳнат, интихоби касб, кор, ҳифзи меҳнат ва ҳифзи иҷтимоӣ аз бекорӣ ҳуқуқ дорад. Музди меҳнат набояд аз ҳадди ақали музди меҳнат камтар бошад” [5], танзими ин равандҳо дар Конститутсияи Федератсияи Россия мебошад, ки меҳнати шаҳрвандони Россияро озод муайян мекунад. Ин чунин маъно дорад, ки ҳар як шаҳрванд метавонанд бо ихтиёри худ касб интихоб кунанд [6]. Он инчунин, як санади меъёрии ҳуқуқӣ мебошад. Дигар санадҳои муҳими ҳуқуқии танзимкунандаи муносибатҳои меҳнатӣ Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 июли соли 2016 №1329 [7] ва Кодекси меҳнати Федератсияи Россия аз 30 декабри соли 2001 №197-ҚФ [8] мебошанд, зеро онҳо ҳуқуқ ва ўҳдадорихоӣ корманд ва корфарморо сабт кардаанд.

Масъалаи арзиши меҳнатро таҳлил намуда, бояд қайд кард, ки ба маънои васеъ хусусияти муносибати ўро ба меҳнат, ки дар шуури инсон собит аст, ифода мекунад. "Арзишҳо ҳадафи асосии ҳар як ҷомеа мебошанд, ки тамоми шаклҳои шуури иҷтимоиро мутамарказ ва дар худ ғарқ мекунанд"[8]. Ашъе, ки ба ў эҳсосоти мусбӣ медиҳанд (лаззат, шодмонӣ ва ғ.) барои инсон арзишманданд. Аз айёми кӯдакӣ, ҳар як инсон системаи шахсии равияҳои арзишӣ дорад, ки дар асоси арзишҳои дар фарҳанг ҳукмфармо ташаккул ёфта, бо давраи нави таърих тағир меёбад.

Дар марҳилаи кунунии рушди ҷомеа арзиши меҳнат ҳамчун фаъолияти мақсадноки инсон, ки ба эҷоди неъматҳои моддӣ ва маънавӣ нигаронида шудааст, пешниҳод карда мешавад. Фаъолияти меҳнатӣ барои такмил додани иқтисодии худ корманд, қонеъ кардани ниёз ба худнамоӣ ва инчунин барои ба даст овардани ҳамоҳангии ботинӣ пешбинӣ шудааст.

Саъй дар якҷоягӣ бо садоқат, қобилиятҳои зеҳнӣ ва эҷодӣ, дараҷаи баланди ҳаракатҳои иҷтимоӣ, ҷамъиятӣ, ошкорбаёнӣ ва ростқавлӣ метавонад шахсияти муваффақ ва рақобатпазирро ташаккул диҳад. Сифати кор ҳар қадар баланд бошад, сифати зиндагии инсон ҳамон қадар баландтар мешавад.

Трубитсин Д., ҳангоми таҳқиқи мушкилоти навсозӣ дар Россия ва кишварҳои Шарқ, дар бораи муносибати арзиши инсон ба кор дар ҷомеаи мутараққии саноатӣ муфассал истода мегузарад. Вай қайд мекунад, ки “сифати зиндагӣ бо сифати кор муайян карда мешавад” [9, с. 211-230]. “Ягона манбаи сарвати халқ меҳнат, меҳнатест, ки ба табиат татбиқ карда мешавад ва ногузир системаҳои муайяни иҷтимоиро ба вучуд меорад. Маҳз меҳнат рушд ва таълим медиҳад, ки инсонро бо роҳи таърихии худ аз шаклҳои ибтидоии азхудкунии иқтисодӣ ба баландии иқтисоди истеҳсолкунанда мебарад. Ҳамзамон, тағйироти бечунучарои иҷтимоӣ ва дохилии инсон ба амал меояд, ки дар якҷоягӣ бо технологияҳои саноатӣ ва иттилоотӣ, дурусттараш, дар ҷараёни эҷоди худ ҷаҳони нави маънавӣ, озодӣ ва истиқлолият ба даст меорад”.

Олим ба ҳулосае меояд, ки ҳуди далели меҳнат натиҷаи интихоби озод аст, ки онро танҳо пас аз гузаштан аз марҳилаи қаблии норасоии сиёсӣ ва иқтисодӣ ба даст овардан мумкин аст. Ба ибораи дигар, “озодӣ ба шахсе, ки дарк накардааст, ки меҳнат на танҳо ҳатмӣ, балки мол низ мебошад, на барои меҳнат, балки аз меҳнат, на барои эҷодкорӣ, балки аз эҷодиёт озод хоҳад буд”. Тибқи андешаи Трубитсин Д., “мавҷудияти ҷамъияти постиндустриалӣ дар сурате имконпазир аст, ки агар вай фаъолияти иқтисодӣ ва тиҷоратии худро баланд бардорад, агар меҳнат барои инсон арзиши мутлақ ва асосӣ гардад”[10].

Дар марҳилаи кунунӣ меҳнат дар системаи арзишҳои шахс ҷойгоҳи охириро ишғол намекунад, аммо, мутаассифона, ҳуди меҳнат ҳамчун манбаи лаззат, ифодаи худ ва тақомули худ ҳеҷ арзише надорад. Асосан, шахс фақат барои сарвати моддӣ кор мекунад.

Агар кори пештараро ҳамчун ҳадаф ва роҳи ба даст овардани манфиатҳои гуногун ҳисобидан мумкин мебуд, имрӯз онро аксарияти одамон танҳо ҳамчун воситаи ба даст овардани некуаҳволии моддӣ дарк мекунанд. Проблемаи нарасидани арзиши меҳнат муҳим аст ва онро бо роҳҳои зерин ҳал кардан мумкин аст:

1) Аз айёми кӯдакӣ дар оила, дар муассисаи таълимӣ муҳим аст, ки дар кӯдак хоҳиши кор кардан на барои қаноатмандии моддӣ ё истироҳати минбаъда, балки барои ба даст овардани лаззат аз кор муҳим аст;

2) Омили асосии интихоби касби оянда бояд хоҳиши шахс барои омезиши кор бо қобилият дар соҳаи интихобкардаи дониш бошад;

3) Муассисаи таълимӣ бояд талаботро дар бозори меҳнат ба ҳамаи ихтисосҳое, ки барои онҳо таҳсил гузаронида мешавад, таъмин намояд, инчунин бо корфармои эҳтимоли ҳамкориҳои мутақобиларо барқарор кунад;

4) Он бояд хоҳиши донишҷӯро барои амалӣ кардани қобилиятҳо дар соҳаи муайян дастгирӣ кунад;

5) Омӯзиш бояд беш аз ҳама ба он равона карда шавад, ки хатмкунанда дониши бадастовардари амал озодона татбиқ кунад;

6) Мутахассис дар тӯли тамоми фаъолиятҳо дар баробари шароити фароҳам овардаи корфармо барои кори муваффақ, ифодаи худ ва тақмили худ, бояд аз ғоидаи худ огоҳ бошад, барои фаъолияти худ масъул бошад ва инчунин мустақилона ба сӯи мақсад саъй намояд.

Бояд қайд кард, ки як шахси муосир чунин мешуморад, ки давлат вазифадор аст, ки ӯро бо ҳама чизҳои дар зиндагӣ зарурӣ (имтиёзҳо, манзил, таҳсил, кор, музди меҳнати муносиб ва ғайра) таъмин намояд. Пас аз хатми мактаб, як шахрванди миёнаҳол муассисаи таълимиро интихоб мекунад, ки дар он аз рӯи ду меъёр маълумоти касбӣ мегирад:

1) Кори осон;

2) Эътибор ва музди баланди касби оянда;

Аммо, на ҳар хатмкунандаи мактаб мувофиқи хоҳиш ва қобилияти худ касби ояндаро интихоб мекунад. Ва пас аз хатм, на ҳама мутахассисони ҷавон аз рӯи ихтисоси худ ба кор мераванд. Дар натиҷа - кори ҷолиб, набудани ниёз ба ифодаи худ ва тақмили худ.

Кор унсури хеле муҳими зиндагӣ буд ва боқӣ мемонад. Аммо дар солҳои охир муносибат ба ӯ хеле тағир ёфт. Агар меҳнати пештараро ҳамчун ҳадаф ва роҳи ба даст овардани манфиатҳои гуногун - вазъи иҷтимоӣ, эҳтироми иҷтимоӣ, қонён кардани ниёзҳо барои худшиносӣ баррасӣ кардан мумкин мебуд, имрӯз корро аксари одамон танҳо ҳамчун воситаи ба даст овардани некуаҳволии моддӣ дарк мекунанд.

Тавре ки дар боло қайд кардем, фардии муосир бар асоси барномае, ки аз замони шӯравӣ дар ӯ гузошта шуда буд, чунин мешуморад, ки давлат комилан вазифадор аст, ки ӯро бо ҳама чизи зарурӣ дар зиндагӣ таъмин кунад (масалан, имтиёзҳо, манзил, таҳсил, кор, музди меҳнат ва ғ.). Ман нақши қудратро дар ҳаёти ҷомеа истисно намекунем, аммо ҳуди инсон бояд барои ҳаёти худ масъул бошад.

Имрӯз, корҳои асосии мубориза бар зидди ғулумдорӣ аз ҷониби Созмони Милали Муттаҳид ва мақомоти махсусгардонидашудаи он, масалан, Созмони

Байналмилалии Меҳнат, Ташкилоти озуқаворӣ ва кишоварзии СММ, инчунин Комиссияи Созмони Милали Муттаҳид оид ба ҳуқуқи инсон, Шӯъбаи Созмони Милали Муттаҳид оид ба пешгирии ҷинояткорӣ ва адлияи ҷиноӣ ва ғайра анҷом дода мешаванд. Ҳамин тариқ, фаъолияти Комиссияи СММ оид ба ҳуқуқи инсон чунин аст: он маърузаҳои махсус ё гурӯҳи кориро барои гузаронидани тафтишоти дахлдор ва пешниҳоди ҳисобот оид ба далели вайронкунии ҳуқуқи инсон дар як давлати муайян таъин мекунад.

Созмони байналмилалии меҳнат механизми навъи дигареро таҳия кардааст, ки мувофиқи он ҳукуматҳои давлатҳои аъзо ӯҳдадор мешаванд, ки давра ба давра дар бораи татбиқ, ҳифз ва барқароркунии ҳуқуқҳо, озодиҳо ва манфиатҳои вайроншудаи шахс ҳисобот пешниҳод кунанд [11]. Дар айни замон, Созмони байналмилалии меҳнат бо истифода аз таҷрибаи ҷамъшудаи байналмилалӣ, имконияти гузаронидани тафтишотро дар як давлати мушаххас дар ҳолате пешбинӣ кардааст, ки агар давлати дигари иштирокчи бо изҳороти риоя накардани ӯҳдадориҳои ба Созмон муроҷиат кунад [12].

Гузашта аз ин, худи кишварҳои узви СММ барои решақан кардани чунин падидаҳо саъй мекунанд ва барои ин онҳо меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалиро дар соҳаи мубориза бо меҳнати маҷбурӣ ва ғулومӣ дар қонунгузориҳои миллии татбиқ мекунанд, механизмҳои ҳуқуқии татбиқи онҳоро фароҳам меоранд. Масалан, дар 1301 Кодекси ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ин ваҳшоният ҷавобгарии ҷиноятӣ пешбинӣ шудааст [13]. Инчунин, моддаи 1271 Кодекси ҷиноятӣи Россия хариду фурӯши одамро манъ мекунад ва моддаи 1272 Кодекси мазкур истифодаи меҳнати ғуломиро манъ мекунад [14]. Ғайр аз он, Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон меҳнати маҷбуриро тибқи моддаи 8 муайян ва манъ мекунад. Моддаи шабеҳ дар Кодекси меҳнати Федератсияи Россия низ мавҷуд аст.

Хоҳиши давлатҳо на танҳо эътирофи мавҷудияти мушкилот ва таҳдидҳои ғулومӣ ва меҳнати маҷбурӣ барои ҷомеаи башар дар сатҳи ҳуқуқи байналмилалӣ, балки таъмини механизмҳои самарабахши ватании ҳифзи ҳуқуқи инсон, барқароркунии ҳуқуқҳои поймолшуда, инчунин пешгирии вайронкунии эҳтимолии чунин ҳуқуқҳо аҳамияти эҷоди ҳуқуқӣ, иҷтимоиро инъикос мекунад ва заминаи иқтисодии пешгирии ғулумӣ ва меҳнати маҷбурӣ барои давлат ва ҷомеа.

ХУЛОСА:

Ҳамин тариқ, меҳнат барои аксари одамон ҳеч арзише надорад, ба истиснои арзиши моддӣ. Ба андешаи ман, дар кишваре, ки меҳнат арзише надорад, дар он ҷое, ки насли ҷавон фаъолияти соҳибкорӣ ва меҳнатӣ надорад, навсозӣ ба сӯи ҷомеаи постиндустриалӣ ғайриимкон аст, яъне ин падида барои аксари мардум, ба ҷуз моддӣ, арзише надорад. Ман боварӣ дорам, ки давлат, системаи маориф ва ҳар як шахс метавонад вазъиятро танҳо дар сурате тағйир диҳад, ки агар давлат ба кадрҳои баландихтисос таваҷҷӯҳ дошта бошад ва пас аз хатми мактаб барои онҳо шароити кории боэътимод фароҳам оварад.

Бо гузашти вақтҳо маълум шуд, ки ҳар як фард метавонад худро бо чизи барои рушди худ муфид дар ҳама соҳаҳои шуғл банд кунад. Дар шуури одамони давраи Шӯравӣ шуғл нисбат ба замони ҳозира ба тарзи дигар инкишоф ёфтааст. Дар ин падида Иттиҳоди Шӯравӣ саҳм гирифт. Ин изҳорот бо он асоснок аст, ки дар он вақт шуғли одам гуногун буд, яъне кор яке аз вазифаҳои буд, ки ҳар як шаҳрванди Иттиҳоди Шӯравӣ бояд онро қатъиян риоя мекард.

Давлат дар навбати худ фардро бо тамоми василаи қонунӣ бо кор таъмин мекард ва шахс дар навбати худ меъёрҳои ҳатмии аз ҷониби давлат пешбинишударо риоя мекард. Дар ҳоли ҳозир, ин падида дар Тоҷикистони

соҳибистиқлол рух намедиҳад. Ҷумҳурии Тоҷикистон меҳнати инсонро ҳамчун ҳуқуқ эътироф мекунад, на ўҳдадорӣ (моддаи 35 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон).

Дар айни замон, ҷомеаи ҷаҳонӣ бо тамоюлҳои нави шуғли аҳолии ташаккул меёбад. Ин тамоюл бо шуури ҳуқуқии одамон дар ҷомеаи мутамаддин алоқаманд аст. Модернизатсия ба он мусоидат кард, ки шуури ҳуқуқии одамон ба тарзи дигар инкишоф ёфт, яъне шуури ҳуқуқии одамон нисбат ба давраи шӯравӣ ба сатҳи дигар расид.

Тавре ки аллакай қайд карда шуд, ҳангоми омӯхтани ин падида, бояд дарк кард, ки дар давраи шӯравии мавҷудияти давлат давлат меҳнатро аз нуқтаи назари дигар иззату ҳурмат кардааст. Истиқлолият дар Тоҷикистон ба он мусоидат кард, ки шуғл дар байни аҳолии нисбат ба он замон ба таври оқилона ташаккул ёфтааст. Ташаккули шуғли оқилонро бо хусусиятҳои зерин ифода кардан мумкин аст:

1. Кафолати фаъолияти иқтисодӣ ва соҳибкорӣ аз ҷониби давлат, яъне давлат имконият медиҳад, ки таҳти Ҷимояи худ озодона ба фаъолияти хоҷагидорӣ ва соҳибкорӣ машғул шавад.

2. Маданияти ҳуқуқии дар байни аҳолии овезон, яъне фард моҳияти фарқи байни ҳуқуқи меҳнат ва ўҳдадории меҳнатро дарк кардааст.

Таҳқиқи ин мавзӯ метавон ба хулосае омад, ки шуғл дар як кишвар аз сатҳи фарҳанги ҳуқуқии аҳолии давлати он вобаста аст. Маҳз давлат шароитро фароҳам меорад, ки ҳуқуқи инсонро ба қор таъмин мекунад.

АДАБИЁТ:

1. Диноршоев А.М. Права человека. - Душанбе, 2010. - С. 176
2. Моддаи 6, Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, 16.12.1966 сол.
3. Моддаи 7, Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, 16.12.1966 сол.
4. Моддаи 8, Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ, 16.12.1966 сол.
5. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, қисми 1. Моддаи 35, 1994 сол (1999, 2003 ва 2016).
6. Конституцияи Федератсияи Россия аз 12.12.1993, SPS "GARANT". 2008.
7. Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 июли соли 2016 №1329. Кодекси меҳнати Федератсияи Россия аз 30.12.2001 №197-ФЗ.
8. Моджина Н. В. Роль права как ценностного феномена в формировании личности: Монография /Моджина Н. В. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2009. – С. 50
9. Трубицын Д. В. Модернизация России и стран Востока: опыт философской интерпретации / Д. В. Трубицын. – Новосибирск: Наука, 2010. – С. 211–230
10. Трубицын Д. В. Модернизация России и стран Востока: опыт философской интерпретации / Д. В. Трубицын. – Новосибирск: Наука, 2010. – С. 211–230
11. Оинномаи Созмони Байналмилалӣ Меҳнат (бо тағйирот 22 июни 1962), 1948.
12. Д. Вайсбротт «Упразднение рабства и его современных форм» // Управление Верховного комиссара ООН по правам человека, Женева, 2002. HR/PUB/02/4
13. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 майи соли 1998 №574
14. Кодекси ҷиноятии Федератсияи Россия аз 13.06.1996 № 63-ҚФ (бо тағйирот дар 18.07.2017) // Портали расмии интернетии иттилооти ҳуқуқӣ www.pravo.gov.ru, 19.07.2017, N 0001201707190021

ҲУҚУҚ БА МЕҲНАТ: ДАР МИСОЛИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА ФЕДЕРАТСИЯИ РОССИЯ

Дар ин мақола ҳуқуқ ба меҳнат дар Тоҷикистон ва Россия мавриди баррасӣ қарор дорад. Омӯзиши таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии марбут ба ин масъала, аҳамияти ин масъаларо дар қонунгузории миллии ин давлатҳо собит мекунад. Муаллиф, дар хулоса, далелҳои оқилона пеш овард, ки омӯзиши онҳо дар ҷомеаи ҳозира аҳамияти калон дорад. Дар айни замон, ҷомеаи ҷаҳонӣ бо тамоюлҳои нави шуғли аҳолии ташаккул меёбад. Ин тамоюл бо шуури ҳуқуқии одамон дар ҷомеаи мутамаддин алоқаманд аст. Модернизатсия ба он мусоидат кард, ки шуури ҳуқуқии одамон ба тарзи дигар инкишоф ёфт, яъне шуури ҳуқуқии одамон нисбат ба давраи шӯравӣ ба сатҳи дигар расид. Таҳқиқи ин мавзӯ метавон ба хулосае омад, ки шуғл дар як кишвар аз сатҳи фарҳанги

хуқуқи аҳоли ва давлати он вобаста аст. Маҳз давлат шароитро фароҳам меорад, ки хуқуқи инсонро ба кор таъмин мекунад.

Калидвожаҳо: хуқуқи инсон, меҳнат, хуқуқи инсон ба меҳнат, фарҳанги хуқуқи инсон, муосиршавии меҳнат, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Федератсияи Россия.

ПРАВО НА ТРУД: НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАНА И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

В данной статье рассматривается право на работу в Таджикистане и России. Сравнительно-правовой анализ вопроса подтверждает важность данного вопроса в национальном законодательстве этих стран. Автор в заключение приводит разумные аргументы в пользу того, что их изучение имеет большое значение в современном обществе. В то же время мировое сообщество формируется с новыми тенденциями занятости. Эта тенденция связана с правовым сознанием людей в цивилизованном обществе. Модернизация помогла по-другому развить правовое сознание людей, то есть правовое сознание людей вышло на иной уровень, чем в советское время. Именно государство создает условия для прав человека на работу.

Ключевые слова: права человека, труд, права человека на труд, культура прав человека, модернизация труда, Республика Таджикистан, Российская Федерация.

RIGHT TO WORK: THE CASE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND THE RUSSIAN FEDERATION

This article discusses the right to work in Tajikistan and Russia. Comparative legal analysis of the issue confirms the importance of this issue in the national legislation of these countries. The author concludes with reasonable arguments in favor of the fact that their study is of great importance in modern society. At the same time, the global community is emerging with new employment trends. This trend is related to the legal consciousness of people in a civilized society. Modernization has helped to develop the legal consciousness of people in a different way, that is, the legal consciousness of people has reached a different level than in Soviet times. It is the State that creates the conditions for human rights to work.

Keywords: human rights, labor, human rights to work, human rights culture, labor modernization, Republic of Tajikistan, Russian Federation.

Сведения об авторе: *Шарифов Азизхуджа Розикхуджаевич* – магистрант первого курса юридического факультета Таджикского национального университета. Телефон: **908-908-959**

Information about the author: *Sharifov Azizhujja Rozikhujaevich* - first-year Master's student of the Faculty of Law of the Tajik National University. Phone: **908-908-959**

БИОЛОГИЯ – БИОЛОГИЯ – BIOLOGY

**ОМУЗИШИ БАЪЗЕ САБАБҲОИ БЕЗУРЁТИИ МАРДОН ДАР ШАҲРИ
ДУШАНБЕ ВА НОҲИЯҲОИ ОТРОФИ ОН**

*Амирхонов Ф. А., Қосимов Р.Б., Кавракова З.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

Мо дар ин мақола маълумотҳои худро дар бораи баъзе омилҳои генетикии безурётии мардон пешниҳод менамоем. Дар байни омилҳои генетик бенасли тағирот дар сохтори генетикӣ ва дар сатҳи ген ва сохтори нутфа, яъне андоза ва ҳаҷми он ба назар мерасад. Бо назардошти он, ки шумораи зиёди генҳои потенциалӣ дар сперматогенез иштирок мекунанд, тахмин кардан мумкин аст, ки мутатсия ё полиморфизми генҳое, ки сперматогенезро танзим мекунанд, дар шаклҳои идиопатикии сперматогенез асос ёфтааст [1]. Сарфи назар аз ҷустуҷӯи пуршиддати нишонгузорҳои нави генетикӣ, то ҳол ба ғайр аз мутатсияҳое, ки бо Y-хромосомаи чинсӣ алоқаманданд аст, ягон мутатсияи аҳамияти полиморфизмҳои гени дошта муайян карда нашудаанд [4].

Сперматогенез як раванди мураккаби биологист, ки аз ҳамоҳангии дақиқи назоратшавандаи фаъолсозӣ ва ғайрифаволшавии баъзе генҳо вобаста аст. Натиҷаи кори ин генҳо раванди пухта расидани нутфаҳо аз ҳуҷайраҳои пешгузаштаи он (сперматогония) мебошад [3].

Сабаби афзоиши безурётии мардон инҳо шуда метавонанд: бемориҳои бо роҳи алоқаи чинсӣ гузаранда, бемориҳои, ирсие, ки сабаби асосии вайрон шудани сперматогенез мегарданд, таъсири осеби латхури ва омосҳо ба кори репродуктивӣ зиён расонанда, патологияи модарзодии узвҳои таносул, ихтилоли гормоналӣ, стресс, таъсири химиявӣ ва ғайра [2]. Дар маҷмӯъ ин омилҳо ба системаи репродуктивии мард таъсири манфӣ мерасонанд. Вазъи солимии репродуктивии қисми мардонаи аҳоли бо маълумоти як қатор таҳқиқотҳо шаҳодат медиҳад. Тақрибан 30% ҳама ҳолатҳои безурётии мардон шаклҳои идиопатикӣ мебошанд, ки сабабҳои онҳо то ҳол равшан фаҳмида нашудаанд [5].

Аз таҳлили натиҷаҳои дар адабиётҳо овардашуда чунин бармеояд, ки сабабҳои безурётии мардон яксамта набуда, балки дар як вақт дар якҷанд сатҳи омӯзиши бодикҷатро талаб мекунанд. Танҳо бо роҳи муқоисаи маълумоти таҳқиқоти морфологӣ ва ситогенетикӣ имконпазир аст, ки ба иқтидори воқеии репродуктивии марди бенасл баҳо дода шавад. Омӯзиши амиқи нутфаҳои мардони безурёт дар якҷанд сатҳи ташкили маводи генетикӣ имкон медиҳад, ки мундариҷаи иттилоотии ҳар як усули истифодашаванда алоҳида ва дар якҷоягӣ арзёбӣ карда шавад. Шояд усули интегралӣ, яъне омӯзиши ҳамаҷонибаи сифати нутфа, тасвири мукамалтар дар бораи раванди патологӣ ва аз ин рӯ, табобати самараноктарро фароҳам орад.

Усули тадқиқот: Ҳангоми иҷрои ин кор мо усулҳои ба мо дастраси муқаррарии ташҳиси ситогенетикии нутфа, ташҳиси спермограммаи нутфа ва усули полимеризатсияи реаксияи занҷириро гузаронидем. Ҳангоми ташҳиси безурётии мардон мо асосан мардони ҷуфти издивоҷи безурётро санҷишдем ва дар онҳо аломатҳои зеринро зерин ташҳиз қарор додем: ҳолати солимии нутфа тавассути ситометрияи ҷараён бо муайян кардани делетсия ва индекси D/S, ки дараҷаи фишурдашавии хроматини нутфа ва мундариҷаи нисбии ҳуҷайраҳои

норасоии HDS - ро ифода менамуданд ва ҳисоб кардани миқдори нутфаро ба анҷом расонидем.

Натиҷаҳои тадқиқот ва муҳокимаи он: Имрӯз муқаррар карда шудааст, ки сабабҳои безурётии мардон низ хеле гуногунанд. Дар Тоҷикистон тақрибан аз 3% то 5% мардони синну соли репродуктивӣ дар нутфа тағйироти гуногуни миқдорӣ ва сифатӣ доранд, ки аз он 1/3 ҳодисаҳои безурётии мардон ба ном намуди идиопатикии безурётӣ мансуб доништа мешаванд, ки аксари онҳо метавонанд бо омилҳои генетикӣ, аз қабилӣ ихтилоли гуногуни хромосомаҳо ё мутатсия дар генҳои масъули сперматогенез ба вуҷуд оянд. Омӯзиши амиқи нутфаҳои мардони безурёт дар якҷанд сатҳи ташкили маводи генетикӣ имкон медиҳад, ки иттилоотнокии ҳар як усул алоҳида ва дар якҷоягӣ арзёбӣ карда шавад.

Мақсади кори мо ин омӯзиши баъзе аз сабабҳои безурётии мардон дар шаҳри Душанбе ва ноҳияҳои атрофи он буд. Кор дар маркази ҷумҳуравии тиббию генетикӣ иҷро карда шуд.

Дар даҳ соли охир афзоиши безурётии мардон дар Тоҷикистони ба назар мерасад. Илова бар норасоии кариотип, сабаби маъмултарини генетикии безурётӣ дар мардҳо ин нестшавии Y-хромосома бо иштироки локуси гении минтақаи дорои омилҳои азооспермия мебошад. Ҳифзи локуси гений бо дараҷаҳои гуногуни вайроншавии сперматогенез - аз коҳиши мӯътадили фаъолият (гипосперматогенез) то қариб ба пуррагӣ мавҷуд набудани ҳуҷайраҳои ҷинсий солим дар найчаҳои наслгузар вобастаги дорад. Бо ин мақсад аз тарафи мо дар 8 гурӯҳи мардони бенасл мавҷуд будан ё набудани делетсияи локуси гении минтақаи дорои омилҳои азооспермия дар Y-хромосома бо истифода аз полимеризатсияи реаксияи занҷири (ПРЗ) омӯхта шуданд. Натиҷаҳо дар ҷадвал оварда шудааст.

Ҷадвали 1. – Натиҷаи делетсияи локуси гении минтақаи дорои омилҳои азооспермия дар Y-хромосома ҳангоми гузаронидани полимеризатсияи реаксияи занҷири (ПРЗ)

№ т/г	Канали делетсия		Натиҷа
	Ср, Fam	Ср, Hex	
sY134 sY242	33,9	33,1	Делетсия мавҷуд нест
sY142 sY255	36,3	30,0	Делетсия мавҷуд нест
sY615 sY254	34,3	31,2	Делетсия мавҷуд нест
sY1125 sY84	32,5	35,0	Делетсия мавҷуд нест
sY1197 sY86	34,3	36,7	Делетсия мавҷуд нест
sY1206 sY127	-		Делетсия мавҷуд нест
sY1291 -	35,2	-	Делетсия мавҷуд нест
SRY KBM	31,6	32,9	Гене, ки SRY ба ҷинс алоқа дорад, муайян карда шуд

Аз натиҷаи ҷадвал чунин бармеояд, ки делетсияи Y- хромосома дар SRY ёфт шуд. Инчунин мо тавонистем бо истифода аз усули полимеризатсияи реаксияи занҷири (ПРЗ) дар гурӯҳи мардони гирифтори азооспермия, микроэлетсияҳо дар 12,8% ва дар гурӯҳи мардони гирифтори олигозооспермияи шадид - дар 9% ҳолатҳо ночӯриҳо дар сатҳи нутфа ёфт шуданд.

Ҳангоми ташхиси дақиқи мардони бенасли зери омӯзиш қарор гирифта мо муайян намудем, ки либоси танг ба сифати нутфа таъсир мерасонад. Таҳлилҳои мо нишон доданд, ки дар мардоне, ки доимо либоси танги синтетикӣ мепӯшанд, коҳишҳои сифати нутфа то 32,6% паст мешавад. Дар маҷмӯъ таносуби ҷабҳи нутфа паст мешавад ва шумораи нутфаҳои ҷабҳол нисбат ба нутфаҳои носолим коҳиш меёбад. Либоси танг ба раванди ташаккули нутфа таъсири манфӣ мерасонад, сабаб дар он аст ки нутфа мунтазам навад шуда меистад барои ин ҳарорати муайяно дар рағҳо доимо нигоҳ доштан лозим аст.

Чамбасти натиҷаҳои бадастовардаи мо нишон дод, ки шумораи нутфа дар мардони бенасл то 32,6% коҳиш ёфтааст. Концентратсияи нутфа аз 99 то 47 миллион/мл коҳиш ёфтанд, ки ин рақамҳои ташвишваранда мебошанд. Бо назардошти он, ки тибқи меъёрҳои тандрости, мардони дорои концентратсияи нутфааш камтар аз 40 миллион/мл имконияти ҳомиладор кардани занро доранд ва бо концентратсияи камтар аз 15 миллион/мл, онҳо ин гуна имкониятро аз даст медиҳанд. Натиҷаҳои ба даст овардаи мо нишон медиҳанд, ки паст шудани сифати нутфа ва шумораи он, на танҳо дар бораи мушкилоти эҳтимолии сперматогенез, балки дар бораи бад шудани вазъи саломатии ин гурӯҳи мардон низ гувоҳи медиҳанд. Дар мардони зери омӯзиш қарор гирифта концентратсияи нутфа аз 12 миллион/мл кам шуда, сол то сол заифшави ва камшавии миқдори нутфаро мушоҳида намудем.

Тадақиқоти ретроспективи гузаронидашудаи мо номутаносибии возеҳи байни пролифератсия ва апоптози ҳуҷайраҳои ҷинсии мардона ва инчунин вайрон кардани эҳтимолияти танзими нейроэндокрино, ки яке аз пайвандҳои асосии патогенези шаклҳои идиопатикӣ безуретии мардон мебошад, нишон дод. Таҳлили муқоисавии гистиолгӣ фарқияти объективи тасвири микроскопиро дар шаклҳои идиопатикӣ безуретии мардони солхӯрда бо сперматогенези муқаррарӣ нишон дод. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки шакли идиопатикӣ безуретии мард бо омилҳои патогенетикӣ бо ном синдроми пиршавии бармаҳали ҷинсҳо алоқаманд нест. Дар маҷмӯъ натиҷаҳои ба даст омадаро мо чун ҳамкориҳои ҳуҷайраҳои ҷинсӣ бо муҳити беруна дар шароити муқаррарӣ ва патологӣ нишон додан мехоҳем.

АДАБИЁТ

1. Айзикович, Б.И. Роль цитокинов в регуляции сперматогенеза: современный взгляд на проблему / Б.И. Айзикович, И.В. Айзикович, О.Ю. Верба, В.А. Козлов // Иммунология. 2018. - №3. - С. 191-193.
2. Артифксова, А.А. Патогенетические аспекты мужской субфертильности как причины репродуктивных потерь / А.А. Артифксова // Проблемы репродукции. 2019. - №6. - С. 37-41.
3. Артюхин, А.А. Андрологические аспекты в охране репродуктивного здоровья / А.А. Артюхин // Медицина труда и промышленная экология. 1999. - № 3. - С. 16-19.
4. Божедомов, В.А. Влияние антиспермальных антител на мужскую репродуктивную функцию / В.А. Божедомов, О.Б. Лоран, Г.Т. Сухих // Андрология и генитальная хирургия. 2000. - №2. - С. 25-33.
5. Брагина, Е.Е. Электронно-микроскопическое изучение сперматозоидов человека и его роль в диагностике мужского бесплодия / Е.Е. Брагина, Р.А. Абдумаликов, Л.Ф. Курило // Проблемы репродукции. 2000. - № 6. - С. 62-70.

ОМУЪЗИШИ БАЪЗЕ САБАБҲОИ БЕЗУРЕТӢИ МАРДОН ДАР ШАҲРИ ДУШАНБЕ ВА НОҲИЯҲОИ АТРОФИ ОН

Дар солҳои охир, ҳалалдор шудани функсияҳои репродуктиви мардон дар шаҳри Душанбе ва ноҳияҳои атрофи он зиёд шуда истодааст. Таҳлилҳои мо нишон доданд, ки дар мардоне, ки доимо либоси танги синтетикӣ мепӯшанд, коҳишҳои сифати нутфа то 32,6% паст мешавад. Дар маҷмӯъ таносуби ҷабҳи нутфа паст мешавад ва шумораи нутфаҳои ҷабҳол нисбат ба нутфаҳои носолим коҳиш меёбад. Либоси танг ба раванди ташаккули нутфа таъсири манфӣ мерасонад,

сабаб дар он аст ки нутфа мунтазам нав шуда меистад барои ин ҳарорати муайяно дар рағҳо доимо нигоҳ доштан лозим аст.

Калидвожаҳо: функсияҳои репродуктиви мардон, безуратӣ, патология, бенасли, носолимии чинсии мард, кариотип, гормон, сперматогенез, нутфа.

ИЗУЧЕНИЕ НЕКОТОРЫХ НАИБОЛЕЕ РАСПРОСТРАНЕННЫХ ПРИЧИН МУЖСКОГО БЕСПЛОДИЯ В ГОРОДЕ ДУШАНБЕ И ПРИЛЕГАЮЩИХ РАЙОНАХ

В последние годы наблюдается нарушения роста репродуктивной функции у мужчин в городе Душанбе и прилегающих к ней районах. Наши исследования показали, что у мужчин, которые постоянно носят узкую синтетическую одежду, износ качества спермы падает до 32,6%. В совокупности уменьшается соотношение сперматозоидов и уменьшается число активных сперматозоидов по отношению к нездоровым сперматозоидам. Узкая одежда неблагоприятно влияет на процесс образования спермы. Для того, чтобы сперматозоиды постоянно обновлялись, необходимо постоянно поддерживать определенную температуру в сосуде.

Ключевые слова: мужские репродуктивные функции, бесплодие, патология, половая дисфункция мужчин, кариотип, гормон, сперматогенез, сперматозоиды

STUDY OF SOME OF THE MOST COMMON CAUSES OF MALE INFERTILITY IN THE CITY OF DUSHANBE AND SURROUNDING AREAS

In recent years, there has been a violation of the growth of reproductive function in men in the city of Dushanbe and adjacent areas. Our research has shown that in men who constantly wear tight synthetic clothing, the wear and tear of sperm quality drops to 32.6%. Together, the active sperm ratio decreases and the number of active spermatozoa decreases in relation to unhealthy spermatozoa. Tight clothing adversely affects the process of sperm formation. In order for spermatozoa to be constantly updated, it is necessary to constantly maintain a certain temperature in the vessel.

Keywords: male reproductive functions, infertility, pathology, male sexual dysfunction, karyotype, hormone, spermatogenesis, spermatozoa

Сведения об авторах: *Амирхонов Ф. А.* - магистр кафедры биохимии, факультета биологии Таджикского национального университета

Косимов Р. Б. – профессор кафедры биохимии, факультета биологии Таджикского национального университета.

Кавракова З. – доцент кафедры биохимии, факультета биологии Таджикского национального университета.

Information about the authors: *Amirkhonov F. A.* – Master of the Department of Biochemistry, Faculty of Biology of the Tajik National University

Kosimov R. B. – Professor of the Department of Biochemistry, Faculty of Biology, Tajik National University.

Z. Kavrakova – Associate Professor of the Department of Biochemistry, Faculty of Biology, Tajik National University.

УДК 581.14.032.3:633.11

ОСОБЕННОСТИ РОСТОВЫХ ПРОЦЕССОВ И СОСТОЯНИЯ ПИГМЕНТНОГО АППАРАТА ПРОРОСТКОВ ПШЕНИЦЫ И ТРИТИКАЛЕ В СВЯЗИ С АДАПТАЦИЕЙ К УСЛОВИЯМ ХЛОРИДНОГО ЗАСОЛЕНИЯ

Хамрабаева З.М., Турахонов А.

Таджикский национальный университет

Большие перспективы в увеличении кормовой базы животноводства открываются в связи с созданием и внедрением в производство новой сельскохозяйственной культуры тритикале. Тритикале – пшенично-ржаной гибрид, является амфиплоидом. Интерес к тритикале как к кормовой культуре вызван тем, что по сравнению с другими хлебными злаками он содержит больше белка с лучшим аминокислотным составом. В отличие от других зерновых культур тритикале очень устойчив к стрессовым условиям произрастания, одним из которых является избыточное засоление почвы, что неблагоприятно для большинства культурных растений и приводит к снижению продуктивности и качества сельскохозяйственных культур [1].

В последнее время при возделывании различных сельскохозяйственных культур все большее внимание уделяется приемам, с помощью которых можно воздействовать непосредственно на растительный организм. К таким приемам относится обработка растений или их семян различными веществами, в частности регуляторами роста. Ранее на химическом факультете ТНУ д.х.н., проф. Рахимовой М.М. с сотр. были получены железо- и цинксодержащие координационные соединения и рекомендованы к применению в растениеводстве, внедрение которых позволит получить значительные прибавки урожая экологически чистой и высококачественной сельскохозяйственной продукции [3].

Цель работы заключалась в сравнительном анализе влияния предпосевной обработки семян пшеницы и тритикале комплексными соединениями железа и цинка на ростовые и физиолого-биохимические показатели проростков в условиях хлоридного засоления.

Материал и методы исследования. В качестве объекта исследования были использованы мягкая пшеница *Triticum aestivum* L. сорта Навруз и тритикале *Triticosecale* линии 2, предоставленные Центром инновационной биологии и медицины НАНТ.

Для предпосевной обработки семян использовали 0,05 % раствор гетероядерного координационного соединения (КС) железа и цинка $[Fe^{II}Fe^{III}Zn^{II}HI]$ (1:1:1:2).

Семена проращивали по стандартной методике при температуре (20 - 25°C) в 3-х повторностях по 25 семян в каждой чашке Петри. Энергию прорастания и лабораторную всхожесть семян определяли по Н. Н. Третьякову [3]. Водоудерживающую способность пшеницы определяли по потере воды за определённые промежутки времени, в нашем эксперименте через каждые 30 минут. Содержание фотосинтетических пигментов определяли после их экстракции из листьев 96%-ным этанолом и рассчитывали по формулам Lichtenthaler [4].

Результаты исследования и их обсуждение

Проведенные лабораторные опыты позволили выявить влияние предпосевного замачивания семян пшеницы и тритикале в 0,5% растворе комплексного соединения при последующих условиях хлоридного засоления. Полученные результаты отражены в табл. 1.

Таблица 1. – Влияние предпосевной обработки семян на лабораторную всхожесть семян и морфологические показатели проростков.

Вариант опыта	Лабораторная всхожесть, %	Длина побега, см	Длина корня, см	Сырой вес одного растения, г	Сухой вес одного растения, г
Пшеница					
Контроль	100	7,9±0,6	10,7±0,6	0,269±0,02	0,025±0,003
NaCl 0,5%	94	6,6±0,3	6,2±0,6	0,303±0,01	0,020±0,002
КС/ NaCl 0,5%	98	6,8±0,7	9,7±0,2	0,284±0,04	0,025±0,004
Тритикале					
Контроль	100	11,5±0,7	10,6±0,4	0,305±0,02	0,030±0,005
NaCl 0,5%	96	10,6±0,6	9,55±0,6	0,300±0,05	0,024±0,002
КС/ NaCl 0,5%	100	11,45±0,5	9,4±0,3	0,315±0,03	0,031±0,003

Примечание: КС - 0,05 % раствор комплексного соединения

Результаты изучения показателей прорастания семян выявили, что в контрольном варианте семена пшеницы и тритикале показали достаточно хорошие посевные качества, где энергия прорастания составила 92 %, а всхожесть была 100 %. Затем нами

было смоделировано наличие стрессовых условий в виде хлоридного засоления. Как следует из полученных результатов, в данных условиях всхожесть снизилась у семян пшеницы на 6%, а у тритикале – на 4%, т.е. засоление оказало определенный ингибирующий эффект (табл. 1).

Третий вариант опыта с использованием комплексного соединения для предпосевной обработки семян показал хорошее защитное действие этого препарата, т.к. в этих же условиях хлоридного засоления энергия прорастания семян повысилась до 90%, а всхожесть составила 98% для семян пшеницы и 100% для тритикале (табл. 1).

Результаты по изучению морфометрических показателей проростков пшеницы показали, что в стандартных условиях выращивания растения развиваются нормально, длина побега составила в среднем 7,9 см, а длина корня – 10,7 см. Но в условия хлоридного засоления длина побега уменьшилась на 17%, а длина корешка – на 43%. Общий вид растений выглядел угнетенным. В третьем варианте опыта мы испытали воздействие предварительной обработки комплексным соединением на рост и развитие пшеницы. Результаты опыта показали, что в этих условиях длина проростков немного увеличилась и составила в среднем 6,8 см, а длина корешка возросла на 56 % по сравнению со вторым вариантом.

Анализ морфологических показателей проростков тритикале выявил, что они по абсолютным значениям превосходили пшеницу. Раствор NaCl 0.5% оказал негативное воздействие на ростовые параметры проростков. Длина корней уменьшилась в среднем с 10,6 см у контроля до 9,55 см в среде с засолением, а длина побега составила в среднем 11,5 см и 10,6 см соответственно. Предпосевная обработка семян тритикале комплексным соединением железа и цинка практически не повлияла на длину корней, которая составила 9,4 см, но при этом длина побега возросла до 11,45 см.

Таким образом, из приведенных данных отчетливо проявляется тормозящее влияние хлоридного засоления на рост и развитие проростков и пшеницы, и тритикале. Показано, что засоление может быть причиной угнетения развития корней и их укорачивания [1].

Использование комплексного соединения железа оказывает положительное действие на посевные качества семян пшеницы: повышается энергия прорастания и лабораторная всхожесть, стимулируется рост проростков. Кроме того, проростки имели более развитую корневую систему: преобладали растения с 4-5 корешками, корни были более мощными с достаточным количеством корневых волосков.

Состояние пигментной системы зеленого растения является одной из характеристик его фотосинтетической активности. Данные по содержанию фотосинтетических пигментов в листьях изучаемых образцов приведены в таблице 2.

Токсическое действие засоления проявилось в незначительном уменьшении содержания пигментов в среде с NaCl для проростков тритикале, в то время как в листьях проростков пшеницы, наоборот, наблюдалось увеличение концентрации пигментов на 48%. (табл. 2)

Таблица 2. - Содержание пигментов в листьях (мг/г сырого веса)

Вариант	Объект	Aa	Ab	Aa+v	Aa/Ab	A кар	Aa+v/ кар	Сумма пигментов	ССК, %
Контроль	1	0,39	0,22	0,61	1,81	0,29	2,10	0,90	81
	2	0,51	0,28	0,79	1,82	0,31	2,55	1,10	78
Вода/NaCl 0,5%	1	0,71	0,39	1,10	1,82	0,24	4,58	1,34	81
	2	0,51	0,29	0,80	1,77	0,28	2,86	1,08	81
КС/NaCl 0,5%	1	0,53	0,29	0,82	1,82	0,29	2,83	1,11	80
	2	0,61	0,32	0,93	1,90	0,30	3,10	1,23	75

Примечание: объект: 1 – пшеница; 2- тритикале. КС - 0,05 % раствор комплексного соединения железа и цинка с ацетатом [Fe^{II}Fe^{III}Zn^{II}HI] (1:1:1:2). ССК-светособирающий комплекс.

У проростков тритикале, обработанных 0,05 % раствором КС и помещенных в дальнейшем в среду засоления с NaCl, наблюдалось более высокое содержание пигментов, чем у контрольных или обработанных NaCl, и составляло 112% к контролю.

Следует отметить, что соотношение содержания хлорофилла *a* к хлорофиллу *b* во всех вариантах опыта оставалось практически без изменений. Постоянство отношения хлорофиллов *a* и *b* указывает на неизменность стехиометрического соотношения между комплексами реакционных центров фотосистем I и II и светособирающего комплекса ФС II [4].

Величина светособирающего комплекса хлоропластов у проростков пшеницы оставалась практически без изменений, что свидетельствует о сохранении относительной стабильности функционирования пигментного аппарата исследованных проростков. При этом доли хлорофилла, входящие в ССК проростков во всех изученных вариантах не отличались и составили 80-81% от общего числа зеленых пигментов. По-видимому, возрастание содержания хлорофилла *a* и *b* и стабильность их соотношения у проростков свидетельствуют об увеличении числа компонентов ССК и реакционных центров фотосистем I и II, в результате чего может возрастать скорость переноса электронов в электрон-транспортной цепи хлоропластов.

В то же время изменение данного показателя у проростков тритикале несколько отличалось, в частности, в среде с хлоридным засолением величина ССК увеличилась на 3%. Результаты наших исследований величины светособирающего комплекса (ССК) в хлоропластах проростков тритикале выявили, что высокое значение этого показателя отмечено в контрольном варианте опыта (78%). Выращивание растений в условиях хлоридного засоления с предварительной обработкой КС – до 75%. Известно, что формирование пигментного фонда в растениях зависит от видовой и сортовой принадлежности и условий произрастания. В неблагоприятных вегетационных условиях растения синтезируют большее количество хлорофилла *a* и меньшее хлорофилла *b*, что приводит к снижению пула ССК. Это предотвращает поглощение избыточного количества радиации и снижает риск фотоингибирования хлорофиллов [4, 5]. Как известно, хлорофиллы и каротиноиды участвуют во многих процессах жизнедеятельности растительного организма. Хлоропласты являются чувствительными органоидами растительной клетки и реагируют на действие многих факторов и могут служить индикаторами состояния клетки.

Таким образом, полученные результаты показали положительное стимулирующее влияние комплексного соединения железа и цинка с ацетатом в стрессовых условиях, что несомненно способствует повышению солеустойчивости растений. Все это позволяют рассматривать изученное комплексное соединение как перспективное для практического применения с целью защиты растений от солевого стресса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баранова Е.Н., Гулевич А.А. Проблемы и перспективы генно-инженерного подхода в решении вопросов устойчивости растений к засолению (обзор)// Сельскохозяйственная биология. -2006. -Т. 41, № 1. - С. 39-56.
2. Кононенко Н.В., Диловарова Т.А., Канавский Р.В., Лебедев С.В., Баранова Е.Н., Федореева Л.И. Оценка морфологических и биохимических параметров устойчивости различных генотипов пшеницы к хлоридному засолению//Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Агрономия и животноводство. -2019. -Т. 14. № 1. - С. 18—39. doi: 10.22363/2312-797X- 2019-14-1-18-39.
3. Содикзода М.С., Хамрабаева З.М., Якубова М.М. К вопросу о влиянии некоторых химических соединений на рост и развитие проростков пшеницы (на тадж.яз.)/В сб. Образование и наука в 21 веке: современные тенденции и перспективы развития: матер. Межд. научно-практ. конф., посв. 70-ой годовщине со дня образования Таджикского национального университета//Душанбе: изд-во Таджикского национального университета, 2018. - С. 88-91.
4. Якубова М.М., Хамрабаева З.М. Морфофункциональная характеристика фотосинтетического аппарата хлопчатника в онтогенезе //Доклады Академии наук Республики Таджикистан. - 2006. - Т. 49, № 7. - С. 665-671.

5. Якубова М.М., Хамрабаева З.М., Содикзода М.С. Содержание фотосинтетических пигментов в проростках различных сортов пшеницы /Евразийское Научное Объединение. - 2019. - № 6-3 (52). - С. 168-169.

ОСОБЕННОСТИ РОСТОВЫХ ПРОЦЕССОВ И СОСТОЯНИЯ ПИГМЕНТНОГО АППАРАТА ПРОРОСТКОВ ПШЕНИЦЫ И ТРИТИКАЛЕ В СВЯЗИ С АДАПТАЦИЕЙ К УСЛОВИЯМ ХЛОРИДНОГО ЗАСОЛЕНИЯ

В статье авторы рассматривают состояния пигментного аппарата проростков пшеницы и тритикале. Большие перспективы в увеличении кормовой базы животноводства открываются в связи с созданием и внедрением в производство новой сельскохозяйственной культуры тритикале. Тритикале – пшенично-ржаной гибрид, является амфиплоидом. Интерес к тритикале как к кормовой культуре вызван тем, что по сравнению с другими хлебными злаками он содержит больше белка с лучшим аминокислотным составом. В отличие от других зерновых культур тритикале очень устойчив к стрессовым условиям произрастания, одним из которых является избыточное засоление почвы, что неблагоприятно для большинства культурных растений и приводит к снижению продуктивности и качества сельскохозяйственных культур. В последнее время при возделывании различных сельскохозяйственных культур все большее внимание уделяется приемам, с помощью которых можно воздействовать непосредственно на растительный организм. К таким приемам относится обработка растений или их семян различными веществами, в частности регуляторами роста.

Ключевые слова: пигментный аппарат, пшеница, тритикале, сельскохозяйственная культура, растение.

ХУСУСИЯТҲОИ РАВАНДҲОИ АФЗОИШ ВА ВАЗЪИ ПИГМЕНТАТСИЯИ ДАСТҒОҲИ ХӮШАИ НЕШЗАДАИ ГАНДУМ ВА ТРИТИКАЛЕ ДАР РОБИТА БА МУТОБИҚШАВӢ БА ШАРОИТИ ШӮРШАВИИ ХЛОРИД

Дар мақола муаллифон вазъи дастғоҳи пигменти хӯшаи гандум ва тритикалеро баррасӣ намудаанд. Ба муносибати ба вучуд овардан ва чорӣ намудани зироати нави хочагии кишлок тритикале дурнамоиҳои калони зиёд кардани базаи хуроки хайвонот кушода мешаванд. Тритикале дурагаи гандум-чавдор – амфиплоид аст. Таваҷҷӯҳ ба тритикале ҳамчун зироати хӯроки чорво аз он иборат аст, ки дар муқоиса бо дигар ғалладонагӣ он сафедаи бештар дорад ва таркиби беҳтарини аминокислота дорад. Тритикале, ба фарқ аз дигар зироатҳои ғалладона, ба шароити стрессии парвариш хеле тобовар аст, ки яке аз онҳо аз ҳад зиёд шӯршавии хок аст, ки барои аксари зироатҳо номусоид аст ва боиси паст шудани ҳосилнокӣ ва сифати зироатҳо мегардад. Вақтҳои охир, дар парвариши зироатҳои гуногуни кишоварзӣ бештар ба усулҳои таваҷҷӯҳи зоҳир карда мешавад, ки бо он шумо метавонед бевосита ба организми растани таъсир расонед. Чунин усулҳо коркарди растаниҳо ё тухми онҳо бо моддаҳои гуногун, алаҳусус бо танзимгарони рушд дар бар мегиранд.

Калидвожаҳо: дастғоҳи пигментӣ, гандум, тритикале, зироати кишоварзӣ, растани.

FEATURES OF GROWTH PROCESSES AND THE STATE OF THE PIGMENT APPARATUS OF WHEAT AND TRITICALE SEEDLINGS IN CONNECTION WITH ADAPTATION TO THE CONDITIONS OF CHLORIDE SALINIZATION

In the article, the authors consider the state of the pigment apparatus of wheat seedlings and triticale. Great prospects in increasing the feed base of animal husbandry are opened in connection with the creation and introduction of a new agricultural crop triticale. Triticale-wheat-rye hybrid, is an amphiploid. The interest in triticale as a feed crop is due to the fact that compared to other cereals, it contains more protein with a better amino acid composition. Unlike other cereals, triticale is very resistant to stressful growing conditions, one of which is excessive salinization of the soil, which is unfavorable for most crops and leads to a decrease in the productivity and quality of crops. Recently, when cultivating various agricultural crops, more and more attention is paid to techniques that can be used to directly affect the plant organism. Such techniques include the treatment of plants or their seeds with various substances, in particular growth regulators.

Keywords: pigment apparatus, wheat, triticale, agricultural crop, plant.

Сведения об авторах: *Хамрабаева Зухра Мамаджановна* – кандидат биологических наук, доцент кафедры биохимии биологического факультета Таджикского национального университета

Турахонов Акмал – магистрант 2-го курса кафедры биохимии биологического факультета Таджикского национального университета.

Information about authors: *Khamrabaeva Zuhra Mamadjanovna* – Candidate of Biological Sciences, Associate Professor of the Department of Biochemistry, Faculty of Biology, Tajik National University

Turakhonov Akmal - 2nd year undergraduate student of the Department of Biochemistry, Faculty of Biology, Tajik National University.

МАЪЛУМОТ БАРОИ МУАЛЛИФОН

Талабот нисбат ба мақолаҳои илмие, ки барои чоп ба маҷаллаи илмӣ «Муҳаққиқи ҷавон» пешниҳод мегарданд
Телефон: (992-37)227-74-41 E-mail: : molodoy.issledovatel@mail.ru

Мақолаҳои илмие, ки барои чоп ба маҷаллаи «Муҳаққиқи ҷавон» пешниҳод мегарданд, бояд ба талаботи зерин ҷавобгӯ бошанд: а) мақолаи илмӣ бояд бо назардошти талаботи муқаррарнамудаи маҷалла омода гардида бошад; б) мақола бояд натиҷаи таҳқиқоти илмӣ бошад; в) мавзӯи мақола бояд ба яке аз самтҳои илмӣ маҷалла мувофиқат намояд.

Мақолаҳое, ки дар матн онҳо маводи дигар муаллифон бе иқтибосоварӣ истифода шудаанд, ба чоп роҳ дода намешаванд.

Талабот нисбат ба таҳияи мақолаҳои илмӣ:

Матн мақола бояд дар формати Microsoft Word омода гардида, бо ҳуруфи Times New Roman барои матн бо забони русӣ ва англисӣ ва бо ҳуруфи Times New Roman Tj барои матн бо забони тоҷикӣ таҳия гардида, дар матн ҳаҷми ҳарфҳо 14, ҳошияҳо 2,5 см ва фосилаи байни сатрҳо бояд 1,5 мм бошад.

Ҳаҷми мақола бо формати А4 бо назардошти рӯйхати адабиёти истифодашуда ва аннотатсияҳо аз 8 то 10 саҳифаро бояд дар бар гирад.

Соҳтори мақола бояд бо тартиби зерин таҳия гардад:

– индекси УДК (индекси мазкурро аз дилхоҳ китобхонаи илмӣ дастрас намудан мумкин аст);

– номи мақола;

– насаб, дар шакли ихтисор ном ва номи падар (намуна: Шарипов Д.М.);

– номи муассисае, ки дар он муаллифи мақола таҳсил мекунад;

– матн асосии мақола;

– ҳангоми иқтибосоварӣ адабиёти истифодашуда ва саҳифаи мушаххаси он бояд дар қавси ҷаҳоркунча [ ] нишон дода шавад. Намуна: [4, с.25]. Яъне, адабиёти №4 ва саҳифаи 25;

– нақшаҳо, схемаҳо, диаграммаҳо ва расмҳо бояд рақамгузорӣ карда шаванд. Инчунин онҳо бояд номи шарҳдиҳанда дошта бошанд;

– рӯйхати адабиёти истифодашуда (на камтар аз **3 номгӯ** ва на бештар аз 10 номгӯи адабиёти илмӣ). Рӯйхати адабиёти истифодашуда бояд дар асоси талаботи ГОСТ 7.1-2003 ва ГОСТ 7.0.5-2008 таҳия гардад.

– баъди рӯйхати адабиёти истифодашуда маълумоти зерин бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ) омода карда шавад: номи мақола; насаб, ном ва номи падар; номи муассиса; аннотатсия ва калидвожаҳо (аннотатсия на камтар аз **18 сатр** ва калидвожаҳо **то 10** номгӯ);

– дар охири мақола бо ду забон (**русӣ ва англисӣ**) маълумот дар бораи муаллиф ва ё муаллифон бо тартиби зерин нишон дода шавад: насаб, ном ва номи падар (пурра), номи муассисае, ки дар он муаллиф меҳонад, телефон, e-mail, нишонии ҷойи кор в ё таҳсили муаллиф.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Требования к научным статьям, поступающим в научный журнал «Молодой исследователь»

Все поступающие в редакцию журнала научные статьи должны соответствовать следующим требованиям: а) статья должна быть написана с соблюдением установленных требований журнала; б) статья должна быть результатом научных исследований; в) статья должна соответствовать одному из направлений (разделов) журнала.

Требования к оформлению научных статей:

Статья должна быть подготовлена в формате Microsoft Word, шрифтом Times New Roman, кегль 14, поля 2,5 см со всех сторон, интервал полуторный.

Объем статьи (включая аннотацию и список литературы) должен быть в пределах от 10 до 12 стр. формата А4.

Статья должна иметь следующую структуру:

- индекс УДК (индекс можно получить в любой научной библиотеке);
- название статьи;
- фамилия и инициалы автора (например, Шарипов Д.М.);
- название организации, в которой учится автор статьи;
- основной текст статьи;
- при цитировании конкретного материала ссылки указываются в квадратных скобках [ ]. Образец: [4, с.25]. То есть, литература №4 и страница 25;
- таблицы, схемы, диаграммы и рисунки нужно сгруппировать и пронумеровать. Таблицы, схемы, диаграммы и рисунки должны иметь название;
- список использованной литературы (не менее 3 и не более 10 наименований научной литературы). Список литературы оформляется согласно требованиям ГОСТ 7.1-2003 и ГОСТ 7.0.5-2008;
- после списка использованной литературы оформляется следующая информация на трех языках (на таджикском, русском и английском языках): название статьи, ФИО автора, название организации, аннотация и ключевые слова (аннотация не менее 18 строк, ключевые слова до 7 слов или словосочетаний);
- информация об авторе на русском и английском языках (здесь указываются ФИО автора полностью, название организации, в которой учится (авторы), телефон, e-mail, а также почтовый адрес место учебы автора).

INFORMATION FOR THE AUTHORS

Requirements for scientific articles submitted to the scientific journal "Young researcher»

All submitted scientific journal articles must meet the following requirements: a) the article must be written in compliance with the established requirements; b) the article must be the result of scientific research; c) the article must conform to one of directions (sections) of the journal.

Requirements for registration of scientific articles:

The article should be prepared in Microsoft Word format, Times New Roman font, size 14, margins 2.5 cm on all sides, interval 1.5.

The volume of the article (including the abstract and the list of references) should be within the range of 8 to 10 pages of A4 format.

The article should have the following structure:

- UDC index (the index can be obtained in any scientific library);
- article title;
- surname and initials of the author (for example, D. M. Sharipov);
- name of the organization where the author of the article studies;
- main text of the article;
- when quoting specific material, the references are indicated in square brackets [ ]. Sample: [4, p. 25]. That is, literature #4 and page 25;
- tables, diagrams, diagrams, and drawings should be grouped and numbered. Tables, diagrams, diagrams, and drawings must have a name;
- list of references (no less than 3 and no more than 10 titles of scientific literature). The list of references is made according to the requirements of GOST 7.1-2003 and GOST 7.0.5-2008;
- after the list of references, the following information is made out in three languages (Tajik, Russian and English): the title of the article, the author's full name, the name of the organization, the abstract and keywords (abstract of at least 18 lines, keywords to 7 words or phrases);
- Information about the author in Russian and English (full name of the author, the name of the organization where the author studies, phone number, e-mail, and postal address of the place of study or work of the author are indicated here).

МУНДАРИЧА – СОДЕРЖАНИЕ

ТАЪРИХ ВА АРХЕОЛОГИЯ – ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ – HISTORY AND ARCHAEOLOGY

<i>Тоирова П.</i> Ҳамкории Тоҷикистону Ўзбекистон дар соҳаи илм ва фарҳанг	5
<i>Абдуқодирзода А., Нуриддинов Р.Ш.</i> Таъсири омили исломӣ дар сиёсати ҷаҳонӣ.....	12
<i>Носирӣ Ваҷма</i> Феминизм дар равобити байналмилалӣ.....	15
<i>Қаландаров Х. Х.</i> Рушди илму адаб дар нимаи дувуми асри XIV ва ибтидои асри XV дар аҳди Темуриён	18
<i>Охундзода Турҷлаӣ</i> Амният ва субот дар Афғонистон: таъсири он ба минтақа.....	24
<i>Моманд Аҳмад Шакиб</i> Аҳамияти геополитикии Афғонистон дар минтақа ва сиёсати Иёлотҳои Муттаҳидаи Амрико нисбат ба ин кишвар дар даврони ҷанги сард	30

ФАЛСАФА – ФИЛОСОФИЯ – PHILOSOPHY

<i>Аноятиллоева С.А.</i> Сиёсати иҷтимоии Тоҷикистони муосир.....	38
<i>Маҳмадизода Н.</i> Масъалаи пайдоиш ва ташаккули инсон аз назари Султон Наврӯзов.....	43

ПЕДАГОГИКА ВА ПСИХОЛОГИЯ – ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ – PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

<i>Чулиев М. Қ.</i> Таҳлили психологии ташаккулёбии маром ба таҳсил дар шароити мактаби олий..	47
<i>Қаюмова М. Б.</i> Лоқуси назорат ҳамчун зухуроти психологӣ	52
<i>Муминов О. Ҷ.</i> Таъсири интернет ба хусусиятҳои психологии наврасон	58
<i>Шарифова М. М.</i> Вайроншавии диссоциативии шахсият.....	64

ФИЛОЛОГИЯ – ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

<i>Маматкулов Д.ж.</i> Семантическое фразеологе «Внешность человека»	70
<i>Чевачиев Р.</i> Место глагольных фразеологических единиц (ГФЕ) среди других типов фразеологизмов	76
<i>Махкамзода Ш. К.</i> Классификация медицинских терминов	82
<i>Маматкулов Д.ж.</i> Семантическое фразеологе «Особый временной момент в жизни человека»	89
<i>Ёрмухамедова М.А.</i> Источники возникновения фразеологизмов в русском языке	95

ИҚТИСОД – ЭКОНОМИКА – ECONOMICS

<i>Ғаюров Ғ.Х., Қурбонӣ Б.</i> Бонки миллии Тоҷикистон ва таъсири он дар рушди инкишофи баҳши бонкии кишвар	99
<i>Гулов З.</i> Рақобатпазирии иқтисоди миллии омили асосии ҳамгирии Тоҷикистон ба иқтисоди ҷаҳонӣ	106
<i>Муродова Ф.</i> Сармоягузори мустақими хоричӣ ҳамчун омили рушди иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон	110
<i>Ҳокимов С.</i> Рушди иқтисодию иҷтимоии Федератсияи Руссия дар шароити глобализатсия	113
<i>Ризоев А.</i> Муҳоҷирати қувваи корӣ дар низоми муносибатҳои ҳамгирии мамлакатҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил	116
<i>Сафиев А.</i> Самтҳои афзалиятноки ҳамкориҳои Тоҷикистон ва Хитой	120
<i>Ғаюров Ғ.Х., Усмонов У.Р., Қурбони Б.</i> Низоми рейтингии “Camels” ва таъсири он ба фаъолияти бонкҳои тичоратӣ	124
<i>Сайфуров К.Ф., Ҳакимӣ А.</i> Оид ба масоили гурӯҳбандии хавфҳои бонкӣ ва таъсири онҳо ба раванди фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ	129
<i>Гулаков У.М., Ашуров М.И.</i> Дурнамои иштироки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Иттиҳодияҳои ҳамгирии минтақавӣ	137
<i>Усмонов У.Р.</i> Роҳҳои баланд бардоштани самаранокии лизинг дар иқтисодиёти кишоварзӣ	142

ҲУҚУҚ ВА СИЁСАТ – ПРАВО И ПОЛИТИКА - LAW AND POLICY

<i>Бобокалонов Ш.</i> международное энергетическое право как отделение международного законодательства	146
<i>Гулов А.</i> Особенности мусульманского права как одна из систем современного общества	150
<i>Пахлавонова Ш.С.</i> Международные судебные учреждения	155
<i>Яминшоева С.</i> Ташкил ва адои хизмати давлатӣ	159
<i>Мирзоев И.</i> Мафҳум ва хусусиятҳои асосии давлат ҳамчун субъекти ҳуқуқи байналмилалӣ	161

<i>Шарипов А.</i> Модели континенталӣ	166
<i>Хайров М. Қ.</i> Мафҳум ва таснифи функсияҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ	169
<i>Шарифов А. Р.</i> Ҳуқуқ ба меҳнат: дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Федератсияи Россия ...	173

БИОЛОГИЯ – БИОЛОГИЯ – BIOLOGY

<i>Амирхонов Ф. А., Қосимов Р.Б., Кавракова З.</i> Омӯзиши баъзе сабабҳои безурёгии мардон дар шаҳри Душанбе ва ноҳияҳои отрофи он	180
<i>Хамрабаева З.М., Турахонов А.</i> Особенности ростовых процессов и состояния пигментного аппарата проростков пшеницы и тритикале в связи с адаптацией к условиям хлоридного засоления	183

**ТАДЖИКСКИЙ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**
Научный журнал «Молодой исследователь»

Научный журнал «Молодой исследователь» основан в 2019 г. Выходит 6 раз в год.

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ»

2020. №6

Над номером работали:

Ответственный редактор: М. Асадова

Издательский центр

Таджикского национального университета

734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

E-mail: molodoy.issledovatel@mail.ru

Тел.: (+992 37) 227-74-41

Ба матбаа 10.01.2021 супорида шуд.
Ба чопаш 00.00.2021 имзо шуд.
Қоғазӣ офсет. Андозаи 60x84 1/16. Чузӣ чопӣ 24,1.
Супориши № 00. Адади нашр 100 нусха.
Матбааи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
ш. Душанбе, кучаи Лохути, 2.